नं: १३२-घ

वैयाकरणभूषण

सारटीकालघुदर्पणम्

पत्राणि २२५

सं ५०५०

पंचसहकसालिद्व्यवरिमासं

लहुदर्विसाव्याकरण

लं टं १

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ श्रीमद्धयग्रीवपदारविंदमाराधकात्तानंतमोपहर्त्रे
यज्ज्ञानलब्धफतिर्ब्रह्मयोनिरभूद्विधाताज्जगतान्नमस्तत् भूषणसावेदथग
निर्मितोऽह्यास्यवानवोथायदर्विवल्लभः पुनस्तल्लब्धादर्शोऽप्रदर्शयति प्राबि
ष्मितप्रतिबंधककुतर्कितोपरतयेत्तुच्चरिते मंगले शिष्यशिक्षायाश्चराद्युपनिब
भाति श्रीलक्ष्मीसहस्रनामेति लीलया गजाविहारतथा लक्ष्मीसहस्रनामपदा
र्थं लघुदीपिकया नाम्या व्याख्यास्यते श्रीति नहाभक्त्यात्तरपदलोपिसमासाश्रयात्
तेन चास्य मंगलत्वं गुरूक्ष्यरनिश्चयात्मसंगत्वेन प्रतिपादितस्य भगवतः कथं मि
दिहासंगित्वमितिशंकासमाहिता मायोपाधिकेनास्मिन्नस्य सभवाद्भगव।
तेऽहष्कवादिपदव्याप्येऽपनाऽपिनामास्यरायेत्यादि प्रयुक्तमुपनिषत्सु वक्ष्यन
त्तयेनामश्रीशब्दपूर्वकमेवप्रयोक्तव्यमितिशिष्टसमाचारान्तर्द्रष्टव्याद्
तेश्रीभगवानुवाचेत्यादिवत् श्रीशब्दसमस्तनीपर्वतेनोचितेकोपादे
सरस्वतीपर्यायेषु तस्य पाठानात् श्रीरसंतेनलक्ष्मीस्येतिमतेश्रीशब्दस्य ।

यिवीपरतयाप्युपपन्नेः अतएव नारायणस्वरूपवर्णानस्मोकं ईदितावसमतीसे।
णोभिपार्श्वस्वरूपमित्येवोक्तम् सरस्वतीनमस्कारस्याग्रेकविष्यमाणत्वाच्चेति स
२ वनौमीतित्वयानपानस्त्वविक्रियायोकर्मत्वेनान्वेतिकर्मार्थकविभक्त्यन्वयात
ननुव्याकरणशास्त्रप्रवर्तकत्वेनाभ्यर्हितत्वाच्छिवस्यैवस्तुतिः कुतोनकृतात।
आह गौरीरमणेति गौरीरमणस्यस्वरूपमाकारः स्वभावोवातत्स्वरूपास्तीतिसत।
थात्तमित्यर्थः अथनित्योनिष्कलेकस्त्यादिश्रुत्या तमादिमध्यान्तविहीनमेकं
विभुंचिदानंदमरूपमद्भुतम् उमासहायंपरमेश्वरंविभुंत्रिलोचनंनीलकंठंप्र।
शान्तम् ध्यात्वामुनिर्गच्छतिभूतयोनिंसमस्तसाक्षिंतमसःपरस्तादित्यादौ
चमुक्तिज्ञानकस्तानविषययोरभेदस्यैवप्रतिपादनादितिभावः ननुसोपाधिक
स्यतस्यजीवस्याप्यानन्दरूपत्वमतआह स्फोटरूपमिति नित्याद्वितीय स्व
प्रकाशज्ञप्तिस्वरूपमित्यर्थः तर्हिजगदुपादानत्वप्रतिपादकानाँश्रुतिवाक्या
नांकागतिरित्यतआह यतइति यस्मिन्नज्ञानयवेनारोपितोऽहंसर्वंभूतभौतिक

मा

ल ह २

रूपेण जगद्विवर्तने प्रतिभासत इत्यर्थः स्वरूपापरित्यागेनान्यरूपेणाभासमानत्वं वि
वर्तः रज्जोः प्रातिभासिकसर्पोपादानत्वेपि तद्वज्जगदुपादानता मायाया निर्वाच्या ऽविद्य।
याविद्यानिवेदनेनितामाता एव श्रुतिवाक्यानामुपपन्नत्वमनित्याद्वयप्रत्त गि
रूपतानिराबाधेत्यप्रच्युतस्वरूपनित्यस्वप्रकाशस्वरूपत्वमपतावस्थैकरूपमौ।
वगम इति भावः अनेन गौरीरमणो शिवे ब्रह्मभावे घटस्वरूपेणाहमयतिष्ठामय
तीति व्युत्पत्त्या नारायणस्यैव ब्रह्मेति कर्मतां प्रतिपादयते इत्त्वं लोकेपि शेषे संक।
र्षणोऽस्त्रपर्यंकतापाददैन्ने भवतीति व्युत्पत्त्यात स्यैव शाप्यनाविषयत्वमपि अत
एव भवाब्धितरणोत विभिति विशेषणावेशिष्टापत्तिरिति व्याचक्षते इदानीं शे।
षोक्ताशेषार्थप्राप्तिमन्त्रद्वेष्यपनारायणाभिज्ञेषिवमशेषफलदातृत्वादिविशेषण
वैशिष्ट्येन संबोध्य प्रार्थयते अशेषेति समस्तशब्दमूर्देषु संवेद्यचिदानन्दतां शमि।
त्यर्थः तेन सच्चित्परमपुरुषार्थापवर्गदायित्वमविष्करोति भवाब्धीति भवः संसा
रः स एवाब्धिः सागरस्तस्यतरणे लंघने तत्र तरिं नावमित्यर्थः भवस्यानन्यत्वक

2

प्रेषाशेषेति

त्वेनतदुक्तेरुक्तत्वज्ञानस्यतदन्यग्रहाधीनत्वादितिभावः तथाचस्मृतिः मन्त्रसा
द्राद्वामोऽर्थाच्छ्रुतेपदमव्ययम मामेवयेप्रपद्यन्तेमायामेतांतरन्तितेइतिचेतिऽज्ञाप
कापकभावसंबन्धार्थकषष्ठ्यंतस्यापोषार्थशब्देनसमासस्तत्राभार्थेनञ्याग्ये इत्यर्थः
प्राप्तिश्चप्रकृतेतन्त्रिशुल्मकज्ञानमेवपोषमुषणामिसन्नापोषार्थज्ञानंदानसाम
र्थ्यमुच्यते अत्रवाग्देवीयमवदनेइत्यादिश्लोकःकेचित्तुदिमोवैयाकरणाम्बु।
षणाभियेश्वेतहावसौचित्यात्तश्रीमिहश्रीमङ्गषणामावेणमषयेषामषु।
णामितिचवमश्लोकेनमषणमादेनव्यवहृतेतदुपयोगाद्भवःस्पष्टएव एवं
नत्वागणेणपापाद्रान्नमित्यादिद्वितीयेपिद्रष्टव्यमित्येन गणेशास्यपुंभाववादे।
वतामिति सकलव्याख्यणामस्युक्तत्वादेवेतिबोध्यम इदानींव्याकरणप्रव
र्तकमुन्यादिनत्यात्मकमंगलमाचाक्षेदानवयस्त्रयेनबंधप्रधानेविषयंदर्श
यति पाणिन्यादीतिपाणिन्यादयःपाणिनिकात्यायनपतंजलिनामानःसू
त्रवार्तिकभाष्यकारास्तेचमुनयोमननशीलास्तानित्यर्थः इंगोजीति इंगोजि

ल॰ ट॰ ३

भ[illegible]भियासेनायमस्तंतंपितृत्वेनानमितमर्थः प्रणाम्येत्यनुषज्यते एवमग्रेऽपि नद्विरोध
णांप्रेमभाववत्त्वाद्देवतामिति तेन च नमस्कार्यतायोपितत्वस्यैव पर्यासमेवेति तत्त्वतावच्छे
दकधर्मवत्त्वेऽपि प्रदर्शितेऽपि सोभावश्राकारः प्रेमभावः सोस्या अस्तीति मत्वर्थीयाचिप्रत्ययः न
मस्कारस्वत्वार्थं वा देवतापदेन कर्मधारयः तथाचाविष्कृतप्रेमविग्रहोसवस्वतीमित्य
र्थः हेतेनि हितापदेन हितस्य स्वचरितोभेदो लक्ष्यते अथवा द्वाभ्यां प्रकाराभ्यामि
तोवगतोयमोहीनत्वस्यैद्रमित्यादिहैतेभेदज्ञानेसंशयात्मकंवातन्नेदेवधांतेत॰
मस्तत्त्वात्स्कन्धारज्ञाद्विवारणानदुष्टेदत्तत्वातिवेयोवा एकंमात्रफलंकार्यस्य॰
स्यात्वामित्यर्थः तेनेदेवतान्तरात्संस्वस्याः प्रतिपादितप्रकर्षेणतादात्म्येनभान॰
स्यपित्वरपिपितामहादिभ्यस्तस्वगतोस्तत्वतावच्छेदकधर्मलाभः सिद्ध इति॰
धन्यते कुधिमिति गणपतिमित्यर्थः गौतमेनादिर्नैमित्तताहेद्दादिस्मर्थेवक्ष्यः॰
सिद्धांतानितिभाष्यकृन्निर्णीतार्थाः सिद्धांतानिरिष्टाः उपपत्तिभिरितिसाधक
प्रमाणोपन्यासरूपाभिर्युक्तिभिरित्यर्थः प्रकटयत्विति प्रकाशयतित्यर्थः तेषामिति

तच्छेदेन गौतमादिवचनव्याख्यानपरामर्शः इष्टप्रतिबाधकप्रमाणोपन्यासप्र-
पाभिप्रेक्षिभि[illegible]देवतिरोधः तथाचात्र भाष्यकृन्निर्णीतो यो विषयो दर्शितस्तद्द्वयो।
नैव तन्निश्चयः प्रयोजनं नेप्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः संबंधो जिज्ञासुरधिकारीति।
प्रयोजनप्रमेयादर्शितप्रायाः इति भावः ननु कथं निश्चितार्थरूपसिद्धांतस्य विषय-
त्वं संदिग्धस्यैव तत्त्वादिति चेदित्थं निश्चितेप्यर्थे तन्निश्चयप्रामाण्यसंदेहादिति विष।
यसंदेहस्य संभवात् भवतीति निश्चितेपि भ्रान्तत्वे च तन्निश्चयप्रामाण्यसंदेहेन भ्रान्त-
त्वे च तत्त्वत्त्वेति संदेहः प्रकृतेपि यथाध्ययनार्थकत्वेति संभाष्यकारादिभिर्निर्णीतं त।
थापि भावार्थाधिकरणो मीमांसाभाष्यकारैर्वेदवाक्यानां भावनार्थकत्वसाधनात्तद्वाक्या-
र्थान्वः संदिग्धेति अध्ययनार्थकत्वनिर्णयः प्रमाणेनैव नितन्मिश्रैः मन्ततिरादिति।
हिंस्रः अध्ययनार्थकत्वेनैव विषयसंदेह इति संभवति सिद्धांतस्यापि विषयत्व-
मिति ग्रंथारंभावश्यकमंगलस्य तन्निबंधनस्य प्रयोजनं क्रमेण दर्शयति प्रारिप्सि-
तस्यारंभादिना चिकीर्षितग्रंथप्रतिबंधकत्वेन संभावितानां दुरितानामुपशमो ध्वंसः।

ल
द्द
५

मत्तस्मादित्यर्थः तेन च मंगलस्य विघ्नध्वंस एव फलं न तु समाप्तिरिति निरस्तं तेनयोः का
र्यकारणभावग्रहस्तानन्यथात्रानसेधेति फणिभर्त्रेति फणीति शेषः भाष्यक
र्तृत्वाद्भगवदंशत्वाच्च तत्स्मरणस्य मंगलत्वमविलम्बेनेति भावः शिष्येति शिष्यैरपि
चिकीर्षितग्रन्थादौ मंगलमनुष्ठेयमिति या शिक्षा तां लभ्यादित्यर्थः चिकीर्षितमिति
कर्तुमिष्टमित्यर्थः प्रतिजानीत इति प्रतिज्ञाफलं तु शिष्याणां विषयान्तरे चित्त।
स्त्र६ स[illegible]रणनिवृत्तिरिति बोध्यम् सूत्रभाष्यकृत्भाषितत्वविशेषणोपादानाद्भाष्यो
क्तानेवार्थान्ग्रहीतत्वेन महाभाष्यस्यार्थकृताध्याते तत्प्रयोजनं च नत्यानि पादिनेर्थेऽप्र
माणत्वशंकानिरासः भाष्यस्याखिलत्वोक्त्याच यथा भगवता सम्यग्ज्ञात्वा सिद्धः कौयट
भाख्यो मणिकद् इत्तत्तथास्माभिरत्तथा मनाङ्ग्रान्मकुटकौ नत्र भोइयणकर्तृत्वेन
स्वस्यापि तत्साम्यं प्रतिपाद्यते प्रयोजनं तु एवं वेदवदुद्धरणकर्ता कोऽपि यथा माह सा
वेतिग्रस्याभिदिति भवेत्तिद्दीतितैतैरित्यर्थः शेष इति वाक्यशेष इत्यर्थः तेन य
थाग्रथाकोऽतितार्थवाचकपदानुपादानेन तथाध्याहारादिना कोऽप्यरणीयेति य

५

न्यते प्रत्ययेति उक्तेत्यत्र वानित्याम इत्यर्थः आधुनिकेति कौण्डभट्टेरार्वाचीनेन
कोविदेनेत्युक्तिनार्थकलत्वानेन कौण्डभट्टमूलकस्यास्यापि तदुक्तेत्युक्तिनत्वप्रकार
कनिश्चयविषयत्वप्रसंगो इत्यर्थः अनुपादेयतापन्नेविति उपलक्षणीयतापन्नेषि
त्यर्थः सर्वव्यवहारमूलसिद्धान्तार्थचयरूपवाक्यघटकनिखिलपदार्थानां
निरूपयिष्यमाणत्वेपि सर्वं हि वाक्यं क्रियया परिसमाप्यत इत्यभियुक्तोक्तेः कि
यायाः प्राधान्यानुभवेन चाभ्यर्हितत्वात्तद्वाचकत्वेन धातोरप्यभ्यर्हितत्वेनादौ तदर्थनि
रूपणमित्याशयेनाह फलव्यापारयोरिति फलव्यापारयोरिति फल
व्यापारौ वेत्यर्थः अत्रेति विशेषणत्वाभावेन विशेषणवाचकपदयोः समानविभ
क्तिवचनत्वनियमात्फलनाशति बहुवचनान्तस्यान्वयानुपपत्तिमाशंक्याह स्मा
देस्त्वत इति वचनेनेत्यत्रस्य वाचकत्वेनेत्यादिः नियामानां वाचकत्वेन
यपकपरैवकारार्थस्यायोगव्यवच्छेदादीनामिवैकधात्वपस्थितयोर्द्विफल
व्यापारयोर्विशेष्यविशेषणभावेनान्वयो व्युत्पत्तिवैचित्र्यादिति भावः ननु फ

ल॰ इ॰ ५

5

लत्वेन जन्यत्वमतिप्रसक्तत्वात् धात्वर्थफले संयोगानुकूलव्यापाराभावे व्या
पेयाग्नापीष्टत्वे व्यापारे ऽतिप्रसंगाभावात् फलरूपेष्टसाधनत्वेन तस्यापीष्टत्वात् तत एव
न प्रकृततयात्वजन्योपस्थितिविषयत्वमपि तदन्यत्रादविनिगमनादीति तेङ्गलार्थभ
कसंयोगनाशको विभागो विक्लित्तिः तथा च प्रकृततयात्वर्थजन्यत्वे सति प्रकृततया
तज्जन्योपस्थितिविषयत्वे प्रकृततयात्वर्थत्वे वा फलत्वे राज्यत्वर्थव्यापारजन्यवि।
भागेऽतिप्रसंगनिरासाय विशेष्यं तस्यापि यत्किंचिद्धात्वर्थत्वादतिप्रसंगतादव
स्थमतः प्रकृतेति तदानुपपत्ते व्यापारे ऽतिप्रसंगवारणाय सत्यन्ते तथापि प्रकृतप
दव्याहृतिः स्वर्वेवर्याजन्यत्वे च वैत्तानिकं नानोवारयस्यादिफलेतिव्याप्तिः यज
त्यर्थत्यागरूपफलस्य भावनाभाव्यनिवर्तकतया भावनाजन्यत्वमस्तमेव प
चत्यादिपाकान्तानां तस्य तत्रूपेणोवर्तनेनैव रूपेणानतो बोधस्यानुभवसिद्धत्वा
त्सर्वोक्तलक्षणान्तसकर्मकत्वादिर्व्यवहारोपयोगीति भावः तत्र व्यापारे न फल
जनकक्रियाश्रयात्मातृयात् क्रियाया एव तत्त्वात् नापि तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यज।

४ भावनाकरणत्वेपि

५

नकः सः अपिश्रयणाद्यायोपचतीतिप्रयोगानुपपत्तेः तस्यातिमात्रसंयोगेनान्य।
थासिद्धत्वाविक्लित्तिजनकत्वात्तत्राह व्यापारत्वेति भावनाभिधेयेति भावनाप
दाभिधेयेत्यर्थः इदंचक्रियापदार्थत्वेति तथाचभावनापदपर्यायक्रियापदार्थो व्या।
पारइत्यर्थः तल्लक्षणमाह साध्यत्वेनेति मितियावत् घटेकर्तृत्वादौ कृसमभिव्या

हारेवघटादीनामपिसाध्यत्वप्रकारकप्रतीतिविषयत्वादतिप्रसंगायाप्रयोज्यांते।
प्रतीतिविशेषणं तदसमभिव्याहारेतेषांतत्वेनाप्रतययात् अधिश्रयणाद्ययः अ
यणांतक्रियाकलापस्यपदांतरेविनापिसाध्यत्वेनप्रतीयमानत्वात्तदवच्छिन्नस्य।
यात्तवाच्यत्वोपपत्तेरितिभावः उक्तेर्थेस्तोकेस्तितत्वशंकामपनुदति उक्तैवेति।
यावदितियावत्तत्त्वोपस्थितिविषयत्वेनाभिमतेवस्तित्यर्थः सिद्धरूपात्वीत्यादा
वतीतमित्यर्थः असिद्धवर्तमानेतादृशप्रागभावप्रतियोगिचपचतिपस्यतीत्यादौ
साध्यत्वेनवस्तुमाणास्वरूपेणप्रकारेणाभिधीयतेअभिधानविषयइत्यर्थः अभि
धानस्यास्यविषयकत्वेनौपचारिकेबोध्यम् क्वचिद्विवरणेतुइतिपाठः तद्धिपदार्थ

ल॰
द॰
८

योगमप्याह आश्रयेति आश्रितोवयवानांक्रमो येन तादृशो यः समुदायस्तत्त्वरूपत्वा
दित्यर्थः यत्र च न क्रमिकावयवको व्यापारस्तत्र रूढिरेवादरणीया पौर्वापर्याभा
वो वेति भावः अनुपपत्तिमानत्वेन प्रदर्शयति पचति पाक इत्यादिना यथातथार्थो वृत्ता
मेति विक्लित्त्यनुकूलव्यापारस्यान्यत्वनुकूलव्यापारस्य चोभयत्रापि तौल्येन प्रती
यमानत्वेपीत्यर्थः पर्यवसितार्थमाह तथाचेति अयंभावः यद्यसेवत्तासत्तानांक्रिया
त्वाकांतादयस्तादृशास्तानेप्रकाशितयावच्छेदकं यत्तात्सिद्धत्वंतद्भिन्नत्वेसाध्यत्व
प्रकारकज्ञानस्य तत्र प्रतिबंधकत्वेन प्रकारणाभावसिद्धत्वज्ञानाभावादेवतद
नत्यादात कर्मसंनमेवेनसाथ विरुद्धेत्यादौ नतुपादनात तत्त्वमत्वेतिहेतार्थस्यापि
कालेदिकतायार्थस्य क्रियामात्रविशेषणत्वनिबन्धनः क्रियाप्राधान्यव्यवहारोनत
स्यसाध्यत्वनिबंधन इतिभावः वस्तुतस्तत्कारकाकांक्षोत्थापकतावच्छेदकधर्मव
त्वमेवसाध्यत्वं साध्यतयावगतस्य साधनाकांक्षाजनकत्वावश्यंभावादित्याशय
रविस्तरः पत्तेरेवेति निरूढरूपास्तत्वमन्तत्वमेवेत्यर्थः तिपेरेवेति आख्यातपदे

८

रित्यर्थः आख्यातेनेत्यादौ निरूढत्वपदार्थान्वयबोधाद्वागात भावस्येति बो
धयात्प्रेग्रमत्वावच्छेदकीभावएवति रूढार्थइतिहृदिक। कार्यार्थः तेनकृदे
तेनवङ्किप्रश्नवलनदृष्टायांफक्कारएवगृहीतशक्तिकस्यपचनीत्यादिप्रयोगाने।
मर्थः शंकतेननेवेति नानात्वमोवच्छिन्नशक्तिनिरूपकतावच्छेदकैकधर्मवत्त्व
नानार्थत्वस्यपद्मादौसत्वादितिभावः समाधत्तेबुद्धिविशेषस्येतिस्वनिरूपित।
विषयतावच्छेदकत्वसंबंधेनेतिशेषः बुद्धेर्विशेषणस्यतावत्पदार्थविषयकत्वरू।
पस्यगुहालेवत्वमेवेतिबोध्यम मत्वादितिअयंभावः तदादितिस्यैवत्वादिधर्मे
णचैत्रादेर्बोधस्यसर्वसिद्धस्यचैत्रत्वादिधर्मावच्छिन्नशक्तिग्रहंविनानुपपद्यमान
स्योपपत्तये बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वेनापिलक्षणेन चैत्रत्वादीत्यनगमस्यात्तद्व
च्छिन्नचैत्रादिपुत्रतदादीनांशक्तिनिर्णयविनामत्रउपलक्षणानेचतत्पदजन्यबोधवि
षयत्वेनशक्तिग्रहाविषयत्वेऽसतिशक्तिग्रहविषयत्वमतएवषाहूबोधेनतेनधर्मे
णचैत्रादीनांभानम एवमत्रापिकृत्स्थित्रयणात्वादीनितेनधर्मेणानगमस्यात

ल॰ ६

दवच्छिन्नेषु तेषु पचत्यादीनां शक्तिरिति न नानार्थत्वप्रसंगो नन्वगतनानार्थमा।
वच्छिन्नशक्तिनिरूपकत्वावच्छेदकैकधर्मवत्त्वस्यैव नानार्थत्वादिति तदादाये।
वतदादित्यायेनेत्यन्तमिति बोध्यम नन्वत्र त्वानस्यैव फलमकव्यापाराणामेल।
ना संभवात्तन्नदात्मकक्रियायाश्चानैक्यादेकावाक्रियेति निरूपविधायकसूत्रस्य
भाष्यासंगतिरतआह आख्यातेति आख्यातप्रतिपाद्यक्रियैकत्वव्यवस्था।
३ पीत्यर्थः आख्यातेकतिसविभक्तिकपाठेति ङः तस्यत्वे एकैवक्रियाप्रतीय
तइतिप्रसिद्धिरपीत्यर्थः बुद्धिविशेषेकामिति समस्तेवनात्मकबुद्धिगतमे
कत्वमादायतावत्क्रियास्वारोप्येत्यर्थः सर्वासांक्रियाणांयोगपद्यासंभवेप्य
कबुद्ध्युपारूढत्वादेकत्वमितिभावः तत्रमानमाह उक्तेचेतिक्रमजन्मना
मेषामपिश्रयणादिव्यापाराणांबुद्ध्योक्ताकारव्याप्यकल्पितैकत्वकःसमूह
प्रतिगणनतयाभासमानैरवयवैरूपलक्षितःसमूहःक्रियेतिव्यवह्रियते।
इत्यर्थः तत्रत्वाणनस्यराणांव्यापाराणांवात्त्वसमूहाभावाद्धक्तेबुद्धेति नि

रूपेणस्य संसर्गेणेत्यादिः प्रधानप्रकृत्यर्थनिरूपितेन तद्विशेषणप्रत्ययार्थस्याव
धेयत्वव्यत्वादवसरसंगतिं प्रदर्शयन्नाह तिङर्थमिति अनन्यलभ्यस्यैवश।
ब्दार्थत्वादितिभावः नन्वाश्रयस्य तिङर्थत्वे आश्रयत्वे शाक्यत्वावच्छेदकं वाच्यं
तस्य च निरूपकभेदेन नानात्वात्तत्प्रयुक्तशक्तिनानात्वप्रसंगमाह शाक्यतावच्छे
दकं चेति वक्ष्यते द्वितीयार्थनिरूपणावसर इत्यादिः तथा चाखण्डोपा
धिरूपस्य तस्याखण्डस्यैकस्य मानत्वात्तज्ज्ञानानां प्रयुक्तो दोष इति भावः मीमां
सकादिमतेन निराकर्तुं विष्णुकर्तृकं कर्मणोक्तं तिङर्थत्वं दृढयितुमाशंकते ननु
तिनत्वं तत्र कर्तृकर्मप्रतीतिरेव मानमतआह प्रतीतेरितिसंभवादित्यनेनान्वि
तप्रतीतेरन्यथैवोपपन्नेत्यर्थः तामेवाह लक्षणयाइति आख्याते लक्षणा।
भ्युपगमादेवमर्थः नन्वाख्यातस्याश्रयत्वत्वेन भावनाबोधानुपपत्तिस्तदुपप।
त्तये तत्र शक्तिकल्पनेन लक्षणासंभवो नाश्रयत्वेन तत्र लक्षणाभ्युपगमे तद्भा
वनाया विशेषणत्वेनोपस्थितायास्तत्र न बोधे प्रायोन्मानुपपत्तिरतआह आदे

युगपद्वृत्तिद्वयाविरोधात् भा-२

पादिति आक्षेपोनुमानेनेत्यर्थः तथाचाख्यातार्थो भावना साश्रया गणनात्
भावनांतरवदित्यनुमानादाश्रयलाभ इति भावः ननु आक्षेपादिप्रतिसंधानेन विना
पि तद्बोधस्यानुभवसिद्धत्वात्तदपलपनं नयेतस्यपततत्राक्षिप्यत्वपपकीप्यत आह प्रथमा
न्तपदादिति समभिव्याहृतचैत्रादिप्रथमान्तपदादित्यर्थः एवंचनाश्रयप्रतीत्य
नुपपत्तिः कर्तृकर्मणोर्लिङ्संख्यान्वयसाधिकत्वार्थः मानमिति यद्यप्याश्रयत्वेना
श्रयभावानुपपत्तिस्तस्यैव साधिकेष्येवानवंतत्रोचितं तथापि फलावच्छिन्न
व्यापारेच्यातोः शक्तिलिङ्त्वाश्रयत्वे सति समभिचैत्रादीनामाश्रयत्वेनाभिमानो
पपन्नेनेति लिङ्ग्राश्रयार्थकत्वसिद्धिरिति तत्र प्रामाण्योपन्यसनमा[illegible]वश्यकमेव
त्यर्थः ननु कर्तृपरत्वादित्यनेन कर्तृविषयाक्षि निर्णयात आह अर्थहीति ल॰
कर्मणीति सूत्र इत्यर्थः ननु तथाप्येतल्लकाराणामेव कर्त्रादिशक्तिबोधकं न
तिप्रभृतिकथं तत्तिङंकर्त्रादिशक्तौ मानमत आह बोधकत्वेति बोधजन
कत्वमित्यर्थः लकाराणांप्रयोगे श्रूयमाणत्वेन तत्र बोधकता संभवादित्यर्थः

कल्पितेइतिकल्पनात्वलाघवाच्चालकारस्यकर्त्रादिबोधकत्वेप्रतिपादितेनेक
तरादेशानांतद्वाचकत्वंलाभादितिभावः अबोधेनेति लः कर्मणीतिसूत्रेणान्वयः
विधीयतइति तथाचवर्णस्फोटपक्षेश्रूयमाणवर्णानामेववाचकतायाव्यव
स्थापयितुमशक्यतयालः कर्मणीतिसूत्रस्य तिबादिशक्तिग्रहएवतात्पर्यावि
धारणेनसंभवतितस्याख्यातशक्तिसाधकत्वमितिभावः नन्वदृष्टांतमाह नका
रेत्यादि णमानणमेविसादावितिशेषः आदिदेशादाद्यादेशाणमादीत्यादिना।
भिसादिसंग्रहः कर्तृकर्मव्यपदेशाइति अस्मान्नहन्नोयातेत्यादिः कर्तृत्वकर्मत्व
एवेइति भावप्रधाननिर्देशादितिभावः कर्तृत्वेकृतिरिति कर्तृशब्दस्ययत्नाश्र।
यार्थकतयाकर्मपदस्यफलाश्रयार्थकत्वादितिभावप्रत्ययस्यकृतिफलबोधक।
त्वादितिभावः शेषमितितथाचतत्सूत्रबलादाख्यातस्यकर्तृकर्मार्थकत्वमि
तिभावः दर्शनान्तरीयरीत्येति मीमांसकरीत्यर्थः पचतीत्यस्यपाकंकरोतीति
विवरणात्फलेप्रत्ययार्थत्वंलिङ् नकारोऽन्वयंव्यापारवचनइतिविरहितद्वीतिः यद्य

ल॰ दं॰ ५

फुत्कमायेनतिङोव्यापारार्थकत्वमायेनेपिफलेनतस्वक्तिप्रतिपादकेकर्मणीत्य।
नुपपन्नमेवतथाप्यभिधानानभिधानव्यवस्थार्थंतद्व्यापारपकमेवदेयाभावेन।
कथंविस्त्रमाधेयमितिशर्वपर्य्याय: इष्यतेति तडीति कृतामितिगत्व ज्ञादी
नामित्यर्थ: ननुकर्तविकृदिति सत्रमेवतेषांतस्यक्रौमानमतआह कर्तविक्र
दिति तत्त्वारेवल: कर्मणीतिशश्वकारेपदमनुवृत्तंतथाचतस्यधर्मिपरत्वेना
त्वहमस्यधर्मपरतायांनवाधकमतआह अपिधर्मपरत्वेनैवस्यादित्यभिसंधायाया
ह तुल्ययोगक्षेममिति ननुशाब्दाधिकाराश्रयणादनुवृत्त[illegible]स्यधर्मपरतायां।
नवाधकमतआह अपिवेति मीमांसकानामिति शाब्दाधिकाराश्रयणास्यगा
मकमेतेरणांक्षभवान्कृदादिसमभिव्याहारस्थलेश्वेत्यर्थ: तथाचयथाकृत्यं
कर्त्रादिमभावनाया: शाब्देभानेनतथाख्यातेपिभानमपपत्स्वतरतिभाव: तथा
सतिभावनायाअवाच्यत्वेसतीत्यर्थ: मायायामिति माख्याविशेषत्वमित्यर्थ: प्र
त्ययवाच्यत्वेनशमयार्थत्वाम्नायायामोपपत्तिरितिभाव: वर्तमानेपतिज्ञाति: प।

५

दार्थ इति मते ज्ञात्यादिमत्वकेस्य पदार्थस्यापि यथा प्राधान्येन भानं तथा तिङर्थकर्त्रा
दिमद्भावनायाश्चापि प्राधान्येन तदुपपन्नमित्यर्थः विवरणस्यापि शाब्दिकग्राह्यत्व।
तयोस्तेन भावनावाचकत्वमाख्यातस्येत्यस्मात्तीमाशंकते भावनायाश्चेति विवरणे
ति तत्समानार्थपदान्तरेण तस्यार्थकथनरूपविवरणस्य पचति पा कभावनेत्या।
कारकस्य सत्वादित्यर्थः तदाख्यातमिति आख्यातवाच्यत्वमित्यर्थः विवरणस्य स्व
स्वबोध्यार्थसाविनयानतेनार्थनिर्णय इत्याह पाकानुकूलेति पचतीत्यस्य पा।
ककर्तेति विवरणस्यापि दर्शनेन तिङो भावनायां शक्तिः कृतकर्तरीति विनिय।
मकाभावादिति भावः तात्पर्यविषयविवरणोदाहरणमाह पाकमिति ननु।
विक्लित्यात्मकफलस्य भावनायां कर्मत्वेनान्वयात्कर्मीभूतस्य पच्यर्थत्वात्ज्ञाप।
दार्थत्वमतमाह इतरेतरयोगे द्वन्द्व इति यत्र तदितरावित्यादिदं द्वन्द्वैकपदार्थस्य
मादिति तस्य विग्रहवाक्यस्य च पाठे न विवरणत्वादित्यर्थः अन्वयप्रयोजकरूपव।
त्वयोग्यतयावच्छिन्नत्वमादरेत्यारोढिडेन नवत्वसंकेतेन हिंवान्वयप्रयोजकतया।

साहित्यस्यापदार्थस्यापि उभयोः समानमितिभावः तत्त्वाख्यातस्य कर्त्तृत्वा।
विशेषतदाश्रयत्वादिति भावनापेदेन विवरणमपदार्थे विवरणमितस्यापि स्वत्व
त्वादित्यर्थः स्वस्वबोधानसाहित्यविवरणस्य नार्थे निर्णायकत्वमित्यपि उभयोः समा
नमितिभावः तत्त्वाख्यातस्य कर्त्तृत्वाचिशेषतदाश्रयभावनायाः प्राधान्यात्तत्पप
त्तिर्नास्त्यास्तिमत्त्वाक्रिदृष्टांतस्तु वैषम्यान्नयुक्तः नास्त्यास्तिमद्व्यस्य परिच्छेयतया
वगतस्यप्राधान्येऽप्युज्यते कर्त्तात्तु स्वस्वरूपानिरूपकतयास्तिमाभानार्थमित्याह।
कमानसिद्धगुणत्वान्नप्राधान्येन मानमर्हतिकृतीवेतितत्त्वपपत्यातस्यावाच्या।
त्वमावप्यपकमतो दूषणांतरमाह किंचेति अभेदान्वयदर्शनादिति देवताभिन्नै
ककर्त्तृकोव्यापारश्चनिबोधस्याकरप्रसिद्धत्वादित्यर्थः तद्बोधेनेति अभेदान्वयानु
भवानद्बोधेनेत्यर्थः कर्त्तृत्वाच्यत्वेनाद्दशबोधानुपपत्तिरिति भावः नियामक[illegible]
मिति तद्विभक्त्यंतनामार्थनिष्ठाभेदसंसर्गावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेषिता
संबंधेन शाब्दबोधे तद्विभक्त्यंतनामजन्योपस्थितेर्हेतुत्वमीलोचदश्यमारोपक्रमत्वा।

दिति भावः नवेति समानविभक्तिकत्वेनेत्यर्थः अत्र देवदत्तः पचतीत्यादौ व्य
तिरेकव्यभिचारान्नादृशकार्यकारणभाव एव इत्थं च अत आह सोमेनेत्यादिना अ
त्र सोमपदस्य मत्वर्थलक्षणया सोमवता यागेनेष्टं भावयेदिति बोधस्य तत्समानवि
भक्तिकत्वाभावेपि मीमांसकादिभिः सर्वैरेवाभ्युपगमान्नव्यभिचार इति भावः एव
मग्रेपि ननु तुल्यत्वेनानामार्थयोरिति द्विवचनोपादानात्तदर्थयोरेवान्वयबोधे स
मानविभक्तिकत्वेन तथेति न सोमेनेत्यादौ व्यभिचार इत्यत आह राजपुरुष इति इदं
च वस्तुगतिमनुरुध्योक्तं सोमेनेत्यादिव्यभिचारप्रदर्शनेनैव प्रकृते भेदान्वयबो।
धस्य निराबाधत्वादिति बोध्यम् अत्रोभयोरपि नामार्थत्वात्समानविभक्तिकत्व।
रूपप्रयोजकाभावेन नैयायिकनये पुरुषपदस्य लक्षणया स्वार्थराजसंबंधिन उक्तत्वपरात भे।
दान्वयानुपपत्तेरिति भावः पाक्यार्थमादायायोग्यत्वादभेदान्वयत्वादेवापि लक्ष्या।
र्थमादायैव समुपपन्नत्वेनेत्याशंकते नवेति सामानाधिकरण्यमिति अभेदा
न्वययोग्यत्वमित्यर्थः तद्धितानामपीति इष्टवाचित्वानापत्तेरिति प्राकृतेन यो

गिकानामिति योगोऽवयववृत्तिस्तस्मात्तत्र स्वकारेण प्रवृत्तानामित्यर्थः इत्थेति
इत्थंभेद्यं तत्कृतानां नानार्थत्वेऽपीत्यर्थः तद्धितानामपीति इत्थं वा विधानापत्तेरिति शा
स्त्रेणेनाविहितत्वाच्च सामिक्षा वैश्वदेवी वाजिनमित्यत्र तद्धितस्य देवतासंबंध द्रव्य
वचनत्वाद्द्रव्येण देवतासंबंधः श्रौतः वाजिदेवतासंबंधस्तु वाक्यीय इति न्या
येन तथा वाक्यस्य दुर्बलत्वान्न वैश्वदेवयागान्वाजिनवाजिनगुणविभावे किं तु वा
जिदेवताके वाजिनगुणानेकर्मान्तरमेवेत्यामिक्षाधिकरणसिद्धांतविरोधः त
द्धितस्य देवतात्वे तेन द्रव्यमादायैव यदि श्रौतत्वं तदा तत्र तद्धितस्य द्रव्यवाचकत्वक
ल्पनमतस्तु केस्यादिनाय तन्त्र श्रपंचितमिति भावः अनन्यासन्नत्वादिति अन
न्यासन्नत्वं बोधस्य प्रधानषष्ठ्यार्थविषयकत्वादिति भावः नन्वनन्यासन्नेनषा
कि प्रतिपादनेऽपि पिंगाक्षी गौरित्यादौ सामानाधिकरण्यलक्षितार्थमादायैवो
पपाद्यतामत आह नवेति लक्षणार्थमादायैव सामानाधिकरण्योपपादनेति
त्यर्थः अरुणाधिकरणोक्तेति तत्र हि पिंगाक्ष्यादिपदानां द्रव्यवचनतया संभवति

था

का२

सन्निहितपदार्थान्वयेप्रकरणानिवेशानौचित्येनपिंगास्यार्थान्विनयोहावानस्य।
क्षीणमर्थेनसामनयस्याभावाकाचत्वकत्वमेवेतिसिद्धान्तितेतदनुपपत्तिरित्यर्थः
कथमितिप्रयोजककांक्षायामाह इत्यवाचकत्वेति इत्यार्थकत्वेन्नशास्त्रमाभा
वात्सामानाधिकरण्यानुपपत्तेत्वस्साधिकपालत्वाणैवसमानत्वादित्यर्थः प्रप
वितमितिक्षीणानौकरणत्वेनान्वयानुपपत्त्यासंबंधिलक्षणाकल्पनायामपित्रि।
धाविशिष्टत्वानयाइत्यविधायकत्वस्यापिकयाणासंभवाद्दृष्टत्रीहेरवत्वादि।
णिकइत्यविधायकत्वेनाहणापदस्यैवप्रकरणप्रदेपाशकायासंभवेनमूल
पोपित्याच्छेत्यादितेत्रोक्तमाधिकमप्रवद्धते पदार्थमिति वाक्यस्यपरत्वादितत्वे
नतदर्थेनिरूपणोपदार्थज्ञानस्योपजीव्यत्वादित्यर्थः मूलेफलेप्रधानमित्यत्रनि
रूपितत्वसमर्थत्वञ्चप्रधानपदार्थैकदेशोप्राधान्यमेवेतीत्यभिप्रेत्याह्वेफले।
विकृत्यादिफलेप्रतीतिरिति ऊर्ध्वंत्वविशेषणामितिव्याचष्टेति ऊसंख्येतितत्र
तेषांमध्ये विशेषणोऽशनिराधाराधेयभावसंबंधेनप्रकारारादित्यर्थः नामार्थेषु

र्थः२

त॰ र॰ १२

त्वर्थयोरेव साक्षादन्वयस्याव्युत्पन्नत्वादिति भावः ननु धात्वर्थस्याख्यातान्वयस्य प्र
कृत्यर्थे दृष्टचरत्वेन तिङर्थसंख्यायाः कथमप्रकृत्यर्थकर्तृकर्मणोरन्वयो न स्यादि
ति तथा च व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्प्रकृत्यर्थेऽप्यन्वयोऽभ्युपगम्यते प्रकृत्यर्थस्य तदन्व
यायोग्यत्वात् समानाभिधानश्रुतेर्वाक्यापेक्षया बलवत्त्वादाख्यातार्थभावनान्व
यिनि प्रथमान्तार्थे तदन्वयोपगमो नोचित इति भावः व्युत्पत्तिवैचित्र्यमेवाभिनयेन
दर्शयति तथा चेति आख्यातत्वोपस्थितलडादीनां वाचकत्वं न त्वेकत्वादौ
व्यभिचारित्वान्नाविशिनष्टि कर्तृकर्मेति फलित इति पर्यवसित इत्यर्थः संख्या
प्रकारकबोधस्य चरमस्यादौ तिङ्पदोपस्थितिं विना व्युत्पत्तेर्व्यभिचारनिरासाय का
र्यताच्छेदको वाख्यातार्थेति तदर्थकालप्रकारकबोधे तन्निरासाय संख्येति आ
ख्यातस्य कर्तृकर्मार्थकत्वे दृष्टान्तयितुं प्रसंगात् नैयायिकमतमनुवदति नैया
यिकानामित्यादि अन्वयादिति एकपदोपात्तयोरेकार्थान्वयित्वस्यासति बाधके
न्याय्यत्वात् प्रकृत्यर्थस्य धात्वर्थस्य कृतेश्चायोग्यत्वात्तदन्वयित्वमिति भावः आ।

ख्यातार्थकालप्रकारकबोधे प्रथमान्तपदजन्योपस्थितेर्हेतुत्वेऽपेक्षणादाह संख्येति।
इतरविशेषणत्वेति इतरविशेषणत्वानापन्नप्रथमान्तपदार्थे चेदित्यर्थः तथा
चाख्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधे इतरविशेषणत्वानापन्नविशेष्यकप्रथमान्तपदज
न्योपस्थितिः कारणमिति तदाकारो बोध्यः एवं चैत्यादौ भोजनादीनां प्रथमान्ता
र्थो मिवार्थं साहप्रयत्नत्वेनार्थे गमनविशेषणत्वानापन्नत्वेनोक्तस्थले व्यभिचारवारणे
न लभ्यत इत्याशङ्कितकल्पनेन संख्यान्वयबोधे तत्पदोपस्थितौ विभिन्नपदजन्यत्वप्रवेशः।
एवं गौरवं तन्नाह यो पस्थितिविषयप्रथमान्तार्थे इतरविशेषणत्वानापन्नत्वनिवे।
शोत्पत्तिगौरवमित्याह प्रतिगौरवमिति इदमपीति उपदर्शितकार्यकारणभा
वे इतरविशेषणत्वप्रवेशप्रयुक्तलाघवमपीत्यर्थः अधिकं तु हृदयंगोऽस्तु एवम
कर्तृकर्मणोः संख्यायाश्च विशेषणतो प्रतीति ऽर्थकालस्यापि तो य व व्यापयति
कालस्त्विति व्यापार इति धात्वर्थव्यापार इत्यर्थः ननु कालशक्तिपरिच्छेदकेषु।
वर्तमाने लडित्यादिषु क्रियावाचकपदार्थेनान्वये कालस्य धात्वर्थव्यापार।

सम३

ल॰ टी॰ १३

विशेषणत्वमत आह तथाहीत्यादि अधिकारादिति धातोरित्यधिकारादित्यर्थः तेने
ति धातुपदेनेत्यर्थः धात्वर्थमिति फलव्यापारोभयात्मकमित्यर्थः भूसत्तायामि
त्यादिफलनिर्देशाद्भूवादिसूत्रप्रामाण्याच्चेतिभावः वस्तुत अभिदधत् आख्याताद्धि
निपातजन्यबोधे मुख्यविशेष्यतयाभासमानत्वादित्यर्थः व्यापारमेवेत्येवकारेण।
फलस्य कालान्वयित्वव्यवच्छेदः आख्यातेनेति तिङर्थकालविशेष्यतया बोध इति
गुणाभिसंधिः पश्यतीति तण्डुलं पच्यत इत्यादौ तण्डुलादौ तण्डुलाभिन्नकाश्रयकवि
क्लित्यनुकूलो व्यापार इति बोध इति कर्तृकर्मणोरिति समानप्रत्ययोपात्तत्वा
त्संख्यायाश्चेतयोरेवान्वय इत्यर्थः समानपदे प्रतीतेति विशेष्यभावनाक इत्यर्थः
पचतीत्यादावेवेति कर्त्रोर्विद्यमानत्वादितिभावः एवमग्रेपि केचित्तु फलव्या।
पारयोर्धातोः शक्तिद्वयोपगमे तयोरुद्देश्यविधेयभावेनान्वयापत्तिस्तद्भावेना
न्वयबोधे धातुजन्योपस्थितेः प्रतिबंधकल्पनेन गौरवं तस्मात्फलावच्छिन्नव्या।
पारावच्छिन्नफले च धातोः शक्तिः कर्तृकर्मार्थकतत्तत्प्रत्ययसमभिव्याहारस्थल।

१३

नह्येतेनियामकः गौरवंचप्रामाणिकत्वान्नदोषः इत्थंचकर्त्राख्यातेव्यापारस्य
प्राधान्यंकर्माख्यातेन फलस्यपदार्थस्यप्राधान्यंतदानीस्मिन्कालान्वयः सूत्रा
स्यात्पराङुभयोरपिप्राधान्येनोपस्थितेः फलानुत्पत्तिदशायामारब्धेपाके
फलेवर्तमानत्वारोपाद्व्यापारेफलत्वारोपाद्वाप्रयुज्यतेइत्यस्योपपत्तिः एकावय
वेपिसमुद्रारोपादपिप्रपाणादिदशायांपचतीतिप्रयोगवत् आरोपेचपचतीति
वेवमानेव्यापारविरामेफलेसत्वेपाचिदेवदत्तेनमारिप्रयोगात्तम्भ्रतनस्या
मतिचदितित्वादित्याहुः अत्रेदंवक्तव्यंविभिन्नपदान्तरुपस्थाप्ययोरुदेश्यविधेय
भावेनान्वयनियमस्यसूर्पादिपदोपस्थापितासहूर्योदिष्वभिचारादसंभवे
नतद्वत्वात्फलव्यापारयोर्विभिन्नपदान्तरुपस्थाप्ययोस्तदापादनमन्त्वितिकिं
त्वविभिन्नपदोपस्थितयोस्तितात्पर्यज्ञानेउदेश्यविधेयभावेनावबोधकत्वमि
त्येवनियमोयस्मूहूर्योरगाभावस्पादीनामुदेश्यविधेयभावनियामकानांतत्रै
वसंभवात् तदभावादेवैकपदोपस्थितफलव्यापारयोस्तथान्वयबोधानुत्पा

ल॰
द॰
१५

दृष्टेऽभेदेन तत्तथात्वज्ञानस्योपस्थितेः प्रतिबंधकतावकल्पने प्रयोजनाभावेन गौरवमसं।
भवनस्यान्यमतत्वात् तादृशविशिष्टधर्मयोः शक्यतावच्छेदकत्वे गौरवात् कालि
कसंबंधेन घटत्वप्रकारकघटविशेष्यकशक्तिग्रहात् समवायसंबंधेन घटत्वविशि
ष्टघटोपस्थितेस्तत्संसर्गकशाब्दबोधस्य च वारणाय घटत्वप्रकारकसमवाय
संसर्गकघटविशेष्यकोपस्थितिं प्रति तन्नयाविषयशाब्दबोधं प्रति च तन्नयाविषयश
क्तिग्रहस्य कालिकविशेषणतासंसर्गकत्वतथावि[illegible]योपस्थितिशाब्दबोधं प्र
तिनाहकतासंबंधेन घटत्वविशिष्टशक्तिग्रहस्य हेतुतायाश्चावश्यकतया नन्य
ननकभावादिसंसर्गेण शक्तिकल्पने गौरवाज्ञानाद् गौरवस्यादोषत्वमपिनि[illegible]त्ल।
तादृशविशिष्टशक्तिकल्पनायां किंनिबन्धनमिति भाव्यताम् विशिष्टशक्ति
पक्षे कर्मत्वेकमात्यानसमभिव्याहारस्य तत्त्वबोधनियामकस्याभावेन य[illegible]दि
स्यैतद्बोधानुपपत्तेश्च प्रत्ययस्य तत्त्वे तन्मर्वंजातंरंगतात्फलान्वितव्यापारस्यैव।
यात्तयात्वोपस्थितेर्नैतद्दूषणपत्तिः अन्नवाकर्मप्रत्ययसमभिव्याहारात्फ।

नयाद्य
मू॰
ज्ञा ३

त्वविशेष्यकबोधपरत्वाज्ञापकत्वेनतन्नियामकः स्वपदात्मनः कृतिनिमित्तत्वस्यभा
ष्यसामाण्यात्मनेतावतायातेः शुद्धफलव्यापारवाचकत्वंदीयते एकपदोप।
स्थाप्ययोरन्वयोपिव्युत्पत्तिवैचित्र्येणातिभवत्यतएकदेशान्वयवदितिप्रागेवसमा
हितंकालान्वयस्तुसर्वत्रव्यापारएवोक्तप्रयोगानुरोधात्तएवनप्राधान्येनतस्य।
योनकेकिंतुप्रत्ययानामितिव्युत्पत्तेःप्रकृत्यर्थत्वमेवनतुसाक्षात्त्वचेदितितत्तस्याः
अतएवव्यापारस्याविद्यमानत्वदशायांफलान्वयादेपिपचतीतिप्रयोगः स्यादेव।
णात्तदुपपादनेनतत्संगतावयुक्तः एवंवर्तमानत्वंध्वंसप्रतियोगित्वरूपमाख्यम्तत्व
मादायापाविरेवर्दनेनत्यादिप्रयोगोपपत्तौलाक्षणिकार्थमादायतदुपपादनं।
मपितथैवेतिव्यापारेकालान्वयेदृष्टपणामाषेकानिराबवेष्टे नचेति उत्पन्नेनेति।
उत्पन्नत्वरूपयोगपयत्नसत्त्वादित्यर्थः तस्यवर्तमानत्वेनविषयाभावादुक्तप्र
योगापत्तिः ममतत्तदानीफलस्यासत्त्वाज्ञेतिभावः अज्ञानादिति अप्रत्यक्षत्वा
दित्यर्थः तत्तपरप्रयत्नस्यविजातीयमनःसंयोगाश्रयसमवायरूपेरत्नभावा

त:
द:
११

ऽप्रयत्नत्वेपि चेष्टादिना लिंगेन तदवगतौ तत्प्रयोगापत्तिर्डवीचैत्यापोक्तसमा
धेन किंचिच्चेष्टादिनावगतौ चायमस्तीति यत्किंचिच्छरीरावयवक्रियेयेत्यर्थः
तदवगतौ यत्नानुमितौ अनुमानेवप्रयम नानुकूलयत्नवान् स्वाश्रयाव
च्छेद्यानसंबंधेन चेष्टावत्वाद्दहमिवेति चेष्टाप्रयत्नयोः कार्यकारणभावग्रहात्।
कूलतर्कावसेयः अयमाशयः फलस्य साताजनकत्वरूपानुकूलतासंबंधेन या
त्वर्थव्यापारत्वयाभ्युपगमात् स्यचवाङ्मारिरूपसहकार्यंतरविरहात्फलाजनक
प्रवृत्तिरूपव्यापारेत्तत्वात्कृतिमात्रव्यापारस्य धात्वनाविवक्षायामनिष्टतीति
प्रयोगस्येष्टत्वमेव कृतिशाङ्कारिसम्हात्मकव्यापारस्य धात्वनाविवक्षायां।
तदानीं तादृशव्यापारत्वाज्ञानादृशः प्रयोगः तदभिप्रेतैव शाक्यभावात्फलेनजा
यते रथकम इति एतेन तत्प्रयत्नसाम्यानेष्टपकत्वेष्वस्या नाप्रयोजकत्वाज्ञोनिष्ट।
तीति प्रयोगा इति केषांचित्समाधाना भासोनिरस्तः एकशानुपस्थाप्यप्रयोगत्वयो।
रुद्दृपविषेप्रभावासंभ वाच्चेतत्प्रत्यप्रपेवितम् उक्तार्थसंपसहवति एवंचति

स्या इ

२१

मूल

ङर्थयो विशेषणमेव भावनैव प्रधानम् यद्यपि प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्यै
व प्राधान्यमन्यत्र दृष्टम् तथापि भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानीति
निरुक्तम् भूवादिसूत्रादिस्थक्रियाप्राधान्यबोधकभाष्याभ्यां धात्वर्थभावनाप्रा
धान्यमप्यवसीयते ॥ टीका तिङर्थः कालकारकसंख्यारूपः विशेषणमेवेति यथा
यथं धात्वर्थकारकयोः प्रकारतापन्न एवेत्यर्थः एवकारेण तदर्थस्य प्रकृत्यर्थ।
विशेष्यत्वव्यवच्छेदः नह्हिमाख्यविशेष्यत्वे कम्प्रमाणमत आह भावनैवेति धात्वर्थ।
भावनैवेत्यर्थः अत्राप्येवेन फलस्य तिङर्थकर्त्रादेश्च तद्व्यवच्छेदः अन्यत्रेति प क्रा
पाचकस्यादेर्दृष्टमिति तथा च प्रकृतिप्रत्ययाविति न्यायविरोध इति भावः स
माधत्ते तथापीति भावप्रधानमिति भावः प्रधानं यत्रेति सुत्तमाख्याते तिङन्ते।
तिङर्थे निरुप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशालिभावप्रतिपादकमित्यर्थः त
त्त्वमाख्यानलक्षणमिति यावत् विशेष्यताशालित्वं प्रतिपादकत्वस्य च दादि
नाद्यभावप्रतिपादकत्वस्य भक्तत्यादिनामनि प्रसक्तत्वात्तद्वारणाय विशिष्ट।

ला०
ट०
१९

16

तूपि

मुपात्तम् प्राधान्येवप्रत्यासत्त्यासोन्नरत्तिकर्त्र्येति तमेवनिष्यमीकर्तुंलक्षणेति।
कर्त्र्येनप्रकारस्योपादानम् नान्नःकाष्ठैःपाकइतिवस्माणप्रयोगेच र्थेविशेष
णान्तनीयार्थकणानिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशालिभावप्रतियादकेप।
कादिनाम्नानिप्रसंगः इतवविशेषणत्वेनननत पचतिभवतीत्यादिनिर्देशवा।
कयघटकपचतीत्याख्यातव्यासेस्तदर्थक्रियायाभवत्यर्थविशेषणत्वात सत्वप्र।
धानानीति कृदाद्यन्तप्रकृतिकविभक्त्यन्तत्वरूपत्वलक्षणावच्छेदकंप्रकृतिः।
प्रत्ययोविभक्तिरितिनिरुक्तभाष्यात सत्वप्रधानानीतिलक्षणभाष्यम् स
त्वेद्रव्यंप्रधानंयत्रेतिविग्रहाल्लिंगनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशाल्यर्थे
प्रतिपादकत्वमित्यर्थः विशेष्यार्थकत्वस्यनिपाताख्यातयोरतिप्रसक्तत्वात
विशेष्यतोक्तप्रकारतानिरूपितत्वेनविशेष्यतालक्षणाद्वयपरिष्कारस्तत्रहृ
द्र्पणाद्वसेयः भूयादीतितत्राख्यदिपचादिक्रियाभवतिक्रियायाःकर्तृभवे।
तीत्यत्रम धात्वर्थक्रियायाआख्यातार्थविशेषणत्वाभ्युपगमेततयोःक्रिया।

न२

य१

१९

स्वस्वकर्त्रेयकर्तृत्वेन पदार्थानां विशेषणानां यानयेनैराकांक्षामस्यान्वय
स्यैवासंभवानिह द्वयोरर्वाक्प्रतिरोध एव स्यादिति भावः सद्वादीत्यादिनाग्रन्थे।
सायामिति तिसृत्रमेग्रहः अप्रयत्नसीयतः नितिस्त्रीयतःत्यर्थः तथाच प्रकृति।
प्रत्ययार्थविति न्यायस्याख्याताताविशिष्टविषयक एवेति भावः ननु भावप्रधानमा
ख्यातमिति निरुक्तेनतिङ्न्ते भावनापरपर्यायभावप्राधान्यं प्रतिपाद्यते साच
नैयायिकनये कर्त्राख्याते कृतिरूपं कर्तरेत्वे कर्माख्याते कर्मनिष्ठफलनिरू।
पिताश्रयत्वं वा तेः सख्याकालातिरिक्ताख्यातार्थस्य भावनात्वोपगमात् भा।
वाख्यातेनत्वपानर्थव्यापार एव सा न तदन्वयादर्कत्वादाख्यातस्य प्राधान्यं चतस्याः
प्रकृत्यर्थोपेदान् तत्र लडाद्यर्थकालान्वयोपगमेन तद्रूपेत्वे वा क्रियाप्रधान।
माख्यातमितियातं मतभाख्येपि क्रियापदार्थत्वसंमतभावेनैवात एव क्रियं
रुष्टलिंगाचष्ट्रमेवोक्तं तत्र नलविङ्तेनेति अपि कर्त्तपदाभावात्त्म पचति
भवतीत्यादौ तु पचादयः क्रियाः पाकानुकूलाकृतयोभवंति भवत्यर्थभव।

ल. ८. २

नकोर्थो भवंतीत्यर्थकपचाद्यः क्रियाभवनक्रियायाः कर्त्तारो भवंतीति भाष्यप्रामा
ण्यान्याकारान्वककुलाकृतिर्भवतीत्याकारकैकवाक्यतयास्तेरप्युपगमात्रतद्वि
रोधोपि ॥ अथवान्वककुलत्वनासंबंधेनयाकविशिष्टकृतौभवनकर्तृत्वेवगतेविशे
षणयाकारान्वककुलक्रियायाश्चपितल्लाभान्नयथाश्रुतार्थकत्वेपि विरोधः ॥ ना
ह्याभाष्यप्रामाण्यादेवभवन्मतेयान्वयप्रकारकबोधेयावज्जन्मोपस्थितेर्हे
तुत्वं नयेप्याख्यातार्थभावनाप्रकारकबोधे विशेष्यतासंबंधेनतिमन्योपस्थि
तेर्हेतुत्वस्यकल्पनाश्रयवहितोत्तरत्वस्यकार्यतावच्छेदककोटौनिवेशात्तथा
ऽपिसमः नवोक्तबोधाभ्युपगमैवेत्रः पचतिभवतीत्यत्राख्यातेनकर्तृबोधनात्स्वा
श्रयिपदोत्तरत्वंतृतीयापत्तिरितिवाच्यम् ॥ प्रथमान्तार्थप्रकारकबोधविशेष्यतया
तिङन्तक्रियोपस्थितेकर्तृत्वावच्छिन्नभावनोपस्थितेर्हेतुत्वाभ्युपगमेनतत्रभावनाया
मुख्यविशेष्यत्वेनभावेनपर्यवसिततस्याश्रयातिरिक्तांशेविशेषणतयाकृति
बोधनहृपानभिधानस्याभावेनोक्तापत्त्ययोगात् ॥ एवंचैत्रयाकारान्वककुलाकृतिरि

२

श्री

तत्रैवोक्तप्रयोगे चैत्रपदोत्तरं सम्भ्याप्ततिरपि न यातर्थविशेषणीभूताधेयतस्य
प्रातिपदिकार्थविशेषणतयाविवक्षायामेव सम्भ्याधिकरणेचैनितद्वियानात् प्र
कृते चाधेयतस्य संसर्गतयाभानात्वैचः पचतीत्यादावाख्यातार्थभावना
प्रायान्वयोपगमे बाधकाभाव इत्यतोऽन्यत्राणेनरमाह अपिचाख्यातार्थप्रा ये
तस्यैवचत्राद्विभिसममभेदान्वयात्रयमान स्यप्राप्याप्यापतिः तथा चैकस्य
गाभिन्नाधिकायावर्तमानायावनक्रियातद्विषयकेप्रदिष्टसाधनीभूततद्दर्शने
तदन्तकृत्ताभावनेत्यतः पचपत्सगोयावतीमत्रभाष्यसिद्धैकवाक्यतानस्या
न्त प्रथमान्तस्य स्वगतस्य यावनक्रियाविशेष्यस्वदृशिक्रियायांकर्मत्वापत्तेर्द्वि
तीयापत्तेः नैवमप्रथमासामानाधिकरण्याभ्युपगमप्रसंगः एवमपि द्वितीया
पाठुर्वारते न पचपत्सगात्स्मादिवाक्यस्यैवासंभवापत्तेः तत्पचपत्रैव त्रतमितथ्या
हयं न वाक्यभेदप्रसंगात् उक्तदयावनक्रियाविशेष्यस्यैव दर्शन कर्मतया न
यस्य प्रतिपिपादयिषितत्वाद्ध्याहारेणान्वयापत्तेश्च एवं च भावनाप्रकारकबो

धा४

ल॰ हं॰ १८

18

येप्रथमांतपदजन्योपस्थितिः कर्त्तृत्वमिति नैयायिकोक्तं नादरणीयम् अभे।
दान्वयादिति ध्येयं पंचमीयवासनान्नमोऽत्रातन्मते भावनाया आश्रयताख्यभेद
सम्बन्धेनैवान्वयादिति इति भाष्यसिद्धेति क्रियापिक्कृति मं कर्मक्रियापिदि।
क्रियये यस्मिन्नाभवति कृपा संदर्शनप्रार्थनादि क्रियये ति कर्मणामयमभिप्रेती।
तिम्नत्रस्य भाष्यसिद्धेऽस्यार्थः नन्वमेतथावनानक्रुत्वक्रुतिमान्न्यगशम्यवातरवा।
क्वार्थे बोधस्यत वात्मेन्नर्थोवनस्याव्यातार्थ्यकर्तृत्वावरुहतयात्मशवविशेषणत
यान्वयेनेराकोसेनदृशोनेकर्मतयान्वयासंभवात किंतु थावनानक्रुत्वक्रुति।
मान्नरेणादर्शनाश्रयतमित्येवबोधोऽभ्युपगंतव्यः नथावैकमन्व्यविशेष्यक।
बोधोजननत्वनहपैकत्वहपैकवाक्यतानुपपत्यातद्वाक्यविरोधः क्रियाविशे।
ष्यकबोधाभ्युपगमेतत्तस्याः कर्मत्वेनदृष्पर्यत्वयेबोधकाभावादेकवाक्यता।
पपत्तिरितिभावः ननु थावनानकृत्वक्रुतिमन्नरास्येवकर्मतयाद्दष्पर्यत्वयो
पगमाद्वनरत्नुपपत्तिरतआह प्रथमांतेति द्वितीयापद्वेतितितिरिकर्मणोन।

१८

भिधानादिति भावः एवमिति मन्त्रपदोत्तरद्वितीयापादस्त्वर्थः पात्रविशेषोक्ता।
इत्यर्थकत्वः प्रथमान्तार्थसामानाधिकरण्येन विशेषितत्वान्मन्त्रपदस्य द्वितीया
घ्रा ३ न्तत्वे चापत्त्या द्वितीया न भविष्यतीति भावः नहि पाशापति द्वितीयाप्रतिबन्धिका
किं तु कर्मणोऽभिधानेन तदभावाद्द्वितीयाऽदर्शनेत्याशयेनाह एवमपीति असंभवा
पत्तेरिति तथाविवक्षायां यथा वन्ते मन्त्रं पश्येतिवाक्यस्यैवासंभवादिति भावः वा।
क्यभेदेति यावन्नानुकूलकृतिमान्मन्त्रगतत्वकमेकदर्शनाश्रयस्त्वमित्याकारक
विभिन्नमुख्यविशेष्यकबोधजनकत्वात्स्येतिभावः ननु विच्छिद्य पादे साकांक्ष
त्वे सत्येकार्थप्रतिपादकत्वमेकवाक्यत्वमस्तिवाञ्छनत नमिमस्केकमित्याका
ङ्क्षायां विशिष्टमन्त्रकर्मकदर्शनरूपैकार्थप्रतिपादकत्वाच्चेत्येकवाक्यता
हानिरत आह अध्याहारश्चेति एवं चात्र पातालोचितपदस्यानुसंधानमित्यर्थः
प्रतिपिपादयिषितत्वादिति बोधयितुमिष्टत्वादित्यर्थः अत एवाव्याप्तेरिति
त्पदेन मन्त्रस्य यावन्नानुकूलकृतिमन्मन्त्रगस्यवापरामर्शोऽपि प्रतिपिपादयिषित

स्वमताकर्त्तृकोक्तत्यावत्क्रियापोद्देश्यपर्थ्यकर्मत्वान्वयस्तत्वाक्याज्ज्ञानान्य
पत्तेरित्यर्थः पर्यवसितार्थमाह पर्वचेति आख्यातार्थभावनायाः साध्यान्वयज्ञा
ह्यताएसहत्वेनमतीत्यर्थः ना इस्टणीयमितिउपेत्तणीयमित्यर्थः ॥ नहिकि
मादरणीयमित्याकांक्षाभाष्यान्वयगोकार्यकारणं दर्शयति किंत्वाख्यातार्थक
र्तृप्रकारकबोधेयात्तन्नयोपस्थितिर्भावनात्वावच्छिन्नविषयतयाकरणमिति।
कार्यकारणभावोऽपेक्ष्यः भावनाप्रकारकबोधंप्रतितत्त्वज्ञयोपस्थितित्वेना
तर्थभावनोपस्थितित्वेहेतुः पचपदस्यगोधावतिपचतिभवतीत्युरोधादितिस्क्रि
[illegible]लेव्यभिचारनिरासायाह भावनात्वावच्छिन्नेति इष्टव्यइति श्रयेत्तणीय
त्वेनज्ञातव्य इत्यर्थः ननतत्वाप्युक्तस्थले पचपदेयावन्भावनायाविशेषणा
त्वेनान्वयेभावप्रधानमाख्यातमितिनिरुक्तविरोधोदुष्परिहरः नाख्यातात
स्पस्तास्ववियोष्याभूतभावनार्थकत्वाभावादतआह पचपदस्यगोधावतीत्या
दि तथाचतन्निरुक्तमेकति[illegible]क्याभिप्रायेणेतिनतद्विरोधइतिभावः नन

यावत्कर्तृत्वविशिष्टस्याख्यातार्थस्य कर्मत्वव्यापारेणान्वयादेकवाक्यता।
भेदो वाक्यस्य नामत्वाख्यातनामार्थयोरिति व्युत्पत्तिविरोधः एतएव नत्वाद्वि।
तीयापत्तिरपि यावत्तद्विशिष्टस्यैकवाक्यत्वमुपपादितमेव एवं चोक्तकार्य।
कारणभावकल्पने कथं तरत्वेरोधस्य नियामकत्वमत आह दर्शितेति तदर्थत्वे
वेदीत्यादावैकवाक्यतया प्रतिपिपादयिषितान्वयलाभेपि भाष्यसंमतपदैक
वाक्यतया तल्लाभ एव एवमभेदेन नीलेघटेज्ञानानीत्यादौ द्वितीयानुपपत्ति
रपीति नैयायिकमते तद्दूषणोद्धाटनम् आख्यातवाक्यजन्यशाब्दबोधा
कारं विविच्य दर्शयति ॥ इत्थं चैवं पचतीत्यत्रैकाश्रयकपाकानुकूलाभावना
पच्यतइत्यत्रैकाश्रयकयाविक्लित्तिस्तदनुकूलाभावनेति बोधः देवदत्तादिप।
दसमभिव्याहारेत्वाख्यातार्थकर्त्रादिभिस्तदर्थस्याभेदान्वयः चैत्रेण पच्यतीत्यत्रापि चैत्राभि
न्नाश्रयकोनाशानुकूलो व्यापार इति बोधः आख्यातार्थकर्तृत्वं कारकबो।
धेयान्वयं भावनोपस्थितेस्तदर्थकर्मप्रकारकबोधे तादृशफलोपस्थितेर्हेतुत्वे

ल॰ सं॰ २

२०

नैवेत्यर्थः भावेनेत्यस्य वर्तमानेत्यादिकर्माख्यातेभावनाविशेष्यकबोधवर्णनेन प्राची
तावयेथेन तथाल्लुकर्मकृतिफलविशेष्यबोधस्यदृष्टत्वेनकर्माख्यातेपितद्वि
शेष्यकबोधएव एवंचत्पयार्थेसामान्यकृत्यर्थविशेष्यान्वयितत्त्वतमितिसुनुगृ
हीतंभवतिअतएवेष्यतेइत्रउत्पत्तिर्थेश्रूयतीतिनभिन्नार्थमात्किंतत्रत्रमिष्ठतीत्या
र्थएवेतिरूपमात्मनइतिसूत्रेभाष्यक्रम अतएवोभयत्रापिभावनाविशेष्यक
बोधस्याविशिष्टत्वेनभिन्नार्थकत्वादिमस्यासंगतिः अस्मन्मतेत्वेकत्रव्यापारोविशे पाद्ध
ष्यमत्रेच्छारूपंफलमितिभिन्नार्थकत्वमुख्यकम कर्तृत्वेनाच्छकर्मणिश्रमयो
ऽर्ल्लभोकर्मकत्वात् तदुक्तं कैयटेनयदाक्रियाफलस्यप्राधान्यंतदावाक्यमेवे
ष्यतेपुत्रइति ननुकर्तृत्वेनत्वयाकर्मकत्वात्कर्मणिप्रत्ययानुत्पत्तेः इष्यतेपच्य
तइत्यत्रभावनानवैकापयकावर्तमानाविकितितिबोधइत्याहः भावाख्या
तेनतिङर्थकालविशेष्यतयैवधात्वर्थभावनाप्रतीयतेकात्केतिङोविधाना
त धात्वर्थानुवादकत्वात् तस्यापितल्दिनातत्कालार्थकएवमः संख्यात

२॰

नतस्यार्थः तिङनन्तस्य कारकबोधे तिङ्समकर्तृकर्मोपस्थितेरेव तत्रयानसम्भा
वात्स्वपबोधासंभवात् अकर्तृत्वस्यासत्वरूपतयानत्रापितस्त्वयासंभवात
किंतुनकेवलेमादिन्यायेन साधुत्वार्थमेकवचनमेव एकवचनमुत्सर्गतःक
रिष्यत इति भाष्यकृद्भिः स्तनशापिकाः शायंनस्त्यादौ बहुवचनं त्वहन्तकर्तृक
शायनरूपोपमानेबहुत्वोपादानसामर्थ्याद्भाष्यकारप्रयोगाद्वासाधितिभावः
अधिकमन्यत्रप्रपंचितम् ननुएवाव्ययार्थम् आख्यातार्थकर्त्रादिभिरिति आ
दिनाकर्मसंग्रहः समानविभक्तिकयोरेवाभेदान्वय इति नियमस्याग्रे वक्ष्य
माणत्वादिति भावः अकर्मकधातुस्थले फलव्यापारोभयार्थकत्वमस्येवणु
पगंतव्यमितिध्वनयंस्तत्रयाहूबोधविषयामादृच्यादौ नश्यतीति नाशानुकूल
स्पृनस्त्यानाशस्य फलत्वावगमेन तज्जनकव्यापारविशेषस्याभिन्नासायामार
सम्भव्यापारःप्रतियोगितया विशिष्टनाशसामग्रीसमवधानम् अत एव तस्यो
त्पन्नस्य पतति न तस्य घटनः तज्ञाविलीनस्तीतिप्रयोगः सदेति व्यापारश्रेम

र्थः प्रतियोगितावैशिष्ट्येन निरूप्यतासंबंधेनबोध्यम् तत्समवधानमेव तदनु
कूलोव्यापारइत्यर्थः अतएवेति यतोनाशमात्रेनार्थः किंतुप्रतियोगितावि
शिष्टनाशफलकस्तत्सामग्रीरूपोव्यापारोप्यतएवेत्यर्थः फलव्यापारयोरेका
धिकरणपाद्यनेकर्मकत्वे एतदभिप्रेत्यैवप्रतियोगितविशिष्टत्युपादानम् यत्नेनना
शमात्रेनघपतेरर्थे तन्मतेनाशोत्पत्त्यनंतरनाशस्य सदैवसत्वात्तद्धपतीतिप्रयो।
गापत्तिः नाशोवर्तमानध्वंसप्रतियोगित्वरूपभूतत्वबाधाद्यनत्वइत्यादिप्रयोगा
नुपपत्तिरितिसर्वयित्वेतस्याभित्यादिनात्रैकालिकप्रयोगोपपादनम् नैयायि।
कमतेत्वनुत्पत्तेर्निरूपणोयमग्रीभविष्यति त्यानादिविषयार्थकानां ज्ञानात्या।
दीनां त्यानादिफलकत्वातिविक्तव्यापारार्थकत्वानभ्युपगमेसकर्मकत्वानुपप।
त्तिस्तद्वयत्स्वमतेपाद्रबोधयेदर्शयति ॥ देवदत्तोज्ञानातीछतीत्यादौदेवदत्ता
भिन्नाश्रयकोत्यानजन्यानुकूलोनोव्यापारइतिबोधः सर्वोतत्तदाश्रयेनेवेति
शेषोपायम् संचेतित्यानानुकूलोव्यापारस्त्रेत्यर्थः तद्वदेवगम्यमानमनः।

मेयोगस्यैवसौलभ्यादुक्तमंतंतइति तदनुपपत्तिनाविमर्थः आश्रयत्वेवेतितस्या

अनन्वयत्वेपिसावयवत्वारोपाद्व्यापारत्वेनिर्वाह्यमितिभावः ५ ॥ नन्वाख्यातस्य

कर्तृकर्मशक्तत्वेनपचतीत्यत्रोभयबोधापत्तिः कर्तृमात्रबोधवत्कर्ममात्रस्यापिबो

धापत्तिरित्यतस्तात्पर्यग्राहकमाह फलव्यापारयोस्तत्रफलेतङ्यक्चिणादयः

व्यापारेशप्श्नमाद्यास्तुद्योतयन्त्याश्रयान्वयम् ॥ ननुसार्वधातुकेयक् वि

हिताभावकर्मणोर्विहितायादिस्त्रैभावेकर्मणिचयगादीनांकर्तृविधाय दिवादिभ्यःश्य

न्नित्यादिभिःकर्तृविशेषादीनांविधानात्कथंद्योतकत्वमतआहएवाग्रेफल।

लव्यापारयोस्तत्रेतितत्रेतिधात्वर्थप्रतिपाद्ययोरित्यर्थः तयोर्मध्येफलेकर्मस्थाय

श्रेकर्मकर्तृरूपाश्रिङ्यगादयद्योतयन्तीति तत्कर्मादिधर्मकत्वे तेषामितिभावस्तत्य

केव्याख्याने प्रकारान्तरेणकारिकामवतारयति नन्विति उभयबोधापत्तिरिति

आख्यातात्कर्मकर्त्रोरुभयबोधापत्तिरित्यर्थः नन्वत्रकर्माभिधानेपदत्वपदोक्ते।

द्वितीयापत्त्यापच्यतेपदत्वइत्यादौकर्त्रभिधानेचचैत्रादिपदोत्तरंतृतीयापत्त्यानो।

न० द० २२

कुः ४

यथार्थबोधकत्वमेकदेशस्य सकृदुच्चारितः शब्दः सकृदर्थं गमयतीति न्यायेनार्थस्य
लेन्त्रमनेन तद्विशेषस्येति देवदत्तः कर्त्तृमात्रेति मात्रपदाद्बोधयति । कर्ममात्रेति कालो
नेत्तनपवाश्रितस्य कर्मणाप्यबोधायाविशेषमर्थः मलेव्यापारयोरिति सप्तमीनिर्द्धा ।
रणे इति स्तवयत्व्याचष्टे ॥ त[illegible]दयः फलव्याश्रयानन्वयं द्योतयंतीति फलाश्रयस्य कर्म
त्वान द्योतकाः कर्मद्योतकाः व्यापाराश्रयस्य कर्तृत्वान द्योतकाः कर्तृद्योतका इति
समुदायार्थं द्योतयंतीति तात्पर्यं ग्राहयेति द्योतयंतीत्यस्य प्रकाशयंतीत्यर्थान्कयंत
इत्वय प्रकाशकत्वमतो व्याचष्टे तात्पर्यमिति तदर्थप्रती तद्धेयोच्चारितत्वरूपता ।
तात्पर्यग्राहकत्वकतया तेषामप्ययोग इति भावः व्यभिचारात्तात्पर्यग्राहकत्वमेवेत्युदे ।
मित्याशंकासमाधानपरतया मूलमवतारयति ॥ ननैवं कर्मादेसंनाराद्यत्रबो
धिमः स्यादौ पच्यते ओदनः स्वयमेव त्यादौ व्यभिचारः कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां ।
कर्त्तविल्लकाचैसति कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः स्यादिति देशेन यगात्मनेपदविधानदिन
मतिदेशाद्यगादिस्तत्वेपि कर्तृत्वबोधाद्व्यापारस्य वाश्रयानयास प्रबोधीत्याविधु ।

२२

ध्यतेः कर्तृविव[illegible] तस्य दीपज्ञनेति विग्रहः तस्य विगोल्लगिति लुगिति साधनादि
त्यागोकात्यामाह व्यभिचारइतियणादीनामन्वयेणादीनां व्यतिरेके चेत्यर्थः तमे
वोपपादयति कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामित्यादिना सौकर्यातिशयद्योतनार्थाया
तद्विवक्षानेदुलाग्निसेयोरव्यापारस्यैव फलजनकतया धात्वर्थत्वविवक्षायामित्य
र्थः वस्तुतस्तस्तज्जनकव्यापारयातयोर्व्यापारारोपेणाफलस्यतत्त्वविवक्षायामि
त्यर्थः तदतिरिक्तव्यापारस्यतंडुलेनन्वभवादिति बोध्यम साधनादिति तथाच व्य

३६ भिचारादृत[illegible]दीनांद्योतकतेतिभावः ॥ उत्सर्गोयं कर्मकर्तृविषयादेर्विपर्य
यात् तस्माद्यथोचितंतेयंद्योतकत्वेयथागमम कर्मकर्तृविषयादेरोपव्यतेऽ
र्थः स्वयमेवेत्यादौ प्रवृत्तेकोरना भिन्नाश्रयकः पाकानुकूलोव्यापारइतिबो
धः क्रमादित्यायादिपदग्राह्यम क्रमादित्यादीतिकर्तृकर्मविषयादावितिम
त्यादिपदेनेत्यर्थः अत्रसामान्यविशेषज्ञानप्रवर्तकपकनादृविषयकज्ञाना
नुकूलः क्रमाभिन्नाश्रय कतीनोव्यापारइतिबोधः ॥ सामान्येत्यादिक्रमादि

ल॰
द॰
२३

नायविवरणोक्तविषयार्थकज्ञानान्यास्तिकर्मतस्याविषयेपर्यवसानमित्यभिप्रेत्या।
हनाव्दविषयकेति २ यथोचितमितिसकर्मकधातुसमभिव्याहृतभावसाधार
णविधिविधेयविषयतास्तिकर्मद्योतकमितिभावः २ भावसाधारणेति भावपदस
मभिव्याहृतकर्मपदघटितविधिसत्त्वेऽप्यर्थः नानिच विणभावकर्मणोविप्यादी।
वि दीप[illegible]नेसादीनोतनिरुक्तभावसाधारणविधित्वाभावात्रतद्विधेयविषयति
प्रसंगः पच्यतेतंडुलःस्वयमेवेत्यादावपियागास्तितथाकिंत्वकर्मवत्कर्मणोत्पाति।
देशिकविधिविधेयमेवतद्विहितातिदेशकार्यातिदेशमाकरप्रसिद्धत्वादतस्तत्रा।
पिनव्यभिचारइतिभावः अकर्मकधातुसमभिव्याहृतयजिक्रियादीनांफलेकर्मा
न्वयघत कत्वाभावाउक्तंतत्रसकर्मकेति ५ एवंचेति [illegible] कर्तृकर्माद्विवाचकत्वेस
बाधमितिध्येयतम २ एवंसचीकरदाहव्यायेनसोपपत्तिकंवाक्यार्थमुपवर्णफ।
लव्यापारयोरितिप्रतिज्ञातेधातोर्व्यापारवाचित्वेलब्धेतेभावनायाश्चवाच्यत्वेव।
रतः प्राभाकरदीन्यतिव्यवस्थापयति २ एवमितिउक्तप्रकारेणेत्यर्थः ननुफ

२३

वि

व्यापारयोरित्यनेन सामान्यतः फलव्यापारवाचकत्वशक्तिज्ञानोत्तरं लक्षणयैवो
पपत्तिभिन्नत्वस्यापन्नेकत्वे सांप्रते नत्ववाक्यार्थनिरूपणानेनतद्वेनतज्ञा
ज्ञासाव्यवच्छेदादित्यत आह सत्रीकदाहस्यायेनेति तथाच सामान्यतः फल
व्यापारयोर्धात्वर्थत्वेकर्तृकर्मणोस्तिङर्थत्वेचज्ञाते निवर्तनीयाल्पवादिविप्रति
पत्तिकत्वेन सुप्रतिपन्नत्वाच प्रथमेवाक्यार्थपूर्वपिपादिषोर्निज्ञासोदयात्सएव
निरूपितोनत्वथात्वर्थो निवर्तनीयवक्रवादिविप्रतिपत्तिकत्वेनातिङ[illegible]स्तत्या
वत्तस्यपूर्वमजिज्ञासितत्वादितिभावः लडाद्यर्थेनत्वन्तकृणासेविज्ञानवक्रयी
हितायात्वपरम् तथाचयन्नेनेत्यादिपाताविमर्शः शब्दावित्तमितिपाठेवा
चितानिरूपकत्वाभावविमर्शः प्रभाकरादीतिति ग्रादिनानैयायिकसंग्रहः २
व्यापारोभावनामैवोत्पादनासैववक्रिया कर्मोकर्मकतापन्नेनेदियन्नोर्थं३
घ्नतेपचतिपाकमुत्पादयतीतिपाकानुकूलाभावनातादृश्युत्पादनेनिविव
रणाद्विविधमाणास्थापितद्वाचकतेतिभावः ॥ व्यापारोभावनासैवोत्पादिश

२६

मावान्व ह

ल॰ द॰ २५

वोर्थस्य यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयत इत्युक्तलक्षणलक्षितो योर्थस्त।
द्वाचकव्यापारस्य भावनादिपदैर्विद्यियमाणस्य च विवरणसमानार्थत्वाद्भावो।
भावकत्वसिद्धिरित्यर्थः भावनामेवोत्पादना क्रिया चेत्यर्थः ३
समर्थकमथ यातोर्णंनानुविनिष्पन्नभावनापुरस्सोत्पादनासमानार्थकत्वाद्व्या
पारवचनत्वमितिभावः ननु सम्भवेदेवं यातव्यापारार्थकत्वं स्य प्रमाणिकत्वेनैव
वचमानाभावो तो व्यापारार्थकेन कृतादिवरणरूपं व्यापारं दर्शयति सोपचति
पाकं करोतीति कृञा यात्वेरेवं विवृणते नाख्यातमिमत्र भाष्यमानेव तत्त्वेन तथा।
च यात्वर्थव्यापारस्य भावनादिपदैर्विवरणाद्भावनाया यात्वर्थसिद्धिरित्यर्थः।
क्वचित्पचतिया कभावनेमेवपाठः ननु क्रियाभावनामेवोत्पादनापि च स्या।
मेतत्वेके पिच क्रियापदार्थं व्यापारस्य भावनात्वलाभे किमिति व्यापारपदोपा
दानमतआह २ व्यापारपदेवफलकारनादिरूपेणवाच्यतो ध्वनयितमक्रम
भुतएवपचतीत्यत्राथः संतापनवफलकारनवुली परियावणनयत्वादिभि

मानं

या ४

व्या १

बोधः सर्वसिद्धः १ तथा चप्रियेतेनेनेतिकरणत्वसूत्रेनतेनफलानुकूलत्वेयावता
मपिश्रवणादीनांभावनात्वलाभः क्रियापदस्यतुकरोतिनिष्पन्नत्वेनकृतिपदव
यत्नमात्रार्थकत्वस्यापिसंभवेनतन्मात्रस्यैवविवरणाद्भावनात्वलाभः स्यादितित
दुपात्तमितिभावः यतएवेतितन्नह्येषणाफूत्कारत्वादीनांवाच्यत्वेदेतेनतन्मात्रस्यै
वरूपवतीतिवाक्यजन्यबोधानंतरंफूत्कारादिमात्रेवेतिसंदेहानरस्यादित्याशयः
कस्यचिन्मतेनैयायिकमतेनेनोपपद्यते २॥ नन्वेवमेषांशक्यतावच्छेद
कत्वेगोत्वादिवत्याकृतित्वमेवतदवच्छेदकंवाच्यम् एषांगच्छतिनानात्वमादौ
चव्यापारादिप्रकारकबोधोपलक्षणायेतिनैयायिकरीतिःसाधी शक्यतावच्छे
दकत्वस्यापिलक्षतावच्छेदकवद्भ्रूणासंभवात् तयोर्वैधर्म्यबीजाभावात्।
नैयायिकरीतिः साधीयस्यनेनान्वितम् मतमेवाह यद्वामितिफूत्कारत्वादीना
मित्यर्थः गोत्वेतियावत्वाच्यतावच्छेदकत्वेगोत्वादिरित्यर्थः तेषांनानात्वात्कृति
नापेक्षणात्त्वंडत्वाच्चेतिभावः कृतित्वमेवाभ्यहत्याप्यप्रयत्न गतजातिविशे॰

ल॰ ६ २५

घपदेत्यर्थः तदवच्छेदकं यावद्धर्मतावच्छेदकं वाच्यमिति वक्तव्यमित्यर्थः लाघवा
दिति भावः ननु तादृशधर्मावच्छिन्नस्यैव यावद्धर्मवाच्यत्वे रथो गच्छतीति प्रयोगानु
पपत्तिः रथारावयवे तेनैकत्र बाधात् तत्राह रथो गच्छतीत्यादिज्ञानात् तीमादौ वि
नावयवत्वेन तत्तत्समानाधिकरणसङ्ख्याविशेषासाधारणशब्दोक्ततीत्यतो साधुत्वं विषयति शक्य
तावच्छेदकत्वस्यापीति संभवादिति आदिना नयपतस्यादिपरिग्रहः व्यापारादी
त्यादिनाश्रयत्वप्रतियोगित्वपरिग्रहः इच्छत्वसमानानामन्त्वपदगौरवज्ञानस्यापि।
सिद्धौ नानार्थगवादिपदे निरूपितशक्तो समस्तानां वादिप्रति ग्रहधर्मावच्छेद्यतस्या
पि दर्शनात् पाक्षिः प्रमाति बाधकेऽग्रहणेनापि धर्मेणावच्छिद्यते इति बालत्व
णावरित्यनुमानानन्तरं सिद्धे व्यापारे व्यत्तत्ताणाभ्युपगमो व्यर्थ इति भावः ननु तेषां।
कृतित्वोपलक्ष्याग्रहणमेव बाधकमतआह तयोरिति शक्यतावच्छेदकत्वलक्ष
तावच्छेदकत्वयोरित्यर्थः वैषम्य इति शक्यतावच्छेदकस्य लघु धर्ममात्रवृत्ति।
त्वम् लक्ष्यतावच्छेदकत्वस्य तु धर्ममात्रवृत्तित्वमित्याकारकवैलक्षण्यं बीजाभा।

वादितिप्रमाणाभावादित्यर्थः अयमाशयः समनियतलघुधर्मोपस्थितावेव।
गुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्वप्रकृते फलत्वादीनां कृतिसमनैयत्यात्तेषां शक्य
तावच्छेदकत्वेबाधकाभावः स्वरूपसंबंधविशेषरूपतयापि गुरुधर्मेपि स्वरूप
त्वावैकल्पात्तस्ततमेव गंगातीरत्वंलक्ष्यतावच्छेदकमितिवत्फलत्वादेरेषां शक्य।
तावच्छेदकमितिव्यवहारात् अन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वमादायलक्ष्यतावच्छेदक
त्वव्यवहारइति यदितदासर्वत्रैवावच्छेदकत्वव्यवहारोपपत्तेरेवनियामकत्वेना।
श्रीयतामितिंहृत्यर्थककरोतिनाविवरणात्तेषांशक्यतावच्छेदकत्वंकिंतत्कृ।
तित्वस्यैवेत्याशंकानिराकृते २ ॥ नचपचतिपाकंकरोतीतियत्नार्थककर
रोतिनाविवरणाद्यत्नएवार्थइतिवाच्यम् रथोगमनंकरोतिबीजादिनांकुरः
कृतइतिदर्शनात्कृञोयत्नार्थकतायाअसिद्धेरिति ॥ अर्थइतिधात्वर्थइत्यर्थः
कृञोयत्नार्थकत्वएवतेनविवरणाद्यवादीनांतदर्थकत्वसंभावनात्तद्वत्तु।
दुर्वचमित्याहरथोगमनंकरोतीत्यादि रथादावचेतनेप्रयत्नस्यबाधेनाकृञयो।

ल:
ष्ट:
२९
२६

गान्नुपपत्त्या कृञोभिव्यापारार्थकत्वस्यैवोपेयतया तेन न विवरणाय स्वतो व्यापारार्थ
कत्वस्यैव सिद्धेरिति भावः अत्रेदमवधेयम् यद्यपि साध्कृतानान रूपेणा व्यापारार्थ
कत्वे पचादीनामङ्गीकृतं तथापि न तस्यैतत्र निर्भरः कथं तावत्ते क्रियावचनाः पचाद
योयद्देषां करोतिना सामानाधिकरण्यमिति भाष्यप्रामाण्याद्व्यापारसामान्या
र्थं करोतिः तेनानो तेषां व्यापारविशेषार्थकत्वासंभवात् अत एव व्यापारत्वेन कृ
ते रूपिसद्गृहादिति ये यकृतां न तत्र नत्रोक्तसमस्मद्गुतिः एवं वाक्यार्थबोधाकाङ्क्षदर्शनस्य
विक्लित्यनुव्यापारेनानानन्कृलो व्यापारः इति स्वकृतस्यापि संगतिः कृविद्विशेष।
रूपेण बोधस्तत्र द्विषिष्ठत्वलक्षणायोपपाद्यः शक्त्यादेन रूपेणानातेभवतिलद
णो यमपि श्लोकैः २ कृञोकर्मककर्तापनेविनिश्चयमवतारयति २ किंच भावना।
याश्रवाच्यत्वेवर्त्ते भावयतीत्येवेङ्गितोभवतीत्यवापिद्वितीयायास्यात् नचात्रेष्टस्य।
कर्मत्वेनतत्त्वेनयाकर्मसंज्ञायावाधा न द्वितीयेतिवाच्यं अन्नुगतकर्तृत्वस्य
त्वमते ईर्षत्वेनद्वारस्याकर्तृकत्वात् कृत्याश्रयत्वस्यकारकचक्रप्रयोक्तृत्वस्य।

ष्टा
नुकूलो
१०

घटादावभावात् धात्वर्थानुकूलव्यापाराश्रयत्वस्य च कारकमात्रातिव्यापक।
त्वात् १ एवञ्च यथा त्वया कथं द्वितीयास्यादिति धात्वर्थेत्यतिरूपफलाश्रयत्व
रूपकर्मत्वाद् दृष्टस्येति भावः नन्वेवं घटो भवतीत्यत्र कथं त्याश्रयत्वरूपमाख्यकर्तृत्वा
न्नेवपि धात्वर्थफलानुकूलव्यापाराश्रयत्वरूपगौणकर्तृत्वेन कर्मत्वस्य बाधात्
द्वितीयापत्तिरित्याशंकायां निराकृते नवेति निराकरणप्रकारमेवानुगमयति।
तन्मते नैयायिकमते उर्ध्वचलनादिरूपायित्तमघाकायत्वात् इति भावः नन्वेवं चेत्।
नस्याधारणां धात्वर्थानुकूलव्यापाराश्रयत्वमेव लदल्पत आह धात्वर्थेति नन्व
स्वतन्त्रसामर्थ्याद् देवेतरव्यापारानधीनत्वप्रकारकविवक्षाविषयव्यापारवत्त्व
रूपादिभाविककर्तृत्वस्य कर्तृप्रत्ययोत्पत्तिप्रयोजकस्य तत्रावैकल्याद् द्विती।
यापत्तिर्नोपिकार्यकोतेरेतमसक्कित आह २ अपि च भावनाया एवाख्यातेत्यात्
नोसकर्मकत्वाकर्मकत्वविभाग उच्छिन्नः स्यात् स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचि।
त्वे स्वार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वे वा सकर्मकत्वम् भावनाया वाचि।

ल॰
ह॰
२२
27

तस्मिंस्तत्संभवि १ स्वार्थफलेति शक्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टस्वार्थफ-
लेत्यर्थः तेन न जीवत्यादावतिप्रसंगः अर्थंभवतीति लक्षणाहृदयस्यापि व्याप्याशेषात
र्थंचरितत्वादित्यर्थः २ अन्यतमत्वं न दितिचेन्न एकस्यैवार्थभेदेनाकर्मकत्वसकर्म-
कत्वदर्शनात तदेतदभिप्रेत्याह कृत्स्नश्नति १ अन्यतमत्वमितिपञ्चम्यादित्यात्स्रो
गाग्राहिकयोपादायतावच्छिन्नत्वमित्यर्थः तदितिसकर्मकत्वमित्यर्थः दर्शनादि-
तियथात्रिधातोर्नेनीभव नार्थेसकर्मकत्वस्य चदर्शनात्सकर्मकत्वलक्षणेलक्ष्ये
णोकर्मकेतत्वमिन्नतिव्याप्तिश्चेवयोर्नेवमन्नीकरणार्थकेत्वस्मिन्नेवाव्याप्तिरित्यर्थः
तदेतदितिधातोर्व्यापारवाचकत्वेऽव्यङ्केऽदृष्टणामित्यर्थः नतुकृत्स्नोकर्मकत्वा
पत्तेरित्यस्यकृत्स्नोकर्मकत्वापत्तद्भावेनेनयत्नमात्रार्थकत्वनियामकपरस्यकथंधा
त्वमात्रस्यव्यापारवाचकत्वमायत्नपरत्वमतआशयंप्रकाशयति २ अयंभावः
व्यापारवाच्यत्वपक्षेफलमात्रमर्थः इतिफलितं तथाचकरोतीत्यादौयत्नप्रतीते
र्यत्नमात्रंवाच्यमभ्युपेयम् तथाचयतीप्रयत्नइतिवत्फलस्थानीययत्नवाचक

कर्मकत्वस्य
न्यूनीकरण
ध्वं॰

त्वाविशेषादकर्मकत्वापत्तिरकर्मकरीत्याऽङ्गीवेति तथा च नहियत्नश्चात्रफलस्या।
नीयत्वेनेति शेषः कृञ् इति धातुमात्रोपलक्षणम् सर्वेषामप्यकर्मकत्वासकर्म
कत्वाचास्यादिति भावः फलमात्रमिति मात्रपदेन व्यापारव्यवच्छेदः करोतीत्या।
दिनाद्दिनामविषयार्थकधातुसंग्रहः उक्तरीत्येति शब्दोक्तसकर्मकभिन्नधातु।
त्वमकर्मकत्वमित्यार्थकरकथेत्यर्थः अकर्मकत्वापत्तिरिति उक्तलक्षणाक्रान्तत्वा
दित्यर्थः ननु तावता करोत्यादिमविषयार्थकधातुनो व्यापारवाचकत्वेऽसि
द्धेन धातुमात्रस्येत्यतआह कृञ् इति धातुमात्रोपलक्षणमिति कृञ्च्छकवल
क्षमायारणधातुत्वेनाजहत्स्वार्थलक्षणया धातुमात्रोपलक्षणमित्यर्थः तथा
च धातुमात्रस्याकर्मतापत्यान फलमात्रार्थकत्वात् किन्तु व्यापारार्थकत्वापीति भ
त्वार्थ इति भावः सर्वेषामिति गणपठितानामित्यर्थः अकर्मकत्वेति सनाद्यन्तधा
तुष्वपि उक्तसकर्मकत्वस्य सत्वेन तद्भिन्नधातुरूपाकर्मकत्वस्य गणपठितेषु।
सत्वादिति भावः यदि तु फलवाचित्वमेव सकर्मकत्वं तदा सकर्मकत्वेति अ

ल॰
द॰
२८
28

वेदमवधेयम् निरुक्तं सकर्मकत्वलक्षणं न व्यवहारायौपयिकम् न तत्कर्मत्वप्रयो
त्वनिष्प्रयोजनकम् तथा सत्य पाकस्य स्वीकृतादिधृतद्भावेन स्थिति स्थितैवैकं द्रो
रिणाभ्यामिनोवैकं द्रव्यादौ कर्मत्वप्रत्ययानुपपत्तेः स्वीकृतादिधृतत्वसत्वात् किंच
शकृत्तथा त्वीयकर्मसंतकार्यान्वयार्थकत्वमेव लः कर्मणीत्यादावपि कर्मसति
तार्थो कर्मकपरा उक्तार्थस्य वपा व्यापार्थमपादयत्वलाभात् तथाच कर्मत्वस्य धात्व
र्थक्रियाजन्यफलाश्रयत्वरूपतया धात्वोर्व्यापारवाचकत्वेन तन्निर्वचनात् तंडुले
पचतीत्यादौ तंडुलादीनां कर्मत्वानुपपत्तिरपि व्यापारस्य धात्वर्थसाधिकेति
नत्वकृतो कर्मकत्वापत्तेरिति न मीमांसकमतनिराकरणपरत्वस्यात् स्मात्करो
तिर्धात्वोः स्यादिति वस्तमात्राएष्वेनेव कर्त्तव्यमाणत्वात् तैः कृञ्जोपपत्त्यार्थक
त्वानभ्युपगमात् नापि नैयायिकमतनिराकरणपरः नैर्धात्वोर्व्यापारार्थकत्वा
भ्युपगमात् किंचैतद्वयस्य धात्वमात्रस्य व्यापारार्थकत्वप्रतिपादनपरत्वे या।
तोरकर्मकत्वापत्तेः फलमात्रार्थतानदीनेवद्वयात्रतत्कृमरस्यपरितोषाद्वा।

र्थं तथा सकलमवतारयति २ अथ वा व्यापारे भावनेत्यर्थे न व्यापारस्य वाच्यत्वे अस्मा।
धफलांशस्यापि तत्साध्यत्वन्नैयायिकैरभ्युपगतं ज्ञानादिक्रि भेदः केवलं ज्ञानयत्ना
दिक्रियामात्रवाचित्वं दूषयति कृञ इति अयं भावः फलांशस्यावाच्यत्वे व्यापार एव
धात्वर्थः स्यात् तथा च स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचित्वादिरूपसकर्मकत्वो
च्छेदापत्तिः न च कृञादेः सकर्मकत्वव्यवहाराभावात् इति नैयायिकोक्तं युक्तं व्यवहा।
रस्याभावेपि कर्मणि लकारासंभवात् न हि तीरे गंगापदस्याभावेपि न स्ना
नादिकार्यं गावाकं कर्तुं एवं च न हि यत्न त्वयत्नमात्रमित्यर्थः अस्माध्येति शब्दो।
र्थस्य विवरणात् तथा व्याख्यानादिति भावः न हि ति व्यापारवाच्यत्वमित्यर्थः ज्ञाना
तिकरोत्यादेरिति सविषयार्थकधातुमात्रोपलक्षणम् क्रियामात्रपदेन फला।
व्यवच्छेदः सकर्मकाणां प्रायशः फलावच्छिन्नव्यापारबोधकत्वं ज्ञानात्मादि सवि
षयार्थकानां तु ज्ञानादिव्यापारार्थकत्वमेव अकर्मकाणां तु सर्वेषां न फलार्थ
कत्वं तस्य ततो नत्र भावात् किं तु व्यापारार्थकत्वमेवेति प्राचीननैयायिकोद्घोषात्

ल॰
द॰
२९

29

तथाचोक्तरीत्याकर्मत्वार्थकत्वेनत्यजायात्सेर्वेषामपितत्सिद्धिरितिभावः ननु
कर्मः फलावाचकत्वेकथमकर्मकत्वमतआह अप्रेभावइति वाचकत्वादीत्यादि
नास्यार्थः व्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वस्यसंग्रहः करोत्यादीनामेवफलार्थक
त्वानभ्युपगमेउच्छेदापत्तिः सर्वेषांतत्स्वाभ्युपगमेतत्रसंभवः सः तथाचकृञ्धातुः
फलार्थकः सकर्मकत्वादित्यनुमानेविपक्षबाधकतत्कर्मप्रदर्शनपरंकृञोकर्म-
केत्यादिग्रन्थमितिपर्यवसितमितिभावः पचत्यादीनांफलावच्छिन्नव्यापारबोध
कत्वंस्यात्सकर्मकत्वेकरोत्यादीनांत्वविषयात्त्वप्यर्थकत्वरूपंगौणान्तरमितिवदन्तो
मतमन्यन्निराकरोति नवेति भज्यतेग्रामस्यतेसेव्यतेवाणकार्योनयेनिभक्ति
लेशस्याततथाप्रकार्यस्यतिरोधानात्स्वत्वानेनघटकत्वतथाप्रकार्यस्यापेक्षणाच्चन
तथागतोभोक्तव्यर्थः भोक्तृत्वेपीतिलक्षणानिवर्तकत्वेपीत्यर्थः कर्मणीतिम्।
त्वसकर्मत्वमादायपक्षान्तराचारितार्थ्यंगौणेनव्यापारमानाभावादितिभावः नव।
लौकिकंदृष्टान्तमाह नहीति भोक्तृत्वानपदस्यवरादिविषयेनपुरोहितादिनात

ग्र

२९

दीयकार्यप्रवर्त्तनासमर्हद्गतश्चेदस्माहत्यादावानवारणायाश्रितस्यगौणाभ्यो
न्यायस्यचविशिष्यार्थोपस्थापकविशिष्टव्यापारनष्ठःपरपरस्कार्यविषया।
तस्यान्यत्रव्यवस्थापनान्नात्रतद्विषयतेत्यर्थ २ अतएवाह किंतत्मादत्वमेवा।
र्थः कर्मवत्स्यागुणाद्यपि कर्मकर्तृर्यत्यथा नतुभवेत्रपाविव उत्पादत्वमम
निरूपफलसहितंपत्वादिकम् र्थेरमर्थःफलस्यवाच्यत्वेपुत्रत्वंतत्समाह अत
इतियतःक्रमोयत्नमात्रमर्थोनेष्यतेअतःकर्मवदतिपरेनकर्मवत्कर्मणोत
त्क्रियइतिसूत्रेलक्ष्यते अयमर्थःयतएवतस्योभयात्मार्थकताअतःपच्यतेवाग्रः।

नि०

स्वयमेवेतिवक्रियतेवह्नः स्वयमेवपूगादयोऽपुत्र्यद्येते अन्यथायत्नस्यकर्मनिष्ठ
त्वाभावात्तत्रस्यात् इतिवत् यथाहयपतेवह्नः स्वयमेवेतिदर्शनस्यचरादिर्निला।
तथायत्नस्यापीतितयाप्रयोगानापत्तेरिति मतेकिंतत्पादत्वमेवेतिप्रश्नवाक्य
शेषः अतइतिपदंव्याचष्टेसाव नतुकर्मवत्स्यादितिमतेकर्मवद्गुणायपिभवेदि
ति यथाक्रतोर्थेलभ्यतेमचवाधितोविवक्षितश्चेमनआह कर्मवत्स्यादिरुम।

ल॰ द॰ ९॰

30

नेनेति सूत्रेलक्षणत इत्यर्थः नन्वयन्नमात्रार्थकत्वेपितेनसूत्रेणाकृतोनयुगा।
य तेनैमलकारणत्वेप्रकटयति अयमर्थ इति यत्नादय इत्यादिना विनापि दिशुत्वेन
अपिनाद्यदृष्टः कर्मत्वस्यस्वमस्वपः इयांवदितिनिदृष्टोतेविशुगातियथा दृष्पत
इति अन्वयगाभावप्रयोगकेकारणाभावेदर्शयति दर्शनस्येति यत्राहनित्वा।
न यस्मादृहतित्वाभावेनकर्मत्वक्रियाजन्याभावादित्यर्थः एतेनकर्ममात्रइहनि
फलानुकूलक्रियार्थकत्वेकर्मत्वक्रियाकस्यलक्षणम् कर्मनिष्ठविशेषाध्या
यकक्रियार्थकत्वंनयत्नोनराभिप्रायेणोतिसूच्यते नन्वद्वितीयलक्षणमपिप्रा
येणापोक्ते २ ननुवेकृष्णदेविज्ञानानात्मादेरपिविषयावच्छिन्नावरणाभंगा।
दिफलत्वाविलमावश्यकं अन्यथासकर्मकतानापत्तेः तथाचज्ञायतेघटः
स्वयमेवेतिकिंनस्यात एवंग्रामोगम्यतेस्वयमेवेत्यादयीत्यायोकामननिरू
तार नैवंतस्यचविकार्यत्वेकर्मवद्भावस्यापेन नत्वप्राप्यकर्मणोनिसिद्धांतोहि
व्यवस्थितः १ विषयावच्छिन्नेतिविषयइतिनोपलक्षितेनमर्थः ग्रावषयकत्वे।

३॰

हेतुमाह अन्यथेति आवरणभंगरूपफलार्थकत्वाभावइत्यर्थः सकर्मकत्वेति
स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वरूपस्य तस्य रूपस्यादावसंभवादित्यर्थः किञ्च प्रा।
ग्विनिश्चितघटः स्वयमेवेत्यनोन्मीलितरूपफलाश्रयत्वेवदावरणभंगरूपफला।
श्रयत्वस्यानुपपत्तेरिति भावः ननु निर्वर्त्यविकार्यकर्मणोः कर्मत्वसद्भावेन प्राप्य
कर्मणि तन्नैव किं मानमत आह सत्येसिद्धोत इति कर्मत्वलक्षणान्तर्गतक्रियजन्यति

धात्वर्थफलेनवि
भक्तिविपरिणा
मेन॰

ध्येयात्तेऽवकाशइतिसुरानुष्ठानंध्यानवाच्यक्रियाजन्यफलाभावत्वरणाधिकरणं।
ध्यानक्रियाकर्तृत्वविसाधनिति ज्ञानिस्थालीपचतीत्यादौ व्यत्ततः सतोपि व्यापारस्य
धात्वर्थत्वाभावादेवानतिप्रसंगो कर्मग्रहणमितिमानेकर्मस्थक्रियात्वलत्वयतिरू।
त्यर्थोनिर्णीतश्चर्थः कर्मस्थक्रियकत्वंप्राप्यभिन्नएवकर्मणिसंभवतीतिदर्शयि
तेह विकृतेकर्मविभागप्रसंगादर्शयतिस्मेति २ ॥ ईप्सितेकर्मणि त्रिविधे निर्वर्त्यवि।
कार्ये प्राप्ये च तत्रायमर्थः कर्मत्वसद्भावेनान्येप्राप्यत्वेव क्रियाकृतविशेषानुपल।
ब्धत्वमिति सत्यर्थनिर्णयेवक्ष्यते नतत्रघटः केनचिद्दृष्टो ग्रामोयेकेनचिद्गतश्च।

ल॰
ह॰
३१

निरुक्तवैदर्थ्यनेनावगंतं ॥ तत्राद्ययोर्लक्षणेऽवसेन वक्ष्यतेइति क्रियाकृतविशेषा
णामिति निर्वृत्तिविकारविकल्पेत्यर्थः कर्मगतविशेषाधायकक्रियार्थकत्वे कर्मस्थक्रियत्वमे
वान्वयव्यतिरेकाभ्यां कर्मवद्भावप्रयोजकमित्याशयेनाह यदिद्यमित्यादिना २॥ यदेकगो
तीति निर्वर्त्ये सोमे सुनोतीति विकार्ये च न तावलेशकर्मिति न तन्न प्राप्यम् तथा च द्यो
रादेर्दृश्यमानरोदप्राप्यकर्मत्वाभावात्तिप्रसंगइतिभावः १ विकार्य इति विकार्यत्वं च सो
मस्य चूर्णीकरणरूपाभिषवैकदेशचूर्णप्रतिपत्तिमित्त्वविवक्षयावोध्यम् त्वा
न्नमिति तथा च तत्कल्पक्रियाकृतविशेषवत्त्वमेव तत्कर्मवत्कर्मवद्भावप्रयोजकमि
तिभावः १ एवं च तत्परकर्ममात्रइति फलार्थकत्वे धातोः कर्मस्थक्रियकत्वमस्ति।
(तत्र) च निर्वर्त्ये विकार्ये स्थले उत्पत्तेरभिषवस्य च स्वरूपमात्रइति तन्नाते नन्वप्राप्ये संयोग।
रूपफलस्य समवायेन स्वानादिरूपफलस्य च विषयतासमवायाभ्यां कर्तृकर्म्म
भयवृत्तित्वेन कर्ममात्रवृत्तित्वाभावादित्यपि कर्मणप्रयोगं चिंतनम् २ सकर्मकधा
तनां फलार्थत्वेनेयापि कश्चक्तिमपर्याप्नोति पातंजलोफलावाचकत्वेऽपि निराभ्यां:

कर्म

३१

पर्य्यायतापत्तिः क्रियावाचकत्वाविशेषात्फलस्योपलक्षणत्वेप्येकक्रियायाप।
वश्यंदेशविभागोत्तरदेशसंयोगजनकत्वाऽऽकृतदोषस्यतादवस्थ्यामित्यपिवदंति।
तस्मादावश्यकंसकर्मकाणांफलवाचकत्वमकर्मकाणांतत्तन्निर्विवादमेवध
मन्नायामित्याद्यनुशासनाच्च एतएवद्द्यर्थः पचिविनिभाक्तेसंगच्छतेइतिदिक्
पर्य्यायतापत्तिनिरुक्तिरूपकधर्मावच्छिन्नशक्तित्वादितिभावः नचत्यजिगम्योर्व्या
पारवचनत्वाविशेषेपिनपर्य्यायताप्रसंगस्तदर्थयोर्विभागसंयोगरूपविभिन्न।
धर्मोपलक्षितत्वेनविभिन्नत्वात्तथाह उपलक्षणत्वेपीति यथाकथ्यावर्तकत्वं
वोपलक्षणत्वमशब्दांशेवाजनकत्वादिति तथाचसंयोगविभागयोःस्वार्थव्या
पारजन्यत्वाविशेषात्कर्म्मार्थव्यापारेसंयोगएवोपलक्षणम् नविभागस्तत्रवि
निगमकाभावादुभयोपलक्षणत्वेनपर्य्यायतापत्तिस्तत्तदवस्थेतिफलेशाब्दत्वोप
पगमस्यावश्यकत्वमितिभावः कर्मप्रत्ययार्थान्वयितस्यैवविनिगमकत्वेनवर्ण्यत
स्थलेलक्षणाप्रपंचेस्यतोमरीतिनिर्यातोः फलार्थकत्वस्याधिकेर्मे संगोपिवदं

स्व

ल॰ टं॰ ३२

तिशब्दाभ्यां संबध्यतः उपसंहरति तस्मादिति उक्तयुक्तिकदंबादित्यर्थः निर्विवादमे
वेति स्वार्थफलसमानाधिकरणोपायुक्ताकर्मकत्वस्य फलार्थकत्वमेतेषामसं
भवादित्यर्थः ननु एवं ज्ञक्रमसकर्मकत्वाभाववज्ज्ञानत्वरूपाकर्मकत्वस्य फलार्थ॰
कत्वं विनानुपपन्नत्वाद् एतत्साधकमत आह भ्रमतायामिति निर्गमोऽपि फलस्यैवो
पादानात्तस्मात् आगमाच्चेति भावः अत एवेति धात्वमात्रस्य फलवाचकत्वादेवेत्यर्थः
स्वार्थेति फल[illegible]यार्थकत्वमित्यर्थः ननु तत्र एवैकस्यादानात्मकर्मकाणो फलार्थ
कत्वे मानमस्त्वनन्वकर्मणो तत्वेत आह दिगिति तथा सत्यकर्मकेषु फलनिर्दे
शावैयर्थ्यापत्तेरिति दिगर्थः ९ ॥ एवं सिद्धान्तफलव्यापारयोर्वाच्यत्वे किं नाख्या
तवाच्यत्वे साभावनानयोतोः प्राधान्येन प्रतीयमानव्यापारस्य धात्वर्थत्वात्तस्याः
प्रकृतिप्रत्ययोः प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यमिति नियमविरुद्धत्वाच्च एवं च स्वयुक्ता॰
ख्यातार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वं सकर्मकत्वम् आख्यातार्थव्यापार
अर्थत्वं च कर्तृत्वं वाच्यमित्यादि विद्वंतेमीमांसकंमन्यं प्रत्याह ननु व्यापारो भावना

३२

मैवमुक्तेन विवरणेन भावनायाधात्वर्थतानिर्णयः पचति पाकं करोतीति वि
वरणेन तस्याख्याख्यातार्थत्वस्यैव निर्णयादिति मीमांसकमतखण्डनपरतया
तस्मात्करोतीति मूलमवतारयति नन्वित्यादि आख्यातत्वमिति तिङ्त्वं तन्मात्रबोधवि
षयत्वमित्यर्थः यथाश्रुतप्रकृतिप्रत्ययार्थवित्तिन्यायस्य संख्यादौ व्यभिचारमाश
ङ्क्याह तदागमे सतीति द्विर्वचनत्वादेकत्वमागमपक्षे वचनादेशागमे दृष्टत्वात्तस्य
आख्यातेन भानम् यथाश्रुतयादीनामित्यर्थः तथा च यथा पशुना यजेतेत्यादा
वेकवचनरूपप्रत्ययार्थत्वात्तस्याख्यातेन भानं तथा प्रत्ययार्थत्वेन भावनायाः प्रकृ
तेः आख्यातेनोपपत्तिः सकारतस्याख्यातत्वानभ्युपगमेन भवन्मतेन तदनुपपत्तिरि
तिभावः ननु धातोर्भावनार्थकत्वाभावे शब्दोक्तसकर्मकत्वानुगतकर्तृत्वयोर्द्वै
विध्यानुपपत्तिरत आह एवं चेति भावनायास्तिङर्थत्वे चेत्यर्थः तथा चाख्यापाके
फलानुत्पत्तिदशायां पाको जातो न वेति प्रश्ने भविष्यतीत्युत्तरवादेर्यात्फलमा
त्रे धात्वर्थत्वमिति मीमांसकाशयः २ तस्मात्करोतिर्यत्नोऽस्याख्यातानन्तरं

तिष्ठे पक्ववान्कृतवान्पाकं किं कृतं पक्कमित्यपि तस्मादुक्ताभिप्रायस्य हेतोः सर्वे
ष्वेफलमात्रस्य धात्वर्थत्वे ग्रामो गतवानिति प्रतीत्यापत्तिः संयोगाश्रयत्वात् फला
नुत्पाददशायां व्यापारसत्त्वे पाकं भवतीत्यनापत्तिः व्यापारविरामे फलसत्त्वे पाको
विनष्ट इत्यापत्तिश्च १ हेतोः सर्वमनुपादानादाह अभिप्रायस्येति नरादीनां बुद्धि
स्थपरामर्शकत्वादितिभावः प्रयोगापत्तेरिति गमनपदार्थसंयोगस्य ग्रामेसत्त्वा
दितिभावः + विनष्ट इत्यापत्तेश्चेति व्यापारोपरमेपिफलमात्रस्य धात्वर्थत्वे वि

६ भवतीत्यनापत्तेरिति या
कपदार्थविक्लित्तेस्तदानीम
विद्यमानत्वादितिभावः +

वत्स्यानभविष्यतीत्यनन्तस्य पाकमुत्पादयतीतिविवरणस्य चास्मन्मते उपपत्ति
रितिभावः मीमांसकैकदेशिमतमुपन्यस्यति २ यत्नभावप्रत्ययस्य चभादेरव
कूलव्यापारवाचकत्वात् ज्ञानपपत्तिरिति तन्न कर्ताख्यातवत्कर्तेति कृदित्यत्र प
वनहितिधानलाभे भावे विधायकानुशासनवैयर्थ्यापत्तेः सहितो यावत्तेश्च १ ना
नुपपत्तिरिति त्वक्तत्वं नवर्थव्यापारस्य ग्रामादौ बाधात् ज्ञानापत्तिरित्यर्थः एवमा
ख्यातापिबोध्यमितिभावः ननकर्तेति विहितस्य कृतः पक्केत्यादौ कर्त्रर्थकत्वा

दर्शनात्तद्विहितत्वसाधारणीनां व्यापारार्थकत्वासंभवात्तदर्थत्वबोधनाय भावइत्यन्तं वा।
स्तनसार्थक्यमित्याशंकां दृष्टांतप्रदर्शनया करोति कर्त्राख्यातवद्विहितत्याच कर्तृवि
हिताख्यातस्य व्यापारार्थकत्वात्तद्विहितत्वसाधारणीनां [illegible]मपि तदर्थकत्वापत्तेरि
ति भावः ननु कर्त्राख्याते भावप्रधानमाख्यातमिति निरुक्तत्वात्कर्तृविहितस्य भाव
नार्थकत्वेप्यत्र मानाभावात्तस्य व्यापारार्थकत्वसंभवोत ग्राहतद्विरोधापत्तेश्चेति मे
दे न त्वदीयसिद्धांतपरामर्शः भावप्रत्ययघानोपाविकर्थान्ववाकस्कत्वात्प्रयोगसाधुतामा
त्रार्थकत्वमिति त्वदीयसिद्धांतविरोधा[illegible]श्चेति २ अथ व्यापारोपि यावानर्थः स्वम्भ
पेयमिति चेत्तर्हि यावत्तत्पचमकल्वव्यापारत्वामसंभवेनाख्यातस्य पृथक्शक्तिक
ल्पने गौरवमिति पचतीत्यस्य पाकं करोतीति विवरणान्माकरोतीत्याख्यातेनैव व्याख्या
ने विवरणम् अतस्तदपि नाख्यातार्थत्वसाधकमिति भावः १ तत्र पाकस्त्वादौ सक
लेति फलावच्छिन्नत्वादिरूपेत्यर्थः व्याख्यातमित्यस्यार्थे प्रदर्शने विवरणमिति अतएव
तिरोधिकहेतोरित्यर्थः तदपीति पचतीत्यस्य पाकं करोतीति विवरणमपीत्यर्थः

ल॰
द॰
३५

34

अपि नाम प्रकृतिप्रत्यययोरिति न्यायसमन्वयः मीमांसकोक्तं बाधकमङ्गीकृत्य मतं
दूषयति नचेत्यादिना नामार्थेति ग्रन्थव्याख्यानं पक्ववानित्यादावनन्वयापत्तेरित्यर्थः
अयंभावः प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतः तयोः प्रत्ययार्थप्राधान्यमिति स्थितिविशेष्या।
तथा प्रकृत्यर्थप्रकारबोधं प्रति तत्तत्प्रत्ययजन्योपस्थितिर्हेतुरिति कार्यकारण
भावः फलितः तथा च पक्ववानित्यत्र पाकः कर्मकारकं तत्र वत्प्रत्ययार्थः कर्तृका
रकं तयोश्चाकरणाधिकरणमित्यादावसमाप्तसमासहीत्यादावन्वयासंभवइति प्रकृतिप्र
त्ययार्थयोरन्वयनियमस्यैवाभावेन प्राधान्यबोधकउक्तकार्यकारणभावः ।१।
पक्ववानितिमूलमन्त्रार्थे साधनपरं तथा चाचेष्टपक्ववानित्यादावितिपर्युक्तावि
वरणं याभोभावनायाः शक्तिनिर्णायकं न स्यात्तदापक्ववानित्यादौ पचनस्यादेवापा
णवाचकत्वात्प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरनन्वयापत्तेरित्यर्थः अनन्वयमेव विशदयति श्रु
यभावइति सहार्थमिति सविडार्थमित्यर्थः इतो बोधयतः तयोः प्रकृतिप्रत्ययार्थ
योर्मध्ये प्रत्ययार्थः प्रत्ययस्थितिग्रहविशेष्यः प्रधानमिति प्रकृत्यर्थप्रकारत्वानिह

पितविशेष्यताशालीत्यर्थः तादृशानुपपत्तिसिद्धं कार्यकारणभावं स्पष्टयति वि
शेष्यतयेति स्वविशेष्यविशेष्यतयेति शेषः अरुणाधिकरणोक्तेति अरुणायै
तिपदेनोपात्ता क्रयणस्य प्रथममेकहायन्येन क्रियायामन्वयः पिङ्गाक्ष्यायैत्यभेदान्वय।
स्तथा च कथं तन्नेत्याह मम वक्ष्यमाणेति क्रियान्वयमेव कारककान्वयावच्छेदकं।
तत्संकोचत्वाकांक्षेत्यतिप्रसंगवर्थनिर्णये वक्ष्यमाणरीत्यर्थः शंकते २ नच
संबंधमात्रमन्नं च शक्त्याख्यातार्थभावनयोः तदेकोपस्थितिविषयत्वव्यापारस्यानवि।
षयत्वे इति मंजूषादौ क्त्रीत्या संबंधसामान्येन कारककाणामन्वयः शंक्यः योग्य।
ताविरहात् अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वस्यतत्त्वात् क्रियान्वयित्वमेवहि कारका
न्वयितावच्छेदकमिति वक्तव्ये तदेतदाविष्कर्तुं विवरणेन धात्वर्थेकत्वेनर्थयोः।
कर्मत्वकर्तृत्वे दर्शयति कृतवाक्यात्मकमिति १ ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यादौ क्रत्या।
धात्वाख्यातार्थयागभावनयोः संबंधसामान्यं प्रतिपाद्यते क्रियाकारकभाव
संबंधबोधने तु नास्याः श्रुतेः कश्चिदभिधायिरूपो व्यापारोस्ति तद्वाचकपदा।

ल॰ द॰ ३५

35

भावादिति तदर्थः तथा चोक्तस्थले यागसंबंधिभावनेत्येव बोधेन यागकरणिका
मेति तद्धस्मकृते पाकसंबंधकर्तेति बोधः कर्मत्वादिना बोध एव क्रियाया अपेक्ष।
णादिति भावः कर्तुः कारकत्वेन तादृशान्वयायोगित्वात्सोपि द्रव्यं वस्तुतस्थपति
यागयेतेति ननु तत्पदार्थेन तत्पदार्थस्य सर्वथा वृत्तेयोग्यतात्वाच्च प्रकृते पाकप्रयो
जकत्वात्पाकसंबंधिन कृपाकर्तृत्वत आह अन्वयप्रयोजक तद्धेतिततयावृत्तपदा
र्थेन तत्पदार्थतावच्छेदकावच्छिन्नत्वतत्सैवयोग्यत्वेन च टेन जलमाहरेत्यत्र जलाहर।
णोद्वदककारणकत्वप्रसन्नात्मघिरद्वटस्यापि तस्मिन्कारणत्वेनान्वयापत्तिः अ।
स्मिन्मते तत्सच्छिद्रेतरघटत्वस्य जलाहरणान्वयप्रयोजकत्वेन तदभावान्नतद
न्वय इति भावः ननु तच्छिद्रेतरघटत्वस्य कृते किं कारकान्वयप्रयोजकैकरूपे
घटभावादेतन्न्वयप्राप्तावेवत्याह क्रियान्वयित्वमिति ननु काग्रार्थकर्ततेति भा।
भावनायां पाकादीनां कर्मत्वेनान्वयसौलभ्यात्तानन्वयापत्तिरित्यत आह २ व
स्तुतः प्रत्ययार्थः प्रधानमित्यस्य प्रधानेसमग्रप्रत्ययार्थ एवेति वा यः प्रत्ययार्थः

सप्रधानमेवेतिवानार्थः अत्राग्रसाध्यागीत्यादौ स्त्रीप्रत्ययार्थस्त्रीत्वस्यैव प्राधा-
न्यापत्तेः छागपादेरनापत्तेश्च किंतु त्वस्तरीयम विशेष्यत्वादिना बोधस्तत्तथा व्युत्प-
त्त्यनुरोधात अजेत्यादौ प्रधानस्त्रीत्वोक्तेः प्रत्ययार्थत्वेनाभिधानस्य स्फुटत्वात् तदुपे-
क्षा द्वितीयकल्प एवं तं दर्शयति अजेत्यादि इष्टापत्त्यभावाह छागपादेरनापत्तेश्चे-
ति तस्याः प्राधान्यस्यानभ्युपगमानस्यानुपपत्तेः प्रत्ययार्थत्वस्य तन्निरूपकस्य त-
त्रासत्त्वादित्यर्थः ननु तर्हि साधुत्वनिर्वाहार्थं वस्यादत आह किंत्विति प्रत्ययः प्र-
त्ययार्थः सप्रधानमित्याकारकोऽर्थः उत्सर्ग इति असति विशेषानुशासने तस्य
प्राधान्यादितिभावः ननु कथं तर्हि व्यापारविशेष्यको बोधोऽत आह विशेष्य-
त्वादिनेति तथा च बोधस्य व्युत्पत्त्यनुसारित्वात् यस्य याह[illegible]त्यतिलस्य तथैव बोध- ग्व्यु ४
इत्यर्थः नेदं विशदयति २ अत एव नैयायिकानां प्रथमान्तविशेष्यक एव बोधः
लक्षणायामालंकारिकाणां धात्वर्थतावच्छेदकप्रकारक एव बोधो नैयायिकादी- न^
नां चैत्रः कर्मत्वमित्यादौ विपर्ययेणापि व्युत्पत्त्या ज्ञानां नैयायिक नव्यादीनां बोधे न

युक्तत्वविरहितानामन्येषां तेषां तन्निराकांक्षत्वमेवेत्यादिकं संगच्छते १ अत एवेति बोध्य
साकांक्षत्वन्न(स्या)सादित्यादेरेवमर्थः प्रथमां तेनेति सत्त्वप्रदर्शितः शाब्दतावच्छेदकेति तन्मते
शाब्दतावच्छेदकारोपविषयानिष्ठशाब्दसंबंधस्यैव लक्षणत्वेन शाब्दतावच्छेद
कप्रकारकत्वादिविशेष्यकबोधे तादृशलक्षणस्य हेतुत्वादिति भावः ननैयायि
कानामिति तन्मते यद्धर्मावच्छिन्ने शाब्दसंबंधरूपलक्षणाग्रहस्तद्धर्मावच्छिन्नविशे
ष्यकपदबोधे तत्पदवर्गगानीत्वस्य गंगायां घोष इत्यत्र कदाचिन्नीरत्वेन कदाचिद्गंगा
तीरत्वेन बोधस्योपपद्यते इति तद्भावः विपर्ययेणेति निरूपितत्वसंसर्गावच्छिन्न
वत्त्वनिष्ठप्रकारत्वानिरूपितकर्मकारणाभावग्रहवतामित्यर्थः न तद्युक्तमितीति ता
दृशबोधे सर्वपदार्थवद्धितेनानवपदत्वेन कर्त्तृत्वादिनामित्यर्थः निराकांक्षमिति
उक्तरूपस्य वदः कर्मत्वमित्यत्राभावादिति भावः २ अत एव प्रधानप्रत्ययार्थवचनम
र्थस्यान्यप्रमाणत्वादित्याह भगवान् पाणिनिः प्रधानप्रत्ययार्थ इति वचनेन कार्यम
र्थस्य तथा बोधस्यान्यप्रमाणत्वाद्युक्तस्यानुमापित्वादिति हितरर्थः एवं सत्यपि नि

यामकानामेपत्तोच भावप्रधानमाख्यातमिति वचनमेवानुपपन्नमिति सुधीभि
रूह्यम अतएवैतत्कार्थम वक्तव्यतस्ययथाबोधस्तस्यतथाव्युत्पादितैर्दर्शितो।
प्रत्ययसमवधानेप्रतीयमानार्थस्यप्रत्ययार्थत्वमितिन्यायप्रकारमभिप्रेत्यमङ्गल।
मवतारयति तदागमेहिशतिन्यायोविवरणेचातिव्याममित्याह किंकृतमिति।
कृत्नाविवरणेप्रतीतिश्चपक्वमित्यत्रापिभावनावाच्यास्यादितिभावः १ अतिव्या
प्तमिति नपुंसकमनपुंसकेनेति नपुंसकशेषः एकवचनान्तत्वाचव्यभिचरितमि
त्यर्थः व्यभिचारमेवविशिष्यदर्शयतिकृत्नेति पक्ववानित्यादेस्तुपलक्षकमिदं।
तत्रभावनायाः प्रत्ययार्थकत्वेतदानुपतीयमानत्वेपिप्रत्ययार्थत्वाभावस्यव्यभिचा
राद्भावनिहृम किंकृतमित्यतः किंविषयकोव्यापारइत्यर्थकाद्व्यापारस्यानित्तास्या
त्वावगमात्पक्वमित्यतः फलविषयकव्यापारबोधेनसंपत्तित्वान्नुपपन्नव्यापार
प्रतीतेश्चोधेप्रत्ययार्थत्वाभावात्तुव्यभिचारइत्यर्थः विवरणमिति प्रश्नोत्तरभाव
रूपमित्यर्थः तयोः प्रत्ययार्थत्वसाधकत्वेपचनीमेत्रेवाद्यपिभावनाप्रत्ययवाच्या।

ल॰ ट॰ ३१

37

स्यादित्यत आह अथापीति अपिशब्दः साध्याभावस्य समुच्चायकस्तो वक्ष्यमाणशंकेते २ नन्व
त्वतिः स्वकृतत्वमपि भावनावाच्येत्यत आह अपीति तथा चोभयसाध्यावच्छे
दकत्वमितीत्युभयसाध्यावच्छेद्यतावच्छेदकवाचक इति भावः भवद्भिरित्यादि प्रथमयार्थेना
न्वयायाभ्यापत्तिरेवेति इष्टत्वम् तथा चोक्तापत्तिरिष्टैवेत्यर्थः भावनाया यावत्।
र्थत्वमपि शब्दस्समुच्चयं व्यक्तीकरोतीति तथा चेति उभयेतिनकृदुभयेत्यर्थः सा
ध्यतापेनेति प्रयोगद्वयविशेषणमित्यर्थः प्रतीतेरिति भावनाप्रतीतेरित्यर्थः उ
भयसाध्यावच्छेदक इति प्रयोगद्वयेन यत्नेन घटकत्वमित्यर्थः तथा चेति कृत्साध्याव।
च्छेदकतिप्रसक्तावनुगतधर्मस्याभावेनेति कृत्योरननुगतयोः शक्यतावा।
च्छेदकत्वे परस्परव्यभिचारित्वात्तस्यैव पाकत्वावच्छेदकत्वमिति भावः ननु प
चतिपक्षे त्वादौ धात्वमनानत्वापि भावनाबोधात् पच्यादिनिष्ठत्वं कृतित्व
स्यैव भवद्भिरपि पाकत्वावच्छेदकत्वमाश्रेयम् तथा चाननुगमः समो व्यवहि
तोत्तरत्वस्य कार्यतावच्छेदकादौ निवेशेन व्यभिचारवारणं तूभयोरपि समम

३१

तत्राह भवन्नीत्येतिम्मनेनसर्वत्रभावनायाः प्रकृत्यर्थेनान्वयो भवेदिति साधको।
तत्रमित्यस्य यातोर्व्यापारो न तत्रमपि तदुपेत्वस्येति मन्त्रचयितेः किमाविनिर्दिश्य तत्पर
माह व्यापारस्य यातत्त्वे साधको न तत्रमाह किं कार्यं पचनीये चेत्यादिदृष्टेषु हि क।
त्वपि किंच क्रियावाचकत्वं विना यात्वमेव न कार्यमित्यत्र स्पष्टलोपादिति क
र्मण्यपि पचनीयमित्यादौ चानीयर् आदिना ज्योतिष्टोमयाजीत्यादिणिनिः।
कर्तर्युपपदे कर्तरि एते च क्रियायोगमन्तरेणासंभवात्तद्वाच्यतो बोध्यते ति णिनि।
रिति भूतत्वस्यापि कृत्यकर्तरीत्यनुपपत्तिः तेरो तिरोधः प्रेतारेपदादयः क्रियायोगम
न्तरेणेति क्रियान्वयिनामेव कारकत्वयाथार्थ्यातोर्व्यापारवाचकत्वे कार्योत्पत्त्या।
दौ कर्मादिसंज्ञानां कारकत्वापि कृत्यविहितानां च घटादावसंभवेन तत्र विधीय।
मानत्वादायनुपपत्तिस्तदालिप्तनीत्यर्थः तदेव व्यक्तीकरोति विनाक्रियां कार
कत्वासंभवेन तद्वाचकशब्दस्यापि असंभवात् न च धात्वर्थमानो क्रियामादायका
रकयोगादिति [illegible]रीतिर्युक्ता आख्यातेपि तथात्वापत्तौ न तत्रापि भावनायावाच्यत्वा

ल॰ ह॰ १६

क

सिद्धापत्तेः १ गम्यमानेति उपस्थापकपदाभावेप्याक्षेपेण प्रतीयमानेत्यर्थः आ
क्षेपेपीति कृतीवतिरूपीत्यर्थः तथात्वापन्नाविति गम्यमानक्रियामादायैवचैत्र
तंडुलादीनां कारकत्वेप्युपपन्नाविमर्थः २ अथ लिंगसंख्यान्वयानुरोधात्कर्तृवाच्य
त्वमावश्यकमिति तेनाक्षेपाद्भावनायाः प्रत्ययः स्यादिति भ्रम तर्हि संख्यान्वयोपप
त्तेराक्षेपेपि कर्तृवाच्यः स्यात् पक्ष्यवानित्यादौ कालकारकान्वयानुरोधाद्भा
वनाया अपितस्यावश्यकत्वाद्भेति भावः १ लिंगसंख्यान्वयानुरोधादिति पाचकः
स्यादावितिशेषः आवश्यकमिति तद्वाच्यत्वं विना लिंगाद्यन्वयबोधानापत्तेरिति भा
वः तेनेति कृदर्थकर्त्राक्षेपादिति भावनां विना कर्तृस्वरूपस्यैवानिष्पत्तेरिति
भावः भावनेति भावनाबोधइत्यर्थः कालान्वयेति निष्ठार्थस्तत्वार्थत्वस्येत्यर्थः त
स्येति व्यापारस्यात्र वाच्यत्वेमित्यर्थः २ अपि नाहेत्वेन ताक्ष्मक्षयः तथा हिना वैवि
द्योनत्वेभिन्नः हरिणा त्रातो हरित्रात इत्यादौ कर्तृकरणे कृतावहुलमिति समासो
नस्यात् पुरुषोरात्रो भार्यदेवदत्तस्येतिवत्सामर्थ्यात् नचाभ्याहृतक्रियाद्या।

ग४

रू

णसामर्थ्यंवाच्यम् दध्योदनः गुडधानाइत्यादिवत् अन्यथात्रैतेनन्यायेननमभ
वेणापिश्रीकरणमितिसमासोनस्यादितिवाच्यम् तत्रविद्यानर्थक्यादस्यात।
यास्त्रीकारेपिहरिकृतमित्यादौसासाङ्गत्वघान्वयेनोपपद्यमानस्यकर्तृकरणे।
इत्यस्यातेयेणापरस्परसंबंधेप्रवृत्त्ययोगात् असामर्थ्यादितिज्ञातभिन्नपदार्थ।
कर्मणः तृतीयान्तहरिनाबयदार्थकर्तृकरणबोधकाकत्वेनक्रियासाकांक्ष।
तयापरस्परंनिरपेक्षत्वादित्यर्थः अध्याह्येतेतिकरोत्यर्थव्यापारसामान्यमनुसं।
धायेत्यर्थः तथाचनाविःकृत्वाभिन्नइतितत्रबोधार्थस्याहृतत्वद्वारकेसामर्थ्यंतत्रा
स्ततमित्यर्थः नन्वध्याहृतक्रियाद्वारकंसामर्थ्यंक्वदृष्टमतआह दध्योदनइत्यादि
विधानर्थक्यादितिसमर्थः पदविधिरितिपरिभाषणानन्तरंनतद्यासामर्थ्यान्नगमे
तेनत्रश्रमापणावैयर्थ्यादित्यर्थः हरिकृतमितिकृञोव्यापारार्थकत्वस्यनम्मतसि
द्धतयातन्निरहपितकर्तृत्वमध्येनतमिद्धतयातन्निरहपितकर्तृत्वस्यरौसाद्लात्म
त्वादध्याहारंविनैवयाहृवाचितार्थहरिज्ञानमित्यादावध्याहृततद्वारकसामर्थ्य

गर

ल०ं
ह०ं
३५

39

मादायषष्ठ्यास्तत्प्रवृत्त्यसंभवादित्यर्थः २ नचैकस्यांक्रियायामन्वयित्वमेवसामर्थ्यमि
तिवाच्यम् असूर्यंपश्याइत्यादेरसमर्थसमासत्वानापत्तेः इष्टापत्तौ कृतः सर्वोमति
केयेत्यत्र कृतः सर्वमतिक इत्यापत्तेः नचात्रसमासविधायकाभावः सहसुपेत्यस्य
सत्वात् अन्यथासमर्थसमासोपिविधायकाभावान्नस्यादिति १ एकक्रियान्वयि
त्वमेवेत्येवंकारेणपरस्परमाकांक्षत्वरूपस्यतस्यव्यवच्छेदः तथाचाध्याहृतक्रि
यायामुभयोरेवान्वयित्वाद्दिवावादित्यादिवितिवत्समादायसमासोपपत्तिरितिभावः।
तस्यैतत्वेदूषणमाह असूर्यमितितत्रनञोर्थाभावेप्रसज्यप्रतिषेधस्यप्रतियोगित
यासूर्यस्यकर्मतयादर्शनक्रियान्वयितयोक्तसामर्थ्यस्यतत्रापिसौलभ्यादितिभा
वः कृतः सर्वमतिकइति मतिकायाः करणतयासर्वपदार्थस्यतयाकृञर्थव्या
पारान्वयित्वादितिभावः नन्वाबन्त्रिविधायकेसूत्रेसर्वचर्मणइतिनिर्देशेननतादृश
सामर्थ्यस्यापिसमासप्रयोजकताबोधनेनप्रकृतेसमासापत्तिरुभयसमाधेयै
वेत्यतआह २ किंचभावनायाक्लिष्टार्थत्वेभावयतिचटमितिवद्भवतिचटमि।

त्वापि स्यात् धात्वर्थफलाश्रयत्वरूपकर्मकत्वसत्त्वात् न चाख्यातार्थव्यापाराश्रय
त्वेन कर्तृत्वात् तस्य तत्र कर्मसंज्ञाया बाधात् द्वितीयेति वाच्यम् आख्यातार्थव्यापा।
राश्रयत्वस्य कर्तृत्वे पाचयति देवदत्तो विष्णुमित्रेणेत्यत्र स्याकर्तृत्वापत्तौ तृतीया

विष्णुमित्र ५

नापत्तेः ग्रामं गमयति देवदत्तो विष्णुमित्रमित्यत्र विष्णुमित्रस्याकर्तृत्वापत्तौ ग्रा।

ग५

मस्याभिकर्मत्वानुपपत्तेश्च तथा च गमयति ग्रामाय देवदत्तो विष्णुमित्रमित्यपि न
स्यात् गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनीति गत्यर्थकर्मणो चतु।
र्थीविधानात् एतेन णिजन्तेनाख्यातार्थोभयं तदाश्रयत्वाद्देवदत्तस्य तत्त्वयोः ।
कर्तृत्वेनापादितम् । प्रकर्तृत्वापत्तावितस्याख्यातार्थव्यापारत्वाभावादिति शेषः

व५

असम्मतेत्वणिचः प्रकृत्यर्थव्यापारवत्त्वलाभात्तत्तदनुपपत्तिरिति भावः ननु विष्णुमि
त्रस्य करणत्वविवक्षयैव तत्र तृतीयाफलभेदेन ग्राह ग्रामं गमयतीति कर्तुरी।
प्सिततममिति सूत्रेणाकर्तृनिष्ठव्यापारजन्यफलसंबंधित्वरूपकर्मत्वविधाने।
न विष्णुमित्रस्याकर्तृत्वे ग्रामस्योक्तकर्मत्वाभावेन तद्वाचकपदोत्तरं द्वितीयानु

लं॰ टं॰ ४॰

46

पपत्तिः धात्वर्थव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयत्वेनैव तस्य कर्मत्वाभ्युपगमे तण्णिजंतक-
र्मत्वस्यानुगमिकर्मत्वेनेति भावः इष्टापत्तौ त्वाह तथाचेति तद्द्वितीयाविधानादि-
त्यर्थः इदमुपलक्षणम् विश्वमित्रस्याकर्तृत्वेन तत्र णिचोऽसंभवस्यापि कर्तृत्वे प्रयो-
जकव्यापारस्य च तद्विधानादिति यत्नेनेति आख्यातार्थव्यापाराश्रयस्य कर्तृत्वा-
भिप्रायेणेत्यर्थः उभयमिति प्रयोज्यप्रयोजकव्यापारद्वयमित्यर्थः तदाश्रयत्वादि-
ति आख्यातार्थताद्व्यापारत्वादित्यर्थः अपास्तमिति अयं भावः आख्या-
तस्य व्यापारद्वयाभिधायकत्वेन विश्वमित्रस्य कर्तृत्वोपपादने तत्कर्तृत्वस्याति-
ऽभिधानाद्विश्वमित्रेणेति तृतीयानुपपत्तिः उभयोरपि कर्त्रोराख्यातार्थव्या-
पारवत्त्वस्याविशिष्टत्वादाख्यातान्यतरार्थव्यापाराश्रयत्वेन कर्तृत्वे एवं च विश्व-
मित्रस्य णिजर्थव्यापारवत्त्वादीश्वरस्यापि तदर्थवत्त्वात्कर्तृत्वोपपत्तिरत आह २
किंच तस्मिन्प्रयोगे च आख्यातेन तस्यावश्यकत्वेनाख्यातस्थले ईश्वरत्वः पक्षे।
ध्यादौ ईश्वरस्याकर्तृतापत्तेरिति दिक् आवश्यकत्वेनेति अन्यथा सर्वस्यैव।

व्यापारस्य यत्किंचिदाख्यातार्थत्वेन यात्विप्रसंगादितिभावः अकर्तृत्वेनेतितद्धा।
त्वचदकाख्यातार्थव्यापाराश्रयत्वरूपकर्तृत्वस्यदेवदत्तेकृदर्थेकर्त्तर्याख्या
तस्यतद्बोधकत्वाभावेनासत्वाद्व्याप्तेरितिभावः वस्तुतोविम्बमित्रेणापिजर्थ
व्यापाराश्रयः प्रयोजकव्यापारएवहेतुमतिचेतितद्विषयात्तान् तथाचोक्तस्थ।
लेणोव्यापारेणिजर्थत्वनिवेशासंभवेनविम्बमित्रस्यकर्तृत्वोपपत्तयेमीमांस।
केर्थेतोव्यापारार्थकतावश्यमभ्युपेयेत्याह दिगिति २ सज्ञानुपपत्तिमपि
मानत्वेनप्रदर्शयन्नुक्तार्थस्यस्वोक्तेदितत्वेनिरस्यतिकिंचेतियात्वसंसाविया
यकंभवाद्यथातदुक्तिसत्त्वम् तत्रभूस्वाश्चेतिद्वंद्वः भ्वादिपदद्वयोर्थ्यंव।
स्याप्रकारवाचिनोवेकशेषः ततोभूवावादीयेषामितिबहुव्रीहिः तथाचभू
प्रभृतयोवासदृशायातवश्त्यर्थः तत्रक्रियावाचकत्वेन तथाचक्रियावाचक
त्वेसतिगणपठितत्वेपर्यवसन्नम् अत्रक्रियावाचित्वमात्रोक्तौवर्त्तनादिरूप।
क्रियावाचकेहिरुग्नेनमादावतिव्याप्तिरितिभ्वादिगणपठितत्वमप्युक्तम् ४

ल॰ ८॰ ५१

तावन्मात्रेकैवाह सर्वनामाव्ययादीनां यावादीनां प्रसंगतः नहितन्याठमात्रे।
णाशुक्तमिमाकेरसूत्रम् गणपठितन्मात्रेकैसर्वनाम्नोव्ययस्यापियात्वे।
स्यात् तथाच याः पश्यसीत्यादावातोधातोरित्याकारलोपापत्तिः नचलक्षण
प्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवग्रहणात्सर्वनाम्नोग्रहणांतस्यलाक्षणिकत्वादि
त्यतआहएवमादि अव्ययेवाइत्यादावपिप्रसंगः नाहशस्यैवगणेपिपाठनियम्य।
संभवात् तथाचविकल्पार्थकोवातीतिप्रयोगः स्यादितिभावः नचगतिगंध।
नाद्यर्थनिर्देशोनियामकः तस्यार्थानादेशादितिभाष्यपर्यालोचनयाधुनिक
त्वलाभात् स्वार्मिस्तितत्वमितिनिर्मूलस्वकल्पनाकल्पितत्वमित्यर्थः दिक्।
गितियथाश्रुतार्थोपिप्रायकेकालान्वयायोग्यस्यतदर्थस्यक्रियात्वाभावात्
किंत्तावन्मात्रोपादानेग्राणवयमादावतिव्याप्तिः सत्वेयान्तस्तेतायांतथा।
त्वविषयतयासाधुत्वप्रसंगादितिबोध्यम् याः पश्यसीत्यांतत्वबोधनायप।
पश्यसीत्युक्तिः वाइत्यादिनास्वरादिसामान्येगृहीते प्रयोगः स्यादितिसामान्ये

स्वरादि १

स्तमातिमिमीतइत्यादिप्रयोगाः प्रसज्येरन्निसत्यपि समवेतोपादानेनतत्तदर्थस्य
कालासंबंधेनक्रियात्वाभावान्नोक्तापत्तिरितिभावः नियामकइतितथाचसमवे
तोपादानेनिरर्थकमितिभावः अर्थावादेशादिति अर्थस्यसमोऽदेशनादेशनात्
अतिदेशादित्यर्थः आधुनिकेत्वतिप्रसक्तिनिमित्तंकर्तृकत्वावगमेनेत्यर्थः सर्व
धात्वर्थनिर्देशस्यापाणिनीयत्वात्तस्यनियामकत्वमितिभावः स्तुत्यपारीनाम
धूतकरणात्तत्स्वादीनांमेरङ्कि धातोरप्यथावत्तेनिरिक्त २ नत्वत्तक्रियावाचक
त्वेसतिगणपठितत्वंक्रियाचधात्वर्थएवनव्यापारइत्यर्थकोसमाधेय धात्व
र्थत्वेक्रियात्वेचेष्टानत्वेवक्रियार्थता अन्योन्याश्रयःस्पष्टस्तस्मादस्तुयथा
क्रमम् ॥ यदिक्रियात्वेधात्वर्थत्वमेवतर्हिक्रियात्वग्रहेतदर्थत्वरूपक्रियात्वग्रहः
क्रियात्वग्रहेतत्त्वविशिष्टवाचकत्वग्रहेतिधातुत्वग्रहइत्यन्योन्याश्रयइतिग्रहस्य
दुष्टत्वमित्याख्येयम् यथाक्रमेणैवान्योन्याश्रयस्यानान्योग्रहेर्याप्रतिबंध।
कत्वाभ्युपगमेनासंगत्यापत्तेः नचायत्नमत्वेधात्वत्वम् भ्वादयस्त्वस्येवे।

पर्य्यापन्नेरित्यभिप्रेत्याह श्रुत्वेति व्यापारस्येत्यन्तः क्रियानद्भावकत्वे सति यागा।
पत्तित्वमित्यर्थः १ यथार्थत्वेनेति यथार्थत्वेन तद्रूपेण फलेनैवेत्यर्थः तथा च
नैतत्स्वजनकपपत्तिर्यतो नाव्यापारार्थकत्वसाधिकेतिभावः यथाङ्गत्वमिति अ
हृदयमनपाहृत्य सर्वार्थस्य व्याख्यानेन व्याप्त्यन्याश्रयस्य स्थितिविषयकतया
दोषत्वादित्यर्थः नस्यकृतो दोषत्वमतआह उत्पन्नाविति यथा चैत्रश्चैत्रस्य
तद्वैकोन्यतः परोत्पत्त्यधीनत्वात् समाविति ज्ञानत्वमर्थः सचरलत्वमित्या
दोषप्रसिद्धः प्रकृतेष्पपादितः ग्रहपदानव्याहावत्प्रोक्तान्यान्याश्रयस्यष्टयि
व्यां तत्तेनत्रष्टयिवीतिवस्थितिविषयकतयावाक्यार्थबोधाप्रतिबंधकत्वेना।
दोषत्वात् वस्तुतो यथार्थस्य क्रियात्वे क्रियात्वस्य च यामर्थतायामविवादात्।
तद्रूपेणाद्भावनस्यानुचिन्तनादितिपर्यवसितोर्थः वैयर्थ्यापन्नेरिति तावतैव।
वानतिशक्तेरोगक्षयमोक्षच्छिन्नशक्तिप्रतिपादकस्य तस्यानतिप्रयोजनकत्वा
पत्तेरित्यर्थः इष्टप्रयोजनाभावादितिभावः २ नन्वसत्तादीन्फलांशानन्य।

४२

तमेवेनादायतद्वाचकत्वेनतिगणपठितत्वलक्षणमव्ययनाम् धात्वर्थत्वात्तेषांकि
याबोधेनव्यवहारोभाष्यादौकृतोनोपपद्यतइतिचेन्न अप्यतममयोविकल्पस्या

रा ३ पिविकल्पयतीतिप्रयोगानुसारेणसर्वेषांवाचकत्वेनतदर्थकेवत्यव्ययेउक्तरी
त्यागणपाठस्यत्वेनातिव्याप्तेरिति १ ननुस्मन्मतेउभयोरपरिभूतावयवसमु
दायरूपक्रियायाधात्वर्थत्वेनयापत्त्रतपौर्वापर्यारोपेणफलस्यक्रियात्वव्यवहा
रस्येवानिर्वस्यधात्वर्थतानभ्युपगमेनतदसंगतिरतआह यात्वर्थत्वादिति
तथाचफलत्वव्यवहारइवतस्यक्रियात्वव्यवहारोपिधात्वर्थत्वस्यैवप्रयोजकता
भ्युपगमान्नोक्तदोषइतिभावः भाष्यादावितिकर्मवत्सूत्रेभूवादिसूत्रेचेतिभा
वः आदिपदाहृत्यादिपरिग्रहः अकर्मकाणांव्यापारार्थकत्वप्रतिपादनप
रत्वयाग्रन्थमवतारयति २ ननुसर्वेषांधातुत्वेअस्तीत्यादौक्रियाप्रतीत्यभावा
दस्त्यादीनांतद्वाचकानामधातुत्वप्रसंगइत्यतआह अस्त्यादावपिधात्वंशे
भाव्यस्त्येवहिभावना अन्यत्राशेषभावानांसातथानप्रकाशते अस्त्यादौ।

ल॰
द॰
५१

सम्भवीत्यादौ धर्म्मैश्वर्यमिभावेभावेभाव्यत्वेन विवक्षिते अत्यैव प्रतीयत एव ।
अयमर्थः सततो गतो नवेति प्रश्नेमरूनायत्वेन तिष्ठतीति प्रयोगे सन्नारूपफ
लानुकूलाभावना प्रतीयत एव उत्पन्यादिबोधेनेत्र सुतराम् रोहितो लोहि
तादासीद्वेत्युक्तस्य मनोभवदित्यादिदर्शनात ॥ अस्त्येवेति क्रियावाचकस्ये
वेत्यर्थः एवकारेण फलमात्रवाचकस्य व्यवच्छेदः नन्ववाचकत्वे प्रयोजनकौ
मारे क्रियाप्रतीतिभावादितिअयानत्रैवेति आपन्नेविष्टत्वेत्वननतत्यदोलका
दर्शनादितिभावः धर्मिभागः इतिकर्तव्ये फलइत्यर्थः तस्य भाव्यतायामे
वविधानादाह भाव्यत्वेनेति भावनानिष्पाद्यत्वेनेत्यर्थः विवक्षास्य फलमेव अभ्यो
न्नभावप्रदर्शनेनाह सततो गतो नवेति गतइति कर्तरिक्तः उक्तवइति प्र
मनिर्वर्तके वाक्यइत्यर्थः प्रतीयतइति अस्याक्षियानत्रैत्यादि ननुकप्र
अस्यो न वा गत इति बोधकम् अन्यतेनिन्नासानिवर्तकत्वाज्ञत्वके किंचास्य
तोः स्थितिरूपफलमात्रार्थकत्वेपि नद्वाको मरूनायत्वेनेस्यापादानात्रय ।

तस्य करणतयान्वयेन फले तन्निष्पाद्यत्वलाभेनैवोक्तजिज्ञासानिवृत्तिसि।
द्धेर्नोत्कटीत्यासयातोर्व्यापारार्थकत्वसिद्धिरित्यत आह उत्पत्त्यादीति उत्पत्त्यादि
रूपफलार्थकाकर्मधातुप्रयोगेणेत्यर्थः सुतरामिति प्रतीयत इत्यनेनान्वित।
म् तत्राश्रयताबोधस्योभयसिद्धत्वेन साध्यत्वेनाभिधीयमानत्वात्तेन व्यापारः यो
वीपर्यं च तस्योत्पत्त्याश्रयाम्मिवास्माकमपि कालयतमारोपितमेवेति भावः ननूत
त्पत्त्याश्रयतायाः धात्वर्थत्वकल्पनमप्याग्रहमूलकमेव उत्पत्तिमात्रार्थकत्वेऽपि रो
हिताश्रयिकाभूतानद्यतनोत्पत्तिरित्यभिमतबोधलाभादित्यत आह २ किंचाश्रभा

३१५ वनाविरहेण [illegible] दिव्यवस्थानस्यात् तस्यापवचवर्तमानत्वादिविवक्षायां तद्धि।
धानात् क्रियाभेदाय कालस्वसाख्यामवेवस्यभेदिके निवाकयपदीयात् ननेवम
लीन्यत्रस्य षष्ठ्यर्थेऽऽत्रेनानब्रूयते इत्यत आह सुगमत्वेति सुगोपभावाद्भावनायाः फल
समानाधिकरणत्वात् तथा च भावनायाः फलसामानाधिकरण्यापत्तदृष्टत्वो।
दोष इति भावः १ तस्यापवेत्ति भावनायाःपवेत्यर्थः यथा चैत्ररत्नयातिऽर्थस्त्वि

शेषाणामित्यर्थं कथनावसर एव न द्वियानादिति लङादिविधानादित्यर्थः तत्र सम्म
तिमाह क्रियाभेदायेति क्रियाभेदेन लङ इत्यर्थः काल इत्यर्थः क्रियामात्राभेदकः का
ल इति यावत् विभक्त्यर्थसंख्यानमवेस्य नामाख्यातार्थस्य भेदिकेत्यर्थः एवमि
ति उक्तप्रकारेण कर्मकारणव्यापारवाचकत्व इत्यर्थः मते शेषभावादिति श्रुतेषे
णकाल्येन भावो भवनेन स्यादित्यर्थः भावनायाः फलाधिककारणेत्यभावा
प्रतियोगित्वादिति यावत् फलितमाह स्यात् भावनायाइति फलसामानाधिकर
णमिति फलाधिकरणता व्यापकाधिकरणताकत्वमित्यर्थः तत्स्पष्टत्वइति
यात्वत्प्रतीतौ भावनायाः स्पष्टतयाभान इत्यर्थः दोष इति प्रयोजक इत्यर्थः स्पष्ट
त्वानेमत्व सामानाधिकरण्यस्वरूपस्य स्वतः प्रतिबंधत्वात् स्पष्टत्वे च फलप्रती
त्यधीनत्वमितिभावः तत्स्पष्टत्वे दोष इति पाठस्तु साधुः शंकते २ नन्वेवं तर्हि किं
करोतीति प्रश्ने पचतीत्यत्र रमिवास्तीति स्यादिति चेत् इष्टापत्तिः शास्त्रविना।
शेके चिद्रदिष्ठ किं करोतीति प्रश्ने स्तीत्यत्र स्यसंमतत्वात् इत्यत्रत्व सुस्थितत्व

यानिश्चिते किं करोतीति प्रश्नः पाकादिविशेषगोचरत्वेनैव व्यवहारणादस्तीति।
नोनवम इति १ एवमिति शक्तेर्व्यापारार्थकत्व इति भावः किं करोतीति व्यापा
रजिज्ञासाबोधके प्रश्न इत्यर्थः स्यादितिनस्यापि व्यापारबोधनेन तज्जिज्ञासानि
वर्तकत्वसंभवादिति भावः २ ननु भावनायाः फलनियतत्वात्फलाश्रयस्य च क
र्मत्वात्सर्वेषां क्रियावाचकत्वे सकर्मकतापत्तिरित्यत आह फलव्यापारयोरेकनि
ष्ठतायामकर्मकः धात्वर्थयोर्भिन्ने सकर्मक उदाहृतः एकनिष्ठतायामेक
मात्रनिष्ठतायां भिन्नाधिकरणावृत्तितायामिति यावत् तेन गम्यादेः फलस्योत
द्देशात्संयोगात्वे पि न दोषः कर्तृनिष्ठत्वे पि नातिव्याप्तिः अकर्मको यथास्यादिः त
योः फलव्यापारयोराश्रयभेदे सकर्मक इत्यर्थः उक्तं च वाक्यपदीये आत्मानमात्म
ना बिभर्तीति व्यपदिश्यते अंतर्भावाच्च तेनासौ कर्मणा न सकर्मकः इति विभर्ति
तितेन स्वधारणानुकूलो व्यापारो त्रापि गम्यत इति भावः तेन कर्मणा सकर्मकः।
तेन नांतर्भावात् फलांशेन सामानाधिकरण्यसत्त्वादित्यर्थः आत्मा नेत्यादि।

निरुक्तीत्याद्येवंच्छावात्मानो शरीरात्मो न शरीरात्मा च न त्वोत शरीरात्मा न करोतीति येन शरी
रात्मा स्वावच्छेदेन न भवतीति कर्मेव कर्मणोति तृतीयभाष्योक्तरीत्या भिन्नाश्रितक
र्मणोनिष्टतामादाय सकर्मकत्वमित्यवधेयम् फलनियतत्वादिति वाचकतासं
बंधेन तद्व्याप्यत्वादित्यर्थः सकर्मकत्वेति फलव्यापारोभयवाचकधात्वादेः स
कर्मकत्वदर्शनादिति भावः फलव्यापारयोरेकत्र निष्ठत्वस्य गम्यादावतिप्रसक्ति
माशंक्य व्याचष्टे एकमात्रेति तत्र विशेष्यताश्रयप्रयोजकतायां सेवेशे प्रयोजनता
भावान्मात्रपदार्थस्तत्वे तत्पदतया व्याचष्टे भिन्नेति भिन्नत्वं व्यापाराश्रयापेक्षिकं
तथा व्याख्यानस्य फलं दर्शयति तेनेति पर्यवसितं लक्षणं लक्ष्ये योजयति यथेति
तत्राकर्मकत्वेक्तविज्ञानत्वयोः पसंगृहीतकर्मत्वेन तच्च तज्ज्ञानत्वयोः पसंगृहीतकर्मा
नाकांक्षकर्मविशिष्टफलार्थकत्वेन ज्ञानत्वं तावच्छेदककोटिप्रविष्टतज्ज्ञानत्वकर्मा
नाकांक्षकर्मकफलकत्वमिति यावत् नानाभिन्नत्वातिप्रसंगः जीवत्वयोरित्या
त्वं तावच्छेदकप्रविष्टप्राणादिकर्मणः कर्मान्तरानाकांक्षत्वात्तत्वमदत्तम्।

त्व॰२

क्वचिद्धात्वर्थोन्तरहन्त्यायथानदीवरतीत्यत्र स्यन्दनरूपत्वार्थत्वात् क्वचित्सिद्धेः मे
घोवर्षतीत्यादावुत्पत्तिबोधाम् धात्वर्थभेदइति अयंभावः स्वार्थफलव्यधि।
करणव्यापारवाचकत्वलक्षणकर्तृभिन्नत्वस्याधिकरणतात्मकवैयधिकर
ण्यनिवेशात् स्वार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वरूपलक्षणव्यापारा।
नधिकरणत्वनिवेशाद्वागमनादावव्याप्तिरिति अतेफलव्यापारोभया
र्थकत्वेनकर्मकत्वादित्यर्थः एवमुपस्थितयोरेवान्वयेनकर्मसंसर्गसत्वकार्थव्या।
प्यार्थकत्वरूपसकर्मकत्वस्यनातिप्रसक्तत्वमर्थः स्वोक्तलक्षणानस्यावेणस
वेतद्धात्वर्थफलाशेनेतिधातुमर्यादयावैतद्यर्थानाभव्याप्तत्वमाक्रम नत्वात्मा
नेजानातीत्यादावतपरात्मकसकर्मकलक्षणाव्याप्तिः ज्ञानरूपफलेतद्व्यावर्त्य।
व्यापारवैयधिकरण्याभावादितिव्याप्तिस्थाकर्मकत्वलक्षणस्यादित्यर्थःकस्।
मायेनेयात्मानेजानातीति अतआत्मेति अंतःकरणावच्छिन्नात्मेत्यर्थःतद।
वच्छिन्नःसःतथाचात्मनएकत्वेपिमनःशरीरादिभेदरूपविकल्पितमात्मभे।

ल॰ दं॰ ५९

दमादायवैयधिकरण्यमसमर्थपयादन्नाद्वाख्याप्रतिपत्यामीश्वराः भिन्नाधिकरणेति
नन्वसत्वभूतक्रियापाधान्यर्थेनपाकस्तत्रापिनम्यतयापत्तिः नचेष्टापत्तिः क्रमभि
हितोभावोऽस्य वसकाशात्ततिभाष्यविरोधादित्यतआह आख्यातशब्दे भागाभ्या
साध्यसाधनवर्तिता प्रकल्पिता यथाशास्त्रे स घञादिष्वपि क्रमः आख्यातशब्दे
पचपठयोश्चावतीत्यादौ भागाभ्यांतिङ्•ताभ्यां प्रकृतिप्रत्ययभागाभ्यामिति विव
रणाकारोक्तमपव्याख्यानम् पचतीत्यत्रापि भागद्वयसत्वात् साध्यसाधनरू
पतैण्यायाक्रमेणाभा साध्यसाधनरूपता यथाक्रमं ग्राह्या साध्यत्वं क्रियांतरा
कांक्षाव्यापकरूपत्वम् साधनत्वं कारकत्वेनान्वयित्वम् घञादिष्वपीति
प्रकृत्या साध्यावस्थाप्रत्ययेन साधनावस्थायाश्चाभिधानम् यत्ताद्युपस्थाप्या।
लिङ्गसंख्यान्वयिनीकारकान्वयिनीचार्थोतथा तत्र तत्र व्यापि कारकत्वेनान्व।
यित्वमात्रेण दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकतोल्यवयेयम् नच घञन्ते तथात्वनाश्चाभिधाने
मानाभावः ओदनस्य पाकः इति कर्मषष्ठ्यामानत्वात् नच भवतीत्यथाह तत्रेति

यानयात्मषष्ठीकर्तृकर्मणोः कृतेति कृदन्तेन योगएव तद्विधानात् नलोका(व्य)

व्ययनिष्ठाखलर्थतृनामिति लादेशयोगेषष्ठीनिषेधाच्च ॥ अस्मन्मते याद्यन्तक्रि

यान्तराकांक्षेत्याद्युक्तधर्माक्रान्तायाद्यन्तमर्थः नमस्यतीति तेन कृत्प्रत्ययप्रतीतमर्थः

कृदभिहितइति कृत्प्रत्ययकथनादिप्रतिपादित इत्यर्थः इत्येकक्रियान्तराकांक्षात्या

पकतावच्छेदकरूपसिद्धवत् तेनतत्प्रकाशनेन इत्यर्थः सिद्धत्वेनभासनत्व।

तियावत् तथाचतद्विशेष्यत्वेनोपपत्तिः सुकरेतिभावः आख्यातपदार्थोयस्मिन्नि

तिबहुव्रीहिणावाक्यमन्यपदार्थमुपाख्यातेन सहलक्ष्यावच्छेदकरूपेणाद्वि तिङन्ता

भ्योपपद्यथावत्तिभ्यो यावत्तः साधनत्वेनपपत्तेः साध्यत्वेनक्रियाबोधकत्वा

दृष्टान्ततोपपत्तिरितिभावः प्रकृत्यादीतिविवरणस्थव्याख्याने आख्यातपद

इतिकर्मधारयइतितद्भावः स्वपव्याख्यानेहेतुमाह पचतीत्यत्रेति तथाचति

ङन्तत्वेनकेवलाख्यातपदेनैवतिङन्तरूपार्थलाभेषाट्पदवैयर्थ्यं मन्यते।

ततएवबहुव्रीहिलाभसम्पादकतयाख्यातपदघटकपदस्यतिङन्तपदघटितवाक्य

पत्तेरुपपत्तिः एवन्धात्वर्थांशद्वयस्य साध्यसाधनवर्त्तित्वेपि क्रियायास्ततः साधन
त्वेन वैषम्यात्कथं स्थालीतरयोस्तौल्यतिकभावेनेत्यत आह इष्यन्तेति तथाच यत्किंचिद्धर्म
वत्त्वेन साहृश्यस्य विवक्षणात्रोक्तदोष इति भावः तथाभिधानमिति उक्तसाध्य
त्वेन रूपेण क्रियावाच्यत्वमित्यर्थः ओदनस्यापीति तंडुलस्येत्यर्थः कर्मषष्ठ्या इति
कर्त्तावच्छिन्नशक्त्याश्रयाः षष्ठ्या एवेत्यर्थः मानत्वादितिनरत्वपपत्तेः प्रमाणत्वा
दित्यर्थः यत्नेतेन सिद्धभावस्यैवाभिधाने कारकाणामकर्तृत्वया साध्यस्वभावक्रि
यान्वयित्वनियमेन तंडुलस्याकारकत्वया कर्मत्वेन कर्मविहितषष्ठ्यनुपपत्ति
रेवचनेनतस्य साध्यस्वभावक्रियार्थकत्वमादिपत्तीतिभावः अध्याहृतेतिस्या
यात्वमध्याहृतभवत्यर्थयोगपर्यादित्यर्थः तत्त्वोदनपदार्थस्सकान्ततार्थफल
अयत्वहृपक्तृदेतयोगस्यापिसत्वात्कथंतरत्वपपत्तिरत आह तत्लोकेतीति इदे
वसमाधिसोकर्यायुक्तेव तत्र तत्त्व अन्यासत्तायडानर्थफलत्वेतडानर्थनिरूपि
तकारकत्ववतपवस्र आकर्मतालाभेनपाककपदार्थस्याक्रियात्वेनभवत्यर्थस्य

क्रियात्वेपि न दृष्टफलाश्रयत्वाभावेन तत्र कर्मत्वस्यैवउक्तरूपपरत्वात् अधिकम
न्यत्रावधार्यम् ननु तण्डुलस्य पाकस्त्यादौ षष्ठीव काष्ठैः पाक इत्यत्र तृतीयापि स्या
त् काष्ठानां तन्निरूपितकरणत्वस्यापि चोक्तरीत्या संभवादित्याशंकामिष्टाप
त्त्या परिहरति एवंरीत्येति २ एवंरीत्या काष्ठैः पाक इत्यादावपीष्टमेव एवं फला
श्रयोपि धात्वर्थानां सत्वावस्थापन्न एवोच्यते अत एव लोके पचतीतिवल्लोके पाक
इत्युपपद्यते १ एवमिति यथोक्तप्रयोगे कर्मषष्ठ्युपपत्तावपि नेते सत्वभूतक्रि
यायां धात्वर्थत्वाभ्युपगमस्तथैव तदर्थः तस्य तादृशफलावाचकत्वेन तस्य
व्यपदेशविरहेण सन्निहितपाककर्मत्वात् तत्समानाधिकरणलोकादिपदाद्वि
तीयोपपत्त्या तादृशप्रयोगसंगतिरिति भावः २ एतदेव स्पष्टयति साध्यत्वेन
क्रियात्र धात्वर्थरूपनिर्वचना सिद्धभावस्तु यस्तस्याः सत्वादिनिर्वचनः नच
घञादिभिः सिद्धत्वेनाभिधाने मानाभावः पाक इत्युक्ते भवति निष्ठत्याद्याकां
क्षोत्थानस्यैव मानत्वात् धात्वर्थस्याप्यतादृशत्वे संभवस्योक्तत्वात् लोकः पा

ले॰
ह॰
५०

कल्पनापेक्षं तस्माज्ज्ञानपर्यायत्वे यत्नोकादिशब्देभ्यो द्वितीयाचतुर्थ्यान्वये प्रथमा
पुंलिंगतानुचितत्वमिष्टयेव चैत्रादेः सिद्धिरूपेया एतेन चैत्रादीनां प्रयोगसाधुता।
मात्रमिति नैयायिकनव्योक्तमपास्तम् १ उक्तत्वादिति क्रियान्तराकोलानुस्या
पकतावच्छेदकरूपवत्त्वमिति ग्रंथेनेति शेषः तेनरूपेणोपस्थितेक्रियान्व।
याऽसंभवादिति भावः तेनरूपेणोपस्थितेः पश्यपरमगोयावतीत्यादौ व्यभिचारि
त्वादाह लोकः पाकइति तत्र सिद्धावस्थापन्नक्रियायाम् प्रबोधयेत्यान्वयं।
फलविशेषणात्लोकादिपदानां लिंगसर्वनामनपुंसकत्वापत्तिः लोकेपा
चतीतिरितिभावः उपसंहरति तस्मादिति तस्मिन्नित्यर्थः इति नपुंसकत्वानुप
पन्नयइत्यर्थः चैत्रादेरित्यादिना भावविहितत्वप्रत्ययादिसंगृह्यते प्रसाध्यसिद्ध
भावइति शेषः एतेनेति चैत्रादीनां सार्थकत्वप्रतिपादनेनेत्यर्थः २ तच्चहमे
तण्डुलापस्थाप्यान्वये लोकः पाकइति भवतीति वाच्यम् यत एतानरवाः।
गक्तताव्छेदकत्वेगौरवादेननुशासनाच्चैत्रादेरेव तत्र यथाशक्ति कल्पना।

२८

५८

दितिदिक् त्वमेतानुपूर्व्यामिति पचादियाननन्तरवन्नरूपायाइत्यर्थः शामाजि
कगौरवस्यादोषत्वादाह यनन्यथासनादिति गरुभतानपूर्व्याः पाकतावच्छे
दकत्वापेक्षयान्यथासनप्रमाणपाइकू यपयोगोपपन्नयेवभूतादीनामेवपाकता।
वच्छेदकत्वमुचितमित्यर्थः ननुभावेवचमित्यनन्यथासनास्तिद्धत्वापत्त्यापारस्या
किरक्त सिद्धत्वापत्तफलेनतच्छक्तौमानाभावात्कथंतद्विशेषणस्तोकादेः पुंलि।
गत्वाद्युपपत्तिरतआह रितिति नह्यर्थत्वभावेवचमित्यत्रभावपाहेनव्यापारमा।
त्रपरः किंतयात्वर्थफलव्यापारोभयपरः तस्मिन्नसिद्धत्वादिदित्यर्थः अत्रोक्तदोष
इत्यायाशंकायांकृदन्तप्रतिपाद्योभावइत्यर्थमादायाप्यविरोधोनास्माकमित्या
ह २ एवंचयस्याश्चाभिधायेणाकृदभिहितइतिभाष्यमतोननद्विरोधइतिभावः १
शेषोक्तप्रकारेणानयनादीनांसिद्धभावपाक्तिसिद्धौचेत्यर्थः कृदभिहितइतिक्रम्य।
त्ययार्थभावपरत्वाद्भाष्येपरत्वततइत्यर्थः २ ननुकारकाणांभावनान्वयनियमइव
पाकइत्यत्रापिकर्मषष्ठ्यन्तमारणाभावनायावाच्यत्वेमित्येत नैवकृतइत्याषा

ल॰
८॰
४५

कांसमायन्ने संबोधनान्तं कृतेनार्थाः कारके प्रथमो वनिः यात्र संबेयाधिकारानि।
ष्यत्र मसूमस्तनान्न १९ संबोधनान्तस्य क्रियायामन्वयः तेत्र हि देवदत्तेत्यादौ नि
घातानुरोधात् समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा इत्यनेन वाक्य एव त
न्नियमात् उक्तं हि वाक्यपदीये संबोधनपदं यच्च तत्क्रियाया विशेषणम् व्र
जानि देवदत्तेति निघातोऽत्र तथा सतीति पचति भवति देवदत्तेत्यादौ तत्र भा
ष्यादिरीत्यैकवाक्यता सत्वात्तस्मादेव निघातः तिङ्ङतिङ इति सूत्रे तिङन्तानाम
प्येकवाक्यतास्वीकारात् एकति[illegible]क्यमिति वार्त्तिककाराणां मते
त्वेकस्तत एकतिङ् विशेषकं वाक्यमिति तदभिप्रायस्य हेलाराजीयादौ वैयाक
रणभूषणे स्माभिरुपपादितत्वान्मतेपि भवेन्मे वेत्यवधेयम् क्रियायामि
ति प्रवर्तनाविषयक्रियायामित्यर्थः तत्र तदन्वये निघातानुरोधादिति निघात
स्यानुदात्तस्यानुरोधो न वर्ततेनत्स्मादित्यर्थः तदेवोपपादयति समानवाक्य इ
ति एकवाक्य इत्यर्थः एकवाक्यं च साक्षात्परम्परया वा परस्परार्थान्वितस्ति

द्वा ६

४५

याबोधकतिङन्तेन संबोधनो नार्थस्य क्रियायामनन्वयेनेदं स्विदेवदत्तेत्यत्र त।
स्याभावात्समानवाक्यस्थतिप्रकृत्यामंत्रितस्य तिनिघातो न स्यादित्यर्थः सिद्धांते
नु संबोधनस्यानन्वयाद्विषयतयान्वयस्य विधेयसाकांक्षतया विधेयतया
श्च क्रियान्विततयानैव संबोधनो नार्थस्यान्वयोऽपितु तेनैतस्य समानवाक्यत्व
मनन्वितमिति भावः त्वं हीत्यत्र बोधस्याभिमुखीभवनानुकूलव्यापार।
विषयपदे देवदत्तोद्देश्यकप्रवर्तनाविषयत्वसंबंधेनेत्यर्थः अग्नामीत्यस्याग्नानी
हीति शेषः प्रवर्तनोद्देश्यत्वस्य तद्विषयक्रियोद्देश्यत्वात्तयोरुद्देश्यविधेयभावस्य
संसर्गमर्यादेव लाभोरेकवाक्यतयामंत्रितस्य निघात इति तदर्थः अत्र
भाष्यरीत्येति समर्थभ्रवादिसूत्रस्थभाष्याभिप्रायकं तत्केभाषणमिति तत्र हीत
हेमतिमात्रकमिति संबोधनपदमिति तद्बोध्यमित्यर्थः विशेषणमिति शेषोद्दे
श्यकप्रवर्तनाविषयत्वसंबंधेनेत्यर्थः स्यादेवेति आमंत्रितदेवदत्तपदस्येत्यर्थः
तत्र सूत्रकृत्सम्मतिमाह तिङ्तिङ इति तिङन्तानामिति वक्तृवचनेन प्रकृतेना

ल:
ह:
५:
50

नातिपराख्याताथः स्वार्थेऽनयानत्रनिपातानाप्रम्यानतस्मर्थ्यदा सार्थकातिर्यरण
एवैवयच्छेयोपद्नेतितिभावः यथाकृतमत्रमनककथ्या वल्लतस्त्रिति हेलाया।
नीयइति वङ्कपितिं नेषसाकांदेषकवाक्यनातिं नेभ्यो निपातस्पशतिषय
स्तथार्थवा निति वाक्यपदीयव्याख्यानावसरइतिशेषः तन्मतेपीति वार्ति।
कक्रन्मतेपीत्यर्थः इदेचलौकिकैकवाक्यत्वमेव निपातप्रयोजकमित्यभिप्रे।
त्यतत्वेतदर्पणोपकमिति कृत्वोर्थाःसंख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणनेकृत्वसु।
जितिक्रियायोगेनत्साधुत्वोक्तेः क्रियायाअभ्यावृत्तिः पुनःपुनर्जन्मनमित्यो।
त्पत्तितत्ययोत पुनःपुनर्जन्मेति अतएवसत्कृत्वोदिः पचतीतिनपंचकृत्वा
भोक्तइत्यादौ यंचादिशब्दात्संख्याकोन्यतिपरात्तस्यापवत्कृत्वसुजादिद्योत।
कः स्वत्रव्याख्याद्यनयोर्मयार्थस्यक्रियायामन्वयइतिभावः २ कारकंकारक।
इत्यधिकृत्यतेषांउत्पादनात कारकमात्राहिक्रियापरः करोतिकर्तृकर्मादि
व्यपदेशानितिव्युत्पत्तेः तथाचाग्निमेषपादानादिसंज्ञाविधिषुक्रियार्थकार।

५:

कथाद्वानुवृत्त्या क्रियान्वयिनामेव संज्ञेति भाष्ये स्पष्टम् स्पष्टमिति वक्तव्यतल्लत।
त्र भाष्ये कारकपदस्य करोति क्रियां निर्वर्तयतीति व्युत्पत्तिप्रदर्शनात् कारकत्वं
क्रियाजनकत्वमेव अत एव ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीत्यत्र ब्राह्मणस्यन।
कारकत्वम् पुत्रेणान्यथासिद्धत्वादत एव कारकस्य क्रियायामेवान्वयः क्रिया।
जनकमिति तत्तानेकासां क्रियाणामाकांक्षोदयात् एवं च गतिकारकोपपदात्कृ
दित्यत्र कारकपदस्यापादानादिपरतास्वरसतः संगच्छते कारक इति प्रथ।
मार्थे सोऽत्री सप्तमीति बोध्यम् २ प्रथमेवतिः तेन तत्त्वं क्रियावेदत्वमिति विवि
हितः तत्रयत्तत्वं सा क्रियावेदितमत्वात् रूपकत्वादिति तत्र तस्यैवेति वि।
हितस्यद्व्याघत्वयितान्मथमद्रत्सपातम् यातसम्मुयायिकाऽयातसंबंधेषु
त्ययाऽइति तेषां विधानात् विधानादिति तत्र धातपदस्य धात्वर्थपरत्वादिति भा
वः असमस्तनञ् समासाद्योगः प्रसज्यप्रतिषेधीयो नञ् इत्यर्थः उन्नरप।
दार्थान्वयेपि समासविकल्पेन पक्षे समस्तत्वाद्यथाश्रुतग्रहणायोगात् न।

वाक्यमस्तनञः क्रियान्वयेमानाभावः नत्वंपचसि नत्वंवापचयः चैत्रोनप
चति चैत्रोनजानातीत्यादौ क्रियायामेवनिषेधप्रतीतेः अतएवविद्यमाने
पिघटेतथाप्रयोगः तथाचघटोनास्तीत्यत्रक्रियानाभावएवप्रतीयते न
हिघटोनजायतेनास्तीत्यनयोर्थान्वर्थभेदमन्तरेणास्तिविशेषः तथाचभू
तलेनघटइत्यत्रापिस्तीत्यध्याहार्यम् प्रकारतासंबंधेननञर्थविशेष्यका
बोधेयाततभावतोपस्थितेर्हेतुत्वमक्लृप्तत्वात् योग्येनञर्थनिर्णीयेवस्तु
ते असमस्तनञ्पदंव्याचष्टे समासायोग्यपदमिति समासयोग्यपदनाचात्यंताभा
वार्थकनञएवेतिसूचयितेअसमस्तप्रतिषेधार्थकत्वेननञ्विशेषः असम
स्तनञमिति तदर्थायेनाभावस्यान्वयः क्रियायोगेक्रियान्वयितत्वस्यार्थः नि
षेधप्रतीतेरितितथाचतत्प्रतीतिरेवतत्रमानमितिभावः तस्यघटघटाद्य
र्थप्रतियोगिकाभावबोधकत्वेनघटपटादौतत्काधसामानाधिकरण्याभा
वात्मृप्यासघटघायतनपपत्तिः घटपटार्थप्रतियोगिकाभावबोधकत्वेनद्विच

नाद्यनुपपत्तिरित्येतत्समवायितेन नञ्पञ्चमीत्याद्युक्तिः अत एवेति नञः क्रियाप्र
तियोगिकाभावबोधकत्वादेवेत्यर्थः नाट्याप्रयोगाद्इति घटेन नाद्यकृत्याद्या
कारक इत्यर्थः घटस्य विद्यमानतादशायामपि घटकर्तृकोत्पत्त्यनुकूलव्या
पाराभावाबाधात् तन्मते तत्र घटाभावेऽपि उत्पत्त्यनुकूलव्यापारकर्तृत्वबाधा।
नाट्याप्रयोगानुपपत्तिरिति भावः एवं चोक्तरीत्या नञः क्रियाप्रतियोगिका
भावबोधकत्वे सिद्धे घटो नास्तीत्यत्रापि घटास्तित्वाभावबोध एवोचितो वस्
मादाकार्यकरणाभावादित्याह तथा च घट इति तद्बोधमुपपादयति नहीति ।
विशेष इति वैलक्षण्यमित्यर्थः तत्रोक्तानुपपत्त्या नञः क्रियाभावबोधकत्वं
ज्ञापितं बोधितमिति भावः ननु भूतले न घट इत्यादौ यत्र क्रियाया न श्रवणं तत्र
नञा कथं क्रियाभिप्रेयेत्यत आह तथा चेति अध्याहार्यमिति अस्तिर्भवन्ती
पर इति भाष्यप्रामाण्यादिति भावः क्रमत्वादिति नञ्पञ्चमीत्याद्युक्तप्रयो
गानुरोधेन स्वीकृतत्वादित्यर्थः ननु नञ्पञ्चमीत्यत्र ननञोऽभ्यासाद्यर्थो।

ल॰
हे॰
५२
52

भावबोधकत्वे किं वाख्यातार्थकृत्याय भावबोधकत्वमेव यथानत्वलस्य प्रभ
दादिसामानाधिकरण्येनस्थावस्थते एवं चैत्रेणज्ञायतइत्यस्यापिविद्यमानता
दशायांवर्तमानोमन्याश्रयत्वाभावस्याबाधादनुपपन्नभावेनोक्तकार्यका।
रणाभावस्यैवाकल्पनात्कथंतदन्तरोयोग्यस्पर्शाध्याहारावनियामकोक्ताप्राह
शेषइतितादृशाकार्यकारणाभावानभ्युपगमोभवन्मतेनअर्थाभावान्वये।
नुपातनियामकालाभः श्रमस्त्वप्रतिषेधस्त्र क्रियासमन्वयवर्त्तनस्थितिश्रमित्वा।
क्तोक्तिविरोधश्चशेषपदार्थः सम्बन्धः वध्यतेइति इत्यत्रचविलक्षणइतिग्रंथे।
नसम्बध्यतइत्यर्थः २ तथायस्यचभावेनषष्ठीचेत्सप्तमीहृयम सा॰त्व।
मष्टकस्यास्य क्रियैवावधार्यताम यस्यचभावेनभावलक्षणमित्यत्रभा वनार्थ
कभा वपाठेनतद्योगेसाधुत्वाख्यानलाभात षष्ठीचानादरइतितदंशमत्रेपि
चकाराङ्गावेनन्यायातीत्यर्थः साधुत्वमिति तन्नकल्पेवध्यते क्रियैवेति
ग्रंथेभावः भुवादिसूत्रादिरुपायः क्रियापाठेनभावनादिपदेशात्तत्त्वस्या।

ये॰६
५५
५२

व्यापारस्य सांकेतिकी शक्तिः फलांशः कालिकः क्रियते इति यौगिकः प्रयो
गः १ साधुत्वाख्यानत्वाभावादिति तेन सूत्रेणाहि क्रियाज्ञापकक्रियाश्रयत्वा
चकपदात्सप्तमी विधीयते भावलक्षणक्रियाश्रयवचनातेः इति तदर्थात्तदे
यस्यापि क्रियायोग एव साधुत्व इत्ययमर्थः ननु कं क्रियान्वयाभावेपि सा
क्तत्वस्य रूपं तत्रानुपपन्नमतआह तत्स्वरूपमिति साधुत्वस्वरूपमित्यर्थः
वस्तुत इति वाचकत्वाविशेषेपि नियम इत्यत्र साधुत्वनिर्वचनावसर इत्यर्थः
तत्र साधुत्वेन शक्तत्वमपभ्रंशादपि बोधोदयात् किन्तु व्याकरणाभिव्यंग्यमाधुर्य
५ जा जनकतावच्छेदक[illegible]मिति नित्यमभिधानादिति भावः ननु कान्तं क्रियान्वय एव सा
धुत्वेयरं केनस्य क्रियात्मकफलान्वयेपि सम्भवान्न नावतायातो भावनावाचकत्व
सिद्धिर्भोग्यफलेनापि क्रियायाः प्रयोगादतो मूलाभिप्रायेण प्रकाशयति अथ भाव
इति सांकेतिकीति अभिव्यंग्यमाधुर्यमित्यर्थः तद्विषयामकमाह प्रायः क्रिया
शब्देनेति तथा च प्रयोगबाहुल्यस्य भावनायामेव दर्शनात्तेनैव क्रियापदस्य रूढः

लं
सं
५३

ढिः सिद्धेरिति भावः यौगिकस्यनिष्क्रियते निष्पाद्यत इति योगेनैव तदर्थप्रतीते।
रित्यर्थः तत्र रूपभावे प्रयोजनकमाह कश्चिदिति २ तथा च संज्ञाशास्त्रस्यान।
पेक्षप्रवृत्तत्वेन बलवत्त्वाज्ञापनान्वयपदमात्रताल्लभ्यते अतएव संज्ञाशास्त्रप्राब
ल्यादुक्त्यंतरमनुपयुज्यप्रतिपदितमदृष्टवैरोपयम ननु वेदेन तदुत्तरप्रथमानस्त्वल्पितेन
वेमनिर्णीतम १ अतएवेतनिष्पत्तिप्रत्ययपाक्रमानुसंधानतिरपेक्षप्रवृत्तिकत्वे
नेत्यर्थः इदं च बलवत्त्वे हेतुः अतएवेति संज्ञाशास्त्रस्याकपुत्रस्यापि बलवत्वादेवेम।
र्थः इत्थं तं तत्रामके सामरथ्यंतरमनुपन्नयोगायतीमत्रार्थ्यंतरयोनेः पदतो हूह
योनेः प्रतिनन्ता वीवपि कोनयत्वस्य तत्रापि सत्वात्तद्रगेयमत्तोनतर्णशास्त्रसंके।
तितद्ग्रंथेनन्वावामन्यनरत्नादैयपठितत्वानवेति संप्रायेविशेषाशुभयत्रेति ध्वं।
पदः उत्तराग्रंथरउत्तराशास्त्रस्य संज्ञारूपेणाप्रसिद्धेर्हरयोनेत्वयौगिकी सत्येन
पेक्षप्रवृत्तिकत्वेन प्राबल्यादुत्तराग्रंथपठितास्त्वदृगोयं वरमितिनवमाध्याये
निर्णीतमित्यर्थः तस्याप्यनपेक्षप्रवृत्तिकत्वेन प्राबल्यात्क्रियापदेन भावनैव

न्यू ५

की १

गृहीतत्वादितिभावः ननुभावनायांक्रियापरस्यसाकीदृशीकिंफलेनयौगिक।
त्वमथयोगरूढत्वमेवनदृष्टत्वेमानेयेनोक्तन्यायाभावनायाःशक्तत्वेस्याप्याप्यादस्य।
त्वयौगिकत्वेनाप्युपपन्नेत्यतआह २ किंचफलांशोपिभावनायांविशेषणं।
कारकाण्यपिकल्पितयाभूतानीतिगुणानांचपरार्थत्वादसंबंधः समत्वात्स्या।
दितिन्यायेनसर्वैसेवकारणानामिवभावनामेवान्वयंतीतिमीमांसकाअपिमन्य
ते एवंचविशेषणतयाकारकादिप्रकारकबोधेप्रतियोगित्वन्याभावनोपस्थिति।
हेतुरितिकार्यकारणभावानुरोधात्तस्यामेवान्वयइत्यवसीयतइत्यादिविशेषणा।
प्रपंचितम १ तथाभूतानीतिविशेषणानीत्यर्थः कर्त्राख्यातस्यतेनतथात्व
त्वादितिभावः गुणानामितिविशेषणानांपरार्थत्वाद्विशेष्योपकारकत्वादत
एवसमत्वात्समानधर्मत्वात्परस्परंतेषामसंबंधइतिन्यायार्थः योयदुपकार
कः सतत्साकांक्षइतिनियमोऽस्यमूलम तथाचविशेष्यभावनोपकारकत्वाद्य
याफलस्यभावना^न्वयस्तथातत्कारकाणामपिसाक्षात्परस्परया^न्व

या १ वा १

54 द्यु ४

योननुफलेनिराकांक्षत्वादितिभावः लौकिकमपिन्यायेश्कृतोपयोगिनमपि।
त्यस्योति नहिभिस्तकइति मीमांसकाश्चपीति उक्तन्यायेनकारकबोधेयश्चति।
निरूर्यभावनोपस्थितेर्हेत्वनस्यैतेरपिस्त्रीकारादित्यर्थः कारकाटीत्यादिनाल
डाल्पर्यकालपरिग्रहः गुणाभूतेतिस्व्जात्मर्थकर्तविविशेषणीभूतेत्यर्थः।
धात्वर्थभावनायामकारकबोधेक्तत्रयोपस्थितेर्हेत्वत्वस्यशर्वेमपवर्णना।
दितिभावः विशेषणभूतेत्यनेनश्चर्वोक्तन्यायस्यतत्रानवसरः सख्यातेनस्यामे
वेतितादृश्यामेवतस्यामित्यर्थः श्रपचितमिति फलांशेनेनकारकाणाम
न्वयः मीमांसकमतेपितत्रनदन्वयस्याश्चुत्पन्नत्वात् अन्यथाकारकाल्वित
स्यकारकत्वासंभवेनयागान्यफलस्यकरणानयाक्रियायामनन्वयापत्तेरि
तिहितेत्राक्रम २ तत्रैवमतान्तरमाह २ केचित्तभूतत्वेनहरः देवदत्तोपच
मित्यादावन्वयबोधाकांक्षानिवृत्तोरदर्शनात्रतद्यतिरेकेणसाधुत्वलाभा
द्माङः १ ग्रदर्शनादितिसर्वहितवाक्यंक्रियपापरिसमाप्यनइतिन्यायेना।

ज्ञाप्ति नानाति क्रियामतेषणान्वयबोधनिराकाङ्क्षमयोग्यदर्शनादित्यर्थः तत्र
चेत्रः मेरव क्रियासाकाङ्क्षवाक्यस्यासाधुतापत्तिः अध्याहारेपि फलाभावान्वय।
लाभेनैवोपपत्तेरध्याहारो भावनावाचकत्वाल्लाभस्येति न कृ विराजितमेनेन सव्याते
स्वयमुपपत्तिमाह यदिपदेपिवत्यर्थः कारकेचन नाद्रियन्ते अन्वेति तस्य तो
तर्हि चन्तव्याः स्वर्गादिकल्पना पर्वतोवह्निमान् धूमवत्वान्महानसवत् भत
तेनतद्वदस्यादिप्रयोगात् एवमादिषु नस्यासनविशेषेपि साधुत्वमन्वयस्या
प्युपपत्तेन तर्हि चन्तव्याः स्वर्गादिकल्पनापि ममनतामित्यर्थः अनुशासनानुरो
धेनोत्प्रेक्षणीयमयुक्तमित्यर्थः । स्वयमुपपत्तिमिति उक्ताष्टकस्याक्रि
यान्वये साधकप्रमाणे मन्यासरूपो भावनान्वये युक्तिमुक्तान्वये बाधको
पन्यासरूपतोस्वयमाहेत्यर्थः स्वयमित्युक्ता साधकप्रमाणोपन्यासरूपो
क्तयुक्तो नामाकरस्यान्वयमेवयं युक्तिस्तकाविकाव्यकारीयेति सूच्यते य
दिपदेपीति कारिकास्थपदे श्रुतिनावाक्यान्वयोपविशेषार्थकमित्याह

पर्वतो वह्निमानिति आदिपदादिति वन्हादिविषयज्ञादिपदादित्यर्थः अन्वय
बोधस्येति महानसस्थत्वाः पर्वतोभूतलवृत्तिलाभाभाववान्दोभूतल।
वृत्तिर्घटाभाव इति वा बोधस्येत्यर्थः तेन तत्त्वमित्यनुशासनेन क्रियागत।
साहश्यबोधन एव वेतः कारकजन्यपि कृत्यसमभिव्याहारेणोचेत्यनेनापि कि
यान्वयपवसमभिव्याहारसाधुत्वबोधनाउक्तम् यदीतिचतत्थ्यांडुतिपुष्ठेभ्यः स्व
रूपवतीत्यत्र स्वरूपेरीपितरतिविहितचतुर्थ्याः स्वरूपानुपानार्थं एवसार्थान्वया य॰
यकत्वे तथात्वेनैवपात्येत्याहतेवानर्थेनुशासनविरोधादिति स्वसिद्धान्तस्य
ना दूषणमित्यर्थः अर्थन्तवतीयमिति इदमर्थे गहादिना छः क्वचिदनुशासनानु
रोधः क्वचिदेवत्यर्थ तत्त्वतीसदृशामित्यर्थः तथाचस्वसिद्धान्तप्रच्युतिरूपबा
धकं भिया पर्वतो वह्निमान्भवितुमर्हतीत्येवेगतिनाभ्युपगन्तव्या भूतलेन
घटइत्यादौ तव्तीयपाहर्यकमेवेतिभावः १ [illegible] पर्वकर्षादौविहि
तानामित्यादौनां क्रिययैवान्वयइत्यार अविग्रहागतादिस्थायथ्याग्रामा।

दिकर्मभिः क्रियासंबध्यते तदुक्तं नश्वर्यादिभिर्ष्यता नविविध्यग्रहोग्रहाणां
यस्याः सा विग्रहा गुणीभूता पि क्रिया ग्रामादिकर्मभिः संबध्यते न यथा कृतश्च।
वीकटमित्यत्रापि गुणीभूता इत्यादिभिर्विशेषः १ कृतश्चीत्यादो भाववि
हितेन क्तेन सिद्धावस्थोभावउच्यते न हि विशेषणांच यानर्थः क्रियेत्याधायेनस
त्वमवतावयति एवमित्यादिना कर्त्रादाविद्यादिना भावसंग्रहः इत्यादीना।
मित्यादिनात्वक्तार्थः संबध्यते इति कारकाद्विप्रकारकथ्येयान्नत्र न्यायप्रसिद्धेन गो.
हैतनयायावस्थापितत्वादितिभावः कृतश्चीकटमितिग्रन्थकारेकर्मणोः
कृतीतिसूत्रस्यभाष्यप्रामाण्यात्कर्मणोपिशेषरूपप्रागविवक्षया कर्मका।
त्वेनोभावेप्रत्ययेनदेतस्यसंबन्धपतिषष्ठीवाद्देनसमासस्यपर्वाञ्छेतीनिः पश्चा
त्कर्मणोपिशेषरूपणाविवक्षायायोगइतिनकर्मणिकटादिपदोत्तरं द्विती
यानुपपत्तिरित्यादितत्तपवावधार्यम इत्यादिभिरितितदर्थकर्त्रादिभिरित्य
र्थः ग्रन्थेटमवधेयम पूर्वंकृतमनेनेनिविग्रहादिकृतश्चेत्यत्रकारोनेनेत्यु

सकेभावेक्तेनस्यर्थे विशेषणाधानर्थे क्रियायोग्रामेगतस्मादौग्रामादिकर्मणो
कर्तृविशेषणतापत्तयानर्थगमनस्येवमर्थेकर्तृविशेषणतयान्वयोभ्युपेयते
तदानन्वेसकश्यानभावप्रतिपादकानोक्तनस्योदीनांनिमनस्वेसकत्वाप
त्तिर्नत्यितस्मितादिवत् कटंकर्तुःस्वक्रमर्थेत्वेनतस्यहितादिश्रितिपि।
पादर्षिषायोतथान्वयायोग्यत्वाद्विवचनाद्यनुपपत्तिश्चसिद्धक्रियायाः प्र
क्रमर्थत्वेनलिङ्गान्वयित्वेनवसंख्यान्वययोग्यत्वेनयत्रक्रियाकर्तृविद्विद्या।
दिकेबाधितेनादृष्टाक्रियायोतद्बाधितेतत्रद्विवचनाद्यापत्तिश्च तस्मात्तत्रा
धान्वयानुवादकत्वमभ्युपेत्यतस्यर्थेकर्तरीतिवक्तव्यः एवंचश्रयानीम्भ
नप्रकृत्यर्थक्रियाश्रितिकर्तृविशेष्यत्वात्क्तनस्वीकरमित्यादौगुणीभूता।
क्रियेत्यादिभिरितिसावकाशोक्तदाहृतिकभावानुपपत्यानतत्क्तनस्वी।
दिश्रयितिरितिमलेक्तनस्वीकरमित्यादौकर्त्रादिगुणीभूताकर्त्रादिका।
मेभिःसेवयातेइत्याख्यातमाचितम श्रवणपंचक्रमस्यधात्वर्थानुवाद।

कत्वमभ्युपेयमन्यथास्ववाचकेशनिप्रकृत्यर्थाविशेषणीभूतक्रियान्वयप्र
तमनः साधुत्वस्यभाष्यालाभेनभोक्तेगतमनेनेत्यादिप्रयोगाणामसङ्गत्याप
त्तेरिति इष्टोनासिद्धिमाषोकेन २ नचवृत्तिमात्रेसमस्तदायणकेवलसमासा।
त्वात्तत्रोत्तरगीताभावनापदार्थैकदेशाइतिकथंतत्रान्वयइतिवाच्यम् नित्यसा
ख॰ पेक्षेष्वेकदेशेपिदेवदत्तस्यगुरुकुलेचैत्रस्यगुरुनमित्यादाविवान्वयाभ्युपगमा
त् एवंभोक्तेपाकःभक्तापाकइत्यत्रापिद्रष्टव्यम् १ वृत्तिमात्रेइतिवृत्तिसामा।
न्यइत्यर्थः वक्ष्यमाणत्वादितिसमासेवलभिन्नेवेत्यत्रसमासपदस्यवृत्तिसामा
न्यपरत्वेनव्याख्यास्यमानत्वादितिभावः कथमितिगतश्यत्रकृहृतिवाङ्क।
नपदार्थगमनकर्त्रैकदेशभावनायांग्रामादिकर्मान्वयासंभावात्पदार्थः प
दार्थेनान्वेतीतिव्युत्पत्तेरितिभावः नित्यसापेक्षेष्वितिगुरुकुलमित्यादौगुरुत्वा
देर्नियतत्वान्निरूप्यत्वेनतदुपस्थितौनियमेनजायमानायानिरूपकाकांक्षा
यानिवृत्तयेपेदेवदत्तादयन्वयवत्प्रकृतेगमनरूपसाध्यंकिंसाधनकमित्याकां।

ते॰ दं॰ ५८

57

स्वायाः कारकयोगमेतेनेत्याणिहृत्वेन लयोगश्चावषयकोऽनुत्पत्तिमत्तित्यस्यापेक्षा
तिरिक्तविषयासेवैचित्याहः सापेक्षत्वनिवानुपपदीयप्रामाण्यादितिभावः श्या
दीनामिति श्रादिपदग्राह्येस्पष्टयति एवंभेक्त मितिचनर्थगणीभूतायोग्या
यर्थक्रियायोगमन्त्राश्रुतार्थभोजनरूपभावनान्वयइत्यर्थः यन्त्राद्येन स्थले।
प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां यथायथं प्रसत्वसत्वस्वभावावच क्रियाभिधीयते साध्यत्वेन
क्रियातत्रैतिरुवोपपन्नत्वहविवाक्यान्तर्गतप्रत्ययार्थत्वेनयुनर्थभावस्यप्राधान्ये
प्रकृत्यर्थसाध्यमात्रत्वभावेनमादायतत्कारकयोगः सांकाङ्क्षत्वादुक्तयमो
क्तांतक्रियापदत्वेनतत्रतमनस्वाबलः संभवेपिकारकोगतश्यादीनामन
भिधानमेवाश्रयणीयमन्यथासत्त्वोपपदस्यसमासवारणायनिर्दे॰नार्थक्रि
या॰ याबोधकचदितार्थकातिङर्थक्रियाग्रहणस्यावश्यकतयासामर्थ्याभावेना
तस्यज्ञापकत्वासंगतेरितिभावः २ प्रतिप्रसंगमामाशंक्य समायनेकृत्वोर्थाः
क्तानमन्वत्वसिद्धितिचेत्तन्नितिहिकचित प्रतिप्रसंगेनाज्ञाद्याभिधानस्यसमा।

माश्रयात् भोक्तुं पाकः भुक्त्वा पाक इत्यादौ तु न समत्वतो क्रियायां क्रियार्थो
योः समानकर्तृकयोः पूर्वकाल इति क्रियावाचकोपपदे क्रिययोः पूर्वोत्तरका
ले विधीयमाना अपि तुमुन्नादयो गणाभूतां तामादाय यथायाम्नायेनेन तथाक्तं।
कोर्थो ऽपि स्यः एकः पाक इत्येकस्य सकृत्त्वे द्वौ पाकौ त्रयश्चत्वार इत्यत्र द्विर्वचन।
र्थः स्वच पंचेत्यत्र कृत न स्वच स्यात् तथा च सकृत्पाकः द्विः त्रिः चतुः पाक इत्याद्याप
त्तिरिति चेत् इष्टापत्तिः द्विर्वचनमित्यादिदर्शनात् १ अतिप्रसंगमिति उक्तरीत्या
कृते ऽर्थापत्तिरूपमित्यर्थः क्रिययोः पूर्वोत्तरकाल इति पूर्वापरक्रिययोर्मध्ये पू
र्वकाल इति क्रियार्थकाङ्क्षातो वित्यर्थः तुमन्नादय इत्यादिपदात्काद्दिसंग्रहः वि
धीयमाना इति भावे इति शेषः द्विर्वचनमित्यादिपदात् प्रयोगादिपरिग्रहः।
तत्र तु न्नर्थे गणीभूतो क्रियामादाय तत्पोदर्शनादिति भावः २ अतिप्रसंग
स्य न भिधानान्नेत्याह अतिइति न द्विवचिरिति परः पुष्पन्ते इत्याद्यभिप्रेता करी
त्याम्नायेयमिति भावः केचित्तु क्रियाभ्यावृत्तिसंभवेन गणन इत्यत्र क्रियाग्रह

ल॰ वृ॰ ५८

णोव्यर्थम् तस्मादेवाभ्यावृत्तिसंभवेन सामर्थ्यात्तल्लाभात् तथाच साध्यमात्रस
भावक्रियात्लाभायतदिति वाच्यम् नचपाकरत्याद्यतानाहृष्यीति नातिप्रसंगः द्वि
र्वचनमिति च द्विः प्रयोगो द्विर्वचनमिति स्तुत्यन्याद्विर्वचनेचीति ज्ञापकेवाश्रित्यो
पपादनीयमित्याहुः १ अतिप्रसंगास्त्वितिप्रवोक्तप्रयोगापत्तिरूपस्त्वित्यर्थः अ
नभिधानादितितेषां द्विःप्रयोगादित्यर्थः मतान्तरमाहकेचित्विति तस्यापा
देतिपूर्वापरीभूतावयवसमुदायरूपक्रियायापदेत्यर्थः एवकारेणरूपग्र
णयोर्व्यवच्छेदस्तयोः सकृदेवोपात्तेः क्रियायास्त्वनेकस्याअपितिरूत्तभेदापा
यात्वबाध्यत्वोपगमेन तज्जन्मा निपातः पुनः संभवादिति भावः सामर्थ्यादिति
अभ्यावृत्तिविषये सामर्थ्यं च क्रियालोपकार्थत्वमेव तथापि तज्जन्यगणनतात्प
र्यविषयत्वात्तन्त्रनादित्यतात्पर्यविषयत्वेद्वौपाकावित्यत्र द्विर्वचनानापत्ति।
रतएवद्विःप्रयोगाविति नेनितमत्त्वित्याय केसत्रेस्पष्टोयमर्थइतिभावः पुनःप्रेति
विवरणप्रतिपादकभाष्यप्रयोगेणेत्यर्थः ज्ञापकमितिताद्दृशसूत्रकृत्प्रयोगा

पि॰

हृपं तमित्यर्थः अत्र क्रियापदस्योक्तार्थपरत्वेयात्वर्थात्मिकोनामाख्यातदोषा

वि. कात्यादावतिप्रसंगाभावेन क्रियापदस्यस्पष्टप्रतिपन्नार्थत्वेवोचितानांतत्रैवसत्त्वा।

भाष्ययोरनुगुणपात् उक्तप्रयोगाणामेवानभिधानमाचितमित्यर्थं वर्णकृवि

मेनेवसत्यते २ ननमिद्धान्ते बोधकतारूपाशक्तिराख्यानशक्तिरत्रवत्तौ बोधा

दावपणकीतियाननोऽवभावनावाच्यानाख्यातस्येतिकथं निर्णयस्तयाशोकाम

मायत्ते भेद्यभेदकसंबंधाघापाधिभेदनिबंधनम् साधुत्वेनतदभावेपिबोधेनेद।

निवार्यतो भेद्यविशेषाभेदकेविशेषणानतयोर्यः संबंधस्तस्ययउपाधिभेदस्तन्नि

बंधनेसाधुत्वम् अयमर्थः व्याकरणस्मृतिः शब्दसाधुत्वमात्रैवावच्छेदकता।

याकल्प्यधर्मस्यशब्दत्वेवदतोमीमांसकानांपुनः शब्दत्वेसाधुत्वमित्येकमेवेति

तद्वीस्याविचारेसाधुत्वनिर्णयप्रत्ययशक्तिनिर्णयश्चात्ते अतिरिक्तशक्तिवादेप्या

ख्यातानामसाधुताभावनायाःस्यादेव नचाचकतत्यर्थेषेतत्तीयाप्रयोगानवशान

र्थभावनायामाख्यातप्रयोगेयालेकर्मणिसाधुत्वाद्प्रयोगात्रान्तवदेदितिनि

ल॰
द॰
५५

59

षेयोहेयचनप्रयुक्तम प्रायश्चित्तेद्दर्शनोनतरीयचुत्पत्तिमत्तास्यादिति १ सिद्धान्तइ
ति इन्द्रियाणांस्वविषयेनिमादिनावस्माणाबोधकत्वरूपाशक्तिरित्यर्थः श्र
वणकत्वउपपत्तिमाहबोधादिति शाब्दसाधुत्वेति नउक्तम साधुत्वज्ञानविष
यासैषाव्याकरणस्मृतिरिति तत्रेतिसाधुशाब्दज्ञानेअवच्छेदकरूपेणेतिताहृशाशा न॰
वृत्तानिपृ सा॰ ब्दबोधजनकतावच्छेदकत्वेनेत्यर्थः अतिविकशाक्तिवादेपीतिसा
धुत्वेनशक्तत्वेअसाधोरपिबोधात किन्तुबोधकत्वमितिवस्माणामेवेपीस
र्थः असाधुत्वास्यादेवेति तथाचयमर्थंबोधयितुंयः शब्दःशास्त्रेणानुशिष्य
तेतदर्थबोधेतस्यैवसाधुत्वेनप्रकृतेव्यापारत्वावच्छिन्नार्थबोधमद्दिश्यलक्षा
णविधानात्तत्रतस्यासाधुतास्यादेवेतिभावः नन्वस्तुसाधुत्वानस्यावास्माकं
कान्तिवनआह याज्ञेकर्मणीति याज्ञस्यकर्मणामन्तवचननिषेधफलकत्वप्र
करणोपादानकतदर्थेनैनतस्वततस्येयोगेप्रसवाधाभावः स्याते स्यादेवेतितद्बो
धकत्वेनाख्यानस्यसूत्रकारादिभिरनन्वशिष्टत्वादितिभावः मीमांसकःशे

कृते २ ननु त्वन्मते नान्वितमिति निषेधः कर्तर्य्येव न सिद्ध्येत् आख्यातेन ।
कर्तुः कृतो बाधितत्वात् पुरुषार्थत्वेन स्यात् प्रकरणादिकं तर्य्येतानन्वयं कृति वि
रोधे बाध्यत इति चेन्न लिङर्थस्य विशेषणामिष्टत्वेन परिहृतत्वात् नहि गुण
भूतः कर्ता निषेधे सांगत्वेन गृहीतम् मतम् भावनानुप्रधानत्वेन गृहीतम् मम ।
र्थेति प्रकरणात् कर्तर्य्येव प्रसक्तत्वात् कर्तव्यत्व पुरुषधर्मः प्रत्यक्षेण विशेष्या भा
३. वात् नेक्षेतोद्यन्तमादित्यमित्यादिवत् इति वाक्योक्तमंत्र विधिवत् इत्या
दिप्रघोषेण प्रपंचिते २ त्वन्मत इति प्राभाकरीयमत इत्यर्थः न सिद्ध्येदिति कर्त
र्य्यत्वाभावे हेतुमाह आख्यातेनेति तथा चाख्यातकृतात्कर्तृबोधात् तस्य च
प्रत्ययार्थत्वेन प्राधान्यात् त्वन्वयेन तस्यैव तन्निषेध्यस्यापि कर्तृविशेषणस्य कृत्या
पुरुषार्थतायामेव भावादिति भावः प्रकरणादिति तन्निषेध्यस्य दर्शपूर्णमा ।
३. स प्रकरणे पाठादित्यर्थः ननु कृतेः प्रकरणेन बाधे कर्तव्यर्थत्वं तन्निरतत्वाह ।
नचेति प्रकरणं चेत्यर्थः कृतिविशेषस्य इति निषेधस्य कृतिविरुद्धत्व इत्य

लं• ष• ९•

60

र्थः श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां विरुद्धानामेकत्रोपनिपा
ते पदिनेषु र्वोपलत्वयोनरतो यस्यैजैमिनिना दौर्बल्यमभिद्धांतितत्वादितिभा
वः समायत्नेनेति उर्थक्षितितथा वाख्यानश्रुत्या वात्तेरूपस्यापत्नेपि न भावना
वत्तस्य प्राप्तावैयेन निषेधस्य तद्विशेषणत्वेन प्रकृतार्थता सम्भाव्यते किं यात
र्थभावनाविशेषणत्वमेव तयोपस्थितस्य च विशेषणस्य श्रोतस्यापि कर्त्रेनो
र्थो भावस्यैवेयासंभवाज्ञाज्ञश्रुत्याप्रकरणबाधयत्पत्पभिप्रेत्याह सांगत्वेने
ति स्वविशेषणत्वेनेत्यर्थः नन्वेवं पाणिनीयमते न कर्तृत्वं भवत्येव दिशा येवा
प्युक्तप्रत्याकलेनभवत्वादिनिषेधस्यापि प्रकृतार्थतान स्यात्तत्राह श्रुत्वे
वेति अनुष्ठानइति पर्युदासलक्षणनिषेधस्य प्रकृतधर्मत्वेपन्नतस्य प्राप्या
प्याप्यतानीभूत यजमानस्यैवानुष्ठानपरित्यागः सिद्ध्यति कर्तृत्वेनैकदे
नपेक्षत्वयाप्यत्तमहत्वक्रिंगादिसापाबाक्येन तन्निषिद्धविशेषणत्वया।
पिश्रुतिप्रकरणाभ्यां कर्तृत्वमेवद्ध्यकृतकर्तेकानुष्ठानाभावश्रतिबोधयेया।

९•

बोद्धव्यस्त्वाग्याग्याज्ञदोषइतिबोध्यम् नन्वेवं कस्तृमत आह जेजृम्भमाणेन
ब्रूयादित्निमयि दत्तकृतस्त्र इति मेज्ञानत्ववचनाभ्यवाक्याम कृषार्थेनेप्रकरणेण।
दात्कनत्वमितिमेदेहप्रकरणाभ्यवाक्यापेदत्यादेवत्वाम कृषार्थेनशर्वेपा।
त्तितेक्ष्मादीनामनेपावाविरोधपवबाध्यबाधकभावोपपन्नयेवलावलवि
तानत्वस्लिविरोधः जेजृम्भमाणपदस्पर्शकत्वेवाचकतयातादृशापुरुषस्फृता
वपिसत्वात्तत्वेस्फोटस्यालिनकृत्वेगतास्पतितितिसिद्धोलिनम् तन्नकुर्ति।
प्रकरणाभ्यामत्रकृतत्वंसंवइपुरुषधर्मतेवोचितेनेतिभावः वत्नर्थपादमव
तारयति तत्वाख्यातस्यभावनायामसाधुत्वम् ननत्वदोषोनस्यात् सा
धुत्वज्ञानस्यधर्मात्वेहेतुत्वादित्यत आह बोधइतिअसाधुत्वेपिसाधुत्वभ्रमाद्बो
धोस्त्वनामअपभ्रंशावर्साधुत्वेतस्यादेवेतिभावः वस्तुतः साधुत्वज्ञानेनेदस्तु
लब्धातिरेकनिर्णयोपिनअप्रतिबंधकस्यसाधुत्वमानेनेत्यत्रवक्ष्यामः दे
वोजिभट्टपुत्रेणकौंडभट्टेननिर्मिते श्रीभूषणसारेस्मिन्याताख्याता।

र्थनिर्णयः ॥ इतिश्रीवैयाकरणभूषणसारे धात्वाख्यातसामान्यार्थयो
र्निरूपणं समाप्तम् ॥ ननु इति आख्यातादिरित्यर्थः तद्बोधक इति भावनाबोधक इत्य
र्थः भावनानिरूपितसाधुत्वस्याख्याते सत्त्वादिति भावः साधुत्वेन स्वरूपम्।
ख्येद्बोधेहेतुः किंतु तत्तानेनत्स्यपभ्रमात्मकस्याप्तिमौलभ्यमित्याशयः।
वगाप्यतिश्र साधुत्वेपीति ननु साधुत्वज्ञानं विना शाब्दबोधोदयेन कथं तत्र।
तदेतत्तासाधुत्वस्य शक्तिस्वरूपतायां निराकरिष्यमाणत्वाच्चेत्यत आह।
वस्तुत इति तद्व्यतिरेकनिर्णय इति असाधुत्वनिश्चय इत्यर्थः तन्निश्चयेप्य
पभ्रंशाच्छाब्दबोधदर्शनाच्च वाख्यातादासाधुत्वनिश्चयदशायामपि भावनाबोधो
पपत्तिरिति भावः २ इति लघुदर्पणे धात्वाख्यातार्थनिर्णयः ॥ ॐ श्री
गणेशाय नमः लकारसामान्यार्थे निरूपितेन निरूपितायाप्रतिबंधकतज्जि
ज्ञासायामवश्यवक्तव्यतद्विशेषार्थे निरूपयितुमवसरसंगतिं स्पष्टयन्ना
ह २ प्रत्येकेदशलकाराणामर्थं निरूपयति १ दशेति दशाल्लडित्यादय।

यष्टितः षट् लन्नादयोऽङितस्सनाद्यः २ वर्त्तमानेपरोदेशोभाविश्चपूर्वोभवि
ष्यति विध्यादौप्रार्थनादौच क्रमात्तेषां लड़ादयः लड़ादयष्टितः षट्क्रमेण।
येषु ङ्इत्याः तथाहि वर्त्तमानेलट् वर्त्तमानेलट् इतिसूत्रेण प्रारब्धापरि
समाप्तत्वे भूतभविष्यद्भिन्नत्वेवावर्त्तमानत्वम् पचतीत्यादावधिश्रयणाद्य
यः श्रयणान्तमध्येतदस्तीतिभवतिलस्ययोगः १ प्रारब्धेतिविनष्टावय
वप्रागभावत्वेसत्युत्पन्नध्वंसान्यावयवकत्वमेकक्रियायांवर्त्तमानत्वमित्यर्थः
भाविभूताक्रिययोरतिप्रसङ्गवारणायक्रमेणदलद्वयोपादानंलक्ष्येलक्षणं।
ग्राहयति पचतीति अधिश्रयणादीतिसाध्यत्वप्रकारकप्रतीतिविषयत्वे
पचीभूतावयवसमुदायेभावनात्वस्यव्यवस्थापितत्वादितिभावः यद्यपिभा
वकालकारकसंख्यास्तुनाद्योधात्वाख्यातयोरितिनिरुक्तभाष्यात्कालनिर्देशवर्त्त
मानत्वमेववक्तव्यम्चितेनतथापिवर्त्तमानोव्यापारइतिप्रतीत्याक्रियायामपि।
साक्षाद्वर्त्तमानत्वावगाहनेनतदुक्तमेवतन्निरूपितमित्यदोषः नानात्वा

लं. ६२

यर्थव्यापारेनकाल्पनिकावयवत्वमादायतदुपपत्तिरितिबोध्यम् भूतभवि
ष्यद्भिन्नत्वंवेतिवाकारेणास्यांशेसर्वत्रलक्षणापत्तयामपारकृतत्वात् भविष्यत
स्यवर्तमानत्वघटितत्वेननतद्रूपेभविष्यत्वघटेचनरत्वक्षितिरभिन्नत्वरूपवर्तमा
नत्वघटकस्यतत्त्वोन्याश्रयाच्च एवंभूतत्वमादायाप्यन्योन्याश्रयोद्रष्टव्यः नत्व
यत्रात्मादितिष्ठत्यपैतत्वथात्वर्थत्वान्तनित्येतस्मिन्नुकत्वलक्षणस्याप्यस्यात्मा
त्मीत्मादिप्रयोगस्यानुपपत्तिरतआह २ आत्मादिषुपर्वताःसन्तीत्यादौतात्का
लिकत्वांशतोक्रियायाअनित्यत्वात्तद्विशिष्टस्यात्मादिकमादायवर्तमानत्वात् । त्व.
उक्तंचभाष्ये ऽत्रभूतभविष्यद्वर्तमानानांराज्ञांक्रियास्तिष्ठतेरधिकरणमि ।
ति एतेनाभियतेसर्वमात्मातत्वनविकल्पते पर्वतादिस्थितिसत्त्वस्यात्यन्तवह्न
पेणाभियतइतिवाक्यपदीयेच एवंवतमस्यासीत् तृत्त्वेनात्वयितिरितेयदा
सीत् अहमेकःप्रथममासेवर्ताभिभविष्यामिचेत्यादिप्रयुक्तयोपियोज्याः ।
अनित्यत्वादितिपूर्वापरीभूतावयवत्वादित्यर्थः तद्विशिष्टस्येतिताद्रूप्या ।

तिङन्तविशिष्टक्रियास्वरूपस्येत्यर्थः आदायेति आरोप्येत्यर्थः वस्तुतस्तु
क्रियाद्यात्मकत्वंऽकालगतमेवतत्तु तादृशकालस्यचसर्वत्रधात्वर्थव्या।
पारैकरूपेणान्वयाभ्युपगमउचितइतिदर्पणोक्तम् व्यक्तम तत्रभाष्यसंम
तिमाह उक्तेहीति तिष्ठन्तीति धात्वर्थस्थित्यादिव्यापारस्येत्यर्थः अधिक
रणामितिकालिकसंबन्धेनेतिशेषः तथाचतत्कृतवर्तमानत्वस्याधेयतासं
बन्धेनतद्विशिष्टक्रियायामारोपादात्मास्तीतिप्रयोगोपपत्तिरितितद्भावः प
र्वतोभिद्यतइति सर्वपदव्याख्येयधर्मव्यापारसामान्यमात्रेतदपेत्याध्येनवर्तमा
नत्वादिनान्यव्यापाराद्याहृतेभवत्यात्माश्रयकस्थित्यादिव्यापारस्तुनत।
त्वाहृतेभवितुमर्हतीतितदेतद्वर्तमानत्वादेरभावादेवचात्मास्तीतिप्रयोगा।
नुपपत्तिरितिकारिकाश्चोद्यार्थःसमाधत्ते पर्वतादीतिप्रादिनात्मादिपरिग्र
हः तस्यादितिविशेषणानिविक्तपदार्थस्य स्वतोव्याहृततत्वासंभवादात्मादिस्थि
तिरपिगत्यादिक्रियाघात्मककालस्वरूपेणवर्तमानत्वादिनाध्यस्तेनकि।

ल॰
द॰
६३

63

योनद्यांस्नाताभवतिश्वतिनद्यांस्नपपत्तिरित्यर्थः नगर्यामासीदिति नगरमोक्ता।
नस्थितिः सद्यातनत्वेपिप्रयोगस्यप्रत्येककालिकत्वमादिक्रियागतभूतत्व।
मारोप्योक्तप्रयोगाउपपाद्याः एवंभविष्यामीमांसयापीति क्रियागतभवि।
ष्यत्वारोपात्तथेत्यर्थः लङादिष्वपत्तद्वयस्याविशेषेणाकरणेह्यस्तनोस्मच।
यज्ञादौद्योतकतापत्तेःसमर्थयते २ तच्चवर्तमानत्वादिर्लङादिभिर्द्योत्य।
तेक्रियासामान्यवाचकस्यतद्विशिष्टलक्षणायांलङादेस्तात्पर्यग्राहकत्वे
नोपयोगात् अन्वयव्यतिरेकाभ्यांतद्रूपलङादिवाच्यमेव अन्यथाप्यन्यथा।
नोवाचकत्वविलोपापत्तिरित्यपिपर्यालोचनम् १ क्रियासामान्येतिकाल।
सामान्यवृत्तिक्रियावाचकस्येत्यर्थः तद्विशिष्टेत्यत्रकालविशिष्टव्यापार
इत्यर्थः लङादेरित्यादिनालिङादिःसंगृह्यते उपयोगादितितथाचतत्त।
द्विशिष्टवैयर्थ्यमितिभावः द्वितीयंसमर्थयते अन्वयेति नचतत्तद्विशिष्टैः
कर्त्राद्यर्थवाचःशक्यतावच्छेदकभेदात् सतिलःकर्मणीतिसूत्रस्यलङा।

६३

तस्य

द्विविधायकैर्बाधे निरवकाशत्वाभावान्नर्थकत्वप्रतिहतानामितिन्या
योग्यत्वादितिभावः अन्यथेतितयोःशास्त्रयोर्ग्रहकत्व
सर्वज्ञप्रकृतेर्वचनस्ययथार्थत्वाभिमतत्वबोधोपपद्यते इतिभावः २ लि
डर्थमाह परोक्षइतिपरोक्षेलिडितिसूत्रात् कालस्त्यावश्यत्वान्नद्यतनत्वभेदेन
द्विविधः द्विविधोपिभूतभविष्यद्रूपः तत्रानद्यतनेभूतेपरोक्षेलिडित्यर्थः ते
नानद्यतनेभूतेनद्यतनेभविष्यति भूतेप्यपरोक्षेचनलिटःप्रयोगः परोक्षत्वंचसा
क्षात्कारीयतादृशाविषयताशालित्वानाविषयत्वं १ अनद्यतनेभूतइतिपर्व
सूत्राभ्यांतत्स्पष्टत्वेनेतिभावः नलिटःप्रयोगइति उक्तार्थस्यबाधादितिभावः।
ननुपरोक्षत्वमिन्द्रियजन्यज्ञानाविषयत्वं यदितदायज्ञार्थदेवदत्तोयाजीदितिकि
याशाउपनीतभानात्मकेदेवदत्तीयेलौकिकंप्रत्यक्षेतत्रायंप्रयोगेविप्रयोगान्नु।
पपत्तिःक्रियायांप्रत्यक्षाविषयत्वरूपपरोक्षत्वबाधादतआह परोक्षत्वंचेति
लौकिकेतिवरूसाक्षात्कारीयलौकिकविषयत्वाभावत्वमित्यर्थः तेनना।

त॰
दि॰
६४

कृष्यत्वेनलिङ्गप्रयोगानुपपत्तिरितिभावः २ नचक्रियानामेयमत्वेनापरदृष्टैप
दार्थीभूतावयवानराकाण्यपिंडीभूतानिर्दर्शयितुमितिभाष्यानस्याश्रतीङ्गित
त्वेनपरोक्षस्यव्यावर्तकत्वमितिशंकाम पिंडीभूतायानिर्दर्शयितुमशक्यत्वे।
पिअवयवशः साक्षात्कारोमीतिविषयत्वसंभवात् अन्यथापरपरोक्षयावती
त्यत्वतस्यादर्शनकर्मतानस्यादितिप्रतिभाति व्यापारविशिष्टानांक्रियात्वेनक्रत
साधनानामेवव्यापारोऽस्येविवक्षितमतोनोक्तदोषः अयंपरपरोच्यमानेतुयथा।
व्यापारविशिष्टानामित्यपिवदंति २ अत्रैवेनापरदृष्टेतिपरोक्षप्रमाणानरोपेक्ष्य।
योक्तेनप्रत्यक्षप्रमाणेनदृष्टाविषयीकृतापरदृष्टानपरदृष्टापरदृष्टानस्यात्
तत्पुरुषेनसमासः अन्यत्प्रमाणेनकथमपिनविषयीकृतेतियावत् समाय
नेपिंडीभूतायाइति तथाचयस्ववयवानांसाक्षात्कारविषयत्वात्तद्व्यावर्तकत
याविशेषणत्वादितार्थ्यमितिभावः अवयवशः साक्षात्काराभ्युपगमेभाष्यस।
मतप्रयोगानुपपत्तिःप्रमाणायत्तस्यपेति ननुकृभाष्यप्रामाण्यात्क्रियायाः २।

वतस्वयत्नानामप्यतीतत्वमेव तेषामपि समूहालम्बनैव यत्नवाच्यत्वात् ।
पप्रयोगो यावतीत्यादौ तद्दृष्टान्तेन सामान्यार्थो यावन्निर्वर्त्तनप्रेप्सा संयोगाद्
पफलपरस्तिनतस्य कर्मत्वानुपपत्तिरतो मतान्तरमाह व्यापारविशेषणात्तामि
ति एवं चातीतानद्यतनव्यापाराविष्टपरोक्षकर्त्रैकक्रियाहेतुर्यो नोऽतीडि
ति सूत्रार्थः व्यापारविषयत्वविशेषणास्य व्यावर्त्तं दर्शयति तत्रयेपपाचेति वदे
तीत्यस्य भाष्यानुग्राहकशुक्तिपदत्वस्तिशेषः विस्तरस्तदर्पणावलोकनीयः
कथं तर्हि व्यातेनेकिरणावलीमदयनस्तिस्वक्रियायाः स्वप्रत्यक्षत्वादिति ।
वेत् प्रसंगतमेव व्यासंगादिना स्वव्यापारस्य परोक्षत्वोपपादने पिश्रुनद्यत
नातीतत्वयोरभावेन तदर्थक लिङसंभवात् । व्यासंगादिनेति
नादिति शेषः मत्तोऽहं किल विललापेत्यादौ यथा तद्वदित्यर्थः लिङसं
भवादिति वक्तृत्वविवक्षाया एव प्रयोगनियामकत्वस्य स्वयंवक्तुमाशक्य
तयात द्विवक्षायां तादृशप्रयोगः स्यपपाद इति चान्यत्र प्रपंचितम् लुङर्थ ।

ल॰ र॰ ६५

मारः श्वो भाविनीति अनद्यतने भाविनीत्यर्थः अनद्यतने लुडिति सूत्रात् य
था श्वो भवितेत्यादौ । श्वः पदस्याव्यवहिते भाविदिने रूढत्वेनानद्यतनका
स्य लुडर्थकत्वेनैकदिनोत्तरदिनभाविकालस्य व्यापारबोधने लुडो साधुत्वा
पत्तिरतः श्वःपदं व्याचष्टे अनद्यतन इति तथा च मूले श्वःपदमनद्यतनत्वे
नानद्यतनकालमात्रपरमिति भावः अतीताव्यवहितरात्रिपश्चार्द्धोपेता
गामिरात्रिपूर्वार्द्धोपेतदिवसात्मकः कालोऽद्यतनस्तद्भिन्नकाल इत्यर्थः ए
वं सो भूतस्यत्रापि ह्यःपदं व्याख्येयम् अत्रेदमवधेयम् अनद्यतनभूतपद
भूतत्वमात्रविवक्षायां तत्र लङ् न तदापश्चान्तराप्यः पदेन संबंधेऽनद्यतन
त्वप्रतीतिरिति निष्णोपाल्लीदिति ह्रुङ्वेपपत्तिरिति एवं श्वोऽपयस्यमाणो

लु

देवतावसतीति लुङ्भोपिसेति लडर्थमाह भविष्यतीति भविष्यत्सामा
न्य इत्यर्थः लृट् शेषे चेति सूत्रात् यथा च रोमभविष्यतीत्यादौ तत्त्वं च वर्त॰
मानप्रागभावप्रतियोगित्वं समयोत्पत्तिमत्त्वम् । भविष्यत्सामान्य इति

65

तद्विशेषविवक्षायां लङादिना बाधनादिति भावः ननु भविष्यत्वस्य वर्त
मानप्रागभावप्रतियोगिसमयवृत्तित्वरूपत्वे घटनाशस्य विद्यमानताद
शायामपि घटो नंक्ष्यतीति प्रयोगापत्तिरत आह नत्वेवेति तथा च घटना
शस्य तादृशसमयवृत्तित्वेपि तत्समयोत्पत्तिकत्वाभावान्न तदापत्तिरिति भा
वः वस्तुतस्तु वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वमेव भविष्यत्वं वैयाकरणा
नये उक्तनाशसामग्रीरूपे नीते व्यापारे नाशविद्यमानतादशायां यथाश्रु
तभविष्यत्वस्य बाधादेवोक्तप्रयोगापत्त्यसंभवात् अन्यथाश्रयकत्वनादेः।
यथाश्रुतभविष्यत्वबाधात् तदुपपन्नये समयघटितस्य तस्याभ्युपगमेप्युत्प
त्तिनिवेशान्नसुकरं विंसमपव नैयायिकमतसमर्थनाय वैयाकरणानामनुत्पत्ति
निवेशात्तन्नेष्यत्वमनुचितमेवेति बोध्यम् लेटोर्थमाह विध्यादाविति लि
ङर्थे लेटिति सूत्रात् लिङर्थश्च विध्यादिरिति विवक्षते लोडर्थमाह प्रार्थ
नादाविति आदिना विध्याद्याषाषाशृह्यन्ते आशिषि लिङ्लोटौ लोडुक्ति।

सञ्ज्ञाभ्याम् । विध्याद्याशिषश्चेति लोडाद्यैतच्छब्दप्रयोगनिश्चितप्राप्तदिति वि
षयके त्वाचार्यमतम्ः २ तस्यतथावगमात् यथा भवतुतेषिावप्रसा देश
तिपतयोरर्थे लिङर्थपदत्रयाणां समानार्थत्वादि निनन्निर्णये नैवनि— णीयः १
भवन्तश्चेति ताहश्याशब्दप्रयोक्तिस्थानविषयत्वात्संबोधिताविप्रसादकर्तृकेभ
वनमितिवाक्यार्थबोधः तन्निर्णयेनैवेति वक्ष्यमाणलिङर्थनिर्णयेनैवेत्य
र्थः २ लङादिक्रमेणाङितामर्थमाह स्यात्भूतेप्रेरणादौचभूतमात्रेलङाद्य
सत्योक्रियातिपत्तौचभूतेभाविनिलृङ्स्मृतः लङर्थमाह स्यात्भूतेचानद्यतन
इत्यर्थः अनद्यतनेलङितिसूत्रात् यथाऽस्यच्छ्रोभवदित्यादि अस्यपुत्रश
ति वर्तमानध्वंसप्रतियोग्यनद्यतनकालहत्तित्वैतत्संबोधिपुत्रकर्तृकोत्प
त्तिक्रियोत्पादकस्य नित्यं नाधः २ लिङर्थमाह प्रेरणादाविति विधिनिमं
त्रणामंत्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङितिसूत्रात् विधिः प्रेरणोभृत्यादे
र्निकृष्टस्यप्रवर्तनम् निमंत्रणंनियोगकरणंआवश्यके प्रेरणमित्यर्थः आ

मेत्वणे कामचारानुज्ञा अथ्वीश्वमत्कारश्शर्वकोव्यापारः यत्नस्वरूपयानत्ता
तप्रवर्त्तनात्वेनवाच्यतालाघवात उक्तं च प्रवृत्तिप्रवर्त्तनारूपमनुस्यूतं च ता।
ष्वपि तेष्वेव लिङादिप्रत्ययानव्यः किंभेदस्याविवक्षया मायवुध्याद्यनार्थेवाप्रपं।
चार्थमयापिवा विध्यादीनामुपादानेचतुर्णामादितः कृतमिति प्रवर्त्त।
नात्वेचप्रवृत्तिजनकज्ञानविषयतावच्छेदकत्वम् तच्चेष्टसाधनत्वमस्ती
दीतिविष्णू तितस्तेवविपर्ययः सज्ञादिप्यादीनांलिङर्थत्वप्रतीतेः कथंप्रेरणादेर्लिङर्थत्व
मतआह विधिः प्रेरणामिति तथा च विधिप्रेरणापदयोः पर्यायतात्प्रेरणा।
यालिङर्थत्वानुपपत्ति रितिभावः साचप्रेरणानलिङादिवृत्तितप्रयोगस्य।
पाकिंतवसमाधानार्थंहृदयेमाह प्रेरणादेर्विधि अयमाशयः यद्विषयकत्वेनत्ता
नस्यप्रवृत्तिजनकत्वं सैवप्रवर्त्तनातत्त्वेचइष्टसाधनत्वस्यैवेनत्वालिङादिवृत्ति
तयाद्दृश्यतद्विषयकज्ञानस्यस्वतन्त्रप्रवृत्तौव्यभिचारितत्वात् तथाचेष्टरूपेत
यापकृष्णोद्देश्यकप्रवृत्तिजनकज्ञानविषयत्वलक्षणप्रेरणामितिव्यवक्रियते।

ले॰ १९

प्रत्यादृक्कृतिमेत्रणादिविदेः तथाच स्वाभिलषितोपायाज्ञानात् प्रवृत्त्यापकृष्टप्र
योज्यस्योपायविषयकप्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारः प्रेरणेति पर्यवस्यतीति तत्रवे।
दिकमुदाहरणम् स्वर्गकामो यजेतेति स्वर्गकामाभिन्नकर्तृकयागभाव।
नास्वर्गेष्टसाधनमिति बोधः अन्यासन्याभावनायां स्वर्गकामेष्टसाधनत्वे।
वगतेन नाहृष्णास्वाहृमित्यभिसंयानायागादौ नियोज्यस्य प्रवृत्तिर्निर्वहति लौ
किके त्वक्षमिकामः पचेतेत्यादि बोधः स्वयम्मूल्यः निमंत्रणाद्यपि समतप
ब्रतया वा चेष्टानियोगाकरणमिति विशेषनिमंत्रयतश्रुत्यतो विप्रनिष्ठप्रव
र्तनाबोधेन प्रकृतेनियोगपदार्थः प्रवृत्तिस्तत्कारणेत्तरदनुकूलो।
व्यापारस्त्वर्थः आवश्यकमिति आइभोजनादावित्यर्थः प्रेरणेति प्रवर्त
ने त्वर्थः अध्यापयेदिह विद्यादित्यादिः तत्राप्रवृत्तस्य प्रवृत्त्यनुकूलव्यापार इति
यावत् यथेह भंजीतेति कामचारानुज्ञेति स्वेच्छया प्रवृत्तस्य तत्र प्रवृत्ति
प्रतिबंधेन स्वोप्सितविषयकप्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारस्त्वर्थः यथेच्छ्यासीत

आरब्धे कुरुध्वमित्यादि सत्कारपूर्वक इति अध्ययनादिव्यापारविषयकसं
माननपूर्वक श्रद्धानक्रमलोव्यापार इत्यर्थः यथा माणवकमध्यापयेदि।
ति अनकूलनवेचोक्तव्यापारेषु प्रवृत्तिजनकतावच्छेदकत्वमेव बोध्यम एत
चतुष्टयेति उक्तस्वरूपविध्यादिचतुष्टयेत्यर्थः लाघवादिति तस्य शाक्यता
वच्छेदकत्वकल्पने लाघवादित्यर्थः सर्वोक्तस्थलेषु विध्यादीनां बोध्यस्य सर्वे।
मिष्टत्वेपि तत्तद्रूपाणां लिङादिशक्यतावच्छेदकत्वे गौरवाल्लाघवात्तावत्सा
धारणप्रवर्तनात्वेनैव तद्बोध इति भावः तत्रसम्मतिमाह उक्तंचेति तत्रैवे
ति तद्धर्मावच्छिन्नपवेत्यर्थः किंभेदस्येति तत्तद्रूपविशेषस्येत्यर्थः तत्तद्रूपे
णाबोधानपेक्षादादिति भावः नहि विशेषरूपेणासन्नेतदुपादानं किमिति
कृतमत आह न्यायेति न्यायः शक्तिस्तद्बुध्यारनार्थं तदुद्धारायेत्यर्थः प्रवर्तना
त्वे विध्यादि प्रवर्तन इति बोधनार्थमिति यावत् ननु प्रकरणादिना तत्रैव श
क्तिग्रहो भविष्यतीत्यत आह प्रपंचार्थमिति प्रवर्तनाप्रवृत्तिक[illegible]णामिति।

ल॰
टि॰
६८

सुत्वत्वाग्रहे तेनैव नातु विनिष्पन्नप्रवर्तनाया ग्रहात्मसत्वेन नकृतव्यापारत्वाभावम
भिप्रेत्याह प्रवर्तनात्वे चेति विषयतावच्छेदकत्वमिति ज्ञाननिष्ठप्रकारतानिरूपित।
कत्वायोग्यकालिकत्वावच्छेदकत्वमिति भावः तच्चेति निरुक्तावच्छेदकत्वं चे
त्यर्थः तदेवेति इष्टसाधनमेवेत्यर्थः एवकारेणापराभिमतकृतिसाध्यत्वा
दिव्यवच्छेदः तत्रेष्टत्वेन समभिव्याहृतपदोपस्थितकामनाविषयत्वं तच्च
स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ स्वर्गादिषु तत्समते नैव च स्वर्गादीनामनुगमः यदि।
चेष्टतावच्छेदकरूपावच्छिन्ननिरूपितसाधनताज्ञानस्य लोके प्रवर्तकत्व।
दर्शनात्तेन रूपेण स्वर्गादिज्ञानं विना विधिवाक्यात्कथं प्रवर्तकत्वानिर्वा
ह इति विभाव्यते तदेष्टतावच्छेदकत्वोपलक्षणेन स्वर्गादीननुगमय्य तद
वच्छिन्नसाधनत्वेन स्वर्गादिसाधनत्वेश ज्ञेयोगीकार्यतेन प्रवर्तकत्वानानु
पपत्तिः ``````` च्छिन्नसाधनतायाश्च स्वमप्यबोधनेन समालिङ्गादिना।
बोधयितुं शक्यत्वाद्यजेपयजेत स्वर्गादिव्याहृतेनैवेनात्यस्य च प्रागनपस्थि

स्यादृष्टविशिष्टसाधनत्वेन शक्तिग्रहासंभवाच्चेति वाच्यम् स्वर्गत्वाश्रयत्वं किंचि
द्व्यक्तिनिष्ठाभावप्रतियोगितद्रूपस्वर्गसाधनत्वमेव प्रथमतोवगम्यते प्रा
थवा यागानन्तरकालावृत्तित्वं स्वर्ग इति नोक्तदोषः तस्मान्नन्यथासिद्धत्वेन
विधेः प्रवृत्तितात्पर्यकत्वाद्यथा यागाद्युत्तरकालग्राह्यम् एवं नित्यश्राद्धस
न्ध्यादावर्थवादिकफलकल्पनात्तेष्टसाधनत्वस्य द्वयादृष्टद्वारकः श्राद्धमहर
हः संध्यामुपासीतेत्यादौ विध्यर्थेन बाधकत्वाद्यन्नागमप्रपवितम् यातदर्थवा
पारगतेष्टसाधनत्वस्याख्यातेनाभिधानेपि ज्योतिष्टोमनामकत्वाद्रूपफ।
लगतस्य तस्यानभिधानाद्यागसमानाधिकरणज्योतिष्टोमादिपदान्नती।
यान्वयपत्तिः न कलञ्जं भक्षयेदित्यादौ कलञ्जभक्षणकर्मकव्यापाराभावे वृत्ती।
तेन तत्स्वप्रतियोगिनि लक्षणा सैषाधिका निष्टसाधनत्वालेपात्तदिये नं वर्तन्ते करो।
पपत्तिरिति भावः नैयायिकास्तु कृतसाध्यप्रवृत्तिवारणाय कृतिसाध्यत्वा
ज्ञानमेवं मधुविषसंपृक्ताद्भोजनेन तद्वारणाय बलवदनिष्टासाधनत्वज्ञाने

ले॰ इ॰ ९९

69

वश्यकत्वैकारणमिति प्रवर्तकज्ञानविषयतावच्छेदकत्वानयोरपि विध्यर्थत्व
मानमिति तन्मते क्रमेणाह इष्टेपि तत्साधकते २ यद्यप्येतत्कृतिसाध्यत्वस्या
पि तज्ज्ञानस्यापि प्रवर्तकत्वम् तथापि यागादौ सर्वत्र न लोकत एवावगम्यते।
इत्यन्यलभ्यत्वान्न तल्लक्षकं १ एतन्मते त्वनुकूलज्ञानविषयितावच्छेदकत्वम्
तत्र हेतुमाह तज्ज्ञानस्येति कृतिसाध्येपि तज्ज्ञानान्प्रवृत्तिदर्शनादिति भावः इ
ष्यत इति तथापीति लोकादेवेति यागो मत्कृतिसाध्यो मत्कृतिव्यतिरेकप्र
युक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वात् मत्कृतिसाध्यपाकवदित्याद्यनुमानादित्यर्थः।
तत्कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वमिति श्रुतत्वलभ्यो लिङ्गर्थ इति न्यायादिति भावः २ बल
वदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानेन च तद्धेतुः द्वेषाभावेनान्यथासिद्धत्वात् श्रा[illegible]ति
ककामकस्य नरकसाधनताद्दशायामपि स्त्रकोटेच्छया द्वेषाभावदशायां प्रव
त्तेर्व्यभिचाराच्च तस्मादिष्टसाधनत्वमेव प्रवर्तनात्वम् उक्तं च मण्डनमिश्रैः पुंसां
नेष्टाभ्युपायत्वात्क्रियास्वन्यः प्रवर्तकः प्रवृत्तिहेतुं धर्मं च प्रवदन्ति प्रवर्तनाम्।

मिति शेषं विवेचितं चैतद्याकरणभूषणे १ बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्यापि प्रवर्त
कज्ञानाविषयत्वान्नत्वेन रूपापत्तमेवेत्याह बलवदिति नेष्टत्वादिति न प्रवर्त।
कमित्यर्थः तस्यतत्त्वे हेतुमाह द्वेषाभावेनेति ~~बलवदनिष्टाननुबन्धिकामित्यर्थः~~
~~[illegible]~~ ~~[illegible]~~ मधुविषसंपृक्तान्नभोजने द्वेष साधनता
ज्ञानेनान्यद्वेषविषये प्रवृत्त्यापत्तिवारणाय तद्विषयकप्रवृत्तिं तद्विषयकद्वे
षाभावस्य प्रतिबन्धकाभावविधयावश्यकत्वम् नियतपूर्ववर्तिताकस्येदं त।
तथैवोपपत्तौ न बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानस्य तत्तेनान्यथासिद्धत्वादित्य
र्थः ननु अन्वयव्यतिरेकसहचारयोः कारणताग्राहकयोरविशेषादिति गम
नाविरहादुभयोरेव हेतुतास्त्विगत आह ग्राह्लिकेति परलोकानभ्युपगन्तुः ३
नेकसाधनताज्ञानासंभवात्परलोकस्वीकर्त्रर्थकामालिकेस्मकम् तस्य
नरकसाधनताज्ञानानन्तरं द्वेषाबाधाभावादाह कामुकस्येति तत्तेवोक्तं
रागवत्त्वं रागेणोक्तत्वं ज्ञानविशेषो विषयिताविशेषो वा ग्राह्य इति यस्या

गम्यागमनइत्यादि द्वेषाभावदशायामितिद्वेषसामग्रीवैकल्यंदर्शितम् नच।
विषयतयाद्वेषप्रसक्तेरिच्छासामग्रीविरहविशिष्टद्विष्टसाधनताज्ञानस्यद्वे
षतयाताद्दशासामग्र्याःस्वातंत्र्येणप्रतिबंधकतयावाबाध्यम् व्यभिचारेष्विति
तथाचव्यतिरेकव्यभिचारान्नतस्यप्रवृत्तिकारणत्वमितिभावः उपसंहरति तस्मा
दिति इष्टसाधनत्वमेवेत्येवकारेणकृतिसाध्यत्वबलवदनिष्टाननुबंधित्व
योर्व्यवच्छेदः स्वायम्भलौकिकप्रमाणेनैवावगमादेतस्यप्रवर्तकज्ञानावि
षयत्वाज्ञानत्वमितिभावः प्रवर्तनमितिविध्यर्थइत्यर्थः इष्टाभ्युपायत्वादिति
इष्टसाधनत्वादिक्रियायस्ययागादिरूपायाइष्टसाधनत्वेप्रवर्तकज्ञाननिष्टप्रवृत्तिज।
नकतायांविषयतयावच्छेदकोनान्यएवसमर्प्यतेनेतिवाक्यान्तर्गतलिङादिश
ब्देनेत्यर्थः किंत्विष्टसाधनत्वमेवतथेतिभावः चोदनैवायतः प्रवृत्तिहेतुत्वेप्रवृत्ति
हेतुतावच्छेदकंधर्ममेवप्रवर्तनात्वेनकथयतीत्यर्थः ननुयद्वेदवाक्यमेवविध्य
र्थंतएवप्रवर्त्तकमदृष्टस्यवानिष्फलंसंध्यावंदनादौप्रवृत्तिरूपपद्यतइतिवदंति।

भोदृष्टशाब्दीभावनाविपर्ययः तयाचार्थीभावनास्वर्गोत्पादनलक्षणाभाव्या।
ततस्याहुः आचार्यास्तामाभिप्रायोविपर्ययेणेनचस्वविषयरूपसाधनतान्।
मानात्रिपोऽन्यस्यप्रवृत्तिनिर्वाहः नवीनाःपुनर्लिङादिशब्दप्रयोगरूपाश्च।
णोवलिरूर्थः श्रवणात्तेनतस्याः स्वविषयत्वमपितयाचस्वविषयेयागादिवि
शिष्टसाधनतानमानात्प्रवृत्त्युपपत्तिविप्याममेनेति तत्कथमिष्टसाधनत्वमे
वप्रवर्तनेत्यतआह शब्देचितेचैतदितिपतदिष्टसाधनत्वस्यविपर्ययेनचया
रणामन्येषांविपर्ययेननिराकरणंचेत्यर्थः शब्देचितेविस्तरेणप्रतिपादितमि
त्यर्थः शेषदृष्टत्वभियानत्वाच्चोक्तमितिभावः दर्पणोविस्फुटोयमर्थोनिरस्ता।
सुनाततोप्यवधार्यइति २ आदिनारूपत्वरूपत्वमतोलिङ् आदिषिलिङोदावि
तिस्तत्त्वोक्तारूपत्वरूपत्वमभावार्थयोगृह्यते योज्ञाप्तगणपानानुवृत्तेप्रानेनयात।
नेयदितियया १ आदिनेतिप्रेरणादौचेत्यज्ञापनेनादिपदेनेत्यर्थः उपरव।
णमाह योज्ञाप्तगणपानगवेदिति यत्करेकोज्ञाप्तणोरणाकोयधोयमप्तन्

ल॰ ह॰ ११

71

मिकानां दृश्यवयोग्यमनद्यातनवार्षिकीयातने निबोधः हेतुहेतुमतोर्लिङ्गि
नेनयोरनयोः कार्यकारणभावे लिङ्विधानात्प्रवर्तकत्वेन विनाविधेः श्रमा।
त्पायातस्यानिहन्तिपरत्वश्रहेतस्याज्ञावगतित्वमिति विधिः कल्प्यत इति भावः
लुङ्गेयमाह भूतमात्र इति भूतसामान्य इत्यर्थः भूत इत्यपि कृत्यलुङिति स्व
शात् अत्र विद्यमानध्वंसप्रतियोगित्वं भूतत्वम् तच्च क्रियायां निर्धार्यमिति।
घटे॰ विद्यमानेपि घटो भूदिति प्रयोगः विद्यमानध्वंसप्रतियोगी यदा भिन्नाश्रय
क उत्पत्त्याद्यनुकूलो व्यापार इति बोध्यः १ भूतमात्र इति मूले मात्रपदं कृ
त्स्नार्थकमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे भूतसामान्य इति तेन विशेषविवक्षायां ल
ङादीनामवसरो ध्वन्यते भूते लुङ्गीति भूत इत्यपि कृत्यलुङिति सूत्रादि
त्यर्थः अत्रेति भूत इति सूत्र इत्यर्थः क्रियायामिति धात्वर्थव्यापार इत्यर्थः न
चैवमलानवयवस्य एवं समर्थितत्वादिति भावः नैयायिकानां भावना
त्वं निमित्ताम्नायवकालान्वयाभ्युपगमेन तत्र इस्य विद्यमाननादृश्यो

११

व्यापारविगमेपाचि देवदत्ते नेत्यादिश्योगानुरोधेनोत्पत्तिं चरितेत लक्षणभ्र।
ष्येत्रितिगौरवमितिभावः नैयायिकास्तुनाशवाहूरादीनामनुत्पत्तिं चरितेम
नत्वएवपाक्रिरकर्मककधात्वनोव्यापारमात्रार्थकत्वात्सत्नोमपायति विके।
व्यापारस्यतत्तोनन्नुभवाच्च एवंचयत्रोत्पत्तिरूपोपायत्रघो व्यापारस्तत्रनोत्प।
त्तेर्दृयाभावापत्तिर्नष्टपत्यादिश्यलेनत्पत्तिंचरितेतत्सिल्लक्षणैयेवतिर्वाह
इत्याहुः २ अथमत्रसंग्रहः कालोद्विविधः अद्यतनोनद्यतनश्च आद्योद्विवि
धः भूतभविष्यद्वर्तमानभेदात अंत्योद्विविधः भूतोभविष्यश्चतत्रवर्तमाना
त्वेलट् भूतत्वमात्रेलुङ् भविष्यतामात्रेलृट् हेतुहेतुमद्भावाधिकार्येविवक्षा
यामनयोर्लृङ् अनद्यतनेभूतेनन विवक्षितेलङ् तत्रैवपरोक्षत्वविवक्षायां
लिट् नाद्योभविष्यतिलुट् इतिद्रष्टव्यः १ सत्रविपर्ययविभागेहस्तबोधा।
याह अद्यमितिपर्यवसितोर्थेइत्यर्थः द्विविधइति अनद्यतनेवसानत्वाक्षेम
वादितिभावः तत्रैवेति अनद्यतनएवेत्यर्थः नाद्यइतिअनद्यतनइत्यर्थः।

धा॰

लृ॰ दृ॰ ७२

72

लृङमाह सत्यामिति क्रियायाश्चातिपत्तिरनिष्पत्तिस्तस्यां गम्यमानायां भूते।
भाविनि हेतुहेतुमद्भावे सति लृङित्यर्थः लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्ताविति सू
त्रात् लिङो निमित्ते हेतुहेतुमद्भावादौ यथा सुवृष्टिश्चेदभविष्यत्सुभिक्षम
भविष्यत् वह्निश्चेत्प्राज्वलिष्यदोदनमपक्ष्यदित्यादौ अत्र वक्ष्यमाणभिन्नाश्रय
कविज्ञिप्त्यनुकूलव्यापाराभाव इति शाब्दबोधः इति रीत्या इष्टव्यम् निष्पत्ति
रितिश्चनभिनिर्वृत्तिरित्यर्थः सा च लृङा द्योत्यते वक्तृप्रमाणान्तरेणा
मवगम्य लृङ्प्रयुङ्क्ते भूते भाविनी त्वस्याविवक्षणे हेतुमद्भावे सतीति केचित्
वक्तृतवक्तृतयोर्लिङिति भूतभविष्यतोर्लृङ् स्यादनागभिहितमेवाह।
वाऽभूते भाविनीति तच्च धातुकलपदेयार्थव्यापारविशेषणम् लिङ्
निमित्तं तत्र हेतुहेतुमद्भावे सतीत्यर्थकथनम् तत्राभसायावरणमुदा
हरणमाह सुवृष्टिश्चेदिति अत्र कथमेव यथान्वयं स्यकार्यभेदेऽभिन्न स्यकार
णाभावः उत्पन्नत्वस्वोभिन्नयोस्तयोः सहति विरोधः प्रयोज्यत्वेति विज्ञेयम्।

मू॰

हेतु॰

७२

नकूलव्यापाराभावान्वयिनिनववह्निपवनलनौदनपाकयोः कार्यकार।
णभावावगमः यदभावेयदभावप्रयोज्यः सतज्जन्यइतिनियमात् केवल।
भूतेतत्परिनिर्वीणेन्नविवक्षितमभविष्यत्तदानेतिनंतीत्येवावक्ष्यदिति।
गोडपादीयभाष्यस्यमहाव्याहरणम् परस्परेणास्वहननीयपोर्मेनवेदिदं
ह्मयोजनयिष्यत् इतिरचुर्वेषांस्येवतद्वोध्यमित्याहुएवंरीमेति २ अर्थंचा
र्थनिर्देशउपलक्षणम् अर्थांतरेऽपिविक्षणोविधानदर्शनात् प्रसिद्धत्वा।
देवार्थेऽकाक्रिरत्नइलक्षणेनिमतांनवर्त्तीत्याचोक्तम् एतेषांक्रमनिया

फ मस्थानेऽपक्रमएवपंचमलकारइत्यनेनमीमांसकैर्लेट् व्यवस्थितइति
दिक् ॥ इतिश्रीवैयाकरणभूषणसारेलकारविशेषार्थनिरूपणम्
२ ॥ अर्थेचेतिवर्तमानेपरोक्षइतिप्रदर्शितस्यार्थः उपलक्षणमितितेना
नद्यतनार्थलक्षणपार्थांनरस्यापिक्रोडीकरणादितिभावः तदेवाहार्थो।
तेऽपीतिअर्हार्थक्रियामकालाद्यर्थेऽपीत्यर्थः एषुवर्तमानाद्यर्थेषुशक्ति।

ल.द.
७३

बोधकतान्वयान्यत्रसर्वैलक्षणोक्ष्यातेबोधे कर्तृशक्तत्वेशक्तिविनिवारितो
मतेलक्षणायाः शक्त्यनतिरेका छकालसख्यव्यवहारस्यप्रसिद्ध्यप्रसिद्धिरिति।
बंधनतस्त्रीकारादित्यभिप्रेत्यप्रसिद्धत्वादित्यभिहितम मतानवरीत्याचेति।
शक्तिः संकेतरूपापदार्थोतरान्वयावैनेषवान्यत्रनदसंभवाल्लक्षणैवेति।
मतानवरीनित्यायाचेत्यर्थः अनुबंधकमश्नतिदज्ञानंबंधसहकृताकार
अनुबंधकमस्त्यर्थः तेनाकारेणनुबंधसाम्येपिनलङः प्रथमतमित्याभाये
नाहारिति ॥ इतिभूषणसारलघुदर्पणेलकारविशेषार्थनिरूपणम् २
श्रीगणेशायनमः अथसर्वेसंगत्यानिरूपणेपिसर्वेषामर्थप्रातिपदिका।
र्थविशेषत्वात्तावर्थाकांक्षितत्वाच्चादौकारकविभक्त्यर्थनिरूपणमित्य
भिप्रेत्याह सुबर्थमिति १ सुबर्थमाह आश्रयोवधिरुद्देश्यःसंबंधःशक्ति
देवता यथायथंविभक्त्यर्थाःसुपांकर्मेतिभाष्यतः द्वितीयातृतीयासप्त
मीनामाश्रयोर्थः तथाहि कर्मणिद्वितीया तत्रकर्तुरीप्सिततमंक्रियान ७३

न्यफलाश्रयस्त्वर्थः क्रियाजन्यफलाश्रयत्वेनकर्मणएवकर्तुरीप्सिततम
त्वात् तथायुक्तंचानीप्सितमित्यादिसंग्रहाच्चैवमेवयुक्तम् ईप्सितानीप्सि
तत्वयोःशाब्दबोधेमानाभावेनसंज्ञायामेवतदुपयोगेनतद्वाच्यकोटौन।
प्रवेशः तथाचक्रियायाःफलस्यचधातुनैवलाभात्तज्जन्यत्वस्याश्रयत्वा
र्थः तत्वंचावच्छेद्यत्वनिरूपमवच्छेदकम् अतएवमुक्तेनप्रथमार्थोनिरूपि
तोकारकत्वादितिभावः आश्रयार्थइति साक्षात्सम्बन्धेनवाधात्वर्थः
निरूपिताश्रयतावानित्यर्थः परम्परयाकर्तृत्वकर्मत्वादिनाश्रयत्वेननाति
प्रसंगः तत्रद्वितीयायाआश्रयार्थकत्वेमानंग्राहयतितथाहीत्यादिनाक
र्तुरीप्सिततममित्यनेनशाब्दमर्यादयाकर्तृनिष्ठेच्छाविषयत्वविशिष्टस्यै
वकर्मत्वंप्रतिपाद्यतेतेनतत्क्रियाजन्यफलाश्रयस्यैतन्नाह क्रियाजन्येति अ
यंभावः सूत्रे ईप्सिततमपदंप्राप्नोतेरिच्छासन्नन्तात्कर्मणिक्तेनाप्यकृत्यर्थो
तिशयार्थकेनतमपानिष्पन्नंतस्ययोगार्थश्चकर्तृशाब्दात्तस्यचवर्तमानइतिष

ल॰ द॰ ७५

75

ष्टीकर्त्ता। तथाकर्त्तोपस्थितत्वात्स्वीयव्यापारेणाव्यवहितप्रागभावमेव्या।
पारजन्यफलसंबंधित्वप्रकारककर्तृनिष्ठेच्छाविषयः कर्मत्वमर्थः एवं
सतानात्क्रियाजन्यफलाश्रयस्य कर्मतालाभो व्यापारान्वयकर्मणः सत्त्वेतथात्व
र्थेनोपसंगृहीतत्वेपि कर्त्तृनिकर्मणोः संग्रहाय ज्ञाकर्मकत्वमिति नतथा।
पीच्छाविषयत्वं तत्वेतु कर्मताप्रतीतिर्न तदवच्छित्सतस्तस्यानत्याह तथायुक्त
मिति इच्छाविषयत्वमेवार्थः न तत्कर्तृपक्षेवहितीयार्थत्वेतदर्थविभक्तीत्या
तोहस्यादेरीप्सिततमत्वेनशाब्दभानानुपपत्तिरत आह ईप्सितानीप्सित
त्वयोरिति मानाभावेनेति तथाप्यन्यथासिद्धत्वेनावभवागोचरत्वादि
तिभावः संज्ञायामेवेति प्रथमाशयः क्रियाजन्यफलाश्रयः कर्मेति सूत्र
प्रणयनेप्यस्य विशेषणेप्सितानीप्सितयोः कर्मसंज्ञासिद्ध्यतित्याप्य।
पवेभ्यो गोवायत्नीत्यादौ क्रियाजन्यफलभागित्वेपद्वायायोरपि विशेषवि
द्धिनैवार्थानामित्यपादानत्वेप्रसक्तेन कर्मसंज्ञानत्तद्विभक्तीत्यादै

तद्योगे च विनार्थ्यांतमभिव्याप्ययोग्यमिति तन्मतस्य सत्तिकोटौ निवेशो द्रष्टव्यो दा।
सीनयोरप्रामाणे विधाने मतस्य सत्त्रस्याप्यावश्यकत्वेति तत्रतावता सत्रादि
शिष्टाश्रयस्य द्वितीयार्थतानवधानाश्रयमात्रस्यैव तत्राह तथा चेति आश्रय
एवेति एवकारेण विशिष्टाश्रयस्य तन्नव्यवच्छेदः तत्राश्रयस्य द्वितीयार्थत्वे आ
श्रयत्वस्य धात्वर्थतावच्छेदकत्वं वाच्यं तच्च न संभवति निरूपकभेदभिन्नाश्रयत्वस्या
नुगततया भावादत आह तत्त्वे चेति कर्मसंज्ञेत्यर्थः २ गौरवे पचतीत्यत्र विक्लि
त्याश्रयत्वात् कर्मतापत्तेः करोतीत्यत्र तन्याश्रयत्वात् उत्पत्तेर्धात्वर्थत्वात् ना।
नातीत्यत्र वरणभंगादुरूपज्ञाया धात्वर्थफलाश्रयत्वात् अतीतानागतादिपरित्य।
ग्य ले पितानन्यस्यत्वस्यावश्यकत्वात् अन्यथा सर्वं जानातीत्यनापत्तेः अती
तादेराश्रयतावच्छेदकविषयतया ज्ञानाश्रयत्वाद्यौगिकानाम्भिव्यासत्वार्थवादसि
द्धान्तादेरपपद्यते उक्तं च तिरोभावाभ्युपगमे भावानां सैव नास्तिता लब्धरू
पे तिरोभावे वद्यतीति प्रतीयते तन्न कुमारेणत्वमात्रार्थकत्वा कर्मत्वापत्तेः

फलत्वमतआह उत्पन्नेविति नयावत्कुत्रोकर्मकत्वापत्तेविनेनतस्याः फल
त्वमव्यवस्थापितत्वादुक्तदोषः कर्मत्वानुपपत्तिरस्मन्मतेयत्रमात्रार्थकत्ववादि
नांत्यस्यास्त्येवेत्यदोषइतिभावः आवरणाभंगेति प्राचीनमतानुरोधेनेदं निष्कृष्ट
मतेतुज्ञानरूपफलस्यविषयतयाघटादौसत्वात्तदुपपत्तिर्बोध्या नचाकर्म
कत्वापत्तिः फलत्वावच्छेदकविषयतासंबंधघटितसामानाधिकरण्यस्यतद
र्थत्वात्प्रकृतेसत्वादितिबोध्यम् ननुविद्यमानघटेज्ञानजन्यावरणाभंगस्यसंभवे
पिभाविविनष्टघटस्थलेघटंजानातीतिप्रयोगानुपपत्तिः तादृशघटस्यावर
णाभंगाश्रयतायांमानाभावादतआह अतीतानागतेति अवच्छेदकत्वेनपु
ष्किमाह अन्यथेतितादृशघटेआवरणाभंगास्वीकारसमर्थः यथाश्रुतेवमिति
इदानीमतीतेपितद्घटेविद्यमानतादशायांतात्कालिकज्ञानेनावरणा
भंगजननदशायांत्वाधुनिकज्ञानेनतस्मिन्घटेजननेनैवज्ञानातिक्र।
मस्यस्फुटत्वात्सर्वज्ञानानतिक्रांतत्वाभावरूपविषयस्याबाधात्तदानी

ताद्दृश्यज्ञानानोबाधात्तत्तदापत्तिरितिभावः ननुविनष्टघटेवास्तवतदाश्र
यत्वैवकथमतआह प्रतीतादेरिति नैयायिकानामिवेति यथानुभवानुरो
धेनतत्तज्ज्ञानाश्रयफलाभ्युपगमस्तथातथाममापीतिभावः ननुतीतेघटे
ज्ञानविषयइति विषयतोल्लेखिप्रतीतेरस्तुनत्वतदाश्रयत्वे घटेस्यादतइति।
प्रतीतेराविर्भावानभ्युपगमेवक्तव्यमत्रतदाश्रयत्वेनत्वतआह सत्कार्येति न
ष्टस्यचघटस्यैवसाम्प्रतमितिक्रमाकार्यस्यकारणेस्वस्वरूपेणसत्वबोधनेनस्व
स्वरूपेणसत्त्वेवहारेणानाविर्भावाभ्युपगमेनतानुपपत्तिरितिभावः ननुसर्व।
देवसत्त्वेतस्मिन्कथंनास्तिनष्टइतीतिव्यवहारविषयत्वमतःसांख्यसम।
तोतदुपपत्तिमाह उक्तेचेति तिरोभावाभ्युपगमइति तिरोभावाभिव्यंज।
कसामग्र्यभावावातिरोभावेभिव्यंजितेसतिभिव्यक्ततिरोभावएवनास्ती।
तिव्यवहारविषयः अनभिव्यक्तेसामग्रीकालिकेतत्तस्मिन्नष्टइतीतिव्यवहा
रविषयत्वेनत्यर्थः २ ननुचैत्रोग्रामंगच्छतीत्यत्रग्रामस्यैवचैत्रस्यापिक्रियाज।

न्यग्रामसंयोगरूपफलाश्रयत्वात्कर्मत्वापत्तौ चैत्रश्चैत्रं गच्छतीत्यापत्तिः प्रयागात्
काशीं गच्छति चैत्रे प्रयागं गच्छतीत्यापत्तिश्च क्रियाजन्यसंयोगस्य काश्यामिव वि
भागस्य प्रयागेपि सत्वादिति चैत्रग्रामस्येव चैत्रस्यापि फलाश्रयत्वेपि तदीयक
र्तृसंज्ञया कर्मसंज्ञाया बाधेन चैत्रश्चैत्रमिति प्रयोगासंभवात् द्वितीयान्त्ये सं
ज्ञाया एव नियामकत्वात् अन्यथा ग्रामयति क्रमसंयोगफलमित्येव पाचयति
क्रमसे नेत्यत्रापि क्रमसंपदाद् द्वितीयापत्तेः १ कर्मण्याख्यातस्याद्यौपयिके लक्षण
या क्रमाणे कृते नन्विति ननु कर्मसंज्ञायाः कर्तृसंज्ञया बाधनेपि वाक्यक
र्मत्वस्य तत्राबाध्यत्वात्स्यादेव तादृशः प्रयोग इति आह द्वितीयोत्पत्ताविति सं
ज्ञाया एवेति कर्मसंज्ञाया एवेत्यर्थः अन्यथेति उक्तसंज्ञया अनियामकत्वे इति
उक्तां चैत्रकर्मत्वस्य नियामकत्वे चेत्यर्थः द्वितीयापत्तेरिति णिजन्तयात्वर्थव्या
पारजन्यपचधात्वर्थव्यापारजन्यफलाश्रयत्वात्तत्कर्मत्वस्य क्रमस्य समभिव्याहारादापत्तेः
मन्मतेन कर्तृसंज्ञया कर्मसंज्ञाया बाधात्तत्र दापत्तिरिति भावः २ णावेवाथ

चैत्रश्चैत्रमित्यत्र स्यादितिचेन्न तथाप्युपस्थानानामिष्टापत्तेः उच्यतां वा शब्दकारता
संबंधेन धात्वर्थफलविशेष्यकबोधं प्रति धात्वर्थव्यापारानधिकरणाश्रयो-
पस्थितिर्हेतुरिति कार्यकारणभावोत्तम प्रकृते चैत्रस्य व्यापारानधिकर-
णाभावान्न दोषः प्रयोगस्य कर्मत्वेन संभावितमपि न समभिव्याहृतधात्वर्थ-
फलशालित्वस्य वक्तिपानमेतत्तेन न विवक्षणस्यानुकप्रायत्वात् १ शाब्दबोध
इति चैत्रनिष्ठसंयोगानुकूलचैत्रकर्तृकचैत्रं गच्छतीत्यतः स्यादित्यर्थः तथेति
सामान्यतो धात्वर्थफलविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासंबंधेन बोधे प्राश्रयो-
पस्थितेर्विशेष्यतासंबंधेन हेतुत्वविवादिनामित्यर्थः बोधस्यपुत्पन्नसावित्वा-
दिति भावः चैत्रैश्चैत्रं गच्छतीत्यत्र तादृशबोधानुभवादाह उच्यतां वेति
कार्यकारणभावान्तरमिति शाश्रयधात्वर्थव्यापारानधिकरणत्वेन विशेष्य-
तादृशाश्रयोपस्थितिर्हेतुरित्याकारकमित्यर्थः समभिव्याहृतेति तत्प्रयो-
गान्तर्गतेत्यर्थः विवक्षणास्यानस्य विक्तित्याश्रयत्वात्कर्मतेत्यादिनेति शेषः

गमेस्त्वत्रानुपपन्नात्कर्माश्रयत्वादिति तथाच कर्तृगतप्रकृत्यर्थव्यापारप्र
योज्यत्वघटितकरणप्रकृत्यर्थफलाश्रयत्वं यावत्कर्मानुगतं कर्मत्वं लक्षण
मित्यर्थः अग्नेर्माणवकं वारयतीत्यत्र संयोगानुकूलव्यापाराभावान्नुकूला
व्यापारार्थकवारयत्यर्थाग्निसंयोगानुकूलव्यापारवत्तोऽग्नेर्वारणायव्यापा
रे कर्तृत्वविशेषणे चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यादौ चैत्रेऽग्नेर्वारणायव्यापारेऽपि
कत्वापि तथा माषेष्वश्वं वारयतीत्यत्राश्वं स्वप्रयोज्यभक्षणाश्रयमाषाणां तत्त्व
वारणायप्रकृत्यर्थत्वे फलविशेषणम् पयसा भुङ्क्त इत्यत्र च पयस उक्ता
कर्मत्वेऽपि न तद्विवक्षणात् द्वितीयेति बोध्यम् नैयायिकमतं दूषयितुमुपन्य
स्यति २ नैयायिकोक्ताद्यदोषवारणाय परसमवेतत्वम् द्वितीयदोषवा
रणाय धात्वर्थतावच्छेदकतत्फलविशेषणं द्वितीयावाच्यमुपादत्ते परसम
वेतत्वे धात्वर्थक्रियायामन्वेति नैवं कार्यकारणभावान्तरकल्पनात् धात्व
र्थमपि द्वितीयया स्वप्रकृत्यर्थापेक्षया बोध्यते तथाच चैत्रस्तण्डुलं पचतीत्यादौ

तण्डुलान्यसमवेतव्यापारजन्यधात्वर्थतावच्छेदकविक्लित्तिशालित्वात्तण्डुला।
नां कर्मता धात्वर्थबोधस्तत्तण्डुलसमवेतधात्वर्थतावच्छेदकविक्लित्त्यनुकूलतण्डु
लान्यसमवेतक्रियाजनककृतिमांश्चैत्र इत्याकारः। अथ यदोषेति चैत्रश्चैत्रं गच्छ।
तीति प्रयोगापत्तिरूपेऽन्यर्थेन वादिमतेनेदम्। ननु परसमवेतत्वस्य कुतो लाभो
नत्राह द्वितीयावाच्यमिति फलावच्छिन्नव्यापारस्य धात्वर्थवादिमतेनेदम्। न
नु परसमवेतत्वस्य कुतो लाभो नत्राह द्वितीयावाच्यमिति तच्छक्यमित्यर्थः। ना।
न्यपरसमवेतत्वे चेति न च द्वितीयार्थप्रकारकबोधहेतोः फलतावच्छिन्नवि।
शेष्यतासम्बन्धेन धात्वर्थोपस्थितेः क्रियायामसत्त्वात्कथं तन्न्यायात आह तथे।
वेति नेदृशान्वयगोऽन्यर्थः। कार्यकारणभावो नेति द्वितीयार्थपरसमवेतत्वा।
प्रकारकशाब्दबोधे भावनानावच्छिन्नविशेष्यतासम्बन्धेन धात्वर्थजन्योपस्थितेर्हे
तुत्वात्तत्र कल्पनादित्यर्थः। ननु भेदत्वेन भेदस्यैव लाभान्वयितया सर्वस्यैव प
रत्वेन चैत्रक्रियाया अपि मैत्रान्यसमवेतत्वात्तद्वाच्यताङ्गीकारेण कृतदोषस्तथा।

न॰ टी॰ ७८

प्रकृत्यर्थान्वयोपगमाद्धैत्रसंयोगजनकचैत्रक्रियायां चैत्रभिन्नसमवेतत्वाभावा
च्चैत्रं चैत्रो गच्छतीति प्रयोगापत्तिः अन्यत्वाभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेसमवक्रि
यान्वयि द्वितीयार्थः भेदश्च प्रकृत्यर्थस्याधेयतयान्वयः एवं च मल्लो मल्लं गच्छ।
तीत्यस्यापि सामंजस्येन पंचमा ममापीति भावः ननु नीलो घटो ज्ञानविषय इति। न॰
विषयत्वे द्वितीयाप्रतीतेर्नत्वनस्य तदाश्रयत्वे च यो ज्ञात इति प्रतीतेर्न्नेत्यावरणाभे
गानुलोमाकथनेन ज्ञतदाश्रयत्वेनस्य तथाह तदुपपत्तिन समभिव्याहारेण।
ज्ञानार्थस्य वशात्क्वचिद्द्वितीया प्रकृत्यर्थवृत्तित्वविशिष्टभेदप्रतियोगितावच्छे
दकत्वाभावः क्वचिच्च द्वितीयार्थान्तरस्य तित्वविशिष्टसंयोगजनकत्वाभावो।
धात्वर्थक्रियांप्रत्याययत इति भावः विक्लित्तिं तण्डुलान्यसमवेतक्रियान्वयि।
यथा पक्वते स्थपति तत्रैवयामेद परसमवेतत्वादेर्गौणत्वेनाव्याप्यत्वात्
यत्र प्रसंगः किं द्वितीयायाः शाब्दबोधस्य वा नाद्यः तावद्वाच्यकथनेपि तत्ताद
स्यालगमयतिकृष्णं गोकुलमिति वत्याचयतिकृष्णं गोपस्त्यापत्तेः तंडुलेषु।

७८

वतिचेत्तर्हि वर्तनेऽनेपचाने स्वयमेव मा प्रसाङ्क्षीत् विक्लित्यनुकूलनेऽनाममम।
वेताग्निसंयोगरूपयावर्थो ग्रहणात् शङ्कैवायातिप्रसंगो युक्तरीत्यैव निरस्तः
ननु प्रामाणिके गौरवे न दोषाय इत्यत आह अतिप्रसंगः किमिति नावधारितः
एवमेव तथा तदर्थतावच्छेदकफलाश्रयत्वस्य द्वितीयार्थत्वं सकर्मकेपि द्विती।
यातिप्रसंगस्य तादवस्थ्यादित्यर्थः तेनैव गम्यतिक्रमसमित्यादिना द्विती
यापत्तेरिति द्वितीयोत्पत्त्यनुक्तकर्मत्वस्य तत्र गमयतिक्रमसंयोगोऽत्वमि
त्यत्र णिजर्थे निरूपितनिरूढकर्मत्वस्यैव विवक्षितिकत्वाणिजर्थकर्मत्वस्य
क्रमेसत्वे तेन पाचयत्यादियोगे प्रयोज्यकर्तृवाचकाद्वितीयापत्तेरतः सेत्ता।
यापदद्वितीयोत्पत्तौ तत्र तत्रानुसर्तव्यात्तथा च तत्तत्पदानतिप्रसंगेन कृतं तत्र द्वि।
तीयाशङ्कतिभावः ननु तादृशाकर्मत्वमेव द्वितीयानियामकं उक्तस्थले [illegible]।
क्रमेस्तत्वेष्वपानगमनार्थकाप्ततिरिक्तणिजन्तयोगे न त्विति अन्वये णा।
नद्विविवक्षाबाधनाज्ञाकापत्तिर्विवक्ष्यापदविभक्त्यसत्वेन तत्राप्यवसमा।

ल॰ टी॰ ७९

नादत्तग्राह तंतुलेपद्यत इति तंतुत्वान्यसमवेतत्वेन न विशिष्टौ परसमवेतत्वकि
याममवेतयावच्छेद्यां अश्वत्वादिरूपेणेन तंतुत्वेकतरसमवेतसमवेतयावेद्यते उक्तरीत्यैवेति
तथाप्युत्पन्नत्वामित्याप्युक्तरीत्यैवेत्यर्थः यावदर्थव्यापारानधिकरणत्वश्रयोपस्थि
तिरूपेहत्वभावादितिभावः ननु नासमन्तेषूक्तप्रयोगापत्तिरत आनीप।
वेरकर्मकत्वेन तत्र विशिष्टेरेवव्यापारत्वेन तस्यायावद्यर्थनावच्छेदकत्वाभा।
वादित्याहूघणांतरमाह परसमवेतत्वस्य परसमवेतत्वस्येदृशत्वघटत्वाभा। शक्यत्वेपिपरत्वस्य
यानेकशः कार्यकारणभावाभ्युपगमे गौरवत्वतत्वादिरितिस्पष्टं भूषणे इष्टा
न्वयेति इष्टोयोन्वयः प्रकृत्यर्थस्य प्रतियोगिता संबंधेन परसमवेतत्वैकदेशे।
क्रिया परसमवेतत्वस्याश्रयतायां तस्यत्वाभावप्रमानायेत्यर्थः अनेकघाड।
तिप्रकृत्यर्थप्रकारकशाब्दबुद्धिं प्रतिहितीयाधीनाधेयत्वोपस्थित्यधीनपर
समवेतत्वोपस्थितेः प्रकारतासंबंधेन एवं परसमवेतत्वप्रकारकबुद्धिं।
प्रति धात्वर्थोपस्थितेर्भावनानावच्छिन्नविशेष्यतासंबंधेनेदृत्वकल्पने।

७९

२९

चातिगौरवादित्यर्थः ननु चैत्रमैत्रौ परस्परं गच्छत इत्यत्र परस्परंपदार्थयो
श्चैत्रमैत्रयोरुभयोरपि यावत्पदव्यापाराश्रयत्वमेव कर्तृसंज्ञा द्वाकर्मसंज्ञा
वाधकेन तादृशाकर्तृत्वस्य परस्परपदार्थे सत्वात्तत्र द्वितीयानुपपत्तिरिति वि
भाव्यते न तादृशकर्तृत्वगतप्रकृत्यर्थानर्थव्यापारव्यधिकरणत्वस्य प्रकृतधात्व
र्थफलाश्रयरूपविवक्षितकर्मत्वस्य कर्तृव्यापृतस्य परस्परकृतिफले द्वितीया
नुपपत्तिरित्याशयेनाह स्पष्टमिति कर्मत्वेन फलेन तादृशव्यापार
स्य स्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपेण क्रियायां निवेशनीयमिति ।
परस्परवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य परस्परवृत्तिक्रियायामभावाद्यत्र
द्वितीयानुपपत्तिरिति तत्र व्युत्क्रमित्यर्थः तेन चान्यत्वमन्येन तादृशभेदप्रति
योगितावच्छेदकत्वरूपं वैयधिकरण्यमपि कर्मप्रत्ययस्य शक्तिः स्वीकर्तव्यमिति
बोध्यम् हरिकृतं कर्मविभागमाह एतत्सममतविषम निर्वर्त्यं च विकार्यं च प्रा
प्यं चेति त्रिधा मतम् तत्रेप्सिततमं कर्म चतुर्धान्यत्तु कल्पितम् औदासीन्येन

ल॰ ह॰ ४०

यत्नात्प्रयत्नकर्तृकं नीप्सितम् संज्ञान्तरैरनाख्यातं यच्च व्याप्यमपूर्वकं इति वा
क्यपदीयात् यदसज्जायते सद्वा जन्मना यत्प्रकाशते तन्निर्वर्त्यं विकार्यं च द्वेधा
कर्मव्यवस्थितं प्रकृत्युच्छेदसंभूतं किंचित्काष्ठादिभस्मवत् किंचिद्गुणान्तरो
त्पत्त्या सुवर्णादिविकारवत् क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते दर्श
नादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यते इति तत्रैवोक्तं घटं करोतीत्याद्यम्
काष्ठं भस्म करोतीति सुवर्णं कुण्डलं करोतीति च द्वितीयं घटं पश्यतीति तृ
तीयम् तृणं स्पृशतीत्युदासीनम् विषं भक्षयतीति द्वेष्यम् गां दोग्धीति संज्ञान्त
रैरनाख्यातम् क्रूरमभिक्रुध्यतीति चान्यपूर्वकम् । तच्चेति निरुक्तं कर्मे
र्थः यदसज्जायते सद्वा जन्मना यत्प्रकाशते प्रकृतेस्तु विवक्षायां विकार्यं
कैश्चिदन्यथा तन्निर्वर्त्यमिति वाक्यपदीयपाठः तत्र यदसज्जायते इति असा
द्यभिप्रायेण सद्वा इत्यादि कुण्डलाद्यभिप्रायेण ज्ञापकरूपेण स्थितमेवा
नन्तरं व्यञ्जकसामग्रीसमवधानेन यत्प्रतीयते इत्यर्थात् प्रकृतेस्त्विति

१०

तदुभयमपि प्रकृतेः काष्ठादिरूपाया असत्त्वाः सत्त्वा वा परिणामित्वेन विव
क्षायां विकार्यं केचिदसिद्धैराचार्यैर्विकार्यमिष्यते अन्यथा तद्विवक्षा
यां तन्निर्वर्त्यमित्यर्थः अयमर्थस्तत्राप्रकृतिवाचकपदासमभिव्याहृतपदे
प्रत्याय्यत्वे सति क्रियानिष्पाद्यत्वे निर्वर्त्यलक्षणमुक्तं भवति उक्तं च सतो।
वाविद्यमानाद्वा प्रकृतिः परिणामिनी यस्य नाश्रीयते तन्निर्वर्त्यं प्रचक्ष
त इति विकार्यमिति प्रकृतेस्तु विवक्षायामिति शेषः अन्यप्रतीयमानप्रकृति
विकृतिभावत्वे सति क्रियानिर्वाह्यविशिष्टासत्त्वोत्पन्नत्वरूपफलाश्रय
त्वरूपो लक्षणत्वमित्यर्थः तेन प्रकृतिपदोपादानानर्थक्यप्रसं।
गो नेति भावः परसूत्रं पतत्यस्मादुक्तेः स्फुटीकृतेः प्रकृतिविकृतिभावरूपा।
न्योपि विकार्ये विभजते प्रकृतेस्तु भेदेति प्रकृतिनाशप्रयोज्योत्पत्तिकमित्यर्थः
इदं च भस्म वा रिक्तं नेनान्वेति सादृश्यभेदाच्चरितत्वादुक्तस्य सादृश्यस्य भस्म।
न्यपि सत्त्वाद्भावात् उपादानस्यैतत्संग्राहकत्वेनाध्युपपत्तेः काष्ठादि।

ल॰ स॰ ८१

81

वेत्यर्थः एवमग्रेपि गमनोत्तरोत्पन्नासंयोगादिर्विकारश्चैत्रगामित्वानुकूलो
देवेतिबोध्यम् तथाचकाष्ठंभस्मकरोतीत्यत्रकरोतेर्नाशोत्पत्तिरूपफलद्वये
तदनुकूलव्यापारश्चाग्निनाशोप्रतियोगितयाकाष्ठस्योत्पत्तौभस्मनश्चाधेयत
यान्वयात्काष्ठप्रतियोगिकनाशानुकूलोभस्मोत्पादकोवर्तमानोव्यापारइत्य
र्थः आश्रयः प्रतियोगीवाधेयत्वाधेयत्वेहितीयार्थः अनयैवदिशातण्डुलानोदनं
पचतीत्यादौबोध्यम् इति क्रियाकृतेति क्रियाश्रयोप्यासाधारणधर्मप्रका
रकप्रतीत्यविषयत्वेसतिक्रियाजन्यफलाश्रयत्वमित्यर्थः निर्वर्त्यादावतिव्या
प्तिवारणायसत्यन्तम् निर्देशक्रमेणोदाहरणान्याह घटंकरोतीति आदि
प्तिनिर्वर्त्यमित्यर्थः सन्तानैरिति उपादानत्वादिनारूपेणविवक्षितमि
त्यर्थः तथाचतत्तद्विवक्षायांशर्करादिविधेयस्यसंकोचनत्वमृतिः एवंचगांपयोदो
ग्धीत्यत्रगोकर्मकपयोनिष्ठविभागानुकूलएककर्तृकोव्यापारइतिबोधः
अंतःस्थितगव्य निष्ठविभागानुकूलोव्यापारोदुहेरर्थः तत्रगोविभागाश्रयत्व
य

८१

रूपापादानत्वाविवक्षायां प्रकृतसूत्रेण कर्मत्वे द्वितीया तद्विवक्षायां तु पंच
मी गोः पयस्वत्वेयत्नषष्ठी तथा च गोः कर्तृकर्मभिन्नत्वरूपाप्रधानकर्मत्वाद् द्वि
प्रधानेदुह्यादीनामित्यनुशासनात्तत्रैव कर्मप्रत्ययो गौर्दुह्यते क्षीरमिति बो
ध्यम् एवमन्यत्रापि अमपूर्वकमिति प्रमकामसंज्ञाबाधनत्स्वेधात्वरूप्र
णीतकर्मकामित्यर्थः गतिबुद्धीति सूत्रस्य विधिनियमपरत्वादिति दर्पणे
निरूपितं तत एवावधार्यं क्रमप्राप्तं तृतीयार्थं निरूपयति २ कर्तृत्वे तृती
याया आश्रयोऽर्थः तथा हि स्वतंत्रः कर्ता स्वातंत्र्यं च धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वम्
धात्वोक्तक्रियेति नित्यं कारके कर्तृत्वेष्यत इति वाक्यपदीयात् अत एव यद्
यदीयो व्यापारो धातुनाभिधीयते तदा स कर्तेति स्थाली पचति अग्निः पच
ति एधाः पचंति तंडुलाः पच्यंते स्वयमेवेत्यादि संगच्छते १ करणे तृतीया
यामर्थो व्यापारस्य वक्ष्यमाणत्वात्कर्त्रेति प्रत्ययश्च इति तत्त्वाञ्चमित्यर्थः तत्र प्रमा
णमाह तथा हीत्यादि ननु स्वातंत्र्यमितरानधीनत्वं तच्च न काष्ठे पचती।

ल॰ मादौ काष्ठादिरूपे कर्तरीत्यत आह स्वातंत्र्येणेति यावत् प्रयोक्तेति तज्ज्ञानजन्यत।
द॰ ज्ञानजन्यव्यापाराश्रयत्वमित्यर्थः व्यापाराश्रयत्वस्य करणेष्वपि वर्तमानत्वादत उक्तं कु
८२ ठारादिकर्मणि यावज्जन्यव्यापाराश्रयत्वस्य जीवात्मनि मनसा चेष्टायामप्यारोपः कर्त्रादिकर्म।
णि पतितप्रसक्तत्वात् तदावरणाय यथायथ्येन तत्पदोपादानम् ननु स्वतंत्रः कर्तेत्य।
त्र स्वतंत्रपदस्य यावत्प्रधानव्यापारवत्तायामेव किं मानमत आह यावदिति प्र
न एवेति स्वतंत्रपदस्य कार्यकत्वादेवेत्यर्थः कृत्याश्रयत्वादेः कर्तृतायोग्यत्वे ल॰
गत्येव स्यादिति भावः विवेचितव्यप्रयोगानियामिकस्य कार्येऽवस्थितिः व्यासा
क्तिविशेषमात्रेण कर्तृ २ ॥ नन्वेवं कर्मकर्तृत्वव्यपदेशाद्वेति सूत्रे मनोमयः प्रा
णशरीर इति वाक्यस्य मनोमयत्वस्य जीवे तेन वाक्यशेषेण तस्य पतनमितः शेषा
भिसंभवितास्मीति प्राप्तिकर्मकर्तृत्वव्यपदेशो विरुद्ध इति भगवता व्यासेनानि
र्णीतेऽकर्मकर्तृगच्छनाम उच्यते जीवस्यैवस्वेन पदेन प्राप्तिकर्मत्वमपि वाच्यम् ।
कर्तृत्वेन तस्याव्याप्तेनोक्तम् नैकस्य कदाचिदेकत्र कर्मत्वं कर्तृत्वञ्च कर्मत्वकर्म

८२

सेव्यायावाधात् तथाचैतमितिद्वितीयानस्यात् कर्मकर्तृत्वायोचयणाद्याप
तिविनिशाद्वविशेषणतामभवतिमभेदेहेतुः एवंचव्यापारांशस्यघान्तलभ्यता
दाश्रयमात्रेतत्तीयार्थः कारकचक्रशयोऽकृत्वेकृत्याश्रयत्वेवादेङ्कःकरोतीत्यत्रा
यामम एवमितिविवक्षायाएवशब्दघोगनियामकत्वमित्यर्थः वाक्यत्वकर्तृत्वा
दिसत्तायाम्तदनियामकत्वमितियावत् मनोमयस्येतिमनोमयशब्दप्रतिपा
द्यार्थस्येत्यर्थः जीवत्वेसेकल्पकर्तृत्वएवत्वमित्यर्थः शुद्धत्वमितियावत् एत
मितइत्यादिविनः शरीरास्येत्यएतच्छरीरेपरिमत्वएवेष्टवेक्रमवप्रकाशादि
गुणकमात्मानमभिसेभवितास्मि सेशतिपत्तास्मीत्यर्थः कथमितिभवमते
वैवत्तिकयोः कर्तृकर्मत्वयोरेकस्मिन्नपिसंभवादितिभावः सेत्तानिवेयनप
वनत्रविशेषोवाक्यत्वमत्वविशेषणवेत्याह उत्पत्तइत्यादि जीवस्यैवसेपत्तइति
सकृतेऽजीवतिमनेनजीवस्यैवोपास्यत्वबोधनमित्यर्थः प्रामिकर्मत्वमपीति
तदुपासनायाएवतस्याभिफलकत्वस्यान्यत्वर्णनादितिभावः शाख्याते

ल॰
सु॰
८२

ति शमिसंभवितास्मीत्यनेनेत्यर्थः वाधादिति पश्याकर्तृसंज्ञयावाधादित्यर्थः
यथाथापतितित्यनुवृत्यवारः प्राप्यकर्मणिनहयसकेः शाद्विशेषेति ननुसं
ज्ञाश्रयकार्यस्येकस्मिन्नेकदासंभवादितिभावः स्वतिमेत्ताद्वयविशेषः।
भेदहेतुविति कर्तृकर्मत्वव्यवहारोवैलक्षण्यनिदानमित्यर्थः ननुतावताति
विष्टाश्रयस्योक्तत्वनीयार्थत्वेलब्धेनाश्रयमात्रस्येत्यतआह एवंचेति यात्वा
न्व्यापाराश्रयस्यकर्तृत्वेचेत्यर्थः आश्रयमात्रमितिव्यापारासंस्पृष्टाश्रयएवे
त्यर्थः [illegible] ननुदर्शनोत्तरश्रमि
दंक्तमाश्रयत्वादिरूपंतत्किमित्यपेक्षितमित्यतआह कृत्याश्रयत्वमिति आ
श्रयत्वमिति अचेतनेनतद्योगादितिभावः कर्तृविभागमाह २ अथचत्रिवि
धः शुद्धः प्रयोजकोहेतुः कर्मकर्ताच मयाहरिःसेव्यते कार्यतेहरिणागम
यति कृष्णंगोकुलं मद्भिन्नाश्रयकोहरिकर्मकसेवनानुकूलोव्यापारइति
शाब्दबोधः तृतीयार्थत्वेननिरूपितःकर्ताचायमित्युक्तः शुद्धइति प्रेरणार्थ

कर्त्तरि प्रकृतिधातूपात्तव्यापाराश्रयत्वमर्थः हेतुविहितणिजर्थप्रेरणाश्रयत्व
मर्थः कर्मकर्त्तरि धातूपात्तव्यापाराश्रयत्वे सति णिजर्थव्यापारेणाप्रधा
नेनेन विवक्षितत्वमर्थः कर्मणोदाहरणान्यारम्भयासेव्यन्त इति करणतृती
यार्थं निरूपयति २ करणतृतीयास्वाश्रयव्यापारेणैवाव्यवहितेत्यादि साधकतमं
करणम् तमबर्थः प्रकर्षः स चाव्यवधानेन फलजनकव्यापारवत्त्वं तादृश
व्यापारवत्कारणं च करणम् उक्तं च वाक्यपदीये क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्य
द्व्यापारादनन्तरम् विवक्ष्यते यदा यत्र करणत्वं तदा स्मृतम् वस्तुतस्तदनिर्दे
श्यं न हि वस्तुव्यवस्थितम् स्थाल्या पच्यत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यत इति व्यव
स्थितस्यानेन सहकर्तृत्वेन केषांचित् भावादिहितीयासमप्यादेवकार्णप्रत्ययति २ आ
श्रयव्यापारावच्छिन्नत्वेन योगरूढेन निर्देशाराश्रयो व्यापारस्तु विशिष्टकालितावि
वक्षकैर्नानातः परार्थैकदेशान्वय इति भावः वस्तुतस्तु आश्रयेण क्रियायाश्चेत्त्व
कृतिश्चमयार्थयोरभेदान्वयनियमस्य समासार्थं स्पर्शितता दभावेन तृतीया

र्थे व्यापारे प्रकृत्यर्थस्याधेयतासंबन्धेनान्वयोपगमेनैव विवक्षितत्वात्तार्थलाभात् व्या
पारेतस्याधेयत्वेनगतेन त्यागविधिविधेयतयाकरणस्यापि व्यापाराश्रयतालाभसं।
भवादन्यथा तद्वर्थाश्रयप्रकारककबोधानन्वयापत्तेर्विशेष्यतयाद्रेकत्वस्य।
द्वितीयादिस्थलेऽन्वयमनानस्यात्तृतीयार्थान्वयव्यापारस्यैवनाश्रयप्रकारकव्या
पारविशेष्यकबोधानापत्तेः अपिचमन्यूनानसंमेयं कर्तृत्वतृतीयायाश्च करण
णत्वतृतीयायाश्च पिव्यापारशक्तिरस्तु विवेतितत्वनयतोयात् पानव्यापाराश्रयसं
वेकर्तृत्वयानद्रूतव्यापारस्यथात्वनाभियानेपिकरणगानस्यनस्यथात्वनाभिया
नेमानाभावाद्दानोर्निहृत्वभेदायापवक्रियायाश्रवगामेनक्रियाद्दयस्यनेनाभि
धानमशाक्यत्वात्करणकर्तृत्वं वद्दावस्यसेकीर्णानाधेनस्येतितत्तृतीयायाव्या।
पारेशक्तिरत्वयपकेतमभिप्रेयोज्ञार्थस्तत्रप्रमाणायति तथाहीत्यादिसाधकान
मस्मिति साधयतिनिष्पादयतिफलेनव्यापारेणेतिसाधकेफलजनककव्या
पाराश्रयः साधकपदार्थः ततःप्रकृत्यर्थनावच्छेदकगानप्रकर्षयोतकतम।

याकारकांतरव्याहृतकरणत्वसत्वाभस्त्याहृतमवर्थः प्रकर्षइति सर्वेति प्रक
र्षेश्चेत्यर्थः तथाचव्यापारः फलोपहितत्वंतत्फलयोगव्यवछिन्नत्वात्दृशव्या
पारवत्वंकरणत्वलक्षणमित्यर्थः इदंचवास्तवमेवतनतृतीयानियामकंकिंतु।
विवक्षितमित्यत्रवाक्यपदीयंप्रमाणयति उक्तंचेति वस्ततःइतितत्करणत्वम
वस्ततोवास्तवंतृतीयायाःनैवनियामकमितितत्कथमित्यर्थः इदंचवास्तव।
मेवनतृतीयानियामकमितिहृदयंतः तृतीयाप्रयोगेस्थाल्यादेःकरणमुक्तरू।
पेणनियतम स्थाल्यामधिकरणत्वस्यनिश्चितत्वात यदिचमैवततनुत्वकपाल
त्वादिनाविछिन्नव्यवहितत्वंहतिव्यापारवत्वेनविवक्षितेनतदासापितृतीया।
योग्येत्यर्थः प्रवकाशमितिकरणत्वाविवक्षायांतुज्वलेस्थाल्यांपचती
त्यादौतत्कारकविवक्षायांततत्सत्ताप्रयुक्तद्वितीयादेःप्रवकाशमित्यर्थः त
थाचकाष्टैःपचतीत्यत्रप्रकृतमर्थकाष्ठादेरभेदेनान्वयतद्रूपतृतीयार्थेत्ययस्तस्य
चयुत्पत्तिवैचित्र्यात्समानप्रत्ययोपात्ततत्वेप्रत्यासत्याव्यापारत्वपत्तदूपतार्थेत।

ल॰ र॰ ८५

स्वजन्यजनकभावसंबंधेन विशिष्टमनुकूलयत्नर्थव्यापारश्चेतिकाशुभित्राश्रय।
फलोपाहितव्यापारविशिष्टविक्लमनकूलोव्यापारश्चेतिबोधश्चेतिबोध्यम प
नाचनाकरणत्वकर्तृत्वाधिकरणत्वादिनविरुद्धम यदाचयस्यविवक्षातदातस्य
प्रकृतकार्यमितिप्रतिपादितम नत्रशंकते २ ॥ नचैवं कर्तापपत्तार्थत्वात
ऽत्यन्तरमीमांसाधिकरणशक्तिविपर्ययात इतिसूत्रेणतः करणस्यकर्तृत्वे।
करणशक्तिविपर्ययापत्तिरुक्तानत्वन्येनेतिवाच्यम तदेतेषोप्राणानांविज्ञा।
नेनविज्ञानमादायेतिश्रुतेतेनकरणतयाश्रुतस्यकर्तृत्वेनाप्रकल्प्यमाने शक्तिवि।
पर्ययापत्तिर्निष्प्रमाणाकल्प्येतेत्यभिप्रायात वस्तुतस्तु मुख्यमात्रमेतदि।
ति यथाचनत्वोभयथाप्यधिकरणभाष्यपर्यन्तस्पष्टमिमारिप्रपंचितेमपणो
एवमिति कर्तृकरणशक्त्योरेकत्राभ्युपगमस्यार्थः बुद्धिः कर्त्रीभोक्तापुरुषश्च
तिसांख्यमतविडनाये हमधिकरणोद्वितीयाध्यायत्रतीयपादेकर्ताशास्त्रा।
र्थवत्वादिति आत्मैवकर्तानबुद्धिः तथाभ्युपगमपर्वकर्तृत्वेपत्तितोपायवोध

कविपर्याणस्य यत्तेनज्ञस्यादिन्नाकारकस्यसार्थकामुपपद्यते अन्यथात
त्रिरर्थकमेवस्यादितितदर्थः नत्रबुद्धिपदस्यवहार्थविज्ञानमेवात्मकत्रित्वापो
कार्याशक्तिविपर्ययादितिसूत्रेणविज्ञानपादस्यवाच्यबुद्धेःकर्तृत्वाभ्युपगमेबुद्धि
गतायाकरणशक्तिस्तस्याविपर्ययोविलोपस्तस्मसंगादित्यर्थः नपुनस्तेनविवि
क्तेनत्यर्थः भवद्भिस्तयोःशाक्रोर्विवेर्थानभ्युपगमादितिभावः पाक्तिविपर्य।
यादितिसूत्रेणनतयोर्विवेदः समर्थ्यतेकिन्तुपदेशाच्चक्रियायोनवेत्रिदेशा।
विपर्ययइतिसूत्रेण क्रियायांलौकिकवैदिकरूपायां विज्ञानेयत्तेनन्नेतेका।
मीणिवन्नेनापिचेतनत्वविज्ञानपदार्थस्यात्मनःकर्तृत्वव्यपदेशात्तस्यैवकर्तृत्वे
पयुक्तार्थोनकिन्त्वविज्ञानपदार्थोविज्ञानेनविज्ञानमित्यत्रनिश्चितकरणपा।
किकप्वेतदानिर्देशाविपर्ययः विज्ञानमितिशब्दमात्रनिर्देशस्याभावप्रसंगः
कितकरणशक्तिप्रयुक्तत्वनीयांतापानेविज्ञानेनिनिर्देशःस्यादित्यर्थः के।
नापादितेत्वजीयांतनिर्देशोप्रामाणमज्ञात्वेतेरत्नायायेनसमाधत्तेतेरनेषा।

मित्यादिना प्राणानामिंद्रियाणांविज्ञानं शब्दणाशक्तिविज्ञानेनमनसादायशुद्धी
नेनिश्चत्यर्थः करणानयेविकरणानयावयावितस्यमर्थः निष्पमाणेनिविज्ञा॰
नपदार्थेकर्तृत्वस्वीक्रियमाणेलोकेसमर्थस्यापिसर्वथासहकारिकारण
सापेक्षस्यैवकार्यकारित्वदर्शनात्करणशक्तिप्रयुक्तनिर्देशात्सहावकस्ये॰
वभविष्यति ननुकस्यैव विवक्षितकर्तृत्वार्थकविज्ञानपरस्येतितन्निर्दे
शापत्तिर्नेप्रमाणिकीतिनदोषशापादित्यर्थः ननुतावतापिशङ्कोपाधिविरोधो
नसमर्थितएवेत्यतआह वक्तृत्वस्विति ग्रन्थावयवेतिपत्वछात्रिविलोपश्च॰
सेगरूपेरूपाणां ग्रन्थावयवेचवक्तृतात्पर्यविषयविधेयार्थसन्निधेयोगापत्ति॰
नत्वम ननुतदेशेनतस्यानिर्भरत्वमर्थः प्रकृतिशक्तिविपर्ययप्रतियानेवक्तृ
त्वात्पर्याभावात् यथाचेतिवक्ष्यमाणदृष्टान्तसङ्गाहुदेः कर्तृत्वनियामपवता
त्पर्येवथाप्यादितिभावः तदेवाह यथाचेति यथाहुः पराभिमतशुद्धिकर्तृ
त्वनियामार्थः परमात्मभिन्नस्यनकस्यापिशुद्धादेः कर्तृत्वभोक्तृत्वादिकंसंभ॰

वतिउद्देवेचेतनत्वाज्जीवस्यनित्यत्वदमकत्वस्वरूपत्वात्किन्तव्यस्तेतनतत्रस्वीक।
र्तव्ये तत्राविद्यादग्णेपरमात्मनोपिसंभवतिमदितत्वंतेषघपतीतिश्रव
णात् विद्यावस्थायांतत्तस्मावोपि नकिंकेनपश्येदितिश्रुतेर्यथा तत्तो
भयथा गृहीतत्वास्यादिकरणःकर्ताद्वःस्वर्षेकाभवतिसएवशूद्रमागमयति
र्मुक्तसाधनःसाक्षीभवतितद्वदित्यर्थः तथाचद्वयोःशाङ्गयोर्विशेषतदनिभ
नू. र्णनत्रिशेषत्वतिभावः समस्यार्थेनिरूपयति २ ॥ समस्याश्रयाश्रयोर्थः
समस्याधिकरणेचेत्यधिकरणेसप्तमीतत्राधारोधिकरणमितिसूत्राद्दा
धारः तत्राश्रयत्वम् तत्राश्रयोपाशःशक्यत्वस्त्वसमवच्छेदकम् तत्राश्रयत्व
मात्रेणकर्मकर्तृकरणानामाधारसंज्ञास्यात् स्यादेवेयदितानिरस्यतित्वा
पःस्यात् कारकत्वस्यापिकृतत्वविहितसप्तम्याःक्रियाश्रयत्वमेवयघ्यपितात्प।
र्यम् तथापिश्रवकर्तृकर्मद्वारानत्राश्रयत्वमस्त्येवस्यात्स्यादेर्भूतलकटादे
रेवेतिस्यात्स्थपचतिभूतलेवमतिकटेशेतइत्याद्युपपद्यते उक्तंचवाक्यपदी

न· टी· ८७

87

येकर्तृकर्मव्यवहितामसाक्षाद्धारयत्क्रियाम् उपकुर्वत्क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधि-
करणंस्मृतं एतच्चत्रिविधमौपश्लेषिकम् वैषयिकमभिव्यापकंच कटेशे-
तेगङ्गायांवसति मोक्षेइच्छास्ति तिलेषुतैलमिति एतच्चसंहितायामितिसूत्रेभा-
ष्यस्थम् १ ननुतत्राधाराधारस्यसमसम्पर्कत्वशक्तीनेः कथंतस्याश्राश्रयार्थो
क्तेत्यतआह तत्त्वेचेति आधारत्वेनेत्यर्थः आश्रयत्वमितिनिरुक्तस्वरूप-
मित्यर्थः तथाचाधारपदार्थेः समानार्थकत्वानुपपत्तिरितिभावः ननु
धात्वर्थाश्रयस्यतद्धात्वर्थेनान्वयेनाश्रयमात्रस्येत्यतआह आश्रयांशेइति
इत्यंशेकरीत्याफलव्यापारात्मकक्रियायाधात्वर्थेनलाभादनन्यलभ्याश्रयपद-
शाक्यस्त्यर्थः आश्रयत्वमात्रेणेतिकर्त्रादिसंज्ञानियामकस्यैवाधारसंज्ञानिया-
मकत्वादितिभावः वस्तुतस्तुविभिन्नविषयकतयाबाध्यबाधकभावसंभाव-
नैवात्रेनेतिबोधयितुमाधारसंज्ञाविषयंविवेचयति कारकइतीतितात्पर्यमि-
तिक्रियान्वयिनआधारस्यक्रियाश्रयरूपस्यैवसंभवादितिभावइत्यर्थः तथा

८७

वणास्त्वग्रामाण्यात्कर्तृकर्मणोर्विषयमपि पर्यायेणास्यादिति भावः समाधत्ते तथा
पीति कर्तृकर्मद्वारेति अयंभावः विषयांतरासंभवे पर्यायताप्रसक्तिः शक्तेनैव
कर्तृकर्मद्वारकसंबंधेन क्रियाश्रयत्वमादाय धात्वर्थाविताच्छेन तत्संभवः तथा
हिकारकाधिकारीयेणेन क्रियान्वयाधारस्यापि त्वाधिकरणसंज्ञाविधीयते
तत्र धात्वर्थफलव्यापाररूपक्रियासाक्षादाधारयोः पराभ्यां कर्तृकर्मसंज्ञाभ्या
माक्रांतत्वादिदंसूत्रंसामर्थ्यात्परम्परयाधात्वर्थाश्रयस्याधिकरणसंज्ञांविध
त्ते तत्र परम्पराघटके च कर्तृकर्मणी एवं च कर्तृकर्मसंज्ञयोः साक्षात्क्रिया।
श्रयविषयकत्वमधिकरणसंज्ञायास्तु कर्तृकर्मघटितपरम्परासंबंधेन क्रि।
याश्रयविषयकत्वमित्येकविषयत्वाभावान्नमिथोने बाध्यबाधकभावो।
पीति नन्विदं सूत्रं कर्तृकर्मद्वारा तदाश्रयविषयकमित्यत्र किं मानमतआ
ह उक्तं चेति अस्मात्सूत्रादित्यस्य विवरणं कर्तृकर्मेति तेन परम्पराधात्वर्था
श्रये करणे नातिप्रसंगः उपकुर्वदिति कटस्थानादीनां वारणायाकारेति

त
इ
९८

घाटकत्वाद्यप्रकारकत्वंबोध्यम् तद्भिन्नत्वेनप्रतीतेरिति औपश्लेषिकमिति संयो
गसंबंधनमित्यर्थः सामीप्यस्यापि संयोगघटितत्वेनतेनाधारस्यापिसंयोगा।
निबंधनत्वमेव आधेयव्याप्यतानवच्छेदकयावदवयवत्वमितियावत् वैषयि
कमितिविषयतासंबंधनिबंधनमित्यर्थः अभिव्यापकमिति आधेयव्याप्य
तावच्छेदकयावदवयवत्वमित्यर्थः तत्राद्यस्य कटेशेतेगौर्वसतीत्युदाहरणे
द्वितीयस्यमोक्षेइच्छास्तीति अंत्यस्यात्यम् कटेशेतइत्यत्रपरस्यैवयाकटा।
श्रयककर्तृकः शयनानुकूलोव्यापारइतिबोधः एवमन्यत्राप्यूह्यम् तत्रैव
विद्यमानस्यापन्यस्यापि एतत्सत्त्वे भाष्येस्पष्टमिति तत्रद्विसंहितानाधिकारत्वं
इत्वायामसंयोगः शाकटायनके अधिकरणानामत्रिप्रकारत्वंव्यापकसौपश्लेषि
कंवैषयिकमिति इकोश्रूस्याव्यादिनैकान्योभिसंबंधोभवितुमर्हत्यतउपश्ले
षादिति इकोयणच्युपश्लिष्टस्येतितत्रोत्तरेणासंहिताग्रहणोसंहितायामेवा
भविष्यतीत्यलम् केचित्तुअधिकरणस्यकर्मान्वयंविनातत्साधकसंबंधस्य।

क्रियायामसंभवाद्यावश्यकत्वात्तस्यतत्रैवान्वयः क्रियान्वयित्वंकारक
त्वंवच्छकान्वयत्वंपरम्परात्मकोयोनिर्नेतस्यकारकत्वंनास्तिसत्यव्याप्तः।
धौंऽत्वत्रसामर्थ्योपपत्तिरित्याकूः विस्तरस्तत्वस्त्रान्तरेसंधेयः पंचम्यर्थेति।
रूपपत्ति २ अवधिः पंचम्यर्थः अपादानेपंचमीतत्रध्रुवमपायेपादानमिति।
सूत्रादपायोविश्लेषः तज्जनकक्रियानत्रावधिभूतमपादानमित्यर्थकादव।
धिभूतमित्यर्थः उक्तंचवाक्यपदीये अपायेयदुदासीनंचलंवायदिवाचलं
ध्रुवमेवातदावेशात्तदपादानमुच्यते पततोध्रुवएवाश्वोयस्मादश्वात्पतत्यसौ
तस्याप्यश्वस्यपतनेकुड्यादिध्रुवमुच्यते उभावप्यध्रुवौमेषौयद्यप्युभयकर्म।
के विभागेध्रुवविभक्तेनक्रियेतत्रव्यवस्थिते मेषान्तरक्रियापेक्षमवधित्वंपृथ
क्पृथक् अपायेविश्लेषहेतुक्रियायामुदासीनमनाश्रयः अतदावेशात्तत्क्रिया
नाश्रयत्वात् एवंचविश्लेषहेतुक्रियानाश्रयत्वेसतिविश्लेषाश्रयत्वंफलितमव
धित्वंपर्यवसन्नोस्यत्रधर्मास्यत्वद्वारणार्थंम अश्वंतेधावतोश्वात्पततीत्यत्राश्वस्य

मेषयोः स्वक्रियापेक्षं
कर्तृत्वंचपृथक्पृथ
क् अस्यार्थः १

ध्रु. ह. ८९

89

क्रियाश्रयत्वान्नविशेषहेतिति ऊष्मान्तरोत्पत्तीत्यत्रात्वस्याविशेषजनक।
क्रियाश्रयत्वेपितन्नविरुद्धमित्याह यस्मादन्यादिति नहिमेषहेतुक्रियानाश्रय
त्वेसतीतिविशेषणीयमितिभावः एवमस्यानिष्टक्रियानाश्रयत्वात्क्रयाद्देशेपि
ध्रुवत्वमित्याह नस्यापीति उभयकर्मजविभागस्थलेविभागाश्रयकारणद्विशेष
जनकक्रियानाश्रयत्वाभावात् परस्परान्मेषावपृतनशनिमस्यादित्याशङ्क्य। स
समाधत्ते उभावपीति मेषान्तरक्रियायथानिश्चलमेषाद्यमर्द्दिनीयमेषस्थले घ.
निश्चलमेषस्यापसरन्मेषमादाय ध्रुवत्वम् तथाचापिविभागकेपिक्रियाभेद
कक्रियामादायपरस्पध्रुवत्वमिति १ विभागानाश्रयत्वस्य ध्रुवत्वस्यहेतु
दोबाथाद्विमेषपदे विभागजनकक्रियापरतया व्याख्यायते विशेषोविभागाद्
मादि वाक्यपदीयव्याख्यानेनैवसूत्रार्थं प्रकाशयति उक्तेचेति चलोस्यादि
चलः ऊष्मादिः नतन्वापेतिकेसन्निकोदोनिविष्टमित्याशयेनाह ध्रुवमे
वेति नद्देरत्नमाह अतरावेष्णादिति नद्दावरणायेति अतिप्रसङ्गवारणाय।

८९

येत्यर्थः क्रियाश्रयत्वादिति तथाचाव्याप्तिरित्यर्थः विशेषणीयमिति स
त्येनतयरकोविभागत्वहेतुनोपादेयइत्यर्थः उभयकर्मजेनेति अस्यविभागे
नतद्यक्तिनेननिवेशितेपीत्यादि नस्यादिति परस्परार्थेनिरुक्तार्थस्तानत्वा
भावादितिभावः विभागइत्युभयकर्मजइतिसखित्रिहितप्रत्वे [illegible] येदन्वान्वितस
मायेनेप्रविभक्तेविनिनिष्पत्रविभागेनतत्तत्मेष्वित्यर्थः व्यवस्थितइति।
ततन्मेपक्रातिलाविशिष्टविभागजनिकेक्रियेतत्तन्मेघानाश्रितेनभवतपदे।
त्यर्थः विशदीकरिष्यतेवायमर्थः सावयवघटत्यादिनाऽक्तार्थमेवशङ्का
शयतिमेघोनेवेति प्रवधिवमितितद्विभागजनककर्मक्रियानाश्रयत्वहृप।
मित्यर्थः एथगितिभिन्नमेवेत्यर्थः कर्तृत्वमितितन्मक्रियामादायमेघावि
त्वनयोः कर्तृत्वमपिएथक्तरूपेणैवेत्यर्थः उपपद्यतइतिशेषः पर्यवसित।
मपादानलक्षणमाह॥क्रियावाजयानवधीनत्यरः तेनहस्तकर्मजनविभा
गवतिवस्नेहेलाहस्नेपततीतिसंगच्छते वस्तुतैतेनाव [illegible] मेव्यापा।

न॰
द॰
९॰
१०

यम् । किं तत्त्वं येर्ल्लक्षणमात्रम् द्वितीयार्थेऽङ्गीकृतेऽन्याश्रयेणातिप्रसंगस्या ।
मेषमेवेन वाच्यकोटौ प्रवेशस्यागौरवेणासंभवादिति तत्प्रतिभाति न चैवमपि
वृक्षात्स्पंदत इति स्यादिति शंक्यम् आसनाच्चलितः राज्याच्चलित इत्यादि
दृष्टत्वात् एतेन पंचमी अन्यापादानत्ववाधात् सकर्मकधात्वन्योपस्थितेरे ।
व तत्त्वमिति समाधानाभासोप्यपास्तः न चैवमपि वृक्षात्पतनीति द्वितीयम् ।
कर्मत्वेनापादानसंज्ञाया वाधेन पंचम्यभावात् भ्रमात्कृतेन तद्याश्रयोगोप
ह्रितो बाधाभावेन भवत्सिद्धत्वाद्धि पंचमीनन्यापायाननवाधेप्यस्मादि मिश्रया
तेनव्युद्वेहेनत्वेवायं बलाहकाद्द्योतते इत्यादौ निःसरणमध्याहृत्य कि
यते रूपे रसाद्यस्यगितस्य बुद्धिपरिकल्पितमपादानत्वं द्रष्टव्यम् इत्याविते
ति पंचमी वा । तथा चेति तद्विभागजनकत्वं क्रियाना आश्रयत्वे सति तद्विभा ।
गाश्रयत्वमित्यर्थः परस्वादृत्तिकैत्वैव इत्यमपि क्रियाभेदेन भिन्नत्वात्तत्क्रि ।
याया इति निरूपितत्वं च षष्ठ्यर्थः तत्क्रियाप्रकृतधात्वर्थतावच्छेदकेनापि विशेषणीयम्

गम्यतत्क्रियापादानस्येत्वो
षम् तेन पतनक्रियापा
दानेन पतनक्रियापादा
नत्वस्य॰ वृक्षादिरन्याश्र
येनारुह ॰

नोसन्याह क्रियात्वेनिरुक्तकर्मजन्यविभागवतीमन्यावच्छेदकमेवंयेनक्रि
यात्वपिनरूपेकारकत्वेव्यन्यावे क्रियाजनकत्वेकारकत्वमितिमेनेनप्रक्र
स्प० तेरुक्तत्वेविनमेवसंगच्छतइतिनादृष्याहृत्तनिष्ठक्रियायाः पतनसर्थाभावे
नेतद्वृत्त्यपिवृत्तेनपतनस्यर्थापादानत्वलक्षणमाप्तिविनिमावः तथाचवृ
त्तात्पर्णंपततीत्यत्रविभागजनकक्रियापतनस्यर्थत्वत्रक्रियाविभागयोरप्या
दानत्वघटकयोर्धात्वैवलाभादाश्रयभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेचान।
यत्वमेपंचम्याः शक्तिस्तत्राश्रयेपंचमीप्रकृत्यर्थवृत्तस्याभेदेनान्वयः भेदप्र
तियोगितावच्छेदकत्वनरूपपंचम्यर्थैकदेशेभेदत्वस्यविशेषणतयेपतनया स्प०
न्वयः एवंचवृत्तवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदिकावृत्ताभिन्नाश्रयकविभाग
जनिकापर्णाभिन्नकाश्रयकाक्रियेतिबोधः पर्णक्रियायाः पर्णनिष्ठविभा
गजनकत्वेपिपर्णनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावान्नतत्रपर्णात्पर्णं
पततीतिप्रयोगः तन्नस्मेवोपक्रियावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्वत्वक्रिया।

ल॰ इ॰ १९

नन्वविभागवत्वयोः परस्परपदार्थैकदेशेनान्वयः परस्परान्वेषावितिप्रयोगानुपप
त्तिरितिपर्यवसितोर्थः तत्रोक्तापादानत्वस्य पंचमीवाच्यतावच्छेदकत्वेपीतर
वैयर्थ्यात्स्वरूपतश्च तल्लक्षणमात्रमिति प्रकृतधात्वर्थक्रियावच्छिन्नप्रति।
योगिताकभेदाधिकरणत्वविशिष्टप्रकृतधात्वर्थविभागाश्रयत्वंवाक्ष्मा
पादानत्वमेवमर्थः पंचमीवाच्यतावच्छेदकविभागाश्रयत्वेनाश्रयत्वमात्रेणा।
वेतिभावः नन्वविभागाश्रयत्वस्यपर्णादिरूपेकत्वेविसत्वात्ह्याचकाद्य।
चमातिप्रसंगोतस्याह अतिप्रसंगस्येति द्वितीयार्थोक्तरीत्येति चैत्रोग्रामं
गच्छतीतिवत्वेत्रः स्वंगच्छतीतिवारणायपदव्याकरणेसंतत्याबाधादिसत्त्व
दीत्यर्थः एवमिति विभागाश्रयत्वस्यैवापादानसंज्ञानियामकत्वेत्यर्थः। रा॰
संरक्षतिनलमितिशेषः परमतेस्यदेः क्रियामात्रार्थत्वेनह्युक्तस्यधात्व।
र्थविभागानाश्रयत्वेनोक्तापत्तेरसंभवादितिसेकेनः इष्टत्वादिति तथा।
चवक्तेर्विभागजनकक्रियार्थकत्वस्यप्रयाम्यासनादीनामिवस्यात्यपाद।

१९

त्वमपि वृक्षस्योपपत्त्यन्तरमिति भावः एतेनेति नाहृषापत्तेरिष्टत्वकथने
नेत्यर्थः कर्त्तृसंज्ञैव नापादानत्वबाधिका किन्तु परत्वसामान्यत्वविषयेसंज्ञा।
न्तरमपि तथेति वक्ष्यमाणं कृते नचैवमिति व्याख्यातार्थम् भ्रमादिति अ
पादानसंज्ञायाः प्राबल्यभ्रमादित्यर्थः नाहृषेति वृद्धात्पतनीत्याकारके।
त्यर्थः वस्तुतो यावदर्थविभागाश्रयत्वरूपनिरुक्तापादानत्वस्य वृक्षे बाधा
नाहृषाबोधस्य प्रमात्वमिष्टमेवेत्यभिप्रेत्य यदि बाधाभावस्तत्राह यदि वाहे
पादानम् हेतुत्वमिति तथा च नाहृषोपस्थित्यभावात्र तद्दोषापत्तिरिति भा
वः ननु युते विभागात्मकफलार्थकत्वाभावात् नस्य योगे वलाहकस्यापाद
नत्वानापत्तिरत आह बलाहकादिति निःसृतेति तथा च न तत्र युतिनिरू।
पितमपादानत्वं किन्तु व्याहृतविभागानुकूलव्यापारवत्त्वात्किं निसृतत्वपदा।
मिति नोक्तानुपपत्तिरिति वस्तुतस्त्वस्यापादानस्योपात्तविषयोदाहरण
त्वाद्रवविद्युते निः सरणाद्व्यापारात्तदवगमस्यापादानोपपत्तिर्न्नायसी

तिबोध्यम् ननु रूपे रसास्य गन्धी मत्वपरसंयोगादेर्गुणत्वेन तयोर्विभागा
वध्यवधिसंभावायोगपत्वाद् इत्सादित्यत्र कस्मादपादानत्वान्वयपतिरत आह रू
पमिति ठिङयरिकल्पितमिति वास्तवविभागस्यासंभवेप्यारोपितो विभा।
गाश्रयत्वमित्यर्थः ननु वास्तो विभागार्थकत्वाभावेनाध्ययपर्थगार्थो विभाग
मादायैव तदुपपाद्यं तच्च न संभवत्यधात्वर्थत्वात्तस्येत्यत आह इथवितेती
ति तथा च वनेपेकार्थकपंचमीतिभावः अत्रेदं बोध्यम् प्रकृतधात्वर्थो विभा
गाश्रयेनापादानसंज्ञायां तत्र किं तत्प्रकृतधात्वर्थक्रियाजन्यविभागावधि
त्वमेव इतरधात्वर्थान्तरोपेन विभागमित्रफलार्थकानामनेकेषां धातूनां ।
तत्र वृत्तिः कल्पने गौरवप्रसंगः अपादानसंज्ञायाग्रामेत्यनतीत्यत्र वृक्षा
त्पतनतीत्यत्रापि कर्मसंज्ञया बाधोऽनिवार्यः यदि च गच्छतीत्यादिप्रयोगे ।
सावकाशोनां स्वविषयेनिरवकाशापादानसंज्ञाबाधिष्यत इति नो कदे
ष इति विभाज्येन तदा वृक्षात्पततीति उर्वाराव्यनिपतत्योर्विभागफलार्थो ।

कत्वाविशेषात् नहित्यजतियोगेग्रामादौनोविशिष्यकर्मसंज्ञाविधायि।
कमनुशासनमस्ति त्यजपतत्योः पर्यायतापत्तेश्च अवधित्वं च स्वरूपसंबं।
धविशेषः कर्तृकर्माद्यत्राप्यवध्यावृत्तेनाविषयतागतः पतत्यर्थानत्वेवातथा
त्वेवृत्तित्यजततीमत्रविभागस्यपतत्यर्थक्रियाजन्यत्वेपिपतत्यात्वर्थत्वाभा।
वेनाफलत्वात्कर्मसंज्ञाप्रसंगाभावेनत्यजतोर्विभागार्थकत्वमेतत्वेणापिवृ।
त्तेरवधारितानत्वोपपत्तेः पततप्रादिधात्नोविभागार्थकत्वकल्पनमनवि
त्वमेवैवावधिविभागस्यपंचम्यर्थः अवधेरुद्भूतत्वादिप्रकृत्यर्थस्याभेदान्वय।
त्वस्यचस्वनिष्ठावधित्वनिरूपकत्वसंबंधेनविभागे अन्वयाद्विभागपू।
पंचम्यर्थत्वत्रैवचोक्तमसंबंधेनवृत्ताद्यन्वयस्वस्यजनकतयाद्योदेशसंयो।
गानुकूलपततप्यर्थक्रियायामितिवृत्तात्पर्णंपततीत्यत्रवृत्तावधिविशि
ष्टविभागजनिकावृत्तविशिष्टविभागजनिकाद्याद्योदेशसंयोगानुकू।
लापर्णाश्रयिकाक्रियेतिबोधः विजातीयावृत्तपर्णाद्विवायिति नहिभजते

ल॰
ह॰
स्व

९३ नि॰

ऽदेव निर्दिष्टविषयं किंचिदुपात्तविषयं तथा। अपेक्षितक्रियं चेति त्रिधापादान
मुच्यते इति वाक्यपदीयात्त्रिविधम्। यत्र साक्षाद्धातुना गतिर्निर्दिष्टा निर्दिष्टविषय
म्। यथा धावात्पतति। यत्र धात्वन्तरार्थाङ्गं स्वार्थं धातुरवहरदुपात्तविषयंय।
था बलाहकाद्विद्योतते। अत्र निःसरणाङ्गे विद्योतने धातुर्वर्त्तते। अपेक्षितक्रिया
यत्र तदेवम्। यथा कुतो भवान् पाटलिपुत्रात्। अत्रागमनमर्थं मध्याहृत्यान्व।
यः कार्यः। १ त्रिविधमिदमनेनानिरूपापादानेऽयमर्थः। निर्दिष्टविषयादिष्व
उत्पत्तिप्रदर्शनपुरःसरं तदुदाहरति। यस्मिन्नपादाने धात्वन्तरार्थसमभिव्याहृते।
न गतिर्विभागस्वशब्दनिकाच सालाभ्यामर्थ्येन्तु यामिपीयतः इत्यर्थः। यत्रेतिस।
मभिव्याहृतधात्वन्तरोपात्तो न लक्षितो गतिरूपो विषयो यत्रेति व्युत्पत्तेरित्यर्थः।
न्यो निर्दिष्टमाद्दिसमतो बलाहकोऽवयवभूतस्तोनिधामेव विभागस्य धात्व
नाविवक्षणात्सोवधिः। स्वाच बलाहकावधिकनिस्सरणान्तरकालिकं।
विद्योतनमिति बलाहकाद्विद्योतते विद्युदिति वाक्यार्थीनेवार्थः। अ

त्वमिति शेषे तेन क्रियमित्यर्थः अनुपातनयान्वर्थक्रियासाकोत्तमिति या।
वत् अध्याहृतेति श्रूयमाणवाचकपदागमनक्रियामनुसंधायेत्यर्थः
अनुपातनयान्तरतिभवतस्तेकागमनक्रियाकिमवधिकेतिबोधः २ कृ।
मप्राप्तेचतदर्थंयेनिरूपयति उद्देश्यस्येतदर्थः तथाहिसंप्रदानेचतुर्थी
तत्रकर्मणायमभिप्रैतिससंप्रदानमितिसूत्रात्कर्मणाकरणभूतेनयमभि।
प्रैतिईप्सतितत्कारकंसंप्रदानमित्यर्थात्उद्देश्यः इदमेवपोषयन् तदुद्दे।
शोकेच्छाविषयत्वेचशेषत्वमित्येवशब्दैर्विनिरूपितम् अतएवप्रासनवन्मै।
त्रावरुणायदंडप्रदानमित्यधिकरणेसोमेक्रीतेमैत्रावरुणायदंडंप्रयच्छ।
व॰ तीतिविहितेददानेतुर्थीकस्मायेकर्मेतितत्रनिर्णीतम् एतकायवसं।
पि॰ प्रदानीयावेदिकोपाध्यायः शिष्यायचपेटंददातीतिभाष्योदाहरणादिष्ट
मेवेति संप्रदानमितितथाचसंप्रदानापरपर्यायकमुद्देश्यपदमित्यर्थः॰
संप्रदानपदंचपाविभाषिकमितिदर्शयतिकर्मणायमभीति तथाचसं।

ल॰ ह॰ ५४

मान्यतःकामनाविषयत्वेनकिंतुकर्मपदोपादानात्कर्त्तृकर्मसंबंधितयेच्छमा।
णत्वेनचतत्कर्मसाधारणमितिनोक्तातिप्रसंगइतिभावः कर्मचात्रपारिभा।
षिकंक्रिययाप्यमभिप्रेतीतिक्रिययाव्याप्यमानस्यसंप्रदानसंज्ञाविधानादत
एवतत्कर्मकविषयेकर्मणोन्यस्यसंबंद्धुमितिशेषः ननुकर्त्ताकर्मणाकर्म
नफलेनयंसंबंद्धुमिच्छतीतिवाक्यार्थःग्रामंगच्छेति प्रयोगेग्राममनन्यसु।
खादिफलभागितयाश्रयं[?]भिप्रायविषयेगमनकर्त्तर्यपिचातिप्रसंगोत
आह कर्मणाकरणभूतेनेति अयंभावःकर्मणाकरणत्वेकर्मनिष्ठधा
त्वर्थफलरूपसंबंधजनकव्यापारवत्वम् अक्लिवद्दानार्थकर्मगवादौ।
नत[?] नत्रन्यतद्भिष्टद्दानार्थस्वत्वरूपसंबंधजनकतस्यववस्तितदातृस्वत्व
ध्वंसरूपव्यापारवत्वात् परत्वेनान्वतिप्रतितन्त्यतिबंधकीभूतदातृस्वत्वा।
ध्वंसस्यहेतुत्वादितिगोनिष्ठसंबंधितयेच्छमाणस्यविप्रस्यसंप्रदानसंज्ञा।
पत्तिः उक्तप्रयोगेचहादवस्यग्रामजनन्यत्वेपितस्यधात्वर्थफलत्वाभावेन।

ग्रामात्मककर्मोद्दृत्तिनयानसंबेधितपेच्छाविषयेयपिकर्त्तरित्तातिप्रसंगाऽ ।
ति तत्रयमित्यस्यानुपादानेमत्रति नदाश्वग्रमीतयच्छद्दस्याधिपयागमर्थो ।
योभिप्रेतो सर्थः स्यात् तथाच्र्ददात्यादियोगेप्रातिपदिकार्थेप्रथमोबाधि ।
तासंप्रदानसंज्ञानिवेधनाचतुर्थ्याव स्यारनोहितीयातपच्छेहेपादानम् । ३ ।
छ्याचप्रकृतेविश्रोगवासंबद्धोभवनिन्याकारिकाशाख्या तथाच कर्मतद्दृ जस्म
त्तिफलभागित्वप्रकारकोपहिशेष्यकतेभिप्रायः सप्रदानमितिसूत्रार्थः ।
इच्छीयतादृषाफलसंवेधितप्रकारतानिरूपितविशेष्यताश्रयइतियावत
विषायताद्दातीत्यपरत्वजनकस्वत्वधंसफलकेच्छात्मकत्यागोदा ।
धात्वर्थः उद्देश्यत्वन्तथ्यर्थः गोरूपकर्मताश्रयेनस्वत्वरूपफलेतथा
चगोहृत्तिस्वत्वजनकस्वत्वधंसात्मकुलोविप्राभिन्नोद्देश्यकत्यागइतिप ।
र्णितीयानोबोधः उद्देश्यत्वंचविप्रेत्तमसस्वत्वभागितपच्छाविषयत्वमेव ।
एवंचहत्तायोरकमाप्तिचतीत्यत्राप्युदकनिष्टक्रियाजन्यसंयोगफलभागित

तो

ला॰
२॰
५५

येच्छाविषयत्वाद्व्रतस्य मेध्यदानवत्स्वत्वमित्यत्र च विस्तरः । इदमेवेति कर्मविशेषफ
लभागितेच्छाविषयत्वमेवेत्यर्थः शेषित्वमिति । अर्थकर्मणि शेषित्वस्यानेत्रत्वा
देवेत्यर्थः । शेषत्वे त्रैधर्मविचारात्मकमीमांसायां प्रोक्षणवन्मेषावक्रयणायेदद्र
दानेच्छितार्थत्वादित्यपि कर्मतोऽस्मिन् क्रयणाद्यनुमानेन प्रयुज्यमानस्य द्रव्यस्य क्रीतेन सो
मेन यावक्रयणाय द्रव्यं प्रयच्छतीति वाक्येन मेषावक्रयणात्वाद्विशेषाद्देशेन वि
धीयमाने द्रव्यदाने नीतास्मदादितोषणस्यावालेस्याविधानांप्राप्स्यतीति विहित
प्रोक्षणवत्त्वप्रतिपत्तिः प्रतिपत्तिकर्म किल मेषावक्रयणायेति शेषित्वबोधक ।
उपयुक्तसंस्कारत्वं
पदं पीडकेत्यर्थः प्रतिपत्तिकर्मत्वे अर्थकर्मत्वे चोपयोक्ष्यमाणसंस्कारत्वम
स्याविषयायाके द्रव्यत्वप्रतिक्रत्वा स्याच्छेषस्यके द्रव्येन न चरितार्थस्य त्वा ।
लेनामककर्गे प्रतेपाव्यसंस्कारः प्रतिपत्तिकर्मद्रव्ययोगानन्तराभावात् । द्रव्ये
घानत्वाहेतिप्रेषानवाद्रव्यशवलेवनरूपोपयोगस्याभावितयोपयोक्ष्यमाण
संस्काररूपं द्रव्यदानेऽनर्थकर्मैवेति निर्णीतम् । अर्थकर्मनेवासस्यापि दीक्षिते

५५

ब्रेजकौ

पशुबंधनामकेयागेयनुष्ठानेनरेंद्रसंपादनेसिद्ध्यतीतिभावः नन्वन्नसंप्रदा
नतस्यचलत्वीप्रयोजकत्वस्येदत्तानीयत्र हं ३ ए ३ ऐ दत्तानीयत्रचलत्वापा
तिः तत्रानेकयाथार्थ्यार्थीनतफलनिरूपकतयेच्छाविषयत्वस्यजनकादे
स्तदादित्वाधेकाभिष्टेननवारयतिजनकाथेति तत्रभाष्यसंमतिमाह ए
इकोयणचीत्यायइति अत्रदत्तानेःसंयोगानुकूलव्यापारोर्थःप्रकृतकर्तृनलेन
चोपेटेतिबोध्यम् २ वृत्तिकारास्तुसम्यक्प्रदीयतेयस्मैइति अन्वर्थसंज्ञापास्त्र
स्तत्वनिष्ठविषयतामधर्ष्यर्थानयेनानकस्यवक्षामितेवाकुः स्वस्वत्वेतियमन्वा
तजनकस्वस्वत्वध्वंसेच्छाहृयव्यापारमर्थसंप्रदानत्वंकर्तृत्वमर्थमित्यर्थः
नथावत्ताइत्यार्थेकदत्तानिकर्मनिष्ठफलभागितयेच्छाविषयत्वंसंप्रदानत्व
मुक्तस्थलेदत्तानेस्तत्ताभावेनरजकेसंप्रदानत्वाभावाद्जनकस्यस्यैवप्रयोगो
नजनकाथेतितद्भावः उक्तभाष्यप्रयोगात्संप्रदानपदेरूढमेवयोगरूढ
त्वेनसामानाभावादिमस्वस्तादाहारुइति अजांग्रामेनयतीमत्राजाया।

ल॰
ह॰
९८
या॰

निरुक्तसंप्रदानत्वेऽपि परया कर्मसंज्ञया बाधात्तच्चतुर्थीति भावः अपि कर्मत्व
नोक्तार्थत्वान्न तद्विभक्तिः २ इदं चाग्रे निराकरणात्केचित्त्यागांगकर्मणेप्सित।
म् प्रेरणानुमतिभ्यां च लभते संप्रदानतामिति वाक्यपदीयात् त्रिविधं सू
र्यायार्घ्यं ददातीत्याद्यम् नात्र सूर्यः प्रार्थयते नानुमन्यते न निराकरोति प्रेरक
विप्राय गां ददातीति अनुमन्तृ उपाध्यायाय गां ददाति अत्र सर्वत्र प्रकृतिप्र।
त्ययार्थयोरभेदः संसर्गः विभक्तीनां धर्मिवाचकत्वात् धर्ममात्रवाचकत्वे क
र्मणि द्वितीयेति सूत्रस्थभाष्यविरोधापत्तेः धर्म्यर्थकत्वे डित्वादौ तथा दर्शनाच्च
द्वितीयार्थे कर्त्तृत्वबहुत्वादौ धर्मिवाचकतालाभाच्च सुपां कर्मा
द्यर्थयोः संख्यायाश्चैकत्वादिना तथात्वमिति भाष्याच्चेति दिक् १ इदं चेति निरुक्त
संप्रदानत्वमित्यर्थः तस्य त्रिविधार्थे त्रिप्रकारकत्वे तत्त्रैविध्यमेवाह अनि।
राकरणादित्यादिना त्यागांगकर्मणेप्सितं वस्तु कर्त्तुरनिराकरणादिभ्यो हि
भ्यः संप्रदानतां संप्रदानव्यपदेशं लभत इति योजना त्यागांगमत्र दानं पदं।

सकर्मकधात्वर्थमात्रोपलक्षणं तेन हस्तायोदकमाणिक्वतौ यत्र हस्तादेरस
श्रेः तदेवग्लेवकर्मणि नत्नत्यफलवत्तम् कर्तृत्वनिराकरणं च प्रकृतधात्व
र्थकर्तृत्वनिष्ठप्रकृतधात्वर्थविषयकत्वमिति निष्कृष्टमत एव कुलक्ष्मापापरताहि।
त्यं ततश्चायमर्थः श्रेयोति माचाश्रद्धनस्पतस्यमामारादौ वोधितधेर्य्सायन्तता
प्रवर्तनम् कर्त्रीरीयमानपदार्थेन त्रिष्टम्भमाम्भयागमप्रकाशकोम्भापायेन
मतिसत्याभ्यामित्यर्थः कर्मणोदाहरणमन्यार दर्शयेम्यादिनाकारकविभक्त्य
र्थेनिरूप्येदानीं तस्मिन्नकृत्यर्थान्वयबोधप्रकारमाह २ प्रत्रमर्वत्रप्रकृति।
प्रत्ययार्थयोरभेदः संसर्गः विभक्तीनां धर्मिवाचकत्वात् धर्ममात्रवाचकत्वे।
कर्मणि द्वितीयेति सूत्रस्वरसभंगापत्तेः धर्मार्थकत्वं तद्वितादौ तथा चदर्श
नाच्च द्वितीयार्थकबहुव्रीह्यामोदकस्यादौ धर्मिवाचकतालाभाच्च सर्पा।
कर्मोद्योग्यर्थः सम्भवत्येव तथा तिद्धामिति भाष्याच्चेतिदिक् श्रेत्रेतिपष्ठमर्वे।
षु कर्मादिरूपविभक्त्यर्थेष्वित्यर्थः प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरिति प्रकृतिप्रत्ययपदं

ल॰ र॰ ५

पदयोरर्थयोरित्यर्थः परस्परस्मिन्वर्तमानो यो भेदः स एव संबंधेन तद्व्यतिरिक्तः
कश्चिदित्यर्थः विभक्तिप्रकृत्यर्थनिष्ठाभेदसंसर्गावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितवि
शेष्यतासंबंधेन बोधं प्रति विशेष्यतासंबंधेन कारकविभक्तिजन्योपस्थितिर्वि
शेष्यतासंबंधेन हेतुत्वावधारणादिति भावः ननु कारकविभक्त्यर्थप्रकृत्य।
र्थयोः परस्पराभेदसंबंधेनान्वयदर्शनात्कथमभेदस्य संसर्गतेत्यत आह विभक्ती
नामिति प्रकृतद्वितीयादिविभक्तीनामित्यर्थः धर्मिवाचकत्वादिति कर्मादि
शक्तिमद्धर्मिणः शक्तत्वादित्यर्थः नन्वस्तु तासां पाक्षिक्येवार्थतेत्यत आह धर्ममात्र
वाचकत्वं इति धर्मिणः कर्तृत्वे कर्मादिपदानां धर्मपरत्वे स्वारस्यभंगः यदि
कर्तृत्वाद्यर्थकत्वे तृतीयादेर्विवक्षितं तदा भविष्यति तदा कर्तृत्वेन तृतीयेत्याद्येवावस
दित्यर्थः ननु कर्तृत्वेऽपि विमादिविषयसप्तमीविषयत्वेन बोध्यत्वम् तथा च तृ
तीयादीनामाश्रयत्वादिवाचकत्वेऽपि देवदत्तनिष्ठाश्रयताकपाकबोधे पाका
श्रयत्वेन देवदत्तादिकर्तृबोधानुपपत्तेरत आह कर्मार्थकेति कृतिपक्षे तु

४८

इत्यत्र त्वादौ तद्धितशेषत्वाच्च त्वादौ तद्धितार्थविद्यादिपदार्थादेशाभावान्यान
नादिसंग्रहः तथैव तिर्धर्मिवाचकताऽऽद्यो नादिस्थर्थः तथा चकर्मपदामर्शकेत
च्छेद्यत्वदित्यतयोर्विद्यादिविहितत्वादीनां धर्मिवाचकत्वव्यवस्थापितद्वाचकत्वमे।
वसोपपन्नमिति भावः ननु तत्र पदार्थान्तरसामानाधिकरण्यानुपपत्त्या त्वतया
त्वमत्र तत्कापत्यभावेन धर्मवाचकत्वमेवेत्यत आह द्वितीयार्थकेति द्विती।
यादिविभक्तीनां धर्मवाचकत्वेन तदर्थविहितसमासस्यापि धर्मवाचकत्वापत्त्या
ग्रामो स्वकर्तृत्वादावुद्देश्यकर्तृकग्रामिककर्मत्वतद्रूपसमासार्थस्य समानपदोपा।
स्थाप्यग्रामाद्यभेदान्वयानुपपत्तेः नापि तेन नहि द्वितीयादिविधायकसू
त्रस्य कर्मादिपदानां धर्मिवाचकत्वमात्रपरकमिति भावः ननु त्वन्मतेऽपि षष्ठ्याः
संबंधार्थकत्वस्यानिर्विवादत्वात्तदर्थविहितत्वकृञ्जीरे स्वयोदिपदसामाना।
धिकरण्यानुपपत्यातन्नेवेयिलत्वगायाविशिष्ठग्रामपावासामानाधिकर
ण्यस्योपपादनतया तत्रैव गीतानिवीक्षितं नेत्यपो धर्मिवाचकत्वेनेत्यत आ

ने. र. २८

ह रूपामिति सूत्रस्थकर्मादिपदानां धर्मादिवेभाष्यकारोयधर्मादिवाचकप
देनैव तदर्थनिर्देशेन तन्निर्देशात् द्वितीयादीनां धर्मपरकत्वमप्रामाणिकमिति
धर्मिणि तदर्थेऽग्रकृतत्वमर्थस्याभेदान्वयेन किं विशेषणकमिति भावः नचतर्हि या
क्रियावाद्यपत्तौ निरालंबनत्वस्यापत्तिरत आह आश्रयस्यापि प्रकृत्यैव लाभात् विभ
क्तिवाच्यता किंत्वाश्रयत्वमात्रं वाच्यम् तदेव च तादात्म्यतावच्छेदकम् आश्रये
नेन भानेत्वसिद्धमेवेति भावः आश्रयत्वमात्रमिति द्वितीयात्तृतीयासप्तमीनां
मिति शेषः मात्रपदेन धर्मिणोवच्छेदः नन्वाश्रयत्वस्य शक्यत्वेऽप्याश्रयत्वेन श
क्यतावच्छेदकत्वे वाच्ये तच्चाश्रयत्वादित्वादिति शक्यतावच्छेदकगौरवमेवातस्त व.
स्येदोषस्त्यत आह तदेवेति आश्रयत्वमेवेत्यर्थः एवेनाश्रयत्वत्वस्यावच्छेदः
तस्याखंडितस्योपाधित्वादित्वात् ज्ञानाद्याक्ति विशेष्यकशक्तिस्वरूपवस्तुत्वानु
गतधर्मस्यावच्छेदकत्वोपपत्तयोगादिति भावः २ कारणत्वतृतीयायास्त्वाचार्ये
पि पंचम्या विभागमात्रम् वस्तुतोऽप्येकत्वमात्रमतएवाकृत्यधिकरणम

२८

पि न विरुध्यते इत्यभिप्रेत्याह शक्तिरेवेति षष्ठ्या अपीति शेषः । व्यापारो
पीत्यपि नाश्रयत्वसमुच्चयः वस्तुतस्तु रूपि व्यापारमात्रमर्थ इत्येव वक्तुमु-
चितम् एतत्कल्पे प्रकृतिप्रत्ययार्थयोराधेयतासंबंधेनैवान्वयादाश्रयत्वेन
तीयाः शक्तौ प्रयोजनाभावादपि बोधकत्वाद्यर्थकानिपातत्वादिति बोध्यं वि
भागमात्रमिति मात्रपदेनाश्रयत्वव्यवच्छेदः अव्ययानामपि संभवस्य प्रकृतिप्र-
त्ययार्थयोः संबंध इति भावः उद्देश्यत्वमात्रमित्यनेनाश्रयत्वनिरासः स्तोकेनेमि
निसंमतिमपि दर्शयति अत एवेति कर्मत्वादिषट्केत्यत्र दिक्शक्तिवाच्यता
भ्युपगमादेवेत्यर्थः नातिव्यक्तौ शक्तिग्रहविषयत्वाविशेषेपि जातिरेव शक्या
विशेष्येनाभियानाच्छेदिति न्यायाच्छक्तिशक्यतावच्छेदकत्वानेत्यापत्तेः षाद्वा येयत्कि
शक्तिग्रहस्य व्यभिचाराच्चेति तन्त्रप्रतिपादितम् तस्मैवास्माभिरंगीकाराद्वत ।
द्विशेषयतीति भावः कारकविभक्त्यर्थं निरूप्य शेषषष्ठ्यर्थं निरूपयति षष्ठी शे
ष इति सूत्रेणतस्याः संबंधमात्रं वाच्यम् कारकषष्ठ्याः शक्तिरेवेत्युक्तम् सम ।

ल॰
द॰
४४

मीपंचम्यौ कारकमध्याद् इति सूत्रेण क्तिः कारकमिति पदस्य भाष्ये दर्शनात्
एवं चेदं वदतस्य गौणौ लक्षणया येनाङ्गं गायोः स्वतन्त्रमपादीयत इत्यत्र देवद
त्तसंबंधिनी या गौस्तत्र भिन्नाश्रयकत्वापत्तेः कुलोत्रास्ता तदेशपकोगोरति
श्रविभागजनककोऽगमनाधिकरणोहस्तकरणकोमन्त्रिशोद्यापारं इति योग्यः
सूत्रसंबंधः इति षष्ठीशेषः इति सूत्रात्संबंधः षष्ठ्यर्थः स्वार्थः कारकप्रातिप
दिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिभावादिसंबंधस्तत्र शेषपदार्थः स्वस्वामिभा
वादिसंबंधस्तत्र शेषपदार्थः तत्रान्यविभक्तीनां यमिवाचकत्वादेतस्या
स्तद्वोमो मामभ्रदिति चासायेन त्यावेष्टसारसंबंधमात्रमिति पलङ्घयपीति शे
षः स च विवक्षावशात्कचित्संबंधरूपसामान्यधर्मेण कचिच्च विशेषरूपे
णैव भावकः सामान्यरूपेण यथा मातुः स्मरतीत्यादौ तिदंचैव विशेषरूपेणा
स्यत्यादावनेकसंबंधसत्वेपि संबंधविशेषणानेदंचैवं भ्रमस्यानिप्रयोगात् नच
संबंधस्योभयनिरूप्यत्वाद्राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजपदोत्तरमिव पुरुषपदोत्तरं

रमपिषष्ठीस्यादितिवाच्यम् संबंधस्यानुयोगिप्रतियोग्युभयनिरूप्यत्वेनो
भयोरपिप्रतियोगित्वविवक्षणेतस्मिन्संबंधत्वस्यैवासंभवात् षष्ठ्यर्थसंबं
धस्यासत्वेनाकारकतयातस्याख्यातार्थकर्तृत्वप्रयोजकत्वेननादृष्टवाक्या
द्यन्तपुरुषसंबंधस्याभिन्नबोधस्यासंभवेनोक्तापत्तेरयोगात् प्रतियोगिता
याविवक्षितार्थवाचकादेवषष्ठ्याअभ्युपेयत्वात्तत्पदस्याज्ञणवानुयोगित्व
विवक्षितेपुरुषस्यतत्प्रतियोगित्वेतदातुपुरुषवाचकादपिपुरुषस्याज्ञे।
त्यापत्तेश्चविवक्षितः कारकषष्ठ्याइतिकर्तृकर्मणोः कृतीतिविहितषष्ठी
यादिवाधकषष्ठ्याइत्यर्थः शक्तिरेवनियोगषष्ठ्याः संबंधत्वरूपमर्थवाचक
तयाषष्ठीत्वेनतस्याअपिकर्मत्ववाचकतायाएवन्याय्यत्वादितिभावः नकेवले
शक्तिवादएवतोमैमिनिसंमतएवकिंतुपतंजलिसंमतोपीत्याह समस्मीपे
चम्पाविस्यादि दर्शनादितितत्रहिशक्तिमत्कारकमितिपदेक्षभक्तार्थस्त्रेर
भोक्तव्यादौरेवदानाययेपदार्थकर्तृकारकत्वेकर्मत्वस्याप्यवगमस्यासंभवात्।

ल॰
ह॰
६

शामयोः सप्तमी चेत्यधोक्तपपाद्नाय प्रवृत्तस्य क्रियामध्य इति वक्तव्यमिति वा।
निकाखेडनाय भगवतोक्तम् नैतदस्ति साधने क्रियायाः प्रवृत्तिर्भवतीति कि
यामध्येव कारकमपि भवतीति तत्र कारकमध्यत्वेव सिद्धमिति तत्रसा ध।
नमिमत्यशक्ति विग्रर्थः तथाचेश्वरदत्तादिरूपकर्तृद्वयाभेदेपि कालभेदभि
न्नभिन्निक्रियानमितकारकपराध्येकर्तृत्वधाङ्क्रोभेदात्त्रिमिममध्यमपदे
शेनोक्तेनुपपन्नभावात्क्रियामध्य इति वचनेनारंभणीयमिति तद्भावः श्रुता
मितिनत्त्रभाष्येपिस्फुटोयमर्थः २ यथायथमत्कपकारणाद्युमततमप।
दर्शयन्त्वदेनानातीत्यादोद्वितीयायाविषयतायोल्लत्यणेति वक्ष्ठ्कलेवद।
नो नैयायिकास्तस्मात् सुपां कर्मेतीति ग्रंथभावः सुपां कर्मादयोप्यर्थाः
सोयांचेवतथातिव्याप्तम् शक्तिज्ञाननियमस्तत्र नियमः प्रकृतेष्वेति वानिका।
तद्भाष्याभ्यां कर्मादेर्वाच्यतायास्तन्नियमस्यच लाभः तथाहि सोत्र सूत्रे
कर्मणिद्वितीया सूत्रकयोर्द्विवचनैकवचनेस्मादेः तस्य निमक्त्रिनान्यकव

१००

चेनेत्यादेरेकवाक्यतया कर्मादेस्तत्संख्यायाश्चावाच्यता लभ्यते यथायथ।
मिति मल्लश्चतीकमादाय व्याचष्टे ऽउक्तप्रकारेणेति द्वितीयातृतीयासप्तमी
नामित्याद्युक्तप्रकारेणेत्यर्थः यदर्थबोधे या विभक्तिः समर्था तस्याः सोऽर्थो
वेसय इति भावः अत्रेत्यत्रकार्थ इत्यर्थः मानमाप्तवाक्यरूपप्रमाणमित्यर्थः।
ननु क्तभाष्यप्रमाणात्सिद्ध्यतु द्वितीयादीनां निरूढकर्मादिकारके शक्तिः।
विषयत्वादेस्तु मन्माते कर्मत्वानुपपत्तिरिति संख्यानमूलत्वं तु प्रमाणायां किं बाधक
मित्याशंक्याह नत्वर्थे प्रदर्शितनियमविरोधे बाधकत्वेन प्रदर्शयति अथ भावा
द्यादिकर्मादेरपीत्यपि नाकर्मत्वादिशक्तिसमन्वयः नेष्यते तद्वदिति न्यायमि
त्यर्थः तेनेति समभिव्याहृतमर्थं प्रकृतेर्थविनियमकान्ते दृष्टे ऽर्थे विघ्नमर्थः लोकादेव बहु
त्वादिषु बहुवचनं भविष्यति किमर्थं बहुषु बहुवचनमिति सूत्रं इति शंकायां सु
मिन्नामविशेषणविधानादृष्टविप्रयोगन्नावत्त नियमार्थं सूत्रमिति समाधानेन नि
यमाकारप्रदर्शकमिदं श्लोकवार्त्तिकम् अथवा प्रकृतार्थानपेक्षनियमः के

वप्रकृत्यर्थयोः एकवचनादयः एकस्मिन्नेवैकवचनेनद्वयोर्नेवबहुष्विमादित्यज्ञा
पेतनतदर्थः प्रकृत्योपयोगिनियमाकारेदर्शयति द्वितीयाकर्मण्येवेति २ ।
द्वितीयाकर्मण्येव तृतीयाकरणएवेमेवमादिः प्रकृतिनियमः कर्मणिद्विती
येवकरणेतृतीयैवेत्येवमर्थनियमस्तूभयथापिसिद्धनियमविरुद्धेलक्षणा
दिकमसाधुत्वप्रयोजकमितिपाणिनेःकर्मणोनान्तरेवदेदितिनिषेधविषयेऽभ
वमेवेतिसंख्यालक्षणापिविभक्त्यर्थप्रयोगेनिकेवप्रत्येकविभक्तौनलक्षणा
मादिनैयायिकहृदयानामवहोवत्तितिदिक् सलक्ष्योकाश्वादिनः २४ इतिश्री
वैयाकरणभूषणसारेसुबर्थनिर्णयः ५ ॥ यद्यन्मेवपाद्प्रयोगात्त्वद्वा।
वकोद्दितेननियमानइत्यभिप्रायेणाह अर्थेनियमइतिप्रत्ययभाष्येनद्वा।
योर्नेबहुष्वित्यर्थनियमाकारप्रदर्शनसंगतिः नवीनास्तुवैपरीत्येनार्थपा
नियमसदाहुर्वेतिपाणिनाथिकस्तद ` ` ` ` वेष ` ` ` ` द्वितीयैकवचनम्
मित्यर्थेनियमाकारोबोध्यः उभयथापीतिद्वाभ्यांप्रकाराभ्यामित्यर्थः सिद्ध

१०१

नियमेनाप्येकवाक्यताबलेनादिलक्षणादिकमित्यादियदायोन्यतापविग्रहः
असाधुत्वप्रयोजकमिति इष्टापत्त्याचाह यत्न इति विषयतास्यानिरूपककर्म
त्वानात्मकत्वेन तत्र द्वितीयादेः शास्त्रेणाविधानानन्तरर्थबोधकतया तदुच्चारणा
स्यान्ततत्वेनानिषेधविषयतया वर्ज्यत्वात् तदुच्चारणोऽप्रत्यवायप्रसंगादिति भावः
उपसंहरति इति सिद्धमित्यन्तेन अतः शास्त्रानादेशात्यर्थः तेन पशुनाकर्त्तेयन्ता
तस्यादेककर्मत्वादिलक्षणायामासाधुत्वप्रयोजकत्वम् अत एवेति यतो
विभक्तौ लक्षणायामसाधुत्वमत एवेत्यर्थः तन्न व्याकरणस्य प्रकृतिप्रत्य
यानां शक्तिलक्षणान्यतरप्रतिपादकतया तत्रस्मार्य्यत्वं वायप्रतिषेधान
दिति तत्र शक्यसंबन्धेऽपि निलक्षणान्यस्वीकारे बाधकाभावात् इदं ज्ञानातीत्यादिको
वेदादिविषयकज्ञानबोधस्य सर्वसिद्धत्वाद्वितीयाया विषयत्वे लक्षणं विनानुपप
त्तेश्चैव लक्षणाकल्पकत्वाच्च स्वपाककर्मादयोऽप्यर्थो उक्तत्रककर्मपदस्य गौणा
त्मककर्मसाधारणत्वाच्च न तद्विरोधोऽपीत्यत आह दिगिति तदर्थस्तु समाख्या

न॰ द॰ १०२

र्थमाश्रयणात्तद्वाचित्वान्नार्थे गौणोलक्षणायांप्रमाणाभावः नतज्ज्ञानविषयत्वायत्ता।
पमन्नेनविषयत्वापादनस्यदृष्टपर्थतयास्मन्मतेघटादेर्मोक्षकर्मतैवप्रयोगो।
पपनेस्म स्वानभवैकगम्येर्थेनलक्षणाभ्युपगमेकर्मणिद्वितीयेत्याद्यावर्थेनिर्दे
शोवैयर्थ्यापत्तेरेस्मत्यभिकेटपेणा[illegible]शुपंचितम् ॥ इतिप्रपणाणामवलत्तुटपं
णेस्कवर्थनिरूपणम् १ ॥ क्रमप्राप्तंनामार्थनिरूपणमित्याशयेनाह २
नामार्थमाह एकंद्विकेत्रिकंचापचतुष्कंपंचकंतथा नामार्थमितिसर्वेमीप
त्ताःशास्त्रेनिरूपिताः एकंजातिःतात्त्वेनेनतस्यापवाचकत्वेविस्यात् अनेक
व्यक्तीनांवाच्यत्वेनगौरवात् नचव्यक्तीनामपिप्रत्येकमेकत्वाद्विनिगमनावि
रहः एवंचेकस्यामेवव्यक्तौशक्त्यभ्युपगमेव्यक्त्यन्तरेलक्षणायांस्समर्थता
श्रयत्वेसमर्गइतियोवदम ज्ञात्यानमस्त्राश्रयत्वमेवमेस्सर्गइतितात्पर्यम् ।
किंचैवंविशिष्टवाच्यत्वमपेत्यनागृहीतविशेषणान्यायान्नतिरेववाच्येतिशु
कम व्यक्तिर्वायत्नलक्षणया एवंचतत्रविभक्त्यर्थान्वयोपपद्यतइति।

१०२

दि॰ १ नानार्थमितितत्तत्पदार्थोसाधारणोधर्मस्तदर्थः तस्यानानार्थत्वे
शक्तिमात्त्वलाघवेनेति एकाश्रयकशक्त्यैवनानात्वासंभवादितिभावः ननु।
व्यवहारादिनाव्यक्तावेवतत्परिच्छेदात्कथंनानात्वसिद्धिरतआह अनेकेति
एवंव्यवहारेणतत्तच्छक्तिग्रहेप्यानंत्यान्नानावतीषुव्यक्तिषुशक्तिग्रहासंभवात्
अपभ्रंशभिन्ननानाशक्तिकल्पनेगौरवाच्चएकस्मात्स्त्रानानात्वेननिर्णीयतइत्यर्थः
एकव्यक्तिशक्तिस्वनानात्वग्रहीतशक्तिकव्यक्तिशाब्दबोधाभ्युपगमेतद्गोव्यक्ति
शक्तित्वानानात्वपशाब्दबोधापत्यातद्व्यक्तिशक्तित्वेनैकत्वेनतायाअवश्यमेकत्व
नैकव्यक्तिशक्तित्वानानात्वस्यव्यक्तिशाब्दबोधासंभवेनसकलव्यक्तिशाब्दबो।
धस्यानुभवसिद्धस्योपपत्तयेतावद्व्यक्तिषुशक्तिकल्पनायांगौरवान्नानात्वेनत।
कल्पनोचिता यद्यपिगौर्गोपदवाच्यइतिशक्तिग्रहोव्यक्तिविशेषेऽपितथा। य॰
पिसविषयेघटोहीतिन्यायेननानात्वेवसंकेतोपरिच्छिन्नवीतिभावः ननुव्यक्तौ
नानात्वंनानात्वाव्यक्तिषुशक्त्यमिद्धावपिनानात्वेशक्तत्वेनोपस्थितेर्व्यक्तिरिति

ल॰
द॰
१०३

मिनिप्रवंविं

प्रत्येकव्यक्तिमादायविनिगमनाभावइतिचेत्‌ नैवमिति विनिगमनेनेतिप
कतावच्छेदकपरिपोषिकायुक्तिरित्यर्थः नन्वेवमपिगौरवमेवबाधकमित्याह प
वेहीति ननुगोत्वाद्यननुगमीकृतयावच्छक्तिविषयकस्यापरस्यापत्तेः स्वीकाराभ्राने
त्यादिदोषइत्यतआह किंचैवविशिष्टशक्त्यभ्युपगमेनागृहीतेति नागृहीतवि
शेषणाबुद्धिर्विशेष्यमुपगच्छतीतिन्यायशरीरम्‌ विशेषणाविषयकबुद्धि
र्विशेष्यंनावगाहतइतितदर्थः विशेष्यविषयकत्वस्याविशेषणाविषयकत्वनि
यतत्वमितियावत्‌ तथाचविशिष्टशक्तिवादेविशिष्टशक्तिग्रहस्याविशेषणा
विषयकत्वस्यावश्यकतयातदुभयविषयकत्वस्यपर्याप्त्योपस्थित्यादिकंवा।
नावच्छेदकत्वकल्पनापेक्षयाविशेष्यकत्वमात्रस्यैवतत्त्ववच्छेदकत्वकल्पने
लाघवाद्विशेषणेनानावच्छिन्नशक्तिःसिद्ध्यतीतिभावः नन्वेवंगोरव्याद्यगृहीतेना
वच्छिन्नत्वाद्दोदानावच्छिन्नकमेवान्वयानुपपत्तिः गवादिपदार्थत्वानौतद्धाया।
इत्यतआह व्यक्तिबोधकत्वमिति लक्षणायेतिस्वाभाकागोत्वाश्रयत्वरूपलक्षणा।

येत्यर्थः तथाच पदवृत्तिजन्योपस्थितेरेव शाब्दबोधे हेतुत्वे तथाव्यक्तेरशक्यत्वेपि
तत्सत्त्वान्नतत्सांकेतिकत्वाद्यनन्वयापत्तिरिमाशयवेचेति लक्षणास्वीकारस्य
र्थः तत्रात्वतिनव्यक्तौऽपपद्यतइति अन्यथाप्रसक्तयानामितित्रग्रन्थेः स्वतोपप
द्यतेतिभावः एतेन जात्यात्तिमव्यक्तौ नत्वनयइत्यप्यपास्तम् ननु गौर्वलीति
वाक्यात्ननुभूयमानगोव्यक्तिबोधानापत्तिः तत्रान्वयानुपपत्तेर्लक्षणाबीजा
भावात्तथाह दिगिति तदर्थस्तु यष्टीः प्रवेशयेत्यादौ यष्टिधरमानोपपन्न
येत्क्रमेरनत्ताकतात्पर्यानुपपन्नेश्चापि विद्यमानत्वात्र लक्षणानुपपत्तिरि
ति वस्तुतस्तु गोत्वप्रकारकगोविशेष्यकशाब्दबोधस्य गोत्वशक्तिग्रहकार्य
तावच्छेदकत्वात्तद्बलादेव व्यक्तिभानोपपत्तेर्ज्ञातिशक्तिवादिमते व्यक्तिलक्ष
णायां न निर्भरः इति बोध्यम् शक्यसंबंधरूपायाः लक्षणाया लक्ष्यतावच्छेदक
माया वाणाभावेपि शाब्दबोधे लक्ष्यतावच्छेदकभानवच्छक्यतावच्छेदकशा
क्तिभावेपि वस्तुमाणाकार्यकारणाबलादेव गोत्वादिभाननिर्वाहे कृते तच्चशा

केवलमभिप्रेत्यैकपदमप्ययाख्याचष्टे २ यद्वा केवलव्यक्तित्वैकशक्त्यर्थः केवलव्य
क्तिपक्षेण व्याप्यग्रहणासम्भवैकदेशस्य चांभ्रान्तस्यापि प्रामाण्यसिद्धत्वात् एकेनैव तत्
व्यवहारेण व्यक्तावेव तद्ग्रहणात् सर्वेषितावच्छेदकस्य जातेरेकत्वाद्व्यक्तिरूपेके
वेति न गौरवमपि व्यक्तित्वेनैव न जातित्वमवच्छेदः नन्वाकृतिर्वाजप्यायनस्या
दिभाष्यप्रामाण्यादस्त्वितः पक्षो व्यक्तिः पदार्थ इत्ययं तत्र किं मानमित्यत आह के
वलेति व्यक्तिमात्रे शक्यमिति मतेनेत्यर्थः जातिपक्षेन्वादिजातिसंक्रान्तानामका
कारादिनैव प्रतीतिसंभवेनार्थकेनादिति गवानयनादिव्यवहाराविकादर्शनेने
त्यर्थः एतन्मतेऽशर्वात्कशक्यानेनरोषमङ्गलाति सर्वेषितावच्छेदकस्येति पाक्षित्र
हे धर्मितावच्छेदकतया भासमानस्येत्यर्थः सामान्येन पृथकेकैचैत्रम तथा च सर्वे
षितावच्छेदकजातिगतानीकृतानस्वनानाव्यक्तिषु एकधर्मावच्छिन्नाय्यापकस्याप्
वशाङ्केरङ्गीकारात्तन्नानात्वापत्तिरित्यर्थः शक्यत्वे सति शक्यविशेषणतापन्नत्वे
शक्यतावच्छेदकत्वमिति मतमभिप्रेत्यैकत्वे २ नवेवं तत्त्वमपि वाच्यमस्याच्छक्यतावा

च्छेदकत्वात् तथा चनागृहीतविशेषणान्यायात्तदेव वाच्यमस्तीति शंकायाम् प्र

कारणा०

कारणत्वेपि तावच्छेदकवद्दलत्वेपि लक्षणतावच्छेदकत्वमव तथापि सिद्धम् उक्तं।
तथा तन्त्रेपि हि भावानामेकैकत्वोपलक्षणम् शब्दः स्वकर्मैवैतानन्यव्यभिचरि।
ष्यतीति एवमितिव्यक्तिवादपक्षेपीत्यर्थः घटत्वादिकमितिव्यक्त्यनुगमको
धर्मोपीत्यर्थः वाच्यतेदेव मादृशाक्यनेति शक्तत्वमेतेनानस्यशक्यतावच्छेद
कत्वासंभवादिति भावः तथा चेति शक्यतावच्छेदकत्वानुपपत्त्याविशिष्टशक्ति
स्वीकारे चेत्यर्थः तदेव गोत्वादिकमेवेत्यर्थः तन्मात्रस्य वाच्यत्वेदेहत्वमपरम् सा
तिनागृहीतेत्यादि समाधत्ते प्रकारताबत्यादि दंडत्वादीनामन्यथासिद्धत्वे
नाकारणत्वेपि तीरत्वादीनां शक्यप्रवाहाद्यसंयुक्तत्वादलक्षत्वेपि च तत्र कारण
लक्षणनिरूढेत्वनालक्षणायानिरूपितायाः स्वरूपसंबंधात्मिकायाविषयताविशे
षात्मिकायावावच्छेदकतायाः स्वीकृतिवदशक्यस्यापि गोत्वादेर्धर्मस्य श।
क्यतावच्छेदकत्वसंभवादित्यर्थः शक्यत्वसत्त्वादिनियमस्य प्रामाणिकत्वेति

तदुक्तमिति

शक्यत्वेपि

भावः उक्तार्थेप्रमितिं दर्शयति भावानांनानात्वात्परिच्छेद्यत्वेपि एकेनाभावादि
धर्मेणोपलक्षणानां शक्यानुगमकं कृत्वाभ्युपगम्यप्रत्याहारोपगमवाच्यात्मकः स्वयादयः
यावद्रूपवादिग्राह्यक्तिनिष्ठवाच्यतानामेवैषकोभविष्यतिशक्तिग्रहाविषयत्वात्किंन।

दशायां

बोधयिष्यतीत्यर्थः गोत्वादिसामान्यलक्षणानुसर्वास्वेवगोव्यक्तिषुशक्यतावच्छे
दकादितिभावः शक्यतावच्छेदकत्वेनैवेनत्वस्यशक्तिग्रहेशक्यनिष्ठविशेष्यता।
वच्छेदकतयाभासमानत्वम् ननुशक्यवृत्तिधर्मेण तेनघटत्वादिविशिष्टघटादिप
देभ्यः पृथिवीत्वादेर्बोधः आकाशपदेचावच्छेदकोपाधिरूपमाकाशत्वमेवशक्य
तावच्छेदकमतोनाकाशः शब्दाश्रयइतिप्रयोगानुपपत्तिरितिबोध्यम् ननुक्त
पदत्वेप्रयतानुपपन्नम् तथाहिजातिवाचेगोत्वादिपदात्तद्विशिष्टबोधापत्ति
गोत्वविशिष्टबोधपदेनगोत्वशक्तिग्रहस्यसत्वात् गोत्वादिपदानांगोत्वत्वादेश।
क्तिरितिचेन्नसांप्रतम् शक्तिनिरूपकबोधप्रकारभावसमवायिताधानात् एवंत
स्यसमवेतत्वेनविशिष्टस्वकल्पगोसमवेतत्वरूपगोत्वत्वस्यलाघवमलंकाद्धः।

निवृत्तस्य मन्नतेऽपि व्याप्तेः किंच कदाचित्समवायेन गोत्वविशिष्टबोधः कदा
चित्कालिकादिसंबंधेन तिथ्यत्वस्यानुपपत्तिः मन्मते तु समवायेन गोत्वविशिष्टवि
षयकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति तेन संबंधेन गोत्वविशिष्टशक्तिग्रहस्य एवं कालिकादिसंबं
धेन तद्विशिष्टविषयकशाब्दबोधे तादृशविशिष्टशक्तिग्रहस्य हेतुत्वे तु न व्यभिचारा
पत्तेरिति. व्यक्तिवादेऽपि परमाणुष्वेव व्यक्तिबोधकत्वाविशेषण गोशब्दो नीला
द्यादिपदानां सहप्रयोगानुपपत्तिः किंचैकरक्तिपकव्यक्तौ रक्तिसंबंधे गृ।
हीतसंबंधकरक्तिपकव्यक्तेर्रक्तिदर्शनानन्तरमेव तादृशव्यक्तिविषयकसं।
बंधग्रहस्य तद्व्यक्त्युपस्थितिनियामकत्वस्यैव वाच्यतया कथमेकविषयकश।
क्तिज्ञानादन्यविषयकोपस्थितिरिति सामान्यलक्षणान्वयानंगीकर्तृणां मते नाभिप्रा
येणाह केचित्तु परिष्कार्येऽपि मतमवतारयितुमाह २॥ व्यक्त्यावृत्त्याकृतिः
पदार्थस्य दृश्येन पदार्थत्वमिति भाष्याद्विशिष्टवाच्यम् एकमित्यस्यायमभिप्रायः
शक्तिज्ञाने विषयतयावच्छेदकतया ज्ञानादिचे तथाच घटत्वविशिष्टबोधे घट।

ग्रहेऽ

त्वापातरमशीयेचे

ल॰
द॰
१०९

108

तांशेन प्रकाराद्यवच्छेदकत्वशक्तिज्ञानं नेन हेतुतेति कार्यकारणभावः स्मादिश्पे वित्ते
भूषणेनैतदभिप्रेत्याहैकमिति जातिव्यक्ती इत्यर्थः । विशिष्टमिति जाति
विशिष्टव्यक्तिरित्यर्थः ननु नव्याकृतीति भाष्ये उभयोरुभयं पदार्थ इत्यनुपा
दानात्तेन च विशिष्टत्विति तयोरेवं न यावाच्यत्वेऽलभ्यते न तु कथं विशिष्टवाच्यत्वं तस्मान
मित्रिचेत् न कस्यचित्किं विशेषणमन्यते किंचिन्मयानमित्नत्र भाष्यपर्यालोचन
यानेनोविशिष्टपाज्ञावच्यारणादित्याशयात् प्रकारांतरेण चरणमात्रवसेव य
यम् ननु चैकमिति पदस्य निरालंबनत्वापत्तिरत आह एकमित्यस्य चे
ति बोधकत्वेशक्तिरिति मते शाब्दधीहेतुबोधकत्वज्ञानविषयबोधांशे प्रका
रितयावच्छेदकत्वेशक्तिरित्यर्थपर्यवसानात् शाब्दनिष्टबोधकत्वस्यैव विनि
गमनाविरहादर्थनिष्ठबोधकत्वस्यापि शक्तित्वमिति मते पत्तेनपदाद्वेतदर्थबोधो
भवतीति ज्ञाननिष्ठशाब्दधीहेतुतायां बोधांशे प्रकारितयावच्छेदिकाया आ
ज्ञाने एकादेकेनानिर्विनियतत्वोपपत्तिः अवच्छेदकतापाः स्वरूपसंबंधात्मक।

तेष्ववच्छेद्यावच्छेदकभावउपरितानुपरितभेदात्समर्थनीयः एवमुक्तहेतु
तायांबोधेप्रकारितयाव्यक्तेरवच्छेदकतारूपेव्यक्तिवित्तिपत्तेरुपपादनी।
यः एतस्येतेनावच्छेद्यावच्छेदकभावस्याक्षयेनैवोपपत्तिः गोत्वादिनामनुग
मास्यनततदानेत्यमपीति अभिप्रायइतितात्पर्यमित्यर्थः शक्यतावच्छेदकवि।
शिष्टव्यक्तिशक्तिज्ञानस्यैतत्कल्पेहेतुत्वेनघटत्वादिनाव्यक्तिबोधार्थेघटादि।
पदानांसरूपप्रयोगस्यावश्यकत्वेनैवतत्वयोपयम ननुघटपदेघटबोधकमितिस्व।
रूपतः शक्तिज्ञानात्स्वरूपतोघटत्वप्रकारकघटत्वविशिष्टघटविषयज्ञानेन
नघटत्वविशिष्टघटविषयिण्यानकार्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वादस्यायत्नआह तथा
चेति घटत्वविशिष्टबोधइतिस्वरूपतस्तत्प्रकारकबोधइत्यर्थः कार्यकारणभा
वइति तथाचज्ञानितमात्रइति बोधस्यघटत्वांशेज्ञानितत्वप्रकारकत्वेनोक्तशक्ति
ज्ञानकार्यतावच्छेदकाक्रान्ततयाकार्यतैसंभवात्घटत्वांशेज्ञानितत्वप्रकारकघटत्व।
विशिष्टघटविषयितानतरेणज्ञानितत्वप्रकारकशक्तिज्ञानस्यहेतुत्वान्तरंकल्पनीय

मितिभावः ननु तद्देशोन्यप्रकारकत्वघटितधर्मस्यार्थसमानप्रकारकतयाकथंका।
र्यतावच्छेदकत्वमतआरूप्यपेवितमिति तथाचनिरवच्छिन्नप्रकारताकतद्विशिष्ट
बुद्धिप्रतिनिरवच्छिन्नप्रकारताकतद्व्यक्तिज्ञानस्यसावच्छिन्नप्रकारताकतद्विशि
ष्टबुद्धिंनसावच्छिन्नप्रकारताकतद्व्यक्तिज्ञानस्यहेतुत्वकल्पनात्रोक्तदोषइतिन।
योक्तमित्यर्थः तदभिप्रेत्येति उक्तांशुक्तिमनसिनिधायेत्यर्थः द्विकमितिपदं।
याचष्टेजातिव्यक्तीइत्यर्थइतिविशेष्यविशेषणभावापन्नेनेत्यर्थः एतेषाम
तानामाकरस्थत्वेपिव्यक्तिःपदार्थइतिसूत्रस्यएवञ्चोदन्तमः जातिविशिष्टव्यक्ति
बोधेव्यक्तिपाक्तिज्ञानहेतुत्वनयैवजातिभानोपपत्तेः शक्यैकपदशक्तिनिर्णायकत्व
मेतावदर्थः २॥ त्रिकमितिजातिव्यक्तिलिङ्गानीत्यर्थः सत्वरजस्तमोगुणा
नांसाम्यावस्थानपुंसकत्वम् आपिकांशुक्त्वे यथावद्यःस्त्रीत्वम् तत्त्वपाहुनि।
र्दिनद्याघ्यवतमेवविरुद्धधर्ममारोपयतदादिशाद्यभिधेयत्ने केषांचिदेनकालिया।
त्वव्यवहारस्यसमानानुपूर्वीकत्वेनपाद्यानामभेदारोपात् एवंचपदार्थपदे

व्यक्तिपदे स्त्रीत्वमेव·

पुंस्त्वमेव वस्तुपदेनपुंसकत्वमेवेति सर्वत्रैवार्थपदार्थः इयंव्यक्तिः इदंवस्त्विति।
व्यवहारः तटस्तटीतटमितित्वोपपद्यतेतत्रलिंगमर्थपरिच्छेदकत्वेनावती
तिपद्यादिशब्दोक्तंपशुः स्त्रियोनास्तीतिपशुनेत्यादिविधिर्नच्छागपादीनेगतेन
प्रयोजयतीतिविभावनीयम् लिंगत्वंचप्राकृतगुणगतेनाथमस्तद्विशेष्यश्चन
पुंसकत्वादीत्याशयेनाह सत्वेत्यादि साम्येति उपचयापचयराहित्यमित्यर्थः
वृद्धिरुपचयः अपचयोह्रासः अनन्ततयाचशिष्टानांतत्रहिवस्त्वेवतत्तल्लिंगव्यवहा
रेबीजमितिभावः नत्वनार्थनिष्ठंलौकिकलिंगवत् किंतुशब्दनिष्ठमित्या
ह जातिगुणक्रियाशब्दवृत्तीत्यर्थः तद्वाच्येत्यादिशब्दरूपस्यार्थवाच्यमि।
त्यर्थः पुंलिंगः शब्दइतिव्यवहारात् स्वमोर्नपुंसकादित्यादिकात् सूत्राच्चेति
भावः नन्वेवंतिपदस्यासमानाधिकरण्यात्पचत्यादिरूपेभेदकेपुंलिंगमेवस्या
र्थः भिद्येतइतिसमानानामपूर्वीकत्वेपिपरस्परवैपृथक्त्वेनपचतीपचतइत्यर्थः न
न्वतर्हिकचिदनेकलिंगत्वव्यवहारः किंनिबंधनोतत्राहकेषांचिदिति।

तथाचशब्दभेदेपिसमानानुपूर्वीकत्वनिवेशनाभेदादपासाद्युपपत्तिरिति भा-
वः अर्थनिष्ठंलौकिकंतत्वनानात्वाश्रयोकेशवकुम दारानित्यादौशास्त्रकृतमर्थेत
द्रसत्तान्नत्वानापत्तेः तथाचभाष्यम् एकार्थेशब्दान्यत्वाद्दृष्टंलिंगान्यत्वमव
यवान्यत्वाच्चेति एकस्मिन्नर्थेपुष्यस्तारकानक्षत्रमितिलिंगनानात्वदर्शना
त्कुटीकुटीरइत्यादौरेफावयवकत्वेनभिन्नेलिंगभेददर्शनाच्चान्यदेवशब्दनिष्ठंलि
गमितितदर्थः अर्थनिष्ठत्वेपुंलिंगाःप्राणाइतिसामानाधिकरण्यानुपपत्ति
रितिभावः एवंचेतिपारिभाषिकशब्दनिष्ठलिंगस्यतद्व्यवहारनिष्ठत्वेनस्यर्थः
व्यवहारइत्युपपद्यतइत्यनेनान्वयः अर्थनिष्ठस्यैवतद्व्यवहारनियामक
त्वेनस्त्रीव्यक्तिः वस्तुपदार्थपदाभ्यांनव्यपदिश्येतेवंशुक्लपादिरपिव्यक्त्यादि
पदैःस्तनकेशवादिरूपलौकिकलिंगस्य व्यवहारादावसमानदाचकात्स्त्रीत
द्योतकप्रत्ययानुपपत्तेरितिभावः तटस्तटीति अर्थोलौकिकलिंगाभावे
पिपरस्परासमानाधिकरण्यपारिभाषिकलिंगविभिन्नानांनत्वकार्यभाक्त्वे

चोपपद्यत इत्यर्थः ननु शब्दनिष्ठोक्तलिंगस्यैव स्त्रीपुंसादिव्यवस्थानियामक।
त्वेन तस्य स्त्रीवाचकपशुशब्देपि संभवात्पशुनापत्नेन तत्र स्त्रीपदेनांशेपि विधाने।
स्यात् ननु स्वत्वकारणकयागादृष्टाद्युत्पत्तिः स्यादुपात्तलिंगस्य व्यक्त्यादिश।
ब्दोक्तलिंगवत्स्त्रीपुंसमसाधारण्येनार्थोपविच्छेदकत्वादत आह तच्चेति निष्ठ।
मक्तलिंगे चेत्यर्थः अर्थेति अर्थनिर्णायकत्वेनेत्यर्थः यथास्वाश्रयोलिंगात
राश्रुतिविच्छेनेतथा न भवतीत्यर्थः तदेवास्पष्टादीनि शब्दोक्तं पशुशब्दोपात्तमि
त्यर्थः पशुः स्त्रियामिति यदि पशुस्त्रीयागांगानतयाविवक्षितनाभविष्यत्तदा स्त्रीमि
त्रविवक्षितनाभावविभक्तेंपतेनेन तथायोक्ष्यत किंतु पश्वेत्येवावक्ष्यत् तदनुपा।
दानात् पशोरेवयागांगमिति निर्णीयत इत्यर्थः ननु व्यक्त्यादिशब्दानामर्थनिष्ठ
लिंगानादेशात्प्रवृत्तिनिमित्तभूतशब्दस्यापि तथात्प्रवृत्तिसंभवात्कथमस्य लिंगस्या
र्थोपविच्छेदकत्वं यथार्थेका निराचष्टे २ नन्वव्यक्त्यादिशब्दोक्तलिंगस्यैव यथा
दिशब्दोक्तस्यापि साधारण्येनोक्तम व्यक्तिशब्दस्य नित्यस्त्रीलिंगत्वेन तथा।

ल॰
ह॰
१०९

109

सेभवेपिपशुशब्दस्यनिसंदिग्धलिंगेप्रमाणाभावात् पशुनापायेगत्याचरेतेपश्चे
त्रभ्यायश्यागवेश्न्यादिविदेदर्शनाच्च मीमांसायांचतत्रैवपशुनायजेतेत्यत्रैकत्व
पुंस्त्वयोर्विवक्षितत्वाच्छागेनैकपशुभिः पशुस्त्रियावायागइतिप्रतिपादितत्वाच्च
यज्ञार्थीमादिनावस्त्वादिपदसंग्रहः सायावाग्निष्वाश्रयपदवाच्यत्वसंबंधे
नस्त्रीलिंगत्वेनेति स्त्रियांक्तिंतित्वनपात्रसत्वादितिभावः ननुकृष्णैतापशु
नेतिप्रयोगएवतस्यपुंस्त्वेमानमतआह पशुनितयावेदपशुशब्दस्त्रीलिंग
त्वस्यापिदर्शनेनतस्यावक्यादिशब्दसाम्यमितिभावः नत्रमीमांसकसंमति
माहमीमांसायामिति वक्ष्यमाणत्ववाक्यादाह वक्तृतत्त्वविशेषविधाभावे।
उप्रप्यायोनानोपुंस्त्वस्यवाक्यवाननिर्णीतत्वादेदभाष्येपितमादिश्वक्वेदमित्वा
वचनमितिनाभावाभावश्न्यादेः पशुशब्दस्यनिमपुंस्त्वनिर्णयात् प्रकृतेपा
पौवाक्तिशब्दसेवपश्चापशुलेत्वप्रयोगात् यज्ञापिपशुशब्दमात्रमनिर्णी
तमस्तितितत्रापिच्छागेनवामेत्रवर्णादिमायेनैवनिर्णयः मंत्रवर्णोहिच्छागस्य

१०९

वपाया मेदस इति श्रूयते तत्र छागस्येति छागपशुसंभावितमिति भवतीति तः
पुंस्त्वनिर्णय इति विस्तरेणाग्रेपवितं भवति ॥ १ ॥ ननु कथमन्ययोगानां पुंस्त्ववेदे।
पेऽस्य गुणत्वं स्त्रीलिङ्गप्रयोगानुपपत्तिरित्यत आह वेदभाष्येपीति तथा च प
शुशब्दस्य व्यक्तिवाचकत्वसामान्यात्तदर्थे लिङ्गस्यार्थपरिच्छेदकत्वमिति भावः न
हि केषांचित्प्रयोगाणां निवारयितुमशक्यमत आह छागो वेति न्यायेनैवसत्त्वेनोक्त
लिङ्गस्यार्थपरिच्छेदकत्वमुदासः अतः संभावितमिति छागपशुशब्दस्य निरपेक्षलि
ङ्गत्वाभावेन नित्यस्त्रीलिङ्गव्यक्तिवाचकसामान्याभावेन लिङ्गस्यार्थपरिच्छेदक
त्वाङ्कवतितेन संज्ञव्रीनोपपयोर्निर्णय इति भावः अग्रेपवितमिति लौकिकेति
गमेव वा नामार्थ इति तत्राकवयव विशेषसंख्यानरूपं रावनिमाटाङ्गस्त्वारोपनि
वेधनेनान्यगुणकार्ये राजाज्ञाहाः पुंसीत्यादिलिङ्गानुशासनस्यैवोक्तार्थेमा।
नत्वात् अतएव वनपशुस्त्रियायागसिद्धिः अथवा स्त्रीत्यादिनीति स्वतिसे।
मानयपवैनाः केषांचित्समवस्थिताः अविकृता विकृताभियोगमहिष्यादिः।

पा॰

प्रति॰

न्तु॰
टी॰
११॰

ज्ञातिभिरिति वाक्यपदीयादितित्रपादितम् अथ लिंगे शक्तिग्रहविषय
तायाश्चभावेनशान्तिपतिकार्यत्वाभावाच्चिकइतिपक्षः कथमुपपाद्य इति
चेत् शृणुम समानेष्वेसकादिमादित्वत्रयामाण्येनप्लिंगादिविशिष्टोये
घटोघटपदवाच्यइत्याकारकशक्तिग्रहाभ्युपगमेनशाब्दनिश्चमेवलिंगेन
त्वादिप्रवृत्तौनिमित्तमितिमतेतुशाब्दार्थयोरभेदेलिंगस्यसाक्षादित्यथासा
श्रयेवाच्यत्वसंबंधेनार्थोपप्रकारत्वापूर्मितावच्छेदकसमानाधिकरणत्वेन
वाशक्तिग्रहविषयतायाः फलवत्वेनबोधनियामकत्वकल्पनादिति अपि
कमन्यत्रप्रपंचितम् २ ॥ घटलक्षंसाख्यामतिनेत्रिकामितमर्थः ननुनयथा
तिरेकाभ्यांप्रत्ययस्यैवतद्वाच्यं ननुपवलिंगादीनामुपस्थितौप्रकृतिवा
च्यत्वमानाभावाद्वृत्तिरेवसमम श्रमयवर्जितेरथियरूपत्वादीश्रमयमना
नतोपिदोयास्प्रकृतेरेववाचकत्वेकल्पने लिंगान्वयासनस्यप्रकृतेरेवद
र्शनाच्चेति अतएवेषुननिर्बंधः प्रत्ययस्यैववाचकतायाउक्तत्वात् घोतिका

110

न॰

११॰

वाचिकाबास्य दिनारीनो विभक्तयश्चेतिव्याकरणपदीयेपत्तदृश्यस्यापिस्वार्थ
नानेषाकेइत्ति वकृस्थलेषु त्वनारस्नैवं नयितेद्राधामेननस्वहृपस्वत्रादौग्यंके
स्मो २९ ॥ लिंगादिद्वयस्यननामार्थत्वमत्तत्वमलभ्यनादित्माभिप्रेत्याशंकते न
त्विति अन्वयेति सवेलिंगादिप्रतीतिविरहभावेचनतस्यतीत्यभावव्यास्थाकारा
काभ्यामित्यर्थः तथाचताभ्यांतेषामन्वयव्यतिरेकाभ्यांलिंगत्वेनतदुपस्थितिमर्थे
प्रातिपदिकशक्तिः कल्पनीयेतिनिकमित्यादिपत्ताश्रनुपपत्त्रा इतिभावः टा
बादिकेविनापिवामादित्यत्भ्योलिंगबोधेनव्यतिरेकेव्यभिचारस्यस्फुटत्वात
उपस्थितत्वसंक्षादिपत्वमेवप्रागुपपादयति अन्वयेति सौभाक कर्मादिकार्थप्रम
यासमभिव्याहृतैवेपीत्यर्थः इथीति प्रातिनेयंघातोमादिद्यतिग्रहः बोधादिति
कर्मादिबोधादित्यर्थः तथाचव्यतिरेकेव्यभिचारेणानतेषांकर्मार्थकत्वमिति
भावः लिंगस्यतत्प्रकृत्यर्थकत्वावश्यकत्वमाशयेनाह लिंगानुशासनस्येति
चकारेणान्वयव्यत्ययताया व्यतिरेकव्यभिचारस्य समुच्चयः अन्यथेति प्रमया

त॰
९॰
॥

नां वाचकत्वेऽपि येन न शक्तिसाम्यादेवेत्यर्थः एवं विकारादिपदेषु न निर्बन्धः इति इर
मेव समीचीनं मतमित्यभिनिवेशाद् इत्यर्थः ननु वाचकत्वकल्पने हि गौरवं स्यान्नप
दमक्षनाक्षकत्वनिर्वचनाभावेनाह प्रमयस्यैवेति शक्यत्वादिति शक्तेन प्रक्र।
तीनां शक्तत्वकल्पनापेक्षया कतिपयपदानामेव तत्कल्पने लाघवात् इ
यिपदेष्वादौ तत्काचित्कत्वेऽपि ह तत्त्वे कल्पनेन नापूर्वत्वा लाघवान् अपायात् ने॰
श्रमयाथार्थ्यानतिकनानियामिनेपि यनिकाभावात्तदनुपपत्तिरिंद्धविहाना प्रवेश।
मयशक्तिग्रहकार्यतावच्छेदककोटावनुप्रविशतो नत्वनिवेशाज्ञानुपपत्तिवाच
त्वा॰ कत्वास्तु तादृश्येव न तत्कवचनं दित्वानेनाभ्यासाश्रयत्व सामग्रस्य प्रयेविलम्।
पत्तद्वेपि हरिसेमानिमाह ह्यानिकास्थिति हिनस्येव द्वेकयावितत्वश्वय मोपा
दानादिस्वादीमन्मम यद्वा सांख्याबनोर्थस्य समन्वयाभिधायकं सनिन्नस्यो न
शर्थम तत्त्वस्त्याकारकानुसंधेवेकत्वादिविशिष्टत्वदादिवाद्वेकेनितत्वं र्थः म
मार्थ्यानर्थयोः साक्षाद्भेदेनान्वयस्यानुमानं दूषिभिधानानभिधानत्वप्रसक्ता। ॥

त्वा

नुपपन्नेस्वकारकेविभक्त्यर्थः यदिचनामार्थयोर्भेदेनपरस्परान्वयायतंडुलक
मेकपाकविशेष्यकबोधेद्वितीयातंडुलपदसमभिव्याहृतपचतीत्यादिशब्दी
ज्ञानस्यहेतुत्वकल्पनयैवनिर्वाहेसितेशाकं संख्यायायोतकत्वपक्षेनभिहित
सूत्रस्यनातिप्रयोजनमितिभाष्येतत्तदास्वकारकेपिप्रातिपदिकार्थः नचैवं
प्रातिपदिकार्थप्रकारकबोधेसुज्ञन्योपस्थितेर्हेतुत्वेविहीयेतेतिवाच्यमेतत्क
ल्पस्यहेतुत्वात् ध्वंसेपचकमितिपदस्योपपत्तिरितिबोध्यम् वस्तुतस्तुलेखिति
भाष्यायाकारत्रेयोविश्यर्थः तत्रचतत्वपक्षपचकपक्षोतजोपपदमितिसूत्रकण्ठे
नोपपन्नस्तौ त्रिकमितिपदस्तुकाशिकायामेवस्पष्टः प्राधान्येनेति तत्रस
र्वेषामेवपदार्थानांभाष्यकृतोपपन्नस्तत्वात् सूत्रारादिमादिनानभिहितसूत्रेश
ह्याते शाब्देपिपदभेदेनेतिमूलेपक्षेप्रातिपदिकार्थेरतिपदस्यपदर्मितात्पर्येनत
द्वनावद्यिवेनभ्रमिकामारवयति २ शाब्दस्तावच्छाब्दबोधेभासते नसोस्तिप्र
त्ययोलोकेयःशब्दानुगमादृते अनुविद्धमिवज्ञानंसर्वंशब्देनगम्यते.त्यादा।

भासते

ल॰
ह॰
११२

न्नभविकोक्तेः विसृष्टस्त्वारपेत्यादावर्थोच्चारणसंभवेन विनाशाच्छब्दविषये शाब्दबो
धासंभवनिरोधेति सोपि प्रातिपदिकार्थः शाब्दमात्रेणतज्ञानेमासमासार नसोस्ती
ति प्रत्ययः शाब्दात्मकेज्ञानेम शाब्दानुगमात शाब्दविषयत्वादित्यर्थः अनुवि
द्धमिति विषयतयार्थेन संबन्धमत्र सर्वमेव शाब्दज्ञाने शाब्देनापि विषयतया
संबद्धेमासमानस्यानुव्यवसायस्तिरोधः अनुव्यवसायो यथा ज्ञानं शाब्दवि
षयमवगाहते तथा र्थोशेनशाब्दकं शाब्दमपि अतएव घटपदजन्यशाब्दबोधा
नंतरं घटं शाब्दयामीत्येवानुव्यवसायोन कलशं जानामीति भावः ननु तावता शा
ब्दबोधस्य घटशाब्दविषयकत्वसिद्धम् नस्तु तज्ञानस्य तस्यापि संभवात् शाब्द
स्य वाच्यत्वासिद्धिरित्यत आह विसृष्टमिति अर्थोच्चारणेति विसर्जनीयान्तं कृष्ण
इति कोशस्तु मत्यादिति विसृष्टशब्दः शाक्तोनीयान्तस्योच्चारणसंभवेनेत्यर्थः शाब्द
बोधेति विसृष्टशब्दकर्मकोच्चारणान्तरूपवाक्यार्थस्यानध्यवसानस्यानुपपत्तिरि
त्यनुकरणस्यानुकार्येशक्तिः सिद्ध्यतीति सोप्यनुकार्यरूपशाब्दानुकरणा

शाब्दस्वशक्तिपरिकार्थे इति समुदितार्थः प्रकारो लक्षणोपस्थितस्य विशेष्य
त्वासंभवादिति भावः १ नवलक्षणापानिर्वाहः निरूढलक्षणायाः शक्त्या
नतिरेकात् जबगाङ्दशामच्छारयेत्यादौ शक्याश्रेष्ठाकासंबंधरूपलक्षणा
याश्रयणाच्च श्रुतानामावश्यकत्वेनानुपपत्तेयोगात् गांगामच्छाव्यत्यादौ भाषाया
श्रुतानामनुकरणे साधुत्वास्प्रतिपत्ते स्तेषां शक्यभावेन पदत्वेन लक्षणाया
असंभवादित्यभिप्रेत्य बोधापिक्व विशेषातिपरिकार्थे इत्याह १ लक्षणेति
स्ववाच्यवाचकत्वरूपयेत्यर्थः नावतापि पदार्थत्वासिद्धेरित्यर्थः निरूढेति
नरूढत्वं च स्वतन्त्रबोधसमानाकारसर्वस्वबोधकालिकत्वं लक्षणाया अ
तिरेकेपि यत्र तत्राय लक्ष्यैव पदार्थत्वासिद्धिरित्यभिप्रेत्याह जबगाङ्द
शामिति तादृशसमुदायस्य काव्यघटकत्वात् संबंधरूपलक्षणायाः असंभवे
न तत्र स्मर्थः सम्मेतेन तादृशसमुदायस्यैव तत्र परशक्यत्वाज्ञानुपपत्ति
रिति भावः ननु तत्समुदायस्य शक्यत्वेपि तद्घटकवर्णानां चैत्यायर्थकता

ल· द· ११३

113

यानद्वाचकत्वरूपलक्षणाल्लक्षणासंभवेनेत्याह शक्यानामित्यादि शक्तेनैव
लक्ष्यस्यार्थापि तस्य बोधानौपयिकत्वेलक्षणातात्पर्यत्वस्यान्यथा तेनत्वानस्य
चप्रकृतेभावेन नलक्षणायानिर्वाहइतिभावः ननुशाब्दबोधात्पूर्वं हि तस्या
कृतालेनाहशक्तिग्रहासंभवेपि पदार्थविज्ञानतनाह शाब्दनिग्रहादिनाद्वद
संस्कारेण पदार्थोपस्थितिद्वारा तेनाह शाब्दबोधोपपत्तिः स्वरूपमित्याह यामि
ति गोषाब्दानुकरणेसाधुतायाः सर्वसिद्धत्वादितिभावः तेषामनुकरणशा
ब्दानां परत्वेनैयायिकनयेलक्षणायां संभवाद्वत्ति मत्तनिर्वचनशान्तिपा
दिकसंज्ञान्वयपारिनिषिधः षोडशापीतिष्ठोकपंचकसहितः शाब्दापी
त्यर्थः कचिदितिश्रवणकृत्तकरणस्य लेनत्वानुकरणादि विधेयनेवर्णस्य
च नत्रापि परत्वेनीत्यादि द्वितीयेभवेवाभ्यासानिवोधाम २ शाब्दा
पि यदि भेदेनविवक्षास्यात्तदातथा नोचेद्धोत्रादिभिः सिद्धाप्यसावर्थो वभा
सेते ययन्त्रकार्याणुकरणायाभेदविवक्षातदा शाब्दापिशानिपादिकार्थः य

दिनभेदविवक्षातदाश्रोत्रादिभिरुपस्थितोपिअर्थवद्भासतेअपिदैनोउपस्थि
तत्वाद्भासतइत्यर्थः अयंभावः अन्नकार्यानुकरणयोर्भेदेनुकार्यस्य पदार्
उपस्थितत्वात्तत्सिद्धये शक्तिकल्पना अभेदेपक्षेतुविषयस्यैकत्वात्तस्यअम
तरूपेणपदजन्योपस्थितिमादायशाब्दबोधविषयतोपपत्तिरिति १ भेदेति
पदरित्यादौध्वनिमयत्ववर्णमयत्वाभ्यांभुवोऽनुमित्यादौअर्थपदार्थकत्वाभ्यो
यदितिदिक्तेनार्थः शान्तिपदेकार्यंइतीतितयाचमूलोक्तः स्वक्रमसाभ्योविति
स्वेभाष्यइत्कम योसावाश्रायस्यवामशाहः पञ्चतेसञ्चप्रकृतेवस्यवा।
मीयमित्यादौपरार्थेन एवशान्तिपदिकत्वाच्छेपिडितीतीतिभावः मूलेयथा
वभासतइतिपाठाभिप्रायेणव्याचष्टेयथवदिति नचवस्तुइत्वार्थइतिभावः
नन्वतद्भासनेकोहेतुरतआह अपितिति हेतुमेवव्यक्तीकरोति उपस्थितत्वा
दिति अवजनकप्रत्ययविषयत्वादित्यर्थः अर्थविभासतइत्यत्रतायमुपस।
र्गोरुपाहः किंतिवार्थेकोवशाहइत्याविष्कर्तुंतदिति निर्मोकेणयात्तनिदिश

ल० र० ११४

114

इति बोध्यम् मूले श्रोत्रादिभिरित्यादिना लिप्यादिसंग्रहः उक्तार्थमेव विशद
यति शब्दं भावयन्निति शक्तिविनिर्णयसंबन्धस्य स्मरणजनकत्वादिति शेषः तथा च
पदश्रुतिज्ञानजन्योपस्थितिसमानाकारस्य सकलसंभावनामित्यर्थः अभेदश्चात्र ताद्रू
वत्तायामित्यर्थः स्वनिरूपितवृत्तेः स्वस्मिन्नसंभवादिति भावः हेतुत्वादिति
पदजन्योपस्थितावन्वेति नादृष्टविषयत्वोपपत्तिरिति शेषे इदं बोध्यम् अभे
दपक्षे समनन्तरूपामुपस्थितिमादाय श्लोकशाब्दस्य भानेन तथात्वे समाना
येष्वादावर्पितां सामग्रीमादाय भानस्य इति वाच्यं तथा शाब्दबोधमात्रस्य श्रा
वृत्तिविषयकत्वसिद्धिः नतु केवलरूपमिति भाष्ये शाब्दपूर्वकस्थार्थस्य संशयस्य
इह शाब्दे शाब्दसंभवादर्थस्यानिवृत्तिरिति नत्र शाब्दस्वकल्पस्य शाब्दविशेष
णाकरत्वमर्थः तथा बोधकभाष्याच्छेदतदर्थयोः कथयोरपि शाब्दसंभावनं लोके प्र
श्रायामेव शाब्देन तत्संभवाच्छब्दस्यैव तत्र अतएव नतोक्ति अन्ययोर्लोक इति
स्वेवोक्तवाक्यपदीययोः स्वामस्यासंगतानि इति १ एवमुपस्थितिप्रसंगवारणाय

वृत्तिजन्येति वृत्तिज्ञान
जन्येत्यर्थः १

वृत्तिजन्यपदोपस्थितिर्वेवहेतुः तथाप्यत्राश्रयतयावृत्तिसम्बन्धस्य सत्त्वान्ना।
नुपपत्तिः निरूपकताश्रयतान्यतरसंबंधेन वृत्तिमत्त्वस्य शाब्दबोधविषय।
त्वेऽकल्पतन्त्रत्वनवद्यम १ वृत्तिश्च संबंधेनोक्तिवदोल्लीन्यनोचरपराउपस्थितस्या
काशस्य शाब्दभानवारणाय तदर्थः, वरपदे वृत्तिविरमादेतादृशपदोपस्थि।
तेरेतत्तयाप्रकृतेतरभावनानुकरणस्य शाब्दविषयत्वेऽपि दोषमिति भावः।
आश्रयतयेति बोधकत्वे शक्तिरित्यभिप्रायेणेदं नन्वकसंबंधेनैव वृत्तिमत्त्व
स्य शाब्दभाने तत्त्वे निरूपकतयान्वहेतुः एवं विषयत्वानुपपत्तिरत आह।
निरूपकत्वेति प्रामाणिकगौरवस्यादोषत्वादिति भावः यत्नवद्यमिति वृत्ति
निरूपकार्थबोधकस्यैव शक्तिपरिकल्पनेत्वात्रामेदपदेतन्मसक्तिरितिभा
वः नन्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंबंधाश्रयताषः स्वात्मिन्नतुगमात्करणस्य।
वृत्तिमत्त्वे तत आह २ संबंधस्योभयनिरूप्यत्वात्पदार्थस्येव तद्बोधकत्वेन स्वस्या
पित्तानसंभवाच्चेति उक्तंच वाक्यपदीये शास्त्रे आहकत्वेच हेतुः शक्तीनजसोप

या तस्यैव सर्वेषां शाब्दानामेतेष्वयगवच्छिन्नेऽस्तीति विषयत्वमनादृत्य शाब्दत्वेनार्थः प्र
काशात्वश्च निच । तद्बोधकत्वेनेति शब्दत्वात्मकशाब्दबोधजनकत्वेनेत्यर्थः इ
यं युक्तं दृष्टान्तेत्वस्मिन्नपि तादृशसंबंधावच्छिन्नत्वाभ्युपगमात्मस्य शाब्दविषयता
स्वरूपापादानेऽयं वदीमा शाब्दस्य शाब्दमात्रे भानेऽपायमिति भावः स्वरूपतियोगिकत्व
विशिष्टसंबंधस्यापि तस्मिन्सत्तायां हरिवाक्यं प्रमाणयति उक्तंचेति ग्राह्य
त्वे बोधकत्वे एतेऽक्तशब्दा इत्यवच्छिन्नेऽस्मेनेनत्तयोः समनैयत्यं बोधकत्वे दी
पात्मकत्वेन स्वविषयसन्निधाने शक्तिद्वयं लोके सिद्धम् तदसमवधाने तद्ग्रा
ह्यत्वमेव यथा एवं शब्दानामर्थाबोधेऽक्त शक्तिद्वयं तद्बोधे तत्त्वग्राह्यत्वमेवेति ।
तदर्थः तस्यैव पर्याप्तत्वमप्युक्ताधौपयिकमाह विषयत्वमिति स्वस्य विषय
तानसेपाय शाब्दं ढौंत्वबोधकत्वस्मर्थः स्वत्वमार्थबोधकत्वस्य स्वविषयकत्व
व्याप्यत्वमिति पर्यवसितोऽर्थः अयंभावः पदार्थयोरभेदसंबंधेन तन्मूलकार्थ्याः
साक्षाद्व्यादर्थो कारक्षणोजायमानार्थेतस्यांशाब्देनापि स्वाकारसमर्पणाद्वा

बोधमात्रस्य शाब्दविषयकत्वसिद्धिरिति प्रपंचितं चेदमधिकमन्यत्र २ ॥ प्रसंगा
दन्यकार्यान्वयकारणयोर्भेदं प्रदर्शयन्नाह अत एव गवित्याह भस्त्रायामि
तीहत्याम न प्रातिपदिकेनापि पदं साधु लब्धम् नम गवित्यमाह भस्त्राया
मित्येवमादि याचतोऽन्वयकारणत्वाईश्चन्वकार्यान्त्रिमिप्यते अत एषामर्थवत्ताभावा
दर्थवत्त्वात्मविभाषयाप्रवृत्तौ न पदत्वेन वा प्रातिपदिकत्वम् अथ च साधुत्वमिष्ट
प्रपद्यते अन्यथा प्रत्ययः परश्च प्रपदेन प्रयुञ्जीतेति निषेधादिलं यत्नादसाधुता
पत्तिरिति मर्थः ॥ इति श्रीमद्रंगोजिभट्टात्मजकौण्डभट्टकृते वैयाकरणभूष
णसारे नामार्थनिर्णयः ॥ ४ ॥ अन्यथेति भेदपक्षे सौवाप्यूपपदसमर्थः प्र
त्ययः परश्चेति नियमशास्त्राणां निषेधस्तेनापि प्रवृत्तेरेकत्वासिद्धतया प्रत्यय
परत्वप्रकृतिः प्रत्येकं व्याख्यानकेवलेति नियमानुवादरूपस्यापदेन प्रयुञ्जीतेति
निषेधविधेः अन्यपद्योगस्य प्रत्ययं विनोच्चारणेति क्रमणादसाधुतापत्तेरित्य
र्थः मत्स्यतेतस्य प्रत्ययायोगप्रत्येन निषेधे विषयताया पदाभावात् तदति क्रमा

ल॰
द॰
११९
116

भावात् साधुत्वादेवचतत्रावादेशोपपत्तिरन्यथाभाषाशाहेष्विवनस्यप्रवृत्तिरेवा
स्यादितिभावः २ ॥ इतिमध्यमासावलन्तुदर्पणोनामार्थनिरूपणम् ॥ राज
पुरुषइत्यनेकपदत्वादितेसमासेलक्षणमथानेकपदस्याकैवनिर्वाहेनतत्रातिरिक्ता
शक्तिरितिमतेदूषयितुंप्रसंगाद्विशिष्टशक्तिंसिद्धांतयिष्यन्नादौतद्विभागप्र
दर्शनमित्याह २ समासास्त्विभजन्ते सुपांसुपातिङानामाख्यातेनाथतिङांति
ङा सर्वेतेनेतिचेत्ययःसमासःषड्विधोबुधैः सुपांसुपाधरद्वयमपिसर्वेत्ता
राजपुरुषइत्यादि सुपांतिङाअर्थेपदंसर्वेनमत्तवेतिङ्‌ नम पर्यभूषयत्।
अनुव्यचलत् गतिमतोदात्तवतातिङापिसमासइतिवार्तिकात्समासः सु
पांनाम्नाऊं भकाइतितिउपपदमतिङ्‌तिसमासः सन्नगतिकारकोपपदा
नांकृद्भिःसहसमासवचनेप्राक्तनुबुत्पत्तेः शागित्यर्थात् चर्मक्रीयमाणेः अश्वा
याचर्मक्रीतीत्यादौनलोपानापत्तेः धातुनाउक्तपदंयात्समाकेनसामिङ्‌नम
करम् ःश्रायतस्तुः वषट्कृत्यायतन्तुकरं नामोरुशीर्ष्येतिवार्तिका

न तिङ्गोतिङ्गापिवत्तावादत्वापचतभृज्जतेत्यादि । आख्यातमाख्यातेन क्रि
यासातत्ये इति मयूरव्यंसकाद्यन्तर्गणसूत्रात् तिङ्गोसुबन्तेन सर्वपदेति ङ॰
तमन्तं सुबन्तेन्नस्तित्वः नास्तिकर्मणाबकुतमाभीलोपकर्तावेवाभि
ध्यातीति मयूरव्यंसकाद्यन्तर्गणसूत्रात् अयं षष्ठियोपि समासः सहसुपे
त्यत्र योगविभागेन भाष्ये सुमादितः सहः शाब्दकोशभाष्ये । समासत्वं
चं कि संबंधेन समासपदवत्वम् एकार्थीभावापन्नसमुदायविशेषावा
एकार्थीभावेमानेचसमर्थानांपदवचने किंपुनः समर्थंनाम पृथगर्था
नामेकार्थीभावइत्यादि समर्थमत्रस्थंभाष्यम् नत्वेकार्थत्वमेकोपस्थिति
विषयार्थकत्वमिमाधन्यत्रस्वपंचितम् गतिमतोदात्तवतेति उपलक्षणा
मिदम् सहसुपेतियोगविभागस्यापि यणादेशः समासान्तोदात्तत्वेचसंप
धेते सत्त्वत्यतिसत्त्वनतनत्वितिङ॰ चैकसोक्तत्वादितिभावः अयमर्थेतिमत्रत्य
त्वेः शाकसमाससंज्ञोपगमस्त्वर्थः नलोपेस्यसापदत्वादित्यादिः यद्यपु

ल॰
वृ॰
११२

उपपदमितिसूत्रेभाष्येनयोर्योगयोर्निर्देशेनविस्तरेण तथाचोपपदमतिङ्
समासंज्ञाबलादेवपूर्वपदेऽस्मिन्नुपसर्जनत्वमेवसमासइतिभावःकुम्भकारादिरिति।
नन्वत्रहिप्रथमैकंसमाससंज्ञावारणार्थंनसमस्यप्रह्मसमर्थाद्यपेवाकपतिसमा।
सिद्धार्थेनपरिहृतमतिङितिसिद्धेसत्यपहरणेकर्तोनिन्तस्यैतमुपोत्तरनयोर्योगयो

योग॰

र्यथाविज्ञापयतमतियोगयोर्विभागःकरिष्यते सहसुपसमस्यतेकेनस
मर्थेनअनुव्यचलतअनुप्राविशत् ततःसुपासुपाचसहसुप्समस्यते अपि
कारग्रहणात्तव यस्यसमासस्यान्यलक्षणंनास्तितस्येदंलक्षणंभविष्यती
तत्कृतम् अधिकारप्रयोजनंतदेवदर्शितःपञ्चमीत्यादौसमासेनापिकतरेणस।
माससंज्ञानिवारणायैवेतिबोध्यम् २ सो २० ॥ स्वयंभाष्यादिसिद्धेतद्

तौ॰

हेतुत्यायप्राचीनवैयाकरणोक्तविभागस्याव्याप्त्यतिव्याप्त्यादिभिःलक्षणमा स
प्रायिकत्वंदर्शयति समासस्तुचतुर्धेतिप्रायोवादःतथापरः योयंपूर्वप।
दार्थादिप्राधान्यविषयःसच भोनर्थ्यान्मोपिरोकाण्डवयादिवदाश्रितः।

११२

चत्वारो अव्ययीभावतत्पुरुषद्वन्द्वबहुव्रीहिभेदात् अर्थभेदाश्चत्वारः स्मृतपूर्वः।
द्वन्द्वः कार्यः प्रायतन्त्रः वागर्थाविवेत्यादयोऽपि प्रमाणम् तथा पूर्वपदार्थप्रधा-
नोऽव्ययीभावः उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः अ-
न्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः इत्यादिलक्षणमपि प्रायिकम् उन्मत्तगङ्गं सू-
पप्रति अर्धपिप्पली द्वित्राः शाकपार्थिवादीनामित्यादौ परस्परव्यभिचारात्
तथा हि उन्मत्तगङ्गमित्यादौ अव्ययीभावे पूर्वपदार्थप्राधान्याभावादव्याप्तिः।
[illegible] अन्यपदार्थप्राधान्याद्बहुव्रीहिलक्षणा-
तिव्याप्तिश्च अन्यपदार्थे च संज्ञायामिति समासात् सूपप्रतीत्यव्ययीभावेऽ-
न्यपदार्थप्राधान्यात्तत्पुरुषलक्षणातिव्याप्तिरव्ययीभावाव्याप्तिश्च सुप्प्रतिना मा-
त्रार्थे इति समासः अर्धपिप्पलीति तत्पुरुषे पूर्वपदार्थप्राधान्यसत्त्वादव्ययीभा-
वातिव्याप्तिश्च अर्धं नपुंसकमिति समासात् एवं सर्वकायत्र्यादावूह्यम्
द्वित्रा इति बहुव्रीहावुभयपदार्थप्राधान्याद्द्वन्द्वातिव्याप्तिर्बहुव्रीहेरव्याप्तिश्च।

तत्पुरुषलक्षणाति
व्याप्तिश्च

ल० रु०
११८

शक्यापत्त्याद्यभिव्याप्तेः समासवाक्यपदार्थप्राधान्यात् तत्रवृत्तीत्यतिव्याप्तिर्द्रष्टा
व्याप्तिश्च स्यादिति भावः सिद्धान्ते त्वव्ययीभावाधिकारपठितत्वमव्ययीभावत्व
मित्यादि इत्युक्तम भेदमितिशाविष्यरूपमित्यर्थः प्राधिकत्वमिति प्रायोवा
दकत्वमित्यर्थः प्राधिकत्वमेव दर्शयति भवतश्चेत्यति यथोक्तसमासमात्रयत्किं
चिल्लक्षणक्रान्तेऽपि तत्र दधिकारीयस्य ज्ञानत्वाभिष्टत्वाद्दन्तंश्रत्रे बोध्यः वि
भागस्य प्राधिकत्वे प्रदर्श्य लक्षणान्तरमपि तल्लेदर्शयति तथेति सर्वपदार्थे
त्यादि प्राधान्येन समासघटकपदार्थप्रकारकतानिरूपितविशेष्यत्वम् तथा
च सर्वपदार्थविशेष्यकबोधजनकत्वमव्ययीभावत्वमित्यर्थः एवमग्रेऽपि ल
क्षणान्तराणि व्यभिचारादिति यद्यपि व्यभिचारेणातिव्याप्तिरेव तथापि प्रकृ
ते व्यभिचारपदेन दोषत्वेनाननुगतस्यार्थलक्षणदोषमभ्युपगम्य तत्र तस्याशयेनातिव्या
प्त्यादिकं दर्शयति तथा हीत्यादि सर्वपदार्थेति तत्तत्सगादिपदार्थेत्यर्थः एवम
ग्रेऽपि अव्ययीभावेति सर्वपदार्थविशेष्यकबोधजनकत्वरूपलक्षण।

सत्वरूपेणार्थः अन्यपदार्थेतिसमासावच्छेदकसमभ्यर्थोपिकरणविशेष्यक
बोधजनकत्वरूपेणार्थः बहुब्रीहीतिलक्षणेतात्पर्यः ननुतर्हिकाव्ययी।
भावादिलक्षणमतआह १ सिद्धांतेविति लक्षणावच्छेदकानितद्घाकि।
संबंधेनाव्ययीभावत्वादिपदत्वानि भूतपूर्वादीनोलक्षणावच्छेदकाना।
क्रांतत्वात्तल्लक्षणसत्वेपितत्रनदोषइतिभावः ननुत्वात्वांवृत्तिरितिविपत्त।
माश्रित्यमलमवताम्यति १ असंभवश्चेषामित्याह भोतपूर्व्यादित्यादि दे।
वागवयादिनिष्ठलोपलादेर्वोत्तवपश्चलक्षणत्ववरेतेषामपिनसमासल।
क्षणत्वम बोधकत्वात्ततदेवस्यादितिभावः १ पर्धापूर्वोक्तलक्षणानाम
संभवोलक्ष्यमात्रेसत्वेपितत्रनदोषइत्यर्थः ननुतेपूर्वोमपरयोलत्वेनऊहा
पिष्टेत्वेरभावादिभावः इतेःप्राहोतरत्वाम्भुपगत्तणोयथाऋत भोतपूर्व्यस्या।
व्ययीभावसंभवादाह मतेसोपीति दोवेति अन्यपूर्वमस्यकथमत्याश्चत्वो।
धकत्वमित्याशंकायामाह मात्रेशवायवयादिवदेवेति यथाशवयादाव।

ल॰
र॰
११९

विद्यमानमपिवेत्रागवयादिनिष्ठं गेवाऽकनिष्ठं गवयादिष्वेसादृश्यमन्त्ला
काभेदाध्यवसायाद्गवयादिबोधकेनतथासमासेऽविद्यमानमपिविग्रहवाक्य
निष्ठमेवपदार्थप्रधानसादृश्यपारस्थ्यमभावादिगतनत्रर्थबोधकनबोध
कमितिभावः २ ग्रनहत्त्वार्थवृत्तिपदेतत्पूर्वपदार्थादिप्राधान्यव्यवहारेण
उक्तप्रयादृक्षाघायेनमहत्त्वनारयति अनेकयोक्तेषिति २ ननुपूर्वपदार्थ
प्राधान्यादिसमासेष्ववचनम् तथाहिममर्थः परत्रिविधिविनितिहेतुभाष्यकारेरने
कधोकेषुपिपदेषुमहत्त्वार्थासहत्त्वार्थपदयोरैकार्थीभावव्यपेक्षाहृत्स्वरू
पोःपर्यवसानेलभ्यते तत्रामहत्त्वार्थपदेऽङकमवस्थानोंनासंभावनेतायां
कामनसिकृत्वाह॥ महत्त्वार्थायामहत्त्वार्थे हेतूमीतेपुनरस्थिया भेदः संसर्गऽ
भयंचेतिवाच्यव्यवस्थितेः महत्तिपदानित्यार्थेयस्मांसान्महत्त्वार्थोपदेवर्णा
बहुनैपदानामानर्थक्यमित्यर्थः अयंभावः समासघटकेवग्ननविशिष्टप्रत्यय
मानसंभवेनराजपुरुषपदयोरपिपुनरत्नबोधकत्वेऽकृत्यौदृश्यमपापवकारिपरे

११९

वृद्ध्यादिपदानामिव अन्यथा राजपदेपि विशिष्टवाचकत्वं एवं ततः स्यात्तेनोप
स्थितिमत्वादङ्गस्यात्तः पुरुषशब्दे च वर्णङ्गस्य राजपुरुषशब्दस्यापत्तेरिति अत्र
दि नञ्तत्पुरुषपदानि स्वार्थे यस्मात् नञ्तत्स्वार्थो ग्रथमभिप्रायः राजपुरुषादिस।
मासादेनातिविकाधार्किः मानाभावात् कुमारणामादिपदादेवार्थो
पस्थितिसंभवेन कल्पनस्य गौरवपराहतत्वाच्च कुमारक्रियायोगोप्रामाणि
कः कल्पनं तथा वाकोनादिवशात्कुमारशब्दैव विशिष्टार्थबोधः अथ नेयो।
कुवर्ताकिं न तत्स्वार्थो हृतिराहोस्विद् न तत्स्वार्थेस्यादिनेस्यादि एकार्थीभा
वपक्षे तेन एकार्थीभावत्वं कः अपेतान स्वार्थपर्यवसायिनो पदानामा।
कांक्षावशात्परस्परार्थान्वयबोधकत्वं पर्यवसानेन भवतइति अथ ये हृति
वर्तयेति किं तेन आकृतिरिति भाष्याद्धाकाव्य देवेयं वृत्तिनिष्पन्नतिमत माश्रित्यायेवि
वादइति लभ्यतइति परमार्थः एकार्थीभावः सामर्थ्यमिति पक्ष एव बोद्धभेदे
न तत्स्वार्थोपाधिहृति हेयविचारोऽन्यत्र विवेचितम् समासपाठे वेदे वेनाव

कल्पका,

ल॰
११

120

पदशक्तितावच्छेदः इष्टोतमासऋषभादिपदानामिवेति आनुपूर्व्येनतत्वटक।
ताभावविशिष्टानुपूर्वीपदशक्ततावच्छेदकत्वेन ऋषभादिपदांतर्गतऋषभादिस।
मवेतानुपूर्व्याः शक्ततावच्छेदकत्वं तत्समासांतर्गतराजादिपदानुपूर्व्याः शक्तता।
वच्छेदकत्वासंभवादित्यर्थः अन्यथा राजादिपदादन्यादीनामवयवार्थानाः
मपिपदार्थोपस्थितिशाब्दबोधयोग्यतापत्तिरितीतरसंतन्यापापत्तिर्यनंतनमि।
त्यादैतन्नेपत्नापत्तिश्च वाक्येतत्पदार्थस्य वैलक्षण्यतानसंबंधीपुरुषइत्याद्यर्थे
दानः पुरुषः पुरुषराजइत्यादिविशिष्टानुपूर्वीद्वयस्य शक्ततावच्छेदकत्वा।
नापेक्षत्वापदशक्तिकल्पनायाप्रवलत्वीयस्त्वात् इति प्राग्भावितमर्थेवत
स्मारोप्यतप्रमयोग्रपदयोश्रुतिसत्त्वस्य भाष्यप्रामाण्यात्महावाक्येत्या
दौप्यानापुपपादनीयम् एकैकस्य पदस्यह्लितत्याक्वचिन्निरर्थकत्वप्रयो ल॰
गानुरोधेयवशरणम् विशिष्टेनराजादिविशिष्टपुरुषाद्यर्थोपस्थापनेनैवरा
जादिपदानांनैरर्थक्येपितन्नज्ञानानुपपत्तिः विशेष्यविशेषणभाववहारोपि श्रय

१०

वानयादिविशेषणं भवतीति भावः प्रोक्तरीत्यैव तदुपपादः निरुक्तोभयत्वमनन्त्य
मेदान्वयमात्रेणाप्यथा चैपकत्वं व्यवहारात्तथा मद्‌पाद्यान्वयमात्रेणाज्ञा
दिपदार्थः प्रकृष्टादौ विशेषणत्वमिति तदर्थः अन्यथेति हृत्यौ व्यपेक्षाकृतमस्या
मर्थ्यां अभ्युपगम इत्यर्थः इत्यस्यापीत्यपि नानानुपूर्व्यभावाद्यथार्थ्यनेकत्व।
द्वयमिति विषयतावशालिबोधजनकप्रयोगस्यमन्वयः आपत्तेरिति म
स्तेनेतपदार्थैकदेशत्वादेरपि शाब्दपरामर्शज्ञानकीयभिन्नत्वेनावगतेर्वि
शेषणान्तराघोगा(?)च्चनतेति भावः अनन्वयार्थत्वेति यद्यपि अन्यकशक्तिस।
विवक्षितविशिष्टशाब्दार्थोपस्थापकत्वमेव तदृशावच्छेदकत्वार्थत्वमिति भाष्यस
यस इत्यन्यत्रोपपादितम् तथापि सामर्थ्यापेक्षामिकइति भाष्योक्तव्यपे।
क्षावादस्य वाक्यत्वार्थत्वनिवारणाशयेनाह अयमभिप्राय इति वातिरि
केतिरिक्तमन्येकपदस्यानिविके इत्यर्थः कल्पकाभावादिति कस्यकस्यान्व
यप्रतिरूपश्माप्यस्याभावादित्यर्थः ननु विशिष्टार्थबोधानुपपत्तिरेव न।

ल॰
द॰
२२

कारणे भविष्यतीत्यत आह स्वरूपेणेति तत्तत्त्वेनैवेति विशिष्टशक्तिक
त्वेनेत्यर्थः स्वमेति शक्तिशाक्तौ स्वभावाशक्तिमत्त्वादित्यागस्यार्थः
कत्वभेदेनाप्येकस्यैव शाब्दस्यार्थद्वयान्वयेकत्वयोर्विरुद्धतात्रलोपादेरवश्य।
वश्यानुपपत्तेश्च स्वरूपतिरस्कारापत्तेस्तन्त्रीकारस्यैवोचितत्वादिति भावः ननु प्रत्ये
कपदस्यार्थद्वयमेकार्थोपस्थितावपि कथं विशिष्टार्थोपस्थितिर्मतेनेण विशि
ष्टस्य शाब्दभानमत आह तथा चेति आकांक्षेति एकपदार्थस्य वृत्तिनोऽन्यपद
र्थपदत्वादिरूपाकांक्षाकारणमसम्बन्धानादित्यर्थः एकपदार्थप्रकारकपद
र्थादि विशेष्यकबोधजनकानुपूर्व्यात्मकाकांक्षाज्ञानस्येह तत्तेन न तत्तद्वृत्ति
प्रत्येकपदार्थोपस्थितेरेव विशिष्टबोधोपपत्तौ न तु विशिष्टशक्तौ मानाभाव
इति भावः २ एवमेवमुपेत्यापत्तौ मतेनानन्वयेन भाष्यकारैरुक्तो न चात्र मते
समासे त्रयोदशेति विशेषणानामपायापत्तिः सविशेषणानां हि वृत्तिर्न वृत्तस्य विशेष
णयोगो नेति वार्त्तिकात् तथा चैतन्मतवादिनोऽखण्डार्थमवपदार्थसम्बन्धात्सर्वेषु।

२२

दार्थप्रधानइत्यादिव्यवस्थामुपपादेतिभावः प्रथमेवेतिप्रथममभिप्रायइत्यादि।
नोक्तएवेतिभावः भाष्यकारैर्विनयस्यपदस्यव्यपेक्षांसामर्थ्यमेकइत्यादिनेति।
शेषः एतन्मतेएवैपात्तापत्तिमुद्भावयति नचावेति अन्वयापत्तिरितितद्य।
थाऽऽकृताभिप्रायेणावस्थामात्रमेवैपिलक्षणायामापादनासंभवात् वार्त्तिका
दिति प्रकारान्तरेणवदूसते २ प्रसंगाद्वृत्तिभेदमपिनिरूपयति तेषुनवेति द्वे
अपिहनीविविधेवाच्याश्चेविधानात् वाच्यमेवाहभेदइत्यादि भेदोन्यान्याभावः त
थाचराजपुरुषइत्यादौ अराजकीयभिन्नइतिबोधः अस्यावाच्यत्वेचराजपुरु।
षः सेदरइतिवद्राजपुरुषोदेवदत्तस्येत्यपिचस्यात् वाच्यत्वेतद्विशेषाद्वैवप्रयो
गइतिभावः राजसंबंधवानितिस्वंवाहूभावेभेदत्त्वतत्कालस्यपुतिष्ठतइत्याश।
येनाह संसर्गइति विनिगमनाविरहश्चमास्मिकेपिराजपुरुषइत्यादिप्रयोगा
पत्तिवमनसिकृतोभयेवाच्यमित्याह उभयंचेति तथाचाराजकीयभिन्नोरा।
जसंबंधवांश्चायमितिबोधइत्यपेत्तावारत्यैवउक्तिभाष्यविरुद्धत्वानन्त्वलकः

ल॰
र॰
१२२

इर्वैपदार्थस्याप्युक्तसर्गोप्युक्तः इतिभेदमितिशङ्केः समासरूपायांभेदे भेदसंसर्गा।
द्यर्थरूपमित्यर्थः तदुक्तं भाष्ये सामर्थ्यं नाम भेदः संसर्गो वा अपर आह भेदः संस।
र्गो वा सामर्थ्यमिति यदिहत्वौ भेदसंसर्गौ न स्यातां तदा सामर्थ्यमेव न स्यात् तदा
त्मकत्वात्सामर्थ्यस्येत्यत त्वदर्थकत्वमिति तदाशयः भेद इति तस्य संसर्गो नियतत्वा
दनुमीयमानः संसर्गः तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव इत्यर्थः त
देवाह अन्योन्याभाव इति संसर्ग इति संसर्गस्य भेदनियतत्वादनुमीयमानभेदस्य।
लकः स्वस्वामिभावाद्यात्मक इत्यर्थः वस्तुतस्तु नैभ यात्मकसामर्थ्यं भाष्यस
निर्मेवः किं तु विशिष्टार्थबोधकत्वमेव ततो भेदबोधानुभवात् रामकृष्णावि।
त्यादिहेहेतद्वाच्यतायाउरूपपादत्वात्स्वेति एवं चुक्तौति अतएवन्यार्थवृत्तिक।
त्वोक्तयुक्तिनानाकारकादिमादिभाष्यविरुद्धत्वादित्यर्थः २ किं त्वेतोवाय।
वयव्यापेतोत्सर्गोपि परस्परमैव बोधकत्वाद्वापेन समाधत्ते समासे बल्न।
भिन्नैवशक्तिः पंकजशब्दवत् बहूनां वृत्तिधर्माणां वचनैरेवसाधने स्यान्म

हृष्टत्वेन तस्मादेकार्थीभावश्चाश्रितः समासश्चेति वृत्तिमात्रोपलक्षणमसम।
र्थः पदविधिविषयत्वपरमुद्देश्ययोर्विधीयते न समासादिः समसमर्थः विग्रहवा।
क्यार्थाभिधाने समर्थाः इति सूत्रार्थस्य भाष्यालाभात् यदोद्देश्यकविधित्वेच।
कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यंतधातुरूपासु पंचस्वपि वृत्तिष्वप्येव वृत्तिमात्रे
तिसमस्तवृत्तिपरमित्यर्थः वाक्याभिधानइतितदर्थाभिधाने भाष्यादितिसम
र्थोनोपदवचनमितिभाष्यादित्यर्थः ननु पंकजशब्दे पदैर्योगरूढरूपगमेन न
दृष्टांतत्वे साध्यसाधनवत्त्वयावादिशतिवाप्रदिनिश्चितत्वेनतत्त्वादतआह २ वि
शिष्टशक्त्युपस्वीकर्तृणांमपेतावादिनांमतेदृष्टान्तशक्तिसाधकमेवन्यायेना
ह पंकजशब्दवदिति पंकजनिकर्तृत्वेपियोगादेवोपस्थितौ तत्रापिसमुदाय
शक्तिर्नसिध्येत् नचपद्मत्वरूपेणोपस्थितयेतत्कल्पनइतिवाच्यम् विग्रहवा
दिपदेपिसामिवेनोपस्थितयेतत्कल्पनस्याव[illegible]श्यकत्वात् तस्मा[illegible]याततथोप
स्थितिरितिनिचेत्कंजपदेपिसाम्यवचापवंथकाथपदेपितथाचवर्षोस्वरयका।

न० द० १२३

रोगीनास्तीत्यत्रापिविनालक्षणोक्तमयोगेनव्याप्तलक्षणादिविषयत्वयोपपत्तौ।
नतत्सत्वनोक्तत्वान्नाविशेषस्यापिकारित्वेनकल्प्यापूर्वविषयानमङ्गकंस्यादि
तिभावः विशिष्टशङ्कीतिसाधकमेवेत्यस्यविशिष्टत्वादित्यपदेशवादिनये।
शत्नपुरुषस्मादेशमेकपदस्यापदार्थोपस्थितिनाकोलावसादिशिष्टार्थंवे
यवत्वेकत्नादिपदेपितथैवविशिष्टार्थोपस्थित्याल्लिङ्केरूपनिर्नचसाक्षात्वे।
हेत्वाह पंकजनीतिनरूपेणापत्रस्यापीत्यर्थः योगादितिप्रवयवशक्तेर्वे।
त्यर्थः तत्रापिपंकजादिपदेपि नतत्त्वीकारेलाकिमपराडम समासेविशि।
ष्टशक्तेतिभावः सासमुदायशक्तिः नतत्सत्वनस्मरूढिकल्पनस्पनयोपस्थि।
तिरितिसामित्वादिनास्वाम्याद्युपस्थितिरितिभावः स्ववेति पद्मत्वादिनोप
स्थितिरपिलक्षणयेतिवक्तुंशक्येत्यर्थः प्रवमितिविशिष्टशक्त्यनभ्युपगमऽ
त्यर्थः लक्षणानिरूढलक्षणेनस्याः शक्तिसमत्वादितिभावः योगेनेति।
र्थंकरोतीत्यवयवेनेत्यर्थः उपपत्तादिनिष्कृष्टेनलसंस्काऽणेनेलक्षणय्या

काल्प०

१२३

ष्यानन्निर्वाहस्त्वर्थः नन्वकल्पनामितितत्र हृष्टिमुपगम्येत्यर्थः ज्ञातिविशेष
स्येतिक्रमस्सौयन्वतपर्यायप्रतिलोमजातीयस्येत्यर्थः अतएवक्रममितिसिद्धौ
द्वैनाधीयानामितिनिषेधविधिसंकोचनेष्वाम्नचाविलाप्योरितिभावः ननु
प्रतिवेदनिर्वाहसाधिकाकिंचनपेक्षणपदलक्षणयानिर्वाहः तस्याःशक्या।
भावेनसम्प्रदायप्रयोगात्स्वचवत्तत्वप्रत्ययेनतद्वस्तुपगमेनलक्ष्यपक्षेप्रकृतमर्थेना।
भावेनतत्वतत्वप्रमयार्थानन्वयप्रसंगात्सर्वत्रलीनपेक्षत्वनिकर्षेबोधानुपप
त्तेश्चेतितत्रशक्तिस्वीकारेनैवयत्नप्रकर्षादिसमासेनाणुक्तार्थिकारणविरो
धः यौगिकार्थस्यकारणानिमित्तेनवर्णविधानस्यविशिष्टाधानापेक्षयाल
घुत्वेपिक्रमणानादेवानामितिनिमेत्रवर्णारम्भसौयन्वतपर्यायप्रतिलोमजा।
तिरूपकार्यस्यवत्तत्वधिकारणवगतेर्लाघवानादरेणहृष्टार्थेनत्रविशिष्टाधाना।
कल्पनादस्पर्शेविधाप्यपनप्रवृत्तगौरवेनदोषावहफलमावत्वात्तत्प्रकृता। नव०
समासेशक्तिग्राहकेकोशाद्यालिप्यवत्वादवयवार्थः परिमसेतेत्यपरितोषः

ल॰
ह॰
१२४

मलमवतारयति २ साथकोन्तरमाह बहूनामिति सूत्रे ये धर्मा विशेषणालिङ्ग
संख्यायोगादयः तेषां च वचनैः साधने गौरवमित्यर्थः अथ भावः विशिष्ट
शाक्यसिंहो कोशलः ४ कृष्णसमेत्रेव राजन्य कृष्णस्य चापि स्यात् विशेषणान्वयः
राजमेदस्यैते शोपस्थितिमन्तात् विभाषावचनेन समासनियमवारणाय ।
कार्यम् लिङ्गेति कुक्कुटाण्डमित्यादौ सर्वपदार्थे स्त्रीत्वाभ तिरिति विभाष्यात्
ज्ञसंख्याविशेषस्याप्रतीतेरिति भावः संख्यादीत्यादि पदादिमतहेकार्थीभा
वकृता विशेष्य संख्या विशेषो व्यञ्ज्याभिधानमपसर्जनेन विशेषणेनाचायोगश्रुति
भाष्योक्तस्य राशोगवा स्वकृष्णादेवदत्त विंशमित्रा तयोगोरि त्यादौ चायोगास्य
वसंग्रहः वचनैरिति सर्वविशेषणानामित्यादिभिरित्यर्थः नैदेवा सूत्रयं भाव
इति २ ननु सविशेषणानामिति वचनात्र विशेषणान्वयः विभाषावचनेन
वकृतमेवेत्याशंक्य समासमाधनेव वचनैरेवेति स्याद्यासिद्धमेव सहश्रमव्याप्तेला वि
वक्षार्थाव्यासस्यैकार्थीभावे समासस्यानिष्टभावनायव सम्योगानियमसंभवा

न॰ सविशेषणानामपि विशिष्टपदाक्षौ राज्ञः पदार्थैकदेशेन तयान्वयासंभवात्तथाया
सिद्धमिति भावः अत एव व्यपेक्षापक्षमङ्गीकृत्य तथैव न स्मिन्व्यपेक्षायां सामर्थ्ये यो
सावेकार्थीभावकृतो विशेषः स वक्तव्य इति भाष्यकारेण दूषणमप्युक्तम् तथा ९०
यथा बहिरिति निष्कौशाम्बिः गोरथः घृतघटः गुडधानाः केशचूडः सुवर्णाल
ङ्कारः द्विदशाः प्रतिपर्णीत्यादावितरेतरनन्वयाधिक्यात एकार्थीभावप्रसंख्या
नविकारस्त्रयम् लोपो वीप्सायर्थ्योवाचनिको वाच्य इत्यपि गौरवं स्यादि।
ति व्यापसिद्धमेवेति इह व्यपेक्षायां समासो नैकार्थीभावे चाव्ययं नामिन्न।
विषयत्वादिति भावः अन्वयासंभवादिति इह तौ तु उपसर्जनपदेन प्रधानार्थाभि
भिधायिनाभाव्यम् सस्य विशेषणाकाङ्क्षायां च प्राधान्यमिति कथमेकदा
प्राधान्यमेकार्थीभावश्च स्यात् युगपद्गुणप्रधानभावविरोधादिति न्यायसि
द्धमेवेत्यर्थः अत एवेति व्यपेक्षावादे सर्वेषामनन्तर्गतत्वादेवेत्यर्थः इष
णेन समप्युक्तमिति अस्य नानाकारककारकविधानप्रपञ्चदार्शप्रतिषेधो।

ल. ह. १२५

पदेद्वोहपतनेत्यादि श्लो. २० ॥ कथ्यदोक्तदोषसंधानमाह नयेत्यादि इति ।
हपरणामिति २ इति हपणांतरमाह चकारादिनिषेधायबहुब्रुमतिभेदने
कर्तव्यंतेन्यायसिद्धेत्वस्माकंतदितिनिश्चितिः आदिनाद्यनश्यामः हेमतमने ।
मादाविवादीनांश्वेकानांचमेग्रहः हपणांतरमाह वहुब्रुमतिभेदनन्नि
निश्चयमाशयः विद्वगविमत्रद्रामादिप्रतीतिएवमेवसिद्धान्तचनत्रलक्षणा
ग्रामोदकोग्राम इत्यादौ नदसंभवात ग्रामिकत्र्वभिन्नमुदकमित्यादिबोधोत्र
देतत्संबोधिग्रामलक्षणायामफुदककर्तृकग्रामिकर्मकग्राम इत्यर्थेलाभा
त ग्रामेतिग्रअन्यपदार्थेदकर्तृकस्यकर्मणिलक्षणांनिवेतनादिसमाना
धिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तेरुदकाभिन्नेग्रामिकर्मेति
स्यात् अन्यथासमानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तिभं
गापत्तेः ग्रामेर्थान्वर्थेनयाकर्तृत्वेनाभेदेन [illegible] नोदकस्यतत्राल्वयासंभवाद्व
अन्यथादेवदत्तः पच्यत इत्यत्रकर्तृत्वाभेदेनदेवदत्तस्यान्वयसंभवेनानन्वा

यानापत्तेः अथैवं काभिन्नकर्त्तृकाग्रामितिविनिबोधोत्तरेतत्तद्बोधेपि ग्रामोत्तस्य
तत्त्वतिवेन ग्रामेयोत्वयेनयात्राथकर्त्तृविशेष्यतायाश्रसंभवात् अकृतिप
त्ययार्थयोः अन्वयार्थस्य प्राधान्यमिति युत्पत्तेः ग्रामपदे ग्रामेविशेष्यत्वेनत्याप
वनामार्थत्वेनोद्देकेन समम भेदान्वयापत्तेश्च । इतिद्वितीयामितित्र्यन्याकारकेद्
वितीयामित्यर्थः शेषोक्तानामितिकालादितत्तद्धर्मवाचकानां लोपवचनमित्यादी
नामित्यर्थः यत्रस्यादिविप्रमाणानादाद्द्वितीयातत्त्वमिति युत्पत्तिराभेमेवा
विषयोत्पमायात्पशुति तत्रस्वाम्यादीनिवाकास्पतिविषः तत्रसंभवादिति।
वाक्यलक्षणयाभीप्सितार्थबोधानिर्वाहादिति भावः ततएव विषादयतिग्रामि
केत्येवि नहि समानाधिकरणानि सामानाधिकरण्येवात्र समानविभक्तिकत्वा
म अन्यथाभेदेनस्त्रीकारेभेगापत्तेवितिनाद्द्याघुमत्तेरवैय्यभिचारादिति भा।
वः ननु सामानाधिकरण्यमेकार्थाभिधानरूपमेवं वोकदोषोत्तराप्रा
प्तेरितिमत्वया संभवादिति नामार्थयोरन्वयोभेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वादि।

ल॰
द॰
१२९

126

तिभावः अन्यथास्यैवेति अन्यथोक्तयुक्त्यनभ्युपगमे ऽकबोधस्य कथंचिते
भेवे लक्षणापि कल्प्यते नचतत्संभवोस्तीत्याह अभेदेतिनाद्यानियमस्या
व्याते व्यभिचरितमाहाह आमपदइति नामार्थनयेतिनामजन्यप्रतीतिवि
षेष्यतादिति भावः अभेदान्वयापत्तेरेति समानविभक्तिकनामार्थयोरि
तिमुख्यत्वेरितिभावः २ एवमुक्तवयः ३ पहृतपण्डुः ३ द्दृतोद्भावकपावि
केत्यादावपिद्रष्टव्यम अत्रतिरस्यकर्मकवदनकर्तापण्डकर्मकोपदवतो ।
द्रष्टव्यः ऽवदनकर्मकोऽदवणाववपिवङ्कपाचककर्त्रेपिकरणामिति वोधाभ्यु
पगमात् द्रष्टव्यमितिभवनसतेवदनकर्माभिन्नाभवयइति वोधोनतेस्येवेपि ।
निलक्षणायामपिरथ्यकर्मकवदनकर्तानितञ्जानिविवक्षितार्थेत्वाभप
वकर्मार्थककुप्रत्ययस्यकर्तरिलक्षणायांनयानयेवदनेवयस्यकर्मतया
न्वयाउत्वेभएव नामार्थयोरन्वयोविति मुख्यतिरीतारितिप्रयोक्तरीमावपे । नि॰
यमित्यर्थः अभिन्नमेवेनकापिमुख्यतिनिविक्षत्यतेत्याह २ अतिनिक्रुहति ।

१२९

ल०
र०
१२९

126

तिभावः अन्यथास्येवेति अन्यथोक्तयुक्त्यनभ्युपगमेऽकर्मकोपस्य सकर्थवित्ते
भवेल्लक्षणापिकल्प्यते न च तत्स्वभेवास्तीत्याह ग्रामेरिति नाइयानियमस्या
व्याप्तेर्व्यभिचरितत्वादाह ग्रामपरइति नामार्थतयेति नामजन्यप्रतीतिविवि
षेष्यत्वादितिभावः अभेदान्वयायेत्येवेति समानविभक्तिकनामार्थयोरि
तिव्युत्पत्तेरितिभावः २ एवमग्रेऽपि उपहतपशुः उद्देश्यत्वादत्र रूपावि
केत्यादावपि द्रष्टव्यम् अत्र द्विधकर्मकवहनकर्तोपि कर्मकोपदर्शनो
देश्यः अवहनकर्मकोऽश्वाणावपि वरूपावकर्तृत्वेपि करणमिति बोध्याभ्यु
पगमात् इष्टव्यमितिभवन्मतेवहनकर्माभिन्नोरथइतिबोधोनस्यैवेपि।
तिलक्षणायामपि रथकर्मकवहनकर्तानात् ज्ञानविवक्षितार्थलाभप्र
वकर्मार्थककृत्प्रत्ययस्य कर्तरि लक्षणायां तथात्वे वहनेरथस्य कर्मत्वया
न्वयोऽत्रैव नामार्थधात्वर्थयोरिति व्युत्पत्तिविरोधात्रिविरुद्धोकारिमावय्ये। नि०
यमित्यर्थः असममेनकापि व्युत्पत्तिविरुध्यतइत्याह २ आनीतिक हति।

पदेवद्धत्वविशिष्टेद्वदपदस्यैवोपदर्शकत्वेकप्राप्तिकर्मत्वविशिष्टेप्राप्तोदक।
स्त्वादिसमुदायशक्तेरेवनिर्वाहइतिभावः २२ साधकांतरमाह प्रथमस्थे
बहुव्रीहावनुपपत्त्यंतरकल्पना क्लृप्तत्वात्प्राप्तिजनकत्वेनलक्षणाकिंनकल्प्यते:
इत्यर्थभावः चित्रगुरित्यादिषुचित्रगोस्वाम्यादिप्रतीतिर्नविनाप्राप्तिमपपद्य।
तेनचतत्रलक्षणासाहित्यचित्रपदंचित्रस्वामीगोविनितिबोधापत्तेः नापिगो।
पदेगोस्वामीचित्रत्वस्यान्वयबोधापत्तेः चित्रादिमात्रलक्ष्यैकदेशेनैनत्रगा।
वादेरन्वयायोगात् नचचित्राभिन्नगोविनिवृत्तस्यप्रत्यापयोगत्वयबोधोयोग्य
तादृशगोस्वामीगोपदेनलक्ष्यतइतिवाच्यम् गोपदस्यचित्रपदस्यवाविनि।
गमनाविरहेणलक्षकत्वासंभवात् नचगोपदेसाक्षात्संबंधएवविनिगम।
कइतिवाच्यम् एवमपिप्राप्तोदकः कृतविषयत्वाद्यप्रत्यर्थेबहुव्रीहौविनि।
गमकाभावेः यौगिकानांकर्मार्थैकत्वयासाक्षात्संबंधाविशेषात् षष्ठ्य
र्थेबहुव्रीहिपर्युदासेबीजेप्रदर्शयति ग्रंथभावइतिनचननेनेतिसमुदायपर

त. द. १२

कश्चोभयपदयोरित्यर्थः तत्तैकदेशान्वयेनेति विशेष्यतया मिलितपदार्थैकदेशान्वयेने
त्यर्थः अन्वयायोगादिति एकपदार्थप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबंधेनशाब्द
बोधेपरपदार्थस्यान्वयापत्तेर्विशेषणतयाहेतुत्वेनेत्यर्थः पदार्थेनान्वयीनिष्ठत्यति।
विशेष्यताऽन्यान्वयासंभवादितिभावः तत्पदार्थप्रतिसंबोध्यसंबंधस्य तत्तया वा

दि.

दिम्येनेत्यर्थः साक्षादित्यगवार्हत्वकस्यार्थः तथाचप्रत्ययार्थे वृत्तीत्वे तत्तु।
त्यस्यान्वयकल्पनमितिभावः २ नचपदद्वयेतत्तोत्तितैयायिकोक्तस्तत्र बो
धाहृत्तिप्रसंगात् नचपरस्परतत्ताग्राहकत्वादेकस्यैवैकदातत्तत्तानिह
येतितिनबोधाहृत्तिरितिवाच्यम् एवमपिग्रामनाविरहत्वादवस्थानतत्त

विनि.

णायाश्चसंभवात् नचचरमपदएवसामग्र्यायार्थान्वयानुरोधात् अन्यथा
नोपस्थितिहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वमस्त्वेवेतिवाच्यम् एवंहिवरू
ढीत्यसंभवापत्तेः अनेकसमस्तपदार्थस्यैवनानेकत्वेतानामपियाम्य
पदार्थमानियदिकत्वेनद्वियानात् १ ॥ पदद्वयइति विनिगमका।

१२७

भावादिति भावः नैयायिकेति एकदेशान्वयिभिया प्राचीनैस्तथोक्तम् बोध्य
त्वमीति बोध्यमानस्य स्वामिनो देयाभावान्नायमित्यर्थः विनिगमनाविरहेति ।
विशेषपदे तात्पर्यग्राहकमजागोपदमित्येकत्वनवपदत्यातिशक्यभावतादवस्थ्ये
नेत्यर्थः असंभवादिति अन्यतरपदे लक्षणाया असंभवात् परस्परलक्षणा
यां तु को दोष इति भावः अन्यपदार्थान्वयानुपपत्तिरेवेति पदस्य लाक्षणिकत्वे ।
विनिगमकाभावविघ्नतीत्याशंक्य निराकरोति नन्वेति पूर्वेसौ तिङन्तपदस्य वत्व ।
त्वकत्वमित्यर्थः असंभवमेवोपपादयति अनेकमिति तद्वियात्मादिति बहुव्री
हिविधानादित्यर्थः अयं भावः त्रिंशैर्विशिष्टार्थकत्वेन शास्त्रैकवाक्यम अवता ।
वेत्यादावर्थानादेशात् स्वभावत एवैतेषामेकार्थत्वमिति विद्यानां नियमितत्वे ।
नानात्वान्नेक्षिपन्त इति समर्थसूत्रभाष्याल्लौकिकव्यवहाराणामेव तन्त्र वा
र्थे वर्तेतेयः अथमान्तमन्यार्थ्योपादके बहुव्रीहिसंज्ञकं भवतीत्यर्थकेन चार्थे
द्वंद्वोनेकमन्यपदार्थे इत्यादिना लोकसिद्धार्थानुवादेन द्वंद्वादिसंज्ञाविधान ।

ल॰
द॰
१२८

मात्रमर्थस्य विधानेन वाक्यभेदः स्यात् समासस्यार्थवाक्यानि इत्यत्रैव विभाषा
धिकारविधानप्रसंगाच्च तथा च सर्वतः समुदायस्यान्यार्थप्रतिपादकत्वेन क
थमत्र बहुव्रीहिः संभवति ननु तत्पदस्यान्यार्थप्रतिपादकस्य तात्पर्यग्राह
कतया प्रयोगित्वेन समुदायस्यान्यार्थप्रतिपादकत्वाभावे कथमत्र समासः संभ
वत्यत आह २ किंच एवं सति चटादिपदेऽपि चरमवर्णमात्रवाचकताकल्पना
स्यात् पूर्वपूर्ववर्णानां तात्पर्यग्राहकत्वेनोपयोगसंभवात् एवं सति चरमव
र्णमात्रश्रवणादर्थबोधापत्तिरिति चेद् घ्राणुदकपदमात्रश्रवणादर्थप्रत्यया
पत्तिस्तत्रैव मन्त्रविस्तरः एवमेकस्य लेचरमपदस्यैव लक्षकत्वे इष्टापत्ता
वाह एवं सतीति चरमवर्णस्य वाचकत्वे सतीत्यर्थः अत्रापि प्रामोदकारात्
पि ननु नोदकपदमात्रश्रवणात्स्वार्थबोधः तदानीं लक्षणाकल्पकता
त्पर्यग्राहकपूर्वपदोपस्थित्यभावात् तथाह मूलमत्रेति भूषणादत्यर्थः उक्तत्वा
पदलक्ष्यार्थताभावेन तत्र प्रत्ययार्थकर्मत्वायनन्वयप्रसंगादित्यादि विस्तरः

ल्तेत्रोक्तोबोध्यः श्रुतमित्यागश्च प्रकृतेऽश्रितित्राद्यानिरेव २ एवंवाषष्ठ्यर्थे।
वङ्कीहौ श्रुतमध्यंतरकल्पनाद्युक्तश्चकेः श्रुतत्यागाध्यंतरकल्पनाद्रुक्रमत्वा
गः क्रमशाज्ञयोपपत्तिरितिश्रुतमित्यागश्चतवालि नकिंसर्वत्रसमासे
व्यपेक्षायांकिंकल्पयेदितिवाक्यार्थः यत्रव्यपेक्षावादिनोनैयायिकमीमांसका
द्योनसमासेशक्तिः राजपुरुषइत्यादौराजपदादेः संबंधिलक्षणयैवराज
संबंधाभिन्नः पुरुषइतिबोधोपपत्तेः अतएवराज्ञः पदार्थैकदेशतयानतत्र।
शोभनस्येत्यादिविशेषणान्वयः नचघनश्यामोनिष्कोशासिर्विशारस्येत्याद्य
विवादिप्रयोगापत्तिः उक्तार्थतयाश्वकोन्नादिप्रयोगासंभवात् नचविभा
षेतिसंज्ञावैयर्थ्यकत्वम् लक्षणयाराजसंबंधाभिन्नइतिबोधयिषायांसमा
सप्रयोगराजसंबंधवानितिबोधयिषायांविग्रहस्येत्यादिप्रयोगानियमसंभवा
त् व्यपेक्षावादिनइतिसमर्थसूत्रेसमासघटकपदानांपरस्परसाकांक्षत्व
रूपसामर्थ्यमेवव्यपेक्षेतिमतानुसारिणामयमर्थः नसमासइतिसमासे।

व्यु॰
टी॰
१२९

129

राजपुरुषइत्यादावात्मके समुदाये विशिष्टशक्तिर्नेत्यर्थः समाससंज्ञाप्रयोजका
तेल्लुप्तमशेषेकपदत्वमतिरिक्तेनाम्नीतियावत् विशिष्टशक्तिकल्पकानुपप
त्त्यभावेनतत्प्रयोजकेदर्शयतिराजपुरुषइत्यादाविति नचसंबंधपदलक्षणोस्त्व
नयाचव्याससमासयोः समानाकारबोधजनकत्वमबाधेनोपपद्यतइति
वाच्यम् राजापुरुषइत्यादौसत्यपितात्पर्येराजपदार्थस्यपुरुषस्वामिभाव
संबंधेनान्वयबोधादर्शनात्तद्वारणायनिपातातिरिक्तनामार्थयोः साक्षा
द्भेदेनान्वयइतिव्युत्पत्तेरवश्यमभ्युपेयतयाप्रकृतेनामार्थराजसंबंधस्याश्र
यभ्रान्तासंभवात् नचनिपातातिरिक्तत्वपदसमस्यमानोपिनामार्थोविशे
षणीयस्तथाचनोक्तानुपपत्तिरितिवाच्यं कचिदगत्यासंकोचेपिसर्वत्र
संकोचस्यान्याय्यत्वात् प्रकृतेलक्षणाद्युपगतिसद्भावाच्च निपातानांद्योत
कत्वनयेनिपातातिरिक्तत्वस्यापिव्युत्पत्तावप्रवेशाच्चेतिभावः एवोक्तावि
शेषणान्वयापत्तिमङ्गीकृत्यैवेति राजसंबंधिनःपुरुषपदार्थेनाभेदेनान्वयः ।

१२९

श्रुन॰

कैष्वेकदेशलक्षणासेवाभ्यां वारयन्ति तन्नेति ऽकार्थतयेति तत्र निपातानां द्योतक
तया कोशांश्याद्रिपरस्य कोशांशवाचिक निरूपणाकांक्षायां लक्षणायैवेष्टबो
धोपपत्तौ ककारांतादिशब्दयोगानर्थक्यादिति भावः अर्थवत्पकत्वमिति तेनोकार्य
स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थत्वात्तत्स्वभावात् २ नापि पंकजपदप्रतिबंदीशक्तिसाधिका ।
तत्रावयवशक्तिमजानतोपि बोधात् नचशब्दार्थे लक्षणायास्तेभ्योविशिष्टा
र्थप्रत्ययः संभवति अतएव राजादिपदशक्त्यग्रहे राजपुरुषचित्रगवादौ ।
नबोधः नापि चित्रगवित्यादौ लक्षणासंभवेपि ग्रहणार्थवक्रद्रीहौ लक्षण
याप्रसंभवः वहुव्रीहिनिमंत्रतापत्तेरिति वाच्यम् प्रामोरकत्वादावेकरूप
रूपवलक्षणास्वीकारात् सर्वपरस्य यौगिकत्वेन लक्षणायायात् प्रत्ययस्तद त॰
र्थज्ञानसाध्यतयाविलंबितत्वात् अन्ययानां निर्दिष्टत पदार्थ [illegible] गतस्यार्थ
बोधकत्वस्यानुत्पन्नत्वात्त्व चटादिपदे वा निरिकाशक्तिः कल्प्यमानाविशि
ष्टकल्पनेविशिष्टस्यैव संकेतितत्वात् बोधकत्वस्यापि प्रसक्त बोधासत्वात

प्रकृते चास्मिंस्तत्सन्निधानेन प्रमयार्थान्वयसौलभ्याय योग्यपदप्रत्ययसायकल्पनमिति वि
शेषः स्वीकृते च प्रत्यादिपदेष्वपि चरमवर्णस्यैव वाचकत्वे मीमांसकमतेपि द्विया।
दः नापि प्रतिबन्दीति पङ्कजादिपदे विशिष्टशक्त्या सिद्धिरूपेत्यर्थः अन्यानन्तोपी
मनुष्यादृष्टान्तरार्थेति कयोर्वैषम्यमाविष्क्रियते शक्त्यग्रहदशायामन्वयबोधस्यादि ते
भ्यः पङ्कजादिपदघटकावयवेभ्यः विशिष्टार्थबोधस्तु इति पद्मत्वादिरूपेणापत्त्या।
दिबोधस्त्वर्थः तत्रापि योगविनिगमकमाह योगिकत्वेनेति विलम्बितत्वादि
त्येनेन शीघ्रोपस्थितिकत्वमनन्वयपदस्य लक्षकत्वे विनिगमकमिति स्वचित
म् नन्वस्तु तन्निपदे यौगिकत्वमक्षकादिपदानामपि सममत आह श्रम
यानामिति मयाकृतप्रमयार्थस्य सोमरथपदलक्षणार्थभावामकमस्येति वि।
हायसन्निहितपदार्थे सक्रमम तथाचानाक्रम्यपीतिन्याययाऽन्वयपदप्रव
त्तेर्नातिनबोधायमतिनूपरक्षणामपीतिभावः रक्षणान्तरमप्युद्धरति च।
हारिपदे चेति कल्पमाने सन्नपाक्रमनेसत्यनेविशिष्टस्येवेतियवरादेण

नैवं वनत्रिपर्णाद्वण्यादिति भावः असत्वादिति असत्वञ्चापि येन विनियामक ग
वेषणास्यादिति शेषः अत्र पदे इति ग्रामो रक्तादिघटकोस्कादिपदस्यार्थः ।
सेति लक्षणा विशेषणे इति चटादिपदात्समासस्य लक्षणायां वैषम्यमित्यर्थः श
वेत्कामायां निमित्तेनापि परिहरति स्वीकृतं चेति चरमवर्णस्यैवेति पूर्व
पूर्ववर्णानुभवजन्यो बुद्धे संस्कारसहितो इति भवर्णस्यैवेत्यर्थः नातः केव
लचरमवर्णाश्रवणाद्धेयोपस्थित्या याय इति विसर्पिकमप्रेव्यान अपेक्षायां
२
सामर्थ्ये समाप्रकोसे शद्वातो भवतीति भाष्याशयं प्रकाशयन्नैयायिकमते दू
षयति २ अत्रोच्यते समासे शक्त्यस्वीकारे तस्य प्रातिपदिकसंज्ञादिकं न स्या
त् अर्थवत्त्वाभावेन अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकमिति सूत्रात् इतः
न वक्तुं तडित समासाश्च न्यस्तसमासग्रहणात् तस्य नियमार्थतया भाष्य
सिद्धाया वैयाकरणभूषणोक्तस्य दुःशनिपादितत्वात् समासत्वादौ शक्त्यभा
वेन एकत्वसंख्यारूपलक्षणायाग्रपि वासंभवेन लाक्षणिकार्थवत्त्वस्याप्य

ल॰
द॰
१३१

131

सेभवात् सेन्द्रादीन्पारित्वापरत्वादिपविग्रहः भाष्यसिद्धायाइतिसमासग्रह
णमर्थवत्सूत्रदायानोनियमार्थमिति भाष्यसिद्धायाश्चार्थः स्पष्टमितिवाक्य
स्यार्थवत्त्वेनप्रातिपदिकत्वप्रसक्तौतद्वारणायेवचनारंभमार्थक्यान्नियमार्थसू
मासग्रहणेनसमाहितम् समासेपाक्तयनभ्युगमेनतत्स्यवृत्त्यर्थबोधकत्वरूपा
र्थवत्त्वाभावेनाप्राप्तसंज्ञाविधानायतस्यापेक्षकत्वयानियमार्थत्वस्याभावात्ः
स्पष्टएवतस्मादेतद्भाष्यमपिसमासेपाक्तौमानमितितत्त्वेरोक्तत्वादितिभावः न
न्वित्रगविमादेरविशिष्टेशक्त्यस्वीकारेपिनार्थवत्त्वनिबंधनप्रातिपदिक
त्वानुपपत्तिः गभीरयोनद्यांघोषस्यादाववयवबोधानुरोधेनस्वबोध्यसं
बंधस्येवलक्षणानस्याभ्युपेयतयातयाविवक्षाभिन्नगौणत्वामित्यपार्थवत्वादतस्त
ह समासवाक्यइति चेन्नमाग्रायः स्वबोध्यसंबंधस्यतत्त्वलक्षणत्वमपभ्रं
शेपितस्यसंगात् किंचस्वबोध्यत्वादेःस्वनिष्ठज्ञापकत्वानिरूपितज्ञाप्यता
वच्छेदसंबंधेनलक्षणेन्वयमर्थोवाच्यः तत्रस्वस्मिंज्ञापकत्वेहमावोधकत्व

मतत्त्वानन्तनकत्वानविषयत्वरूपंनिविष्टम् नायंः वाक्येलक्षणाभावप्र।
संगात् तदर्थस्यागंभीरामिन्नत्वदीरूपस्यप्रत्ययबोध्यत्वात् तोत्पत्तद्दृष्टकृव।
र्णानोंप्रत्येकमर्थवत्वापत्त्याविभक्त्यापत्तिनात्दवस्थ्यादितिसंघाक्यसंबंध।
स्यैवतत्वमभ्युपगंतव्यम् तस्याश्चोक्तसमाससंभवेननांतरेणाविशिष्टपाक्तिः।
प्रातिपदिकसंज्ञापत्तिरिति २ अथतिष्ठत्प्रकिरत्याराभ्यादिगम् स्यादितिप्र।
त्याहारेभाष्यसिद्धः तन्मात्रायानिष्ठप्रातिपदिकमित्येवसूत्र्यताम् कृत्तमर्थ।
वदादिसूत्रद्वयेनसमासग्रहणंचनियमार्थमस्तुतयाचालिप तिष्ठेन्नभिन्न
प्रातिपदिकमित्यर्थान्तसमासस्यापिसाम्यादितिचेन् तथापिवर्णोत्त्थसं।
ज्ञावारणायार्थवत्वावयपकत्वेनसमासाद्याभिनात्दवस्थ्यमेव तथाच प्रा
तिपदिकसंज्ञारूपकार्यमेवार्थवत्वमनुमापयतिप्रसरवदक्किम भाष्य।
सिद्धरत्नितिवादेः प्रतिषेधोर्थवत्वादितितत्रोक्तत्वादितिभावः सूत्र्यता।
मिति प्रतिष्ठसमासस्यप्रातिपदिकमित्येवसूत्रमावश्यकतामित्यर्थः

ल॰
श॰
१३२

132

तथाचतिसृभिर्वेतभिन्नं यत्तत्प्रातिपदिकमित्यर्थेन समासप्रातिपदिकत्वलाभा
दिति त्यातिरिच्यमाने समासग्रहणं नियमार्थमस्त्वित्यर्थलाभः अनेकमितिव
र्णानामनर्थकत्वेसत्यां प्रातिपदिकसंज्ञायां प्रकाशनीयार्थाभावादवि
शेषेणाप्रतिवर्णविभावनादव्ययादिवेतिभावः अर्थवदिति सूत्रेऽर्थवद्ग्रह
णस्यावश्यकत्वेनेममर्थः नञ्कृत्तद्धितसमासाश्चेति समासग्रहणस्या
नेकदेशमादिसमस्तसमुदायप्रातिपदिकत्वापवादेन चरितार्थत्वात्तद
नुपपत्तिस्तत्रैकार्थीभावेमानेशर्वैकदेशेणत्वबुभूत्सयार्थवत्तः स्याद्यः स्या
द्विधीयते तत्वनर्थवाक्यस्यापि तस्यानर्थकत्वेप्याकांक्षावशादेवततःसे
सर्गेवोपसंभवात् एवंप्रकृतिप्रत्ययसमुदायात्मककृत्तद्धितान्तानामप्य
नर्थकानां पाचकबहुपट्वादीनामप्राप्तत्वसंज्ञाविधानार्थं कृत्तद्धितग्र
हणम् अर्थवदुत्रादर्थवद्ग्रहणस्यानर्थकानामनुवृत्तिः अत एव वायोनना
भावाच्च तत्र कृच्छ्रेऽनर्थकप्रत्ययग्रहणपरिभाषयातदेतद्ग्रहणम् तद्धि

तपदेन वक्ष्यमाणद्वारिमायावगणपाथस्योनवत्वसंबंधेन तादृशत्वविशिष्टप्रकृतितद्
तोतान्यतरसमभिव्याहारेतयान्वयित्वम् एवं च वक्ष्यादिसमुदायांतर्गतत्वविशि
प्रकृतेर्निरुक्तत्वविशिष्टाभावात्नतत्रातिप्रसंगः मूलकेनापदेशामित्यादे
नकृत्तद्धितपरिभाषया अनित्यत्वात्सुपातावृतिप्रसंगः तथाच समासत्र
हणेनाप्राप्तत्वेनासंभवात्सापेक्षत्वात्संभवेनतत्रैकार्थीभावोपगमोनिष्प्र
माणकएव भाष्येतस्यानियामकत्वप्यावर्णनं तत्वमतो नरभिप्रायेणोक्तव्या
ह २ किंचैवंचित्रगुमानयेत्यादौ कर्मत्वाद्यन्वयापत्तिः प्रत्ययानांप्रकृत्या
र्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेः विशिष्टोत्तरमेव प्रत्ययोत्पत्तेः विशिष्टस्यैव
प्रकृतित्वात् यत्रसन्निहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिरेव कल्प्यतइ
ति तत्रउपकुंभंअर्धपिप्पलीमित्यादौ पूर्वपदार्थविभक्त्यर्थान्वयेनव्यभिचारा
त् नचतत्रापिसन्निधानमेव पूर्वपदार्थनिकटसन्निधेर्विवक्षितत्वात् तथा
चपदान्तरार्थान्वितविशिष्टास्वार्थबोधकत्वमिति समासेचसमस्यमान

ल॰
दृ॰
१३३

133

पदोत्तरमेवानुशासनमितिवाच्यम् अर्थवत्सूत्रेणाविशिष्टस्यैवप्रातिपदिका
त्वेनविशिष्टोत्तरमेवविभक्त्यनुशासनात् एवंसमासेविशिष्टशब्दस्यलौकिक
मेवायनत्वयीति उत्तरपदार्थगोस्वाम्यादावमादिप्रत्ययार्थकमेवाघनत्व
यापत्तिरित्यर्थः तदेवस्फुटमाह प्रत्ययानामिति प्रकृतित्वादिति प्रत्ययविधाना
वधित्वस्यैवप्रकृतित्वादितिभावः प्रत्ययानामितिसुत्वादिनिर्दिष्टेनमानयेत्या
दौवमेवाद्ययवादणायस्तौकियतेनतदर्थस्यप्रकृत्यर्थविषयत्वान्निरूपितविष
यतासंबंधेनवाहेशतिविशेष्यतासंबंधेनप्रत्ययजन्यबोधपरिचितत्वेनहेतुतेति
तत्रप्रकृतेसन्निहितत्वेनैवतिवेशोऽन्यस्यानियमितिसान्निहितत्वंवाव्यवहित
पूर्वत्वेनयावत्संधीयमानत्वम् तत्रचित्रगुमित्यादौगवादिपदेत्वात्मितिभा
वः उपकुंभादेरव्यभिचारोऽव्यवहितप्राचीनमतानुरोधेन नव्यमतेउत्तरप
देत्वेतार्थएवतद्वदन्वयाभ्युपगमेनतत्प्रसक्तेः तथाप्युपकुंभादिसमासेपि
प्रानयमसनिकेतिसन्निहितत्वेनसाव्यवहितपूर्वत्वेनावत्संधीयमानत्वेयथ

१३३

वारणविभावोयथावाद्यिपदार्थेविभक्त्यर्थानन्वयप्रसंगात् किंतुसंज्ञिरितिवेना।
नुशासनबोधितत्वम् तत्रोणादिपदानामप्यसतीत्यभिप्रेत्याह तथाचेति अनेक
पदसमुदायात्मकसमासस्यप्रसंगेकानतिरिक्तत्वात्समासरूपप्रातिपदिका।
दितिनविभक्तेः समस्यमानपदसंज्ञिरितत्वादितिभावः संभवेदेवं यदिसमास
स्यप्रातिपदिकसंज्ञासमासग्रहणानिर्वेयतां नचैवंतस्यनियामकत्वात् किंतु
र्थवत्त्वेज्ञेणैवसावाख्यातथाचवोक्तप्रकारस्तत्त्वसंभवतीत्याह अर्थवत्सूत्रेणे।
ति तथाचशास्त्रबोधितत्वमपितत्वेनशब्दपरस्येतिभावः प्रकृतित्वस्यपर्याप्तिसंबं
धेनसमुदायविश्रांतत्वेपिवाप्रयत्नयातद्घटत्वस्यतदेकदेशेपिसत्वात्सैवयुक्तं।
निवेशनीयेत्यभिप्रेत्याशंकते २ अथप्रकृतित्वाश्रयेविभक्त्यर्थान्वयइतिकल्पने
इतिचेत्तर्हिपंकजमानयदंडिनंपश्यमूलिनंपश्यनयेमादौपंकदंडमूलेषानयन
दर्शनशब्दवाद्यन्वयप्रसंगः श्रवदमानयेसञ्जद्देष्यानयतान्वयापत्तेश्चतद्दे
शदीनोविशेषणतयानतत्रानयनाद्यन्वयः पाकाज्ञीलः पर्मामात्वौमात्रेणा।

ल॰
द॰
१३४

कथमोदिजन्यनीलरूपस्वत्वादावनन्वयप्रसंगात् । अथेतिप्रकृतित्वाश्रयेप्र
कृतित्वाश्रयार्थसंसर्गितिप्रकृत्यर्थस्य साम्ञान्यसंसर्गितिरोपित इति अत्र धर्मि
निष्ठत्वपदार्थप्राधान्यमतेऽनाधेयेन रूपेणाऽज्ञानम् विशेषणतयेति एकत्रा
विशेषणतयावरुद्धस्यापरत्र विशेषणतयान्वयेनाकांक्षादिति भावः यथा
कृतेर्भूयतिपाकाऽनीलरूपादि नीलरूपवयोः स्वाश्रये विशेषणतयान्वितयोः
पाकादिरूपं तत्रान्वयं चन्द्रमनन्वयापत्तेरित्यर्थः यत्र प्रकृत्यर्थे तत्र तज्जन्यज्ञानविषयत
मात्रम् तत्राशाविरुद्धमस्तीति तत्र वेदपदम्यत्र वेदपदाद्यमवायेनोपस्थिताका
शावरणायत्रमाप्रकृत्यर्थत्वस्यावश्यकत्वात् तज्जन्यज्ञानविषयत्वमिति तत्पदा
र्थः प्रकृतिः मात्रपदेन तद्भिन्नग्रहविशेष्यत्वव्यवच्छेदः अत्र चित्रत्वादिसमासीया
तेरपदार्थस्यार्थः अविरुद्धमिति अबाधितमित्यर्थः आकाशावरणायेति समवा
वायेनोपस्थिताकाशे रूपपर्यन्तज्ञानकर्मान्वयवारणायेत्यर्थः तन्मात्रप्रकृत्यर्थसं
निरूढिग्रह जन्योपस्थितिविषयत्वस्यमर्थः वारिवाक्ये यावंनोपर्थाः संभवतीति ॥

निरूपायेनोक्तसूत्रानिमर्थविमर्शतया व्याचष्टे २ अथ प्रत्ययप्राग्वर्तिपदजन्योप-
स्थितिविशेष्यत्वं प्रकृत्यर्थत्वमिति चेन्न ग्रामामानयति कृष्णोदेडेनेत्यत्र कृष्णेतरती-
यार्थान्वयप्रसंगात् अथ समस्यमानपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वं समासोत्तरवि-
भक्तेः कल्प्यत इति चेन्न अक्रमकल्पनाकृत्सूत्रनिर्माणं चापेक्ष्य समुदायश-
क्तिकल्पनस्यैव युक्तत्वात् इति दिक् १ एवं च प्रत्ययसमभिव्याहृतपदार्थत्वं प्रकृत्य-
र्थत्वमथवा प्राग्वर्तिपदार्थत्वमिति निर्भेदः प्रसंगादिति प्रत्ययप्राग्वर्तिपदजन्योप-
स्थितिविषयताया कृष्णत्वादिति भावः प्रत्ययानामिति सूत्रस्य त्वेकार्थीभाव-
वादिनामेकार्थीभावेऽपि नास्मन्मते समासे सूत्रव्यवस्थैवाभ्युपगमादित्यभिप्राया-
त् अथ समस्यमानेति अकृतकल्पनामिति समस्यमानपदार्थविषयतानि-
रूपितविषयतासंबंधेन शाब्दप्रतिविशेष्यतासंबंधेन सुबन्तजन्योपस्थितेर्हेतुत्वान्तर-
कल्पनामित्यर्थः ननु प्रत्ययानामिति सूत्रस्य प्रकृतिप्रत्ययपदे तत्त्वेन न तत्प्रत्यय-
त्वप्रकृतित्वयोरनुगतयोर्वचनेन तत्र किं विशेष्यवकार्यकारणभावो वाच्यस्त।

ल॰
दे॰
१३५

याचत्समस्यमानपदार्थान्वयाभ्युपगमेबाधकाभावोनएवार २ अपिचसमासे
विशिष्टशक्त्यस्वीकारेराजपुरुषमित्रगुनीलोत्पलमित्यादौसर्वत्राननवयप्रसंगः। रा
जपदादेःसंबंधिनिलक्षणायामपितंडुलःपचतीत्यादौकर्मत्वादिसंसर्गेणतंडुला
देःपाकादावन्वयवारणायप्रातिपदिकार्थप्रकारकबोधंप्रतिविभक्तिजन्योपा
स्थितेर्हेतुतायाआवश्यकत्वात् प्रकृषादेस्तयान्नाभावात् तंडुलःपश्यइत्यादौ
चप्रातिपदिकार्थकर्मत्वमार्थेनतंडुलादेस्तस्यचपश्यक्रियाभेदेनैवान्वयःपश्येणातं।
डुलेनेत्यादौचविशेषणविभक्तिरभेदार्थापार्थिकोवान्वयइतिनातिप्रसंगः।तथा
चसमासेपरस्परमन्वयासंभवादावश्यकैवसमुदायस्यतादृशोविशिष्टार्थेशक्तिः
अनन्वयप्रसंगात्इतिनामार्थयोर्विभक्त्युत्सत्त्यर्थः अनन्वयमेवाह राजपदादे।
रिति लक्षणायामपीत्यपिनाभ्युच्चयमाहतत्रामनन्वयाभावःसमुच्चीयतेतथा
ताभावादितिविभक्त्यनुपस्थितत्वादित्यर्थः उक्तमुपपादयति सर्वत्राइष्टत्वमाहतंडु
लःपश्यइति प्रातिपदिकेतितयावत्तंडुलस्यपश्यपदार्थेनयाभावानन्वयभिया

१३५

र इति भावः यत्र न प्रातिपदिकार्थे विभक्तिविधानेन तत्रोपपत्तिमाह स्वप्रत्येति।
श्चानभिहितसूत्रभाष्ये द्वितीयादिविशेषणविभक्तेरभेदरूपसामानाधिकरण्यार्थ
त्वस्य तस्मिंश्चैवाविशेषणान्वयाभ्युपगमे न त्वभिधानाभावादिति भावः षाष्ठिक
इति शाब्दबोधोत्तरकालिके मानस इत्यर्थः अकरणाधिकरणोक्तरीत्या सर्वेषां वि
भक्त्यर्थकारकाणां प्रथमं क्रियान्वयित्वेन तेषां च प्रकृत्यर्थान्वयान्न तल्लोपेप्यभि।
धानसंभवेनेति भावः ननु विशेषणविभक्तेः साधुत्वमात्रार्थकत्वे राजपुरुष
इत्यादावुक्तयुक्त्यैवाभिधानाय नार्थनिष्ठप्रकारतायामभेदातिरिक्तसं।
बन्धावच्छिन्नत्वमवश्यं निवेशनीयम् एवं च विभक्तिजन्योपस्थितिं विनापि
राजसंबन्धिपुरुषार्थस्याभेदेन पुरुषेऽन्वयो नानुपपन्न इत्यत आह २ किंच राजपु
रुष इत्यादेः संबन्धिनि संबन्धे वा लक्षणेनाद्यः राज्ञः पुरुष इति विवरणविरो।
धात् समाससमानार्थकवाक्यस्यैव विग्रहत्वात् अन्यथा तस्मात् षष्ठीविभक्तिनि
योगेन स्यात् नान्त्यः राजसंबन्धरूपः पुरुष इति बोधप्रसंगात् विरुद्धविभ।

ल॰ द॰ १३८

138

क्तिरहितत्वातिपरिकार्थयोरभेदान्वयप्रयुक्तत्वेनेत्यादिग्रंथेविवृतंवैयाकरणभू
षणे १ विग्रहत्वादिति विग्रहसमासवाक्योपपदत्वादित्यनेनसमानीतत्वम्बोधयति
वर्तेयावत्संख्यानिवर्तकबोधकत्वमत्र समस्तिकारैस्तनार्थदोषइतिनिरूपितत्वहृ
द्वयोरत्यन्तमसाथेति समानार्थकभावस्तमर्थः तस्माद्विग्रहवाक्यात् तस्मादिति
तत्समानार्थकवाक्यस्यैवतत्त्वक्तिनिर्णायकत्वदर्शनादितिभावः संबन्धल
क्षणकत्वंस्वरूपयति नान्यइति संबंधलक्षणेतिकत्वम् इत्यर्थः नीलोत्पल
मित्यादिसमासेग्रहायसमानविभक्तिकेसमपहायविरुद्धविभक्तिरहितत्वस्या
नम् तच्चविशेषणपदेविशेष्यपदाप्रकृतिकविभक्तिसजातीयविभक्तिमत्त्व
मितिलक्षणमन्यच्चसमानादिना तथाचाभेदान्वयबोधप्रयोजकस्यानिरुक्तवि
भक्तिराहित्यस्यात्रसमासादन्त्वबोधापन्नमानामभावः यत्तत्रिकर्षेलक्षणमात्र
वेक्षयः तत्रयथाकृतविरुद्धविभक्तिराहित्यस्याभेदान्वयबोधप्रयोजकत्वे
चैत्रस्यमहतस्थूलमित्यादौतत्बोधापत्तिरतआह ग्रंथेविनामिति विभज्यार्थे

१३९

मंतर्भाव्यनामार्थाभेदान्वयएवोक्तस्तुल्यतिविनितशेक्रम् मीमांसकैर्वा

पिसिद्धांतन्यायाभियाविशिष्टशक्तिः समासेवष्पमंगीकार्येत्याह २ अतएव

वृषद्भृतेः प्रथमभष्टप्रमत्रनभस्समहिपप्राध्यम्पविधानेप्रक्रम एकशसेना

भंगापेन्नेतितिनीयेद्धद्वेः स्विष्टकृतेपननीस्मांगान्वादेननचिन्नविधा।

नेप्रक्रम एकप्रसवेनाभंगापेनेतितिवदप्ताभेनिहपितेसेयाज्ञेते संयाज्ञेते

चारुणाधिकरणारंभः अन्यथा अरुणयैकहायन्यापिंगाक्ष्यासोमंक्रीणा।

तीत्यत्रारुणपदवादिनयोरपिएकत्वादिगुणमात्रवाचकताया अमतेन्वा

त्क्रीणातौकरणतासंभवस्यतत्वादारुण्यस्यैववाक्याद्भेदशांकायाप्रसंभ।

वादितिअपंचितंभपणे तस्मात्समासेषशक्तिपदतोजैमिनीयैरेवस्पाभ्युपेयइ

त्यालोविस्तरः १ अतएवेतिसमासएकार्थीभावस्समत्वादेवेत्यर्थः अरुण

मदिप्येषत्यर्थः एकप्रसवेनेति २ रेष्णविधेयभावेनान्वयेष्टइष्टसप्रधिमेनिया

मकत्वेननतदत्वयेपेनतदभ्युपगमेविशिष्टार्थोपस्थितिजनकत्वरूपैकप्रसव

तिऋत्विजोरुविरोधान्म
तयन्नीतिवाकृपि प्रीत्ति
भत्वरुणमुद्दिश्यपे.

ल॰ दू॰ १३२

ताभेदापत्तेरित्यर्थः नैवमपि विशिष्टशाब्दानभ्युपगमेऽपि समासे विशिष्टलक्षणा।
याअभ्युपगमे नैकप्रसक्ततायाउपगमात् किंतु प्रायश्चिद्विशिष्टे भक्षणानन्तरमेव
शाब्दबुद्ध्याविषयीयतेनतत्रप्रकारतावच्छेदकेनविधिः प्रायश्चित्तपर्यवसानमिति सिद्धांति।
तमितिभावः मंगलेविति प्रवृत्तीच्छाविषयमनन्तरित्वविशिष्टयत्किंचिद्दिनविधा।
नेकिंवाचित्वविशिष्टानुच्छिष्टांगविधानमितिमेयशायेप्रकृतत्वाविन्याशेषणाद
रोडशेनत्रिष्टकृतोज्ञाततादृशापिशेषमनन्तरत्वविशिष्टांगांतरविधानमेवेति
सिद्धांतितेदशमाध्यायस्यान्तीयपादस्यार्थः नन्वेकप्रसक्तत्वेनविशिष्टार्थो।
पस्थितिनंकानं किंतुसमासघटकपदयोरुद्देश्यविधेयभावेनान्वयबो।
धकत्वमितिचेन्नतिः प्रथमपदार्थोत्तिरमत्रविरोधकत्वायानन्तुभवेदेक।
प्रसक्तत्वेनिनोक्तयुक्तिस्तत्रतनपदार्थीभावेऽपिगादादिपदयोरन्वयबोधक।
तयातदर्थेऽज्ञातमन्वययोग्यत्वेनाकत्वयत्रइतिनस्यप्रकारताभिन्नेऽपिकाऽसंग
छुतइतिभावः वस्तुतस्त्ववाक्यभेदेऽपिनन्तस्यप्रकारताभिनिवेशप्रसंभावप्रत्र।

ना॰

१३२

नैतास्क्रियाभिः कारकत्वेनेष्यन्ते समम् अपि संबन्धासंभवात् नच तृतीयथा स्यो
तिषेमकरणीभूतशाकवणिकत्वविरिक्त्याणं न यथकर्तृत्वेनदाहणापग
णकेनेति परिच्छेदकत्वेनान्वयोनासंभावितइतिवाच्यम् एवंसतिशाकिः का
रकमितिसमिद्धेनव्याकोपइत्यायमनेवधेयमित्यभिप्रेत्याह प्रपंचितमि।
तिउपसंहरतितस्मादिति श्लो ११ २ ॥ राजपुरुषइत्यादौराज्ञाचासौपुरुष
श्चेत्येवविग्रहः विरोधित्वाच्च विशेषणानामपरस्परसमानार्थत्वात्
रोधात् समानार्थत्वानन्वयादिरितिहेतुविग्रहयोः समानविरोधप्रकार।
कबोधकत्वरूपसमानार्थकत्वानन्वयादित्यर्थः उक्तविग्रहवाक्यानर्थात्त
नपाहस्यसंबंधिजलातीणिकत्वाद्विग्रहत्वत्वतिः संबंधार्थकषष्ठ्यन्तस्यतत्संब
धप्रकारकबोधजनकत्वाद्विग्रहत्वमेवेविशेषणबोधकस्यपदस्यापिइत्याशयेन प्र
काशयति यद्यपीत्यादिनामीमांसकाइत्यन्तेन२ यद्यपिप्रथमान्तानामेवबहु
व्रीहिरितिशेषोबहुव्रीहिरिति तत्राहुभ्यतेइतिप्रथमान्तपदेवाक्येविशेषण।

ल॰
ह॰
१३८
138

बोधस्येनैवसमभिव्याहृतस्यैवषष्ठीतिसमासविधानाद्द्वन्द्वःशृङ्गग्राहिकपदेनैवाकेन
थापितस्यनविग्रहत्वम् भिन्नार्थत्वात् किंतत्कस्येवेतिमीमांसकाः १ स्वा
त्रालम्भनत्तितेनहिंशेषेवक्त्रीहिवित्याधिकारार्द्दितीयाभिन्नेतिसंबन्धा
नुकूलस्यश्वयमात्रिकस्यैवसमासविधानादितिभावः उक्तस्यैवेतिविज्ञाणेना
वामयमित्यादेवेत्समर्थः २ नास्मेगानिस्स्थिति आख्यातेनतडितकतांयत्कि
चिदुपदर्शकम् गुणप्रधानभावाद्वैलक्षण्येविपर्ययः तथाहिश्रादिकः
कर्मकारकत्रभासकत्रकव्यापाराश्रयः कर्मानुकूलव्यापाराश्रयइतिबो
धः अत्रैवदीयति कर्मकारकीसत्रासकश्रणिकादेवनानुकूलभावनाकर्मो
मत्यनुकूलाभावनेतिवाबोधः कृत्स्नमर्थेकारकानामाख्यातेभावनायाः
प्राधान्येवदतोमीमांसकस्यापीतिगुणप्रधानांशवाप्त्यासेनविवरणत्वबो
धकइतिनाउपाधिकस्यविज्ञाणावोधस्यास्येदेविग्रहत्ववाधकमस्तीतिभावः
उपदर्शकपदस्याविवरणमर्थबोधकमिति आख्यातेनेतिङन्ते तत्रतिङन्ता

रितेविवरणमित्यर्थः विपर्यय इति व्यत्यास इत्यर्थः नेमेव विशदयति तथा हि।
त्यादि नन्वत्रापि तिपः कर्तृत्वलक्षणतया तत्कारणकव्यापाराश्रयबोधात्प्रस।
मानार्थकत्वभंगो न तत्राह कृत्यत्ययेति कारकाणां कर्त्रादीनां प्राधान्येन प्रा।
विशेष्यत्वम् २ ननु कर्तृत्वादिन्सर्वत्र समासेष्वाक्षिप्तत्वात् तथा विग्रहत्वाभावापि
षष्ठीतत्पुरुषकर्मधारययोः शक्तिमत्त्वविशेषात्विशेषादस्यापत्यमधिकरणसिद्धो
तत्सिद्धिर्न स्यादित्यत आह पर्यवसन्नाह्वेबोधाविशेष्याविशेषणात् इत्येतेः शक्तिरत्र।
हेतवेगत्वबहिरंगत्वचिंतनम पर्यवसन्नेस्वासौ साद्वेबो यस्मात् तस्मात् विशेषणस्या।
साक्षात्करणाश्रयतद्वानी तत्तत्त्वाद्यवमार्गाधिकरणाविशेषण इत्यर्थः अयंभावः
निषादस्थपतिपदे समासशक्तिपक्षे निषादरूपे निषादानां वस्थपतौ निषादस्था
मिकेषु रूपेषां नवे चेत्येवं सर्वत्र शक्त्यान्तानार्थे तथा च नानार्थेतान्यर्थादिदोषा।
वगतिरितिन्यायेन तत्कल्पनायां पदद्वये नश्वरो उपस्थितार्थे एवोपस्थितत्वादित्या
ववान्तकल्पन इति परेषामपि सतितात्पर्ये षष्ठीः प्रवेशायेति वहुलत्वमायाउर्वां।

ल०
स०
१३५

स्तात्पर्यमेव कल्पकोऽयाववशिष्यते इति दिक् ॥ २८ ॥ इति श्रीवैयाकरणभूष
णसारे समासशक्तिनिरूपणम् ॥ शक्तिमत्त्वाविशेषादिति शक्तिमत्त्वमेका
र्थीभावः निषादस्थपतिं याजयेदित्यत्र निषादस्थपतिशब्दः षष्ठीतत्पुरु
षो बहुव्रीहिर्वेति कर्मधारय इति संशये कर्मधारये पूर्वविशेषणकल्पना गौर
वात् बहुव्रीहौ वा कल्पलक्षणायो गौरवात् लाघवात् षष्ठीतत्पुरुष एवेति पूर्व
पक्षे तत्पुरुषस्यापि पूर्वपदलाक्षणिकतया कर्मधारयापेक्षया गुरुत्वात् ।
एवात् कर्मधारय एव अत एव विद्याध्ययनस्यान्तरकालकल्पनेन तादृशगौरव
स्य फलमुखतया दोषत्वादिति सिद्धान्तितं तदिदं दूष्यते भवन्मते तत्पुरुषस्त्री
कारे विप्रगौरवानवकाशादिति भावः तदाहोत्तरेति तादृशवाक्यजन्यज्ञा
वृत्तौ याग्यव्यवहितप्रमत्वस्य वृत्तिशक्तिग्रहनिष्ठान्तरङ्गबहिरङ्गभावचिन्तनप्रयुक्त
लाघवमादायेत्यर्थः तदेव विशदयति अयं भाव इति निषादरूप इति स्थ
पताविलक्षणेनान्वयि निषादानामिति निषादसम्बन्धिस्थपताविन्यर्थः तत्र ।

१३५

ष्टार्थसंबंधेनभावेनैकार्थीभावोपगमात् निषादस्वामिक इति स्थपतिशब्द
स्य स्वाम्यर्थकतया निषादाभिन्नस्वामिकेऽपीत्यर्थः तत्रान्यपदार्थान्तर्भावेन।
समुदायशक्तिस्वीकारात् नानार्थे इत्यस्य नैकार्थोपस्थितौ नानातयाभिमिति विशेषः टुन्मा
न्यायेनेत्यस्य कुतात्पर्यमिति तात्पर्यसंदेहस्थलीति विशेषः तत्कल्पनायां तात्पर्य
कल्पनायां सर्वोपस्थितेन पदेतिसमासघटकप्रत्येकपदशक्त्युपस्थापितार्थमा
त्रविषयककर्मधारयीयशक्तिग्रहस्यान्तरंगत्वेन प्रथमोपस्थितार्थपदोपस्थि
तिलाघवान्निषादस्थपतिशब्दस्य तात्पर्यमवसीयते न तत्त्वविशेषावधारितेनेत
बहिरंगान्यपदार्थविषयकशक्तिग्रहोपस्थापितेन तदुपस्थितेर्विलंबितत्वादि
त्यादिरुक्तार्थः तत्तात्पर्यकल्पनेतु यथार्थेन ननुभवत्वमनेनात्पर्यज्ञानस्यहेतुत्वा
नाकल्पनप्रसक्तेर्गौरवं वेदकहेरद्यमेवमतत्राह परेषामपीति प्रवेशापेक्षिव
द्विति प्रवेशापेक्षयैवेत्यर्थः प्रत्नान्वयानुपपत्तेरभावेन लक्षणायां प्रयोजकता
वयारणादितिमतद्वयेनैव लक्षणाविशेषस्थलमप्राहुः तथाचतस्त्व।

वाक्यलक्षणायानिषादपदलक्षणायावासमासोनतदर्थबोधस्यप्रवृत्त्वार्थत्वयात
स्थतानर्पणभावेनैववाच्यणीयत्वादितिभावः ननुनिषादस्थपतिंयाजयेदि
त्यत्रगुणवचनस्थपतिपदस्यनिषादपदेनकर्मधारयेगुणवचनस्यैवपरत्वेनि
पातावश्यंभावेनस्थपतिनिषादमितिप्रसंगेन किंचस्थपतिशब्दार्थस्यनि
त्यसंबंधित्वसापेक्षत्वेनषष्ठीसमासएवन्यायेनतत्कर्मधारयइतिकथंपक्षद्वये॰
प्युक्तमितिचेन्नसंगतिरनग्राह्यदितिनि नदर्थत्वकल्पककृत्याकर्मधारयाश्रमवे
ति लिंगदर्शनाच्चेनिसंज्ञोपन्यस्तेरेतनानत्स्थपतिः क्रूरेनिषादस्वामिकत्व
स्यैवभाष्यसंमतत्वेनननलिंगत्वेनचकर्मधारयत्वेनिर्णीतेस्थपतिशब्दस्यान
देनाश्रित्वात्पूर्वनिपातेनत्वयोगोपपत्तिः संबंधाकांक्षानिवृत्तिरप्यर्थतो॰
निषादानांस्वत्वाभावउपपत्रेवत्वाद्ववादित्याचाव्यक्तकथंतिसंभवमात्रे॰
णैवेतिसर्वमनवद्यम् सो ५ ॥ इतिमयूखमालायांचतुर्थपादेसमासार्थनि
रूपणम् ननुभक्त्यानेवाक्यचरकपक्षकृतिग्रममपार्थनिरूपणशक्तिसरूपा॰

निरूपणामथशक्तिकालमतआह २ शक्तिश्चसंगतिस्तस्याःस्वरूपमाह इंद्रिया
णांस्वविषयेष्वनादिर्योग्यतायथा अनादिरर्थैःशब्दानांसंबंधोयोग्यतयथा। ना॰
इंद्रियाणांचक्षुरादीनांस्वविषयेषुचाक्षुषादिषुघटादिषुयथानादिर्योग्यता
तदीयचाक्षुषादिकरणतातथाशब्दानामप्यर्थैःसहतद्बोधकारणतैवयोग्य।
तास्यैवशक्तिरित्यर्थः समासेखलुभिन्नैवेत्यादिश्येयेनस्वरूपतायाःशक्तेरनुपेक्ष।
णीयत्वात्संकेतसंगत्यानन्निरूपणात्संगताभिधानमितिभावः तस्याःस्व
रूपमितितस्याःशक्तेःअयंभावःघटादिपदश्रवणानन्तरंघटाद्यर्थोपस्थितेस्तत्तच्छब्द
स्यचसर्वानुभवसिद्धत्वादर्थासंबंधेःस्यात्स्यातउपस्थापकत्वासंबंधोवाच्यस्त
स्यचस्वरूपसतोहेतुत्वेऽगृहीतशक्तिकस्यबोधापत्त्याज्ञाततत्त्वंवाच्यम् सचसंब
धोस्मात्पदादयमर्थोबोद्धव्यइत्याकारकार्थविशेष्यकेदंपदमेतदर्थंबोधयती
त्याकारकपदविशेष्यकावास्तवैवशक्तिःतयाबोध्योर्थोवाच्यस्तद्बोधकंचपदं
वाचकमितिव्यवह्रियते यत्रचतद्बाधादृशाकाशसंबंधरूपाव्यवहृत्यावाच्योपस्थि

त॰
श॰
१४।

तिः सा च लक्षणोच्यते तत्कल्पिका च मुख्यार्थबाधो ज्ञाततात्पर्यानुपपत्तिः
तथा हि गंगायां घोष इत्यत्र गंगापदस्य घोषाधारभावान्वयबाधार्थकत्वेन तीर
तात्पर्यकत्वज्ञाततात्पर्यविषयतीरस्मृतिं विनानुपपद्यमानेन तीरघोषान्वयबो
धेन तत्स्मृतिराक्षिप्यते सा च तीरे गंगापदसंबंधज्ञानं विनानुपपद्यमाना त
ज्ज्ञानमाक्षिपति तत्र हि घोषो गंगापदे निरूपितः संबंधो न शक्तिस्तस्या अत्र
भावात् तत्तीरस्मारकः शक्तिघटितो यस्संबंधः सैव लक्षणा गंगापदशक्या
सामीप्यरूपा तेन रूपेण गृहीता तीरं स्मारयमनुभावयति च तथा च वृत्तिः
द्विविधा शक्तिर्लक्षणा चेति पर्यवस्यति विस्तरस्त्वन्यत्रानुसंधेयः यदुक्तं नैयायि
काः मीमांसकास्तु नेश्वरेच्छा शक्तिः ईश्वरमविदुषामपि व्यवहारादुद्बु
ध्यर्थोपस्थितेः न चेच्छायामीश्वरीयत्वमनुपादेयम् धुनिकसंकेतज्ञानादपि
शाब्दबोधोदयेन तादृशसंकेतस्य वृत्तित्वनिर्वाहयितव्यत्वम् एवमपि संकेत
स्यनिष्कृति योगितया संबंधत्वासंभवेन पदार्थानुपस्थापकतया वृत्तित्वासं

एवं चा॰

१४।

भवात् तस्मात्पदपदार्थयोर्वाच्यवाचकभावनियामकः संबंधः शक्त्याख्यः प-
दार्थान्तरमेव अतएवशाब्दव्यवहारः स्वरसतः संगच्छते नासाविच्छादिरूपमवतेः
अभावादावपिसत्वात् किंत्वैशिष्ट्यात्वेनसंबंधोतेरणावर्त्ततेत्याहुः तन्मतं
निराकर्त्तुमेतत्स्वरूपनिरूपणमितितिविषयाणांतेषांकथंघटादिविषयोतत्र
ह चाप्तषेति तथाचौपचारिकंतत्त्वमितिभावः वाप्तपदेत्वमार्यपुपलक्ष
णाम इंद्रियनिष्ठत्वात्तत्वादिकारणतायामनादित्वेचतत्त्तिश्चभेदप्रतियोगितान
वच्छेदकत्वम् प्रकृष्टप्रयत्नानपेक्षत्वेवा शाब्दबोधकारणतायांतशाब्दबोध
जन्यबोधसमानाकारत्वंवेत्वंबोधध्वंसाधिकरणसमयवृत्तित्वम संकेतज्ञाने
विनैक्तीशक्तिग्रहासंभवेनावश्यापेक्षणीयतद्विषयस्यशक्तित्वाभावेप्रयोजा
कमाह २ नन्वनबोधकारणत्वमनादित्वेशक्तिः आधुनिकदेवदत्तादिपदेतद
भावात् अन्यथापित्रादिसंकेतज्ञानेप्यन्यबोधप्रसंगः तान्नणिकातियामे
श्वतिसंकेतज्ञानमपिदत्तवोच्यम तथाचावश्यकत्वात्स्यएवशक्तिरत्नमत्ताय

निकेपिग्रादेगोवादौ वेग्घस्येतिचेत् अत्राहुः संकेतोनस्वरूपेणहेतुः अगृही-
तशक्तिकादर्थबोधप्रसंगात् नापिसामान्यतोज्ञातः प्रमेयत्वादिनातद्वेदनेपि
बोधप्रसंगात् नापिसंकेतत्वेनज्ञातोहेतुः गवादिपदेश्वीयरादेः संकेतत्वेनतज्ज्ञान
शून्यानांलौकिकमीमांसकादीनांतदर्थबोधधीजनकत्वग्रहवतामेवबोधो-
दयेनव्यभिचारात् नचार्थधीजनकतावच्छेदकत्वेनतज्ज्ञातोहेतुः ततोपिला-
घवेनार्थधीजनकत्वेनैवहेतुतायामसमस्तसिद्धेः नचाधुनिकेदेवदत्तादौसं-
केतस्यात्देवदत्तबोधेनास्यव्यभिचारः तत्रापीदंपदमेतमर्थंबोधयत्विति छाया-
हेयेदेवदत्तत्वबोधकत्वस्यावगाहनेनव्यभिचाराभावात् नचस्वात्रेणबोध-
कत्वाज्ञानकारणीयात्म् अयमर्थोनेदंतद्धीजनकमितिज्ञानतोसमाच्छाद्य
मर्थोवृद्धेर्भिनेतिज्ञानतत्वज्ञदापत्तेरितिवाच्यम् नेदंतद्धीजनकमितिग्रहवा-
ताबोधनेपदस्यप्रयुक्तेज्ञानतोपितद्बुद्धास्तंभवात् अयमर्थोतिस्तसापिप्रान
त्वापत्तेरिति आधुनिकेनिपित्रादिसंकेतितेत्यर्थः नन्विष्टबोधकारणत्वस्य

तद्वद्ज्ञानादिपदजन्यबोधसमानाकारस्सर्वेषुसर्वबोधध्रुवसकालिकत्वाभा।
वादित्यर्थः ननुनादित्वेनशक्तिज्ञातिनिविष्टेकिंतत्राहयत्वस्यतथात्वंततः।
प्रसिद्धेसदर्शकमेवेतितोक्तबोधकत्वस्यशक्तिमेकस्थिद्दोषइतिचेत्सादेव।
यदिविनैवसंकेततदुद्बोधभवेत्तत्तत्संभवस्यात्यायेनाह अन्यथेतिपित्रादि
संकेतज्ञाननिरपेक्षस्यैवतस्यशाब्दबोधेहेतुत्वस्यमित्यर्थः दोषांतरमप्याहत्वा
क्षणिकेति तत्रापिबोधजनकत्वाविशेषादितिभावः संकेतज्ञानमपीति
आधुनिकसंकेतितपदस्यलेबोधकत्वरूपशक्तिज्ञानसंपन्नेषसंकेतानस्या
पिसर्वत्वनितिताकल्प्यमित्यर्थः ननुकतनकल्पनालाघवनाकिमनिष्टमतआह।
तथात्वेति आवश्यकत्वादिति अवश्यापेक्षणीयज्ञानविषयत्वादित्यर्थः।
सएवसंकेतएव एवकारेणबोधकत्वव्यवच्छेदः संकेतस्यस्वरूपोहेतुत्वे
सामान्यतोवाज्ञातस्येतिविकल्पाहृष्यतिस्वरूपेणेतिस्वासाथात्तस्याधर्मंरो।
त्यर्थः संकेतत्वेनेतियावत अगृहीतशक्तिकादिति अज्ञातसंकेताद्दियमा।

लः
द०
१४३
143

नत्वर्थसंकेतादित्यर्थः समासत इति जनकाजनकसाधारणधर्मेणेत्यर्थः ।
संकेतत्वेनेति ईश्वरीयसंकेतत्वादिना विशेषधर्मेणेत्यर्थः तज्ज्ञानशून्यानामि
वि संकेतईश्वरीयत्वमविदुषामित्यर्थः बोधोदयेनेति अर्थधीजनकत्वस्य
ज्ञानवाचार्थबोधोदयेनेत्यर्थः यद्यपि संकेतत्वेन संकेतज्ञानस्य हेतुतावा।
दिमते कारणतावच्छेदककोटावीश्वरीयत्वानिवेशात्सर्वापि गवादावीश्वरस्य
ति तदुक्तपर्यालोचनयेश्वरीयत्वानिवेशात्तदभिमतश्चेत्यभिप्रेत्येदमभिहितमि
ति बोध्यम् वैदिकानां कथंचिदीश्वरीयत्वस्यापि संभवादुक्तं लौकिकेति न
ज्ञानमिति अर्थधीजनकतावच्छेदकत्वावच्छिन्नसंकेतनिष्ठप्रकारताकज्ञा
नमित्यर्थः तथाहेतुः संकेतितपदस्य वार्थधीजनकतायां संकेतस्यावच्छेद।
कत्वादिति भावः ततोपीति अर्थधीजनकतावच्छेदकत्वस्य हेतुतावच्छेदकत्व
कल्पनापेक्षयार्थधीजनकत्वेन हेतुताकल्पनायां लाघवमित्यनेन वैयाकरणाप्र।
सिद्धेरित्यर्थः इदं परमतदूषं निरूपितसंकेतवदित्याकारकपदविशेष्यकता।

तस्यापि धीजनकता

वच्छेदकतावच्छिन्नसंकेतप्रकारताकज्ञानत्वेन हेतुत्वकल्पनायेत्तस्येदंपदमेत
दर्थधीजनकमिति ज्ञानस्यैवार्थधीजनकतावच्छिन्नप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्व-
कल्पनागौरवमितिभावः संकेतज्ञानाद्येवेति एवकारेणार्थधीजनकत्वग्रा
हकुदासः अस्य बोधकत्वग्रहस्य व्यभिचारव्यावर्तकत्वायापि संकेतमात्रादर्थ-
बोधस्य तेपीत्यर्थः इच्छाग्रहइति इदंपदविशेष्यकेतदर्थबोधकताप्रका
रकेच्छाग्रह इत्यर्थः अवगाहनेनेति विषयीकरणेनेत्यर्थः ज्ञानेच्छादिवि
षयकज्ञानस्य तद्विषयकत्वनियमादितिभावः ज्ञानेच्छयोराति इत्ताविशेषण
त्वेनेत्यर्थः प्रकृतेचेच्छायाविषयतया बोधकत्वस्यैवतज्ज्ञानेनविषयीकर-
णादितिभावः अन्यथेतिपाठेत्वेच्छायामपिबोधकताज्ञानस्यशाब्दधीहेतुत्व-
इत्यर्थः इच्छायातिनिराकरणायाह नेदंतद्धीजनकमिति अस्माच्छब्दादिति
एतच्छब्दजन्यैतदाश्रयकबोधविषयोयमर्थः इत्याकारकवर्तमानग्रहवत इत्य
र्थः पदविशेष्यकार्थधीजनकत्वग्रहे विद्यमानेनदेषोर्थधीजनकावगाहिन

त॰
द॰
१४४

144

इदं पदमेतदर्थधीजनकत्वेन बुद्धमनेनेति ग्रहासंभवान्नन्वित्यागपत्तिरित्युक्ता।
ननु तस्य शक्तिबोधकताग्राह्यभावाज्ञावगाहित्वइतिभावः तद्ग्रहापत्तेरिति वृ
द्धादिवाक्यबोधापत्तेरित्यर्थः उक्तज्ञानस्य ज्ञानविषयकत्वेऽपि तेन परार्थ
बोधकत्वं पदजन्यत्वं वेत्यस्याग्रहेण हृष्यति नेदं तज्ज्ञीजनकमिति बाधेनेति।
अप्रामाण्यज्ञानास्कंदितनिरुक्तनिर्णयात्मकमतिबोधकसद्भावेनेत्यर्थः अ
न्यथेति बोधकत्वेऽपि तद्विषयकज्ञानेन धर्मिणि तत्प्रकारकावगाहनस्येत्यर्थः।
भ्रान्तिस्स्यादिति परभ्रान्तिज्ञानत इत्यर्थः भ्रान्तत्वापत्तेरिति शुक्तौ रजतत्वाभाव
ज्ञानतः शुक्तौ रजतत्वेन बुद्धमनेनेति भ्रान्तिस्तस्य भ्रान्तत्वापत्तेरित्यर्थः तदभाव
वति तत्प्रकारकज्ञानवत्त्वमेव भ्रान्तत्वादित्यर्थः शक्तिस्वरूपं प्रदर्शयन्तद्ग्राहक॰
प्रमाह २ इदं च शब्दार्थधीजनकत्वेऽपि ग्राह्यदिसंकेतज्ञानाद्धहृष्टेनैतज्ज्ञानात्तत्वे
न बोधः नापि तात्पर्यविशेषाद्वापत्तिविरहात् शक्तिग्राहकव्यवहारस्य
प्राचुर्यतया सामान्यतयात्वात् किं च प्रमत्तादिजन्योपस्थितेः शाब्दबोधाजनकत्वा

त शाब्दबोधं प्रति शक्तिजन्योपस्थितेर्लक्षणाजन्योपस्थितेश्च कारणत्वे वाच्ये।
तथा च कार्यकारणभावद्वयकल्पने गौरवं स्यात् अस्माकं पुनः शक्तिजन्योपस्थि
तित्वेनैव हेतुत्वेनेति लाघवम् इदं चेति शक्तित्वेनाभ्युपेतबोधकत्वेनेत्यर्थः पित्रादी
नामादिनामपरिग्रहः कार्यतावच्छेदककोटौ सत्त्वेन निवेशात् संकेतत्वानां जन्ये
संकेतत्वानात्मकबोधकताज्ञानेऽव्यभिचारादिति भावः सर्वोक्तौ लाक्षणिकोच्छेदा
पत्तिं परिहरति नापीति शक्तिग्राहकेति शक्तिग्राहकव्यवहारादेः शक्यार्थ
लक्ष्येऽपि तौल्यादिति भावः ननु शक्यलक्ष्यव्यवहारात् पृथक् मानलक्ष्यार्थत्वेन वा।
स्वावाच्यात् तथा च लक्ष्योपस्थितिमलक्षणाहेतुर्देवावश्यकत्वेन कथमक्लृप्तत्वेन वा।
वश्यकत्वमत आह किंचेति शाब्दबोधानुत्पादादिति चद्वारि पल्लेगृहीतशक्ति
कस्य तद्बन्धोऽपि चद्वारि शाब्दबोधानुदयेनान्वय।
व्यभिचारात् तस्याः शाब्दबोधाजनकत्वादिति भावः ननु कथं त्वया सिद्धान्ते ल।
क्षणायां तज्जन्योपस्थितेर्हेतुत्वकल्पनागौरवं प्रामाणिकत्वान्न दोषायेत्य।

ल. ट.
१४५
145

नन्वाह २ अपि च लक्षणावृत्तिस्वीकारे कारणाभावस्य शून्ये के व्यभिचारः शक्ति
ज्ञन्योपस्थितिं विनापि लक्षणाजन्योपस्थितितः शाब्दबोधात् न चाव्यवहितो
त्तरत्वसंबंधेन तत्तदुपस्थितिमत्त्वे कार्यतावच्छेदकम् तत्तदुपस्थितित्वं च कार
णतावच्छेदकम् अनेन कार्यकारणभावप्रसंगात् व्यभिचार इति व्यतिरेक
इति वाच्यं अव्यवहितोत्तरत्वेन न च स्वध्वंसाधिकरणानुत्पत्तिकालत्वे सति सा
धिकलक्षणध्वंसाधिकरणोत्पत्तिकत्वम् न च स्वपदं शक्तिज्ञानजन्योपस्थि
त्यादिपरम् लक्षणाज्ञानजन्योपस्थितिशाब्दे तिशक्तिज्ञानजन्योपस्थितिज।
शाब्दबोधे व्यभिचारनिरासाय विशेष्यं शक्य शाब्दबोधानंतरभावि लक्षणाज
न्यपदार्थोपस्थितिविशिष्टस्य लक्षणाजन्योपस्थितिजन्यशाब्दबोधे सत्त्वात् व्य
भिचार इति [illegible] भावः अनेनेति स्वत्वस्य तत्तद्व्यक्तिविश्रांतत्वेनाननुगततया तद्व्यहि
ताव्यवहितोत्तरत्वसंबंधेनोपस्थितिमत्त्वस्य कार्यतावच्छेदककोटौ निवेशेन
दानेत्यमितिभावः मायसामान्यादाह किंच पदार्थोपस्थितिप्रमापि शक्तिज्ञान

त्वेनलक्षणज्ञानेनेनचहेतुनेतिव्यभिचारोगौरवंचप्रागवदेवदूषणम् नचैदे-
पदमेनतदर्थबोधकमितिशक्तिज्ञानकार्यकारणभावकल्पनेपितत्तदर्थभेदे-
नानेककार्यकारणभावकल्पनेगौरवम् तवापिसमानम् परस्परव्यभिचा-
रवारणायाव्यवहितोत्तरत्वेनचदितनेचतत्तत्पदमितिवाच्यम् शक्तिभ्रमानुरोधे-
नतेनतत्पदतत्तदर्थभेदेकार्यकारणभावानन्त्यस्यतवापिसाम्यात् लक्षणाका-
र्यकारणभावगौरवंपरंतवातिरिच्यते शाब्दत्वेनेति शक्तिज्ञानेविनापिलक्ष-
णाज्ञानान्यदार्थोपस्थितेर्विषयादिरोगमेमर्थः ननुबोधकत्वशक्तिवादिनोपि
तेनापदमवाहबोधकमितिशक्तिग्रहानीतरप्रसिद्धितत्खण्डयावोरणपयका-
रणतावच्छेदकत्वोत्तरधर्मनिवेशसामान्यभावकत्वनितलक्षणवादिमतगौरवे-
स्याप्यकानिरावेष्ट नचैतिपरस्पेरतिरगमानिष्टतीवबोधकत्वग्रहसंनेदेशा-
पिनीव्यप्रदनिष्टतादृशशक्तिग्रहेणतीरबोधानयोः परस्परबोधजन्यबोधव्य-
भिचारवारणायचेत्यर्थः शक्तिभ्रमानुरोधादितितेगामपदस्यनीदशक्तिभ्रम

ल॰
टू॰
१४६

146

द्र्थान्वयोतनन्तीरोपस्थित्यादिदर्शनात्तत्कारणतावच्छेदककोटौ तनन्तत्वद।
र्थनिवेशस्य लक्षणाली कर्तव्यत्वप्रकतेन नैत्यादिमर्थः शक्तिज्ञानकारण
तायां शक्तेनैव निवेशात्रोक्तगौरवसम्भावनाकिं न्व्हातिं तेनेतिनक्तोटावेव।
निवेशकत्वे २ ग्रथ वृत्तिजन्योपस्थितित्वेनैव शाब्दबोधहेतुतावृत्तिज्ञानत्वेन।
च पदार्थोपस्थितिं प्रति कारणत्वेनैवमर्थाद्वाच्यमिति चेन्न शक्तिलक्षणान्यतर
त्वस्य शाब्दबोधहेतुपदार्थोपस्थित्यनन्तर्कूल [illegible] पदप
शाब्दत्वस्य॰
दार्थसम्बन्धत्वस्य कारणतावच्छेदकतान्तर्शक्तिसम्बन्धेऽस्य गौरवात् शाब्दबोध
हेतुतावच्छेदकस्य पदार्थोपस्थितिजनकवृत्तेरत्तानेतद्वृत्तिकार्यकारण।
भावग्रहस्यासम्भवात् ग्रथेति वाच्यमितीति शक्तिज्ञानजन्योपस्थितावि।
लक्षणाजन्योपस्थितावपि शक्तिलक्षणासाधारणवृत्तितावच्छिन्नजन्यत्व।
सत्त्वादिति भावः शक्तिलक्षणेति शक्तिभिन्नत्वे सति लक्षणाभिन्नेयत्तद्धि
न्नत्वरूपस्य तदर्थः शाब्दबोधेति शाब्दबोधानुकूलायाः पदार्थोपस्थितेः

१४६
पदवृत्तिज्ञानजन्योपस्थिति

रत्वकत्वेनेत्यर्थः नादृशवृत्तित्वस्यकारणतावच्छेदकत्वेकत्वद्वयेप्यविशेषा।
णाद्दूषणमाह गुरुत्वादिति अस्मन्मतसिद्धेत्याकिंत्वमपेक्ष्यनिरुक्तान्यतता
रिरूपवृत्तित्वस्यकारणतावच्छेदकत्वेगौरवादित्यर्थः द्वितीयंदूषणान्तरमप्या
ह, शाब्दबोधजनकत्वात्ज्ञानस्यकारणतावच्छेदकोपस्थितिजन्यत्वेनतस्यच।

शाब्दबोपहेत्वि ति

पी.

परवृत्तित्वानन्तर्योपस्थितिविनाशकतयातज्ज्ञानस्यस्वघटकज्ञानेविनाशेभा।
वात्तादृशकार्यकारणभावस्यदुर्लभत्वमित्यर्थः तथाचवृत्तित्वग्रहेशाब्दबोधप
दार्थोपस्थित्योःकार्यकारणभावेग्रहत्वज्ञत्वजेद्विलक्षणपदपदार्थसंबं
धत्वरूपवृत्तित्वग्रहस्यान्योन्याश्रयाद्योक्तादूषणकार्यकारणत्वसंभवइतिभा
वः परार्थोपस्थापकः परपदार्थयोर्विजातीयसंबंधोवृत्तिः वैजात्यंचसमवाया
जनकत्वादिव्याहृतम् नातोगगनादुपकत्वाद्धृत्समवायादावतिप्रसंगइतिप
रिष्कारवत्वेनदूषणमितिलक्षणावृत्तिवादिनाम् अनेककार्यकारणभाव
कल्पनागौरवंप्रकारान्तरेणावारयितुंशंकते २ अथसमासपदकिंज्ञानत्वेने

त॰
द॰
६०

१४७

वृत्तेस्तत्ताशक्यसंबंधरूपलक्षणायां शक्येऽपि प्रवेशादिति चेन्न शक्तिज्ञानपदा
र्थोपस्थित्योः कार्यकारणभावे समानविषयत्वस्यावश्यकत्वात् अन्यथा योग्या
तीरयोः संबंधग्रहणावतो गंगायदशक्तिज्ञानतोऽपि गंगायांत्तोपस्थितिवाक्या
तीरप्रसंगः शक्तिज्ञानस्य हेतोः सत्वात् १ ममापीति लक्षणास्वीकर्तुर्मता
र्थः शक्तित्वेनैवेति शक्तिज्ञानत्वेनैव समर्थः एवं च लक्षणाज्ञानत्वस्य हेतुताव
च्छेदकत्वमवच्छेदः नतु लक्षणाज्ञानात्कथं पदार्थोपस्थितिरित्यत आह श
क्यसंबंधरूपायामपीति प्रवेशादिति तथा च लक्षणाज्ञानस्यापि शक्तिज्ञा
नत्वेन क्रोडीकारान्न लक्षणाज्ञानात्पदार्थोपस्थित्यनुपपत्तिर्नापि व्यभिचा
र इति भावः यद्वा शक्तिज्ञानपदार्थोपस्थित्योः कार्यकारणभावग्रहत्वावि
षयनिवेशं विनैव तथात्वानस्यात्पुनःप्रकारः स एव न संभवतीत्याह शक्ति
ज्ञानेति समानेति तदर्थविषयकोपस्थितिं प्रति तदर्थनिरूपित
तत्पदनिष्ठशक्तिज्ञानत्वेन हेतुताया आवश्यकत्वादित्यर्थः अन्यथानवस।

६०

मानविषयकत्वस्यानिवेशे संबंधाग्रहवत इत्यनेन लक्षणाज्ञानासत्वे बोध्यते
शक्तिमिति प्रथमारुनिरूपितशक्तिमित्यर्थः तीरबोधेतितीरपदे स्थितेलक्षणाया।
शाब्दबोधस्यचापत्तिरित्यर्थः गंगापदनिष्ठशक्तिज्ञानस्यतीरबोधेहेतोः
सत्वादितिभावः ननुवृत्तिज्ञानादीनांकारणाभावकूटानिप्रवेशगाभंगायसा
मानविषयकत्वानिवेशोपिगंगापदंतीरलक्षकमितिलक्षणाज्ञानस्यशाब्द
बोधाहितत्वाच्छक्तिज्ञानत्वेनतीरावगाहिनस्मृतीरपस्थितिनत्वाच्छाब्दबोधजन
कतायांकिंबाधकमतआह २ अपिचघटमानयेतिवाक्यंहस्तिनेस्मृतौ।
घटपदादिभ्योहस्त्यादेर्गमनादेर्द्वैर्लक्षिपकस्यचसमूहालंबनस्मरणवतोहस्ता
नयनवदुलक्षिपकस्यापिशाब्दबोधापत्तिः समूहालंबनरूपायांपदार्थोपस्थि
तौशक्तिजन्यत्वसत्वात् तथाचविषयतयाशाब्दबोधंप्रतितन्तदंशविषयकवृत्ति
जन्योपस्थितिर्हेतुरितिवाच्य एवंचलक्षणायाअपिशक्तिज्ञानत्वेनहेतुत्व।
मसंभवउक्तिकामिति हस्तिपकस्येत्युक्तिज्ञानजन्यत्वसंपत्तयेस्मृतिकमेत

ल॰
ह॰
१४८

148

यादृशलिङ्गउपादानम् तद्देशविषयकेति तत्तद्विषयकत्वावच्छिन्नवृत्तिज्ञाननिष्ठका
रणतानिरूपितकार्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नोपस्थितिरित्यर्थः उक्तस्थले वृत्ति
यकोपस्थितेर्वृत्तिज्ञानजन्यत्वात्तत्तच्छक्तिप्रकारकविषयकत्वेनापि वृत्तिज्ञाननिष्ठजन
कतायां स्वीयविषयत्वेनावच्छेदकीभूतनिष्ठधर्मत्वेनाभावादिति न्यूनतापत्तिरिति भा
वः तथा तीरस्योक्तलक्षणाज्ञानेऽपि वाहस्सामीप्यधर्मतयाभानेऽपि पदशक्ति
मित्त्वाभावाच्छक्तिज्ञानविषयतावेन तदुपस्थितिर्न कल्पपादे इति नाकेतीतिःसा
धीयसीमाह एवंचेति एतेन शक्तिप्रयोज्येनोपस्थितिरेकत्वेति न लक्षणा।
ज्ञानकार्यकारणभावानंगमापीतिपरास्तम् प्रयोज्यत्वस्यानतिप्रसक्तस्य उ
पेयत्वाद्वेति चेमादि विस्तरेणाग्रे विवेचयिष्यामः एतेनेति द्विविधज्ञानस्यैककल्प्यि
गौरवात्संक्षेपप्रतिपादकेनेत्यर्थः शक्तिप्रयोज्येति लक्षणाज्ञानस्य शक्तिज्ञा
नाधीनत्वेन तज्जन्योपस्थितेः शक्तिप्रयोज्यत्वसत्त्वात् लक्षणावादिमते तदेकैकत्वप्र
कल्पनेत्यर्थः अनतिप्रसक्तस्येति तन्मते सम्बन्धितावच्छेदकतासाधारणस्य।

निर्वक्तुमशक्यत्वादित्यर्थः अर्पंचितमिति बोधकत्वस्य शक्तित्वव्यवस्थापनेमतो
नवेदेङनेचविस्तरेणाप्रतिपादितमित्यर्थः अत्रयदुक्तमनेनहरिदेवेणारदवथायेन
२९ ॥ २ नन्वेवंभाषादितोबोधदर्शनाद्बोधकताहृयापाशक्तिस्तत्रापिस्यात् न
थाचसाधुतास्यात् शक्तत्वस्यैवसाधुतायाव्याकरणाधिकरणप्रतिपादनादि
त्याशंक्याहसमाधत्ते असाधुरनुमानेनवाचकः कैश्चिदिष्यते वाचकत्वाविशेषे
णानियमःपुण्यपापयोः असाधुर्गाव्यादिः अनुमानेनसाधुशब्दस्मृत्यावाच
कोबोधकःकैश्चिदिष्यते तथाचलिपिवत्तेषांसाधुस्मरणद्वाराबोधकत्वेनतत्साक्षा
त्वाचकत्वमतोनसाधुत्वमनेनप्रत्यर्थंशक्तिहेतवः तादात्म्यमुपैवशब्दार्थौ।
स्वप्रकाशकाः नशिष्टैरनुगम्यंतेपर्यायाइवसाधवः तेयतःस्मृतिमात्रेण।
साम्यात्ताद्वाचकाः अम्बाम्बेतियथाबालःशिक्षमाणःप्रभाषते अव्यक्तं त
द्विदांतेनव्यक्तोभवतिनिर्णयः एवंसाधौप्रयोक्तव्येयोऽपभ्रंशःप्रयुज्यते तेन।
साधुव्यवहितःकश्चिदर्थोऽभिधीयतेइति १ एवमिति बोधकत्वस्यैवशक्तित्व।

शङ्का

साधुत्वमिति भावः उक्तं हि वाक्यपदीये

पृ

इत्यर्थः न चापि भाषास्वपीत्यर्थः स्यादिति इंग्येच्छादीनां शक्तिमत्त्वादीनां नेय।
मापन्निरिति भावः इष्टापत्तौ नाह तथा चेति नापभ्रंशानां वाच्यत्वादिति निषेधवि।
पि विषयत्वानापत्तेरिष्टापत्तेः कर्त्तुमशक्यत्वादित्यर्थः आशंकमिति नैयायिका
नामित्यर्थः दिशेति अपभ्रंशानामस्मृत्याकिमत्त्वाभावव्याप्यत्वेन साधुत्व।
स्यान्यथा निर्वचनेनेत्यर्थः म्लेच्छनमानेन वाचकत्वशान्त्यप्रमाणमानीमिति।
रिति शुद्धत्वानुमानमत्र स्मरतीति नैतद्व्याप्तिग्रहानेन तच्छुद्धत्वानां बोधदर्शनात् गा।
व्यादिषु शक्तानां गवादिषु प्रकृतिविकृतिभावेन गृहीतत्वात् प्रकृतिविकृतिभावस्यो
द्बोधकविषयाकृतिरिति प्रकृतिस्मारकत्वादित्याशयः अन्यथेति साधुशा।
ब्दस्मृतिविषयीकृतेत्यर्थः अपभ्रंशे वाचकत्वस्य तन्मते भावात् वाचकपदे।
ग व्याचष्टे वाचको बोधकृति फलितार्थमाह तथा चेति तत्र रहितमत्रेति माह।
उक्तेहीति तेपभ्रंशाः साधुरिति विषयसप्तमी साधुविषयकस्मरणेनेत्यर्थः
पक्षान्तरमाह तादात्म्यमिति साधुगवादिषु शक्तादात्म्यारोपविषयतामव

गम्येवेत्यर्थः शक्तेरेवंप्रकारस्यावाचकत्वात् गोपदस्याप्यनीयेकरणापादेवे
नगावीतिप्रयुक्ते किन्तुगोपदमेवेदमिति विभिज्ञानपूर्वकत्वेपिसाधुतारो
त्म्येनभासमानागाव्याद्यपभ्रंशागवादिपदार्थप्रकाशकास्त्यर्थः नचैवसमा
णकत्वाभेदः तत्रापभ्रंशानानुश्रव्यांः शक्ततावच्छेदकतमस्मारोपितायाःसा
धुतायाःतस्यास्तत्वमितिभेदादितिभावः तेषामवाचकत्वेहेतुमाह नशिष्टै
रिनियतत्वेपभ्रंशाःसाधवःपर्यायाश्चशिष्टैर्भावितत्वविदः शिष्टइतिप्रतिपादि
तत्वलक्षणलक्षितैःसरमारिनानानुशिष्यन्तेतेनवाचकाइत्यर्थः तेसाधित्स्वक
मर्थमेवविषायपति श्रुत्वामेति इदंचशिष्टसमाणाइत्यत्वापि शब्दकंवाकेमा
कात्रं तेनसाधुविकृत्तमपभ्रंशाश्रवणेननहिंदो नहिंदोयस्यकपाहुश्रोतृणा
मित्येवेत्यर्थः कश्चिदर्थोवाविरूपः अभिधीयतइतिबोध्यतइत्यर्थः एवंचसा
धूनामेववाचकत्वमितिभावः एतत्कल्पउपपतिवत्केवांकते २ नत्वपभ्रंशा
नांसाक्षाद्वाचकत्वेकिंमानेषांकिकल्पकथ्यवहारादेस्तत्वमारितिचेतसत्यव

ल॰
द॰
१५॰ ए॰
150

तत्तद्देशभेदेनभिन्नेषुशक्तिकल्पनेगौरवात् नचपर्यायत्वन्तावांकृतानेषांवस
वेदेशेषेकत्वाहानिगमनाविरहेणाहि सर्वत्रशक्तिकल्पनानत्वपभ्रंशेत्वयाश्रम
याभाषायांपर्यायत्वयागणनापत्तेश्च एवंचाकत्वमेवास्तसाधुत्वमितिनैयायिका
मीमांसकादीनामेतन्मतेनैवमतेदृष्टव्यम् १ तेषांसाधुपर्यायाणां एकत्वादि
तिपकजातीयानुपूर्वीकत्वादित्यर्थः तथेतिपकजातीयानुपूर्वीकत्वमित्यर्थः
येनतत्रविनिगमकाभावप्रयुक्ताशक्तिकल्पनास्यादितिभावः अन्यथेत्यादि
एतेनकजातीयत्वस्यशक्तिकल्पनायामतेत्रत्वशक्तिमत्वाविशेषात्साधूनामिवा
पभ्रंशानामपिकोषेणश्चुभियानेप्रसङ्गेनेत्यर्थः एतन्मतेनैवेति तेसाधुष्वनुमा
नेनेत्याचुक्तहरिमतेनैवेत्यर्थः एतेनतस्यापिनवोद्योतितत्वमित्यावेदितम्
अपभ्रंशाद्बोधस्योकरीत्यापपादितत्वात्तत्रशक्तिकल्पनायार्थेत्वावांकांनिरा
चिकीर्षुस्तदसंभवंप्रतिपादयति २॥ इदानींस्वमतमाह वाचकत्वाविशेष
णेतिग्रन्थेभावः अपभ्रंशानामशक्तेनैतेनबोधएवनस्यात् नचसाधुस्मर

ण्णानतोबोधः नानविरुद्धोपामराणामपिबोधात् तेषांसाधोरवबोधाच्चनव
शक्तिभ्रमान्तेभ्योबोधः बोधकत्वस्याबाधेनतद्ग्रहणस्याभ्रमत्वात् ईश्वरेच्छा
शक्तिरितिमतेपिसन्मात्रविषयितायास्तस्याबाधाभावात् शक्तेःपदार्थपद
वृत्तितायाभ्रमासंभवाच्चेति उक्तंचवाक्यपदीये पारम्पर्यादपभ्रंशाविगुणे
ष्वभिधातृषु शसिद्धिमापन्नायेनतेषांसाधुर्वाचकः दैवीवागव्यवकीर्णेय
मशक्तैरभिधातृभिः अनित्यदर्शिनांनस्मिन्वादेबुद्धिविपर्ययइतिअवाचकः
अबोधकःबुद्धिविपर्ययःएतएववाचकानान्यइतिविपर्ययइत्यर्थः ८ ॥ ना
नितिसाधुशब्दानित्यर्थः नलोकेतितषष्ठीनत्रइत्तेनगर्भेविशेषणमाह पा
मराणामितिशास्त्रानभिज्ञानामित्यर्थः बोधादितिव्यवहारादेरपितदनुमाना
दित्यर्थः तथाचतत्रसाधुशब्दस्मृतिकल्पनयानसाधुबुद्धिरूपपादयितुंशक्य
तिभावः किंतसाधुशब्दस्मृतिस्तत्रकल्प्येतापिपरिभ्रमस्तत्र तसाधुशब्दज्ञा
नेनेषांबोधःस्यात्तस्यैवततेनत्याह तेषामितिपामराणामित्यर्थः शक्तिभ्रमादि

उपपादन ल० र०
१५१

ति अर्थेति निरूपितायाः शाक्तेवपक्षेशेभ्रमादित्यर्थः किं बोधकत्वरूपप्रकारिता भ्र
माद्बोधपूर्वेतस्येच्छायाअपि तथाबाधेनतत्प्रामाण्यापित्तानस्यभ्रमत्वप्रतीतेर्भ्र
मत्वविषयबाधस्यैवतत्त्वादितिभावः ननुलौकिकस्यापक्षेशेपिशाब्दत्व
व्यवहाराभावेनतद्ग्राहकेतस्येच्छारूपशाब्देतत्रभ्रमेबाधकाभावोनत्वाह या
केति भ्रमासंभवाच्चेति तत्पदविशेष्यकतदर्थबोधत्वनकत्वप्रकारकेच्छा
यास्तत्पदविशेष्यकत्वेनहीनायाः पदार्थविशेष्यकत्वासंभवेनतद्भ्रमासंभ
वाच्चेत्यर्थः यथाश्रोत्रेवेदेष्वणाम् परिस्फुरतमेकोत्तीयतत्पदत्वप्रबोधवि
षयत्वावच्छिन्नप्रकारत्वानिरूपितविशेष्यत्वरूपायाः पदार्थरूपायावाभ्रमे
बाधकाभावादितिबोध्यम् तथाचभ्रमेणापितेषांबोधस्यउपपादनेनापा
क्षेपशक्तिरावश्यकेतिभावः अस्मिन्नपिपक्षेसम्मतिरर्थयति उक्तंचेति पाद
स्यार्थादितिस्वार्थेष्यत् विगलोक्षितिरिहतत्रगर्भेविशेषणम् वैशृण्यत्वकरणा
पादत्वमेव अपक्षेशेभिधानुवेगाणस्यनियामकत्वात् तथाचविगलोक्षिमित्या

१५१

तच्च सत्त्वपरम्परया येष्वर्थेष्वपभ्रंशाः प्रसिद्धिमागतास्तदर्थः दैवीति संस्कृतरू।
पेत्यर्थः प्रयोक्तॄः करणापाटवबह्विरित्यर्थः अवकीर्णा विपरीतानुपूर्वीकाक्ष
ता अनित्यदर्शिनोप्याहुरिति नित्यत्ववादिनोपीत्यर्थः अस्मिन्वादे शक्तिवादविचार
इत्यर्थः ननु तेषां साधुत्ववाचकत्वमनुपपन्नम् यस्मिन्नर्थेऽपभ्रंशः प्रयुज्यते तद।
र्थवाचकत्वस्य साधुषु सर्वसिद्धत्वात्तेनाव्याचष्टे प्रबोधक इत्यव्यवस्थितेः साधुनो।
बोधकः किन्तु साक्षात्तदपभ्रंशा एव तत्तदानुपूर्वीमत्त्वेन वाचका इति भावः ननु नैत
द्वाक्यपदीयमपभ्रंशानां वाचकत्वमुपष्टम्भकं किन्तु तादात्म्यमपगमय्यैव तद्वादि।
म॰ नोपानां लिङ्गत्वस्यैव परिपोषकम् तथाहि दैवीवागिमादिश्यमपभ्रंशरू
पा वाक्यमभिधानस्यैव गमयेनोच्छिन्नानुपूर्वीकापि दैवी संस्कृतरूपैव तेनैवार्थिका
नां तस्याः प्रबोधनेऽप्रमप्येव परम्पर्यादित्युपादानात् साधुतादात्म्यभ्रान्तिमूल
कशक्तिभ्रमेणाबोधकत्वसंभवादित्यर्थात् नचैवं पारम्पर्यादितिपदस्यैते
षां साधुत्ववाचकत्वमनुपपन्नम् न कत्वग्राहोपि तत्साधुतत्कानामपभ्रंशा।

नो वाचकत्वाभ्युपगमेन साधुत्वस्मरणाद्द्वयोरभ्युपगमे तेषामित्यादि साधुत्वात्या ८॰
ऽपि विषयास्तएवं प्रसिद्धार्थानां बोधकानन्तानन्तरान्न्यवीमवेन तेन तेष्वेव पर्याट
न्तरमाह २॥ किंच विनिगमनाविरहाद्भाषायामपि शक्तिः न च तासां नाना
त्वे दोषः संस्कृतवन्महाराष्ट्रभाषायाः सर्वत्रैकत्वेन प्रत्येकं विनिगमनाविरहा
त्ताद्वस्थ्यात् १॥ न सौभाषाणाम् दोष इति तथा च गौरवान्न तत्र शक्ति।
रित्यर्थः ननु सकलदेशाबालशिष्टपरिगृहीतत्वमेव तत्र विनिगमकमत आह ।
किंचानयवीपदेवत्खेरिकासाच पर्यायेष्विव भाषायामप्यस्मान्नैव तेनिकत्ता।
योर्विशेषस्तत्रिविभाव्यते सद्भिः तथाच संस्कृतवद्भाषाशब्दाः शक्ता एव न च
पर्यायतया भाषाणां गौरवादापत्तिः साधूनामेव कोशादौ विभागाभिधाना
त् न त्वेवं साधुता तेषां स्यादित्यत आह नियम इति अपजननबोधनाय सा
धुभिर्भाषितव्यमिति विधिः पापजननबोधनाय नासाधुभिरिति निषेधः न
थाचपुण्यजननयोग्यत्वं साधुत्वं पापजननयोग्यत्वमसाधुत्वम् तत्र नक।

नावच्छेदिकावत्त्वातिसत्ताप्रयोजकं च कोपनादिव्याकरणादिव एवमेवचराणस्य
यादेशोऽसाणोफलं ननकत्वव्यवहारादिशब्दानां नाशाद्यैरसाधुत्वमिति निरस्तं गच्छते।
श्रवच्छेदिकेति बोधजनकतावच्छेदिकेत्यर्थः तयोर्विनिसाधुपंश्रमयोरित्य।
र्थः सकलशिष्टपरिगृहीतत्वे तेन विनिगमकं शक्तिर्गनिकमार्कबोनप्र।
युज्यते विकारणैवेन मार्याभाषंतश्च निभाष्यान देशानियत संस्कृतेषु शक्तिमि
ष्टनापत्तेः वाचकस्य व्यञ्जकतापामालेकाविकाणमप्राकृतभाषोदाहरणामे
गमापत्तेश्च अतएव ननदेशीयशिष्टानां ननद्भाषाज्ञानिसमादिणंशाक्तत्वप्रत्य
यः संगच्छते नवा सोऽपभ्रंशो बाधकाभावादिति भावः उपसंहरति तथा चेति।
एवमपभ्रंशानामपि शाक्तत्वे तेषामपभ्रंशानां साधुतास्यादिति शक्तत्वस्यैव सा
धुत्वादिति भावः साधुभिरिति शब्दं साधनेव प्रयुञ्जीतेति शब्देनोक्तस्य शक्तस्यार्थः ना
साधुभिरिति नापभ्रंशितवैतस्मिन्निवेशतिक्तातिमलको निषेधविधिरित्यर्थः
योगपत्तेनन कतावच्छेदकथमवं नन्वसाधुशब्दे नातिविति शब्देकः शाब्दः स

स्यान्नातरीति श्रुतिप्रमाणेनिषेधः नरत्नमापकमितिनरभिव्यञ्जकमित्यर्थः ।
व्याकरणादीनामपिनानिरुक्तादिसंग्रहः एवमेवेतिमेयमेदकसंबंधस्याप्युक्त
रीत्यानन्तरर्थप्रत्यस्कारेणनन्तब्द्बानांसाधुत्वेपर्यवसानेनेत्यर्थः फलाजनक ।
त्वादिति तत्क्रियाधिकारि कृतन्येवतस्यफलश्रवणादितिभावः साधुत्वमि ।
तिगवाद्यर्थप्रत्यस्कारेणैवगवादिशब्दानांप्रयोगेपुण्यजनकत्वरूपंसाधुत्व ।
मित्यर्थः नत्वाधुनिकेदेवदत्तादिप्रत्यस्कारेणदेवदत्तादिशब्दानांशास्त्रेव्युत्पाद ।
नानेषांनत्रसाधुतानस्यादतआह आधुनिकेदेवदत्तादिनाम्नामपिव्युत्पत्त्वमि ।
त्यादिभाष्येणाव्युत्पादितत्वात्साधुत्वम् एवंचयःशब्दोयदर्थेव्याकरणेव्युत्पा ।
दितःसतत्रसाधुरितिपर्यवसितम् गौणानांगुणेव्युत्पादनात्तत्प्रत्यस्कारेण ।
प्रवृत्तौसाधुत्वमेव आधुनिकत्वात्तणिकानांतत्साधुत्वमित्यमेव अतएव
ब्राह्मणायदेहीत्यर्थेब्राह्मणदेहीत्यादिकेत्वतणायाप्यसाधुत्वमित्यादि वि
त्वेणप्रपेवितेत्यवधेय ७९ १ ॥ एतत्वमिति शोधदराजेनरंतः स्यंयतो

चतद्दत्तेवा पुरुषस्य नाम कृते कुर्यात् ज्ञत इतिमिति भाष्यस्य शृतस्तेत्यर्थः न
वेदेष्वभाषान्तसाधेरणक्रियमाणानां नाम्नां त्वषामाहात्म्यमत्र नादरसाधुत्वमेवेति भा
वः गौणानामिति गुणवाचकानां शुक्लादिशब्दानामित्यर्थः गुणोत्वर्षाकं शु
क्लादिरूपेण गुणाइत्यर्थः एवंनिरूढलाक्षणिकस्यलेपि बोध्यम् आधुनिकाना
मिति कल्पितयत्किंचित्संकेतेन शास्त्रकृतान्यर्थानिविषयेप्रसक्तानामित्यर्थः अ
तएवेति शास्त्रकृतानामर्थविषयप्रवार्थेष्वनुज्ञानांसाधुत्वादेवेत्यर्थः नन्वशक्तिग्राह
कयोः कोशव्याकरणयोर्विद्यमानत्वाच्छक्तिग्रहोपायप्रदर्शनमफलमतआह
प्रतीतिविलक्षणशक्तेर्ग्रहोपायमाह संबंधिषाद्धे संबन्धयोग्यतां प्रतियोग्यता मम
यायोग्यतासंबन्धिमाता पित्रादियोगवत् संबंधोविषयः योग्यतां प्रतियोग्यता
यां प्रतियोग्यताविषयः निम्नमयाद्यवहारात् योग्यतासंबन्धः शक्तिग्रहः तत्र
परमत्रयोग्यम् एतत्संबंधीतिव्यवहाराणामाश्रयत्वेत्यर्थः ॥ इतिवैयाकरण
सारेशक्तिनिर्णयः समाप्तः ॥ प्रतीतिकोतिस्थोकपित्रादिसंकेतसानादति

त० टी० १५५

151

तिरूपयोः शक्तिग्रहोपायत्वमित्यर्थः तथाचाज्ञातसंकेतानां ततः शक्तिग्रहासं।
भवात्तदर्थं वृद्धव्यवहाररूपतदुपायप्रदर्शनमावश्यकमेवेति नासंगतिरिति
भावः विषयपरव्याहारेणामूलेत्याचष्टे संबंधो विषयस्तन्निरूपकः पाद्यो व्यव।
हारस्तथाच संबंधोपि विषयकव्यवहारसंबंधो विषयो निमित्तार्थः योग्यतां प्रतीति
व्याचष्टे योग्यता संबंधेऽप्यनीतियोग्यताव्यवहारेऽप्यनीत्यर्थः योग्यतेत्यत्रापि विषयत्व
मनुषमते तथाचेदमत्र योग्यमिति योग्यताव्यवहारो योग्यतानिमित्तमित्यर्थः अतः स
मर्थानव्यवहारा योग्यतायाश्चानादित्वर्थः वाह्यानां संबंधो योग्यतालयेत्संकेतोध
कतारूपवाक्यैः संविज्ञानं भवतीत्यर्थः तदहष्णनमात्र मातेति तदेवमेतत्संबो।
धिनीत्याद्युक्तव्यवहारो मातृप्रभृतीनां जन्यजनकभावनिश्चायकस्तथेत्यर्थः प
देन संबंधोपि शाब्दजन्यमेतत्संबंधीतिव्यवहारो योग्यतां प्रतिप्रयोजनकतावच्छेद
कधर्मवत्त्वरूपयोग्यतानिरूपितईश्वरेच्छारूपः पदार्थानां संबंधः स एव योग्य
तापदपर्यायो विषयत्वनिर्णयः स्वाद्यानादिवृद्धव्यवहारपरम्परापर्यायोपास्त्यादि।

त्तिकयोः शक्तिग्रहोपायत्वमित्यर्थः तथाचाज्ञातसंकेतानां ततः शक्तिग्रहासं।
भवात्तदर्थं वृद्धव्यवहाररूपतद्ग्रहोपायप्रदर्शनमावश्यकमेवेति नासंगतिरिति
भावः विषयपदाध्याहारेणाप्यन्वेत्याचष्टे संबन्धो विषयत्वनिरूपकः पाठोप्यव्य।
हारस्तथाच संबन्धेपि विषयकव्यवहारः संबन्धो विषयो निमित्तार्थः योग्यताप्रतीति
व्याचष्टे योग्यतासंबन्धे प्रतीतिर्योग्यताव्यवहारे प्रतीतिरित्यर्थः योग्यतेत्यत्रापि विषयत्व
मनुषज्यते तथाचेदमत्र योग्यमिति योग्यताव्यवहारो योग्यतानिमित्त इत्यर्थः अतः स
मयान्तरव्यवहारो योग्यतायाश्चनादिरित्यर्थः शाब्दानां संबन्धो योग्यतात्वलक्षणसंबन्धबोध
कतारूपपाकेः संविज्ञानं भवतीत्यर्थः तत्र हेतोरनुमानसमानेति तत्रैव मेनत्संबो।
धिनीत्यादि व्यवहारो मातृग्राहीनां जनकभावनिश्चायकत्वेत्यर्थः प
देन संबन्धेपि शाब्देनव्यमेतत्संबन्धीति व्यवहारो योग्यताप्रतिपत्तेर्जनकतावच्छेद
कधर्मवत्त्वरूपयोग्यतानिरूपितस्ववैलक्षण्यरूपः पदार्थान्तरं वा संबन्धः स एव योग्य
तापदपर्यायो विषयत्वनिरोधः प्रत्यानादिरिति व्यवहारपरस्तत्पर्यायो यास्त्वत्यादि।

समयाज्ञियायेतेनतद्बोधजनकत्वेशक्तिरेवतद्बोधजननेयेयोग्यतानियम्यवहारेणन
प्रतएवतत्त्वेष्वसतिप्रसत्त्योरेतत्वेसंबंधउपपद्यतेशाब्दस्यार्थेयतत्त्वस्मानत्संबं॰
धोस्तीतिगम्यतेइत्यनेनोक्तार्थोविवादीकृतइत्याहः शब्देचैतत प्रयोज्यप्रयो
जकव्यवहारदर्शनानन्तमितशब्दवृत्तिशार्थबोधकत्वस्यशब्दार्थयोःसंबंधमंतरे॰
णानुपपद्यमानस्यतदात्मकत्वासंभवात् नापिशब्दार्थयोर्भेदाभेदस्त्वदितेना
दात्म्यंनिरवछिन्नभेदाभेदयोःपरस्परविरुद्धत्वादित्यव्यवश्यंचिंतनत्वात् तस्मा
त्पदार्थांतरमेववाच्यवाचकनियामकःसंबंधलक्षणाहकंचोक्तव्यवहारादीति
सिद्धंसमर्णीयमिति ॥ इतिमृणालसारलघुदर्पणेशक्तिवादनिरूपणम्
श्रीगणेशायनमः ननुजहत्स्वार्थवृत्तिपदेलक्षणिकशब्दोमदपदार्थप्राधान्या
नुपपत्तिर्नवत्ताद्दशालक्षणाप्रायिकत्वस्यादेव्दिततत्वात्मवंपदार्थप्राधान्यमपिन
स्तितिविनिवाच्यम् तथाहिनिश्चसर्वस्मादृस्यादोसर्वनामत्वानुपपत्तिविन्याशो॰
कायामपोद्धातसंगत्यानअर्थनिरूपणमित्याशयेनाह ॥ नअर्थमाह ।

नञ्समासेचापरस्यप्राधान्यात्सर्वनामता। आरोपितत्वेनप्रोक्तेनतत्समासवतिसर्व।
वत् नञ्समासेपरस्योत्तरपदार्थस्यप्राधान्यात्सर्वनामतासिध्यतीतिशेषः अत।
एवारोपितत्वेनप्रोक्तेनेत्यभ्युपेयमितिशेषः अयंभावः असर्वइत्यादावारोपितः
सर्वइत्यर्थेसर्वशब्दस्यप्राधान्यर्थबाधात्सर्वनामतासिध्यति अन्यथातिसर्वइत्येव
मानस्यात् घटेनास्तीत्यादावभावविषयकबोधेतस्यविशेष्यतायाएवदर्शना।
त् असहीत्यादवप्राधान्यबोधोमानसः तथाचअसर्वस्मैइत्यादसिद्धिप्रसंगइति
अत्रचारोपितत्वमारोपविषयत्वम् आरोपमात्रमर्थोविषयत्वेनसम्बन्धइतिनि।
ष्कर्षः योगरूढाविनिपातानांयोगतकत्वमभिप्रेत्य २९ ॥ १ सिध्यतिअभ्युपेय।
मितिशेषपूरणेनसूत्रं व्याचष्टेनञ्समासइत्यादि अतएवेति उत्तरपदार्थ
प्राधान्योपपत्तेरेवेत्यर्थः ननुतत्रनञोभावार्थकत्वेकथंप्राधान्योपपत्तिरतो
भावार्थमाह अयंभावइति असत्यारोपितत्वार्थकत्वानभ्युपगमेभेदार्थकत्व
इतियावत् सासर्वनामसंज्ञानस्यादिति असर्वइत्यत्रनञोभेदार्थकत्वेनच।

प्रतियोगितया सर्वपदार्थस्योपसर्जनत्वेन संज्ञोपसर्जनानां सर्वादिबहिर्भूतत्वे
नातिसर्वशब्दादाविव नञ्शब्दे नेति भावः ननु भेदप्रतियोगी स्वशक्तितात्पर्यै(?)था-
भ्युपगमान्नोत्तरपदार्थस्य प्राधान्यमत्रानिरस्तमत आह २ वदेनास्ति प्रत्यास्त्या(?)
दावारोपबोधस्य सर्वानुभवविरुद्धत्वान्मतान्तरमाह अभावो वा तदर्थोऽस्तु भा-
ष्यस्य हि तदाशयात् विशेषणं विशेष्यो वा न्यायतस्त्ववधार्यताम् तदर्थो नञ-
र्थः अर्थपदं योग्यत्ववाच्यत्वयोः साधारणेन कीर्तनाय भाष्यस्येति तथा च न-
ञ्सूत्रे महाभाष्यम् निवृत्तपदार्थक इति निवृत्तं पदार्थो यस्मात् स निवृत्तपदार्थको भावे क्त इति
क्तः अभावार्थक इत्यर्थः यत्र निवृत्तः पदार्थो यस्मिन्नित्यर्थः सादृश्यादिना
ध्यारोपितब्राह्मण्यः तद्विपर्ययोर्थो यस्येत्यर्थ इति कैयटः तत्रारोपितब्रा-
ह्मण्यस्य तद्विपर्ययेण ज्ञाप्यत्वात् अन्यथा सादृश्यादेरपि वाच्यतापत्तेः ॥ नञ्
नञर्थस्य नञर्थाभावस्य विशेष्यतायां तत्रतायाः दृष्टत्वादिति भावः ननु त-
दा प्यब्राह्मणस्त्वभिन्नब्राह्मण इति बोधस्य सर्वसिद्धस्यानुपपत्तिरत आह ।

अप्राधान्यं विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता प्रसज्यप्रतिषेधोसौ क्रियया सह यत्र नञ् प्राधान्यं तु विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥

त॰ दि॰ १५६

अस्मदीयेतिसत्त्वइतिभेदबोधकइत्यर्थः आर्थइति अर्थादुपस्थितिविषयारोपितत्व।
इत्यर्थः मानसइतितत्रथाहत्वप्रत्ययत्वसिद्धएवेतिभावः तथाचेति असर्वस्या
स्यासर्वानामनेवेत्यर्थः असिद्धिप्रसंगइतिस्वायायादेशानुपपत्तिरितिभावः।
अत्रचेति आरोपितत्वेनञ्वाच्यमितिपदइत्यर्थः निष्कर्षइति विषयत्वस्यासंस
र्गमर्यादयैवलाभादनन्यलभ्यारोपस्यैवनञर्थत्वेनतारोपविषयत्वस्यारोपवा।
दितिभावः नन्वारोपस्यनञ्वाच्यत्वेघटनकत्वप्रतिपादकत्वत्वविरोधोनत्वा।
द योग्यतोक्तिविवाच्यस्यापितस्यविशेषणतेवनाभावनाभाववद्विशेष्येत
तिसत्त्वयितेपरेतयोक्तिरितिभावः घटोनास्तीति यद्यपिसमासयोगपन
नपदारोपार्थकत्वेनलडक्नतथापिघटेनास्तीत्युक्तिरेवतत्रारोपानन्वा।
भवइतिदृष्टान्तार्थमवधेयम् नटादीनांघडिस्यपरामर्शकतानुद्योत्यमित्येत
द्विशेषणीभूतनञ्पदस्यपरामर्शनानुचितइत्यभिप्रेत्याह तदर्थोनअर्थइति
साधारणेपनेतिप्रकृतेनञ्पदस्यनञ्चमबोधविषयत्वस्यापत्तदर्थसंगृहीतेतत्त्व।

नि॰ मू॰ मू॰ १५६

सतिबोधकेवाचकत्वमेव सतित्वनस्मिन्द्योतकतापीतिभावः नन्वाद्यता
दितिनञ्त्वनस्यभाष्येत्वभेदविषयप्रश्नदेयोगपान्नपलब्धेरैतत्ता बोधकमे
वेतिनतत्त्वताहेतुद्योतकतानञः सिद्धतीतिभावः प्रत्यपिनैवैनतद्गणो प्र
न्ययेति गौरवस्यवाच्यतायामदोषत्वमर्थः साहचर्यादेविन्मादिनावह्याणा
त्पनादेःसंग्रहः २ यत्नतत्वाहचर्यमभावस्यनदम्मतेनेरत्नाता अपापान्मेवि
रोपस्यनमर्थाःमस्यकीर्तिताः इतिपदिता अज्ञानमः अपापम् अनश्वः
अनद्राकन्मा अपशावोवान्मगोअश्वश्च अधर्मस्य दारूवति नत्वार्थिका
र्थमभिप्रेत्येतिसाहचर्यमन्यत्र अज्ञानाणाद्यपादेरौतानामहच्चः पापाभावः अ
श्वभिन्नः अत्पोदराणवाश्चेन्यपशावोअश्वशान्ताः धर्मविरुद्धइतिक्रमेणार्थाः न
नुसाहचर्यादेवाच्यत्वेकथंनतत्सिद्धोयोनप्राह नतिति नञ्द्योतकत्वेत्यर्थः
अभिप्रेत्येतिभेदप्रतियोगिनप्रकारकज्ञानाणादिबोधार्थमित्यस्मलकत्व
त्रियादिबोधस्यभेदप्रतियोगीज्ञानाणाद्यपादिशब्दार्थबोधोनञमेवसंभवा

ल॰
दृ॰
१५२

दिति भावः अन्यत्रेति नन्वादरीयिना विग्रहेः विशेषणानामिति प्रतियोगि
नीति शेषः तथा चासर्वपदे सर्वनामसंज्ञा अनेकमन्यपदार्थे इत्यनेनैकपदासत्त्रा
तापोगयेन्यास्वैकशाब्दार्थप्राधान्यादेकवचननियमः अत्रान्यलाशत्यादावन्नत्र
पदार्थप्राधान्यात्तत्संख्यवत्वे अतेभवसि अनतेभवामीसादौ सख्यवचनादि
अवस्थावाक्योपपत्रेनन्यथान्वभावो मद्भावस्मादिवद्भावोऽप्युष्मदस्मा
दोरन्वयेनयुष्मत्सामानाधिकरण्यमपि समासरूपस्यवस्थानस्यात १ वि
शेषणास्यविशेष्यसाकोलनादारप्रतियोगिनीति भेदस्यविशेषणतया चप
उपपत्तिमाह तथा चेति सर्वनामतेत्यादि प्रथमान्तवत्तद्रूपमुपपद्यतत्स्यने
नान्वेति सर्वनामतेति सर्वनामसंज्ञेत्यर्थः तदेतद्विधिनेति शेषः तदनुपप
त्तौवीजेतत्क्रम अनेकमित्यादि अनेकमित्यादावेकाभिप्रायादिवोयेस्त्रीकिय
माणएकत्वावछिन्नभिन्नैहित्वस्यवक्रत्वस्यवावयवभावेनतद्वाचकायद्यार्थ
द्विवक्तृवचनयोरण्यनिवेकतत्रूपस्यार्थस्यतत्रवायाततद्वाचकैकवचनस्यानुप

ॐ॰
त्तमि॰
१५२

पत्तिश्चेतिभावः तत्स्वरूपत्वमिति उक्तरूपपदार्थस्य भेदविशेषणत्वे चानन्वयादनुपप।
त्तिः स्पष्टैवेतिभावः शुक्लरूपवचनत्ववस्थाचेत्तस्य शुक्लरूपव्यवस्थावचनत्वव्यवस्थाचे
त्यर्थः तत्र शुक्लरूपव्यवस्थानुपपत्तिं दर्शयति अन्यथेति तत्सर्थाभावस्याप्राया।
न्याभ्युपगमस्यत्यर्थः तस्मादिति शुक्लशुपपदस्यतिसत्त्वहृद्याविषयत्वयाबोधेश्च।
थमस्यतस्यप्रवृत्त्या प्रथमशुक्लरूपस्यैवापत्तेरितिभावः अशुक्लवांस्य यश्च स्यादेशुक्ल
दायर्थाभावविशेष्यकबोधाभ्युपगमेभावे हित्वा यदर्थस्य बाधा याहिर्वेचवायत्तु
पपत्तिः भावनान्वयितमेवत्वन्मते संख्यान्वेण नाम्यार्थयात संख्यामादाय हिर्वे
वनोर्द्देश्यरूपादत्वादिसत्त्वमितिभावः २॥ अस्मिन्मतेन्वभेदप्रतियोगितन्न
दभिन्नाश्रयिकाभवनक्रियेत्यन्वयात्सामानाधिकरण्यमेत्वानुपपन्नमितिभा
वः विशेष्योवेतिप्रतियोगिर्नीतिशेषः अयंभावः गौणत्वेपि नञ्समासे पत
नेदोः स्वलोपोकोरेनञ्समासे हलीतिज्ञापकात्सर्वनामसंज्ञानानुपपन्ना।
अस्तः शिवश्रन्यत्रस्वलोपवारणायानञ्समासइतिहिविशेषणम् नचतत्रत

ल॰
द॰
१५८
458
न॰

छत्रस्य सर्वनामतास्ति गौणत्वात् एकोविंशकस्तरितत्वात् स्यात् सर्वनाम्नो वैव त
त्रग्रहणलाभात् तथा च नञ्समासे इति ज्ञापकं वचनम् १ नान्यपदार्थमिति न।
प्याचोक्तव्यवस्थासुलभेति भावः ननु नञर्थभेदस्य प्रतियोगिनयोन्यपदार्था
न्वये तु वेदपदज्ञ यथाद्वन्द्वे इत्यादावन्यपूर्वपदस्य प्रतिबन्धकत्वान्नुपपत्तिरस्यात्ता
दात्म्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदान्वयगाहित्वात् तत्रापि रसमले विशेष्य
वेति विशेषणाकोत्तायामाहस्मादे प्रतियोगिनीति उत्तरपदार्थनिरूपितवि
शेष्यताश्रयेणनञर्थ इति यावत् ननैतत्कल्पे पूर्वोक्तापत्तिः कथमद्वयाभीयत
तत्राह अर्थभाव इति गौणत्वेपीति नञ्समासघटकेन तादृशार्थस्य नञर्थमेदवि
शेषणत्वेपीति भावः ज्ञापकादिति तत्त्व अस्याः नञ्समासग्रहणलिङ्गादिस्त
र्थः ज्ञापकतामेव प्रपंचयति असः पिव इति यत्नस्त्रोतिमनेन हि पदस्य समा
चर्यात् सर्वनाम्नेत तज्ज्ञापयत्यसमे लोपो विधीयते नञ्समस्तरूपाणां एवं नित्त नदोरूपस
मेनत्रयासर्वनामकाभावादेवाननिप्रसंगोत्वर्थे नत्त्वहणं नञ्समासे गुणानिम्।

त्रि॰

नार्थस्यापि सर्वादेः सर्वनामसंज्ञापनेन च विनार्थमिति भावः सर्वनाम्नो वेवत।
योस्त्वत्य रूणोरे वेनरमप्यार्ट अकोरिति असर्वनाम्नोकत्ते मे भवेनतम्पुरुषा
त्सर्वनाम्नो वेवतयोर्ग्रहणे निष्ठीयतइत्यर्थः २ ॥ अनेकमन्यपदार्थेइत्यादावे
कवचने विशेष्यानुरोधात् सुबामन्त्रितपराङ्गवत्स्वरइत्यतोनुवर्तमानस्य सुब्ग्रहणे
विशेष्यमेकवचनान्तमेव किंच अनेकपात्र्याहिवचनोपादानेवहूनां बहुवच।
नोपादानेद्वयोर्बहूनांश्रीहिर्न सिध्येत् समभयस्य ग्रहणायैकवचने नात्मभिप्रायमोत्त्व।
गिकेवासेवातेनेकयत्नत्रापि योग्यतेति विशेष्यानुरोधात्म्यकेसेवनान्वयवा।
यनायचैकवचनम् ननु नञ्पदार्थप्राधान्यप्रयुक्तम् अतएव एतन्मनेके।
नलये विवोमेयइत्यायपि सम्पपादम् अलंभवसीत्यादौ गुणाद्समडिन्नलत्त।
एगनद्योतकः तथाच भिन्नेनगुणस्येनतिङः सामानाधिकरण्याप्रसङ्गाच्च।
वस्या तद्भिन्नाभिन्ना अप्रियकाभवनक्रियेति शाब्दबोधः एवं नपञ्चमीत्यत्रनवद
भिन्नाप्रयकर्णाकालानुकूलभावनाभावः

ले॰
द॰
१५९

[illegible]

[illegible] वदेनात्तोत्पन्नत्वाभिन्नाश्रयकालिनाभावइति गीमावोधः १ विशे॥

ष्यान्वयेत्यादिति श्रसति विशेषणान्वयासे न विशेषणपदस्य विशेष्यपदसमाना॥

वचनत्वमेव तद्वाचकपदस्योत्पन्नमानाभावादत आह किंचेति अयसेग्रह॥

स्यानेकशाब्दोपादानादेव सिद्धेर्नात्याभिप्रायैकवचनस्यैर्थ कामेवेति मनसि

निधायाह औत्सर्गिकमिति एकवचनमत्सर्गतः कल्पितइति वचनविहित

मित्यर्थः श्रयोग्यनोत्तैपयिकं चानेकयम्रेकवचनमिति कविसंश्रयमव॥

लंब्याह श्रेयकमिति एकभिन्नत्वेनोपस्थितानां तयोर्धामश्रेयकेसेवनान्वय बो॥

धनापेक्षमर्थः उपसंहरति नविति श्रतएवेति एकशाब्दस्यैकभिन्नार्थकत्वा

देवेत्यर्थः सुपपादमिति भेदप्रतियोग्येकार्थपरत्वेनत्वतदेकरूपपादस्यादिति॥

भावः श्रत्वंभवसीत्यादिनानहंभवामीत्यादिशब्दानेउपमदत्वस्यसदोषणुपल॥

तणम एवंतद्भिन्नस्तत्रापिनत्वपौनितत्वेनेयाधिकारिमतेन श्रत्वंभवसीत्या

श्री

१५५

दावारोपबोधस्यानुभवविरुद्धत्वात्समासेसर्वत्रोत्तरपदस्यस्वार्थभिन्नत्वा।
लाक्षणिकत्वमेवयुक्तम् प्रातिपदिकत्वंचतस्योक्तरीत्यावसेयमितिभावः॥ अ।
समस्यप्रतिषेधार्थकनञोव्यवस्थामाह एवंनपचसीत्यादिनञर्थेयुक्तमर्थान्व
येत्वप्रकृतेयुक्तव्यवस्थानसिद्ध्येदिति स्वत्वयित्वेपचसीतिमध्यमपुरुषनिर्दे।
शः अभावविशेष्यकबोधेहेतुमाह २ असमस्तनञः क्रियायामेवान्वया
त् सचाभावोसंताभावत्वात्योन्याभावत्वादिरूपेणाकः ननरूपेणबोधा।
दिमायधन्यविस्तरः १ इतिवैयाकरणभूषणसारेनञर्थनिर्णयः समा।
प्तः॥ श्लो ४ असमस्तेनिषेधाव्यातायम नञस्त्वर्थेस्याश्रसमस्यप्रतिषेध
स्यत्वर्थः ताहृषाननर्थाभावनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासंबंधेन।
बोधेधात्वजन्योपस्थितेर्भावनात्वावच्छिन्नविशेष्यतासंबंधेनहेतुत्वमभावस्य
सर्वसम्मतत्वात् भावनाप्रकारबोधेतुनञ्जन्योपस्थितेर्हेतुतायावाचकः
पचतिभवतीत्यादौव्यभिचारादितिभावः ननुभावस्यतद्धर्मिकेनञर्थ।

ल॰ द॰

त्वेषामन्यानेत्यादिदोषादर्शने उपाधिरूपस्यानुयोगिताविशेषरूपस्यैवाभावत्व
घाकृतावच्छेदकत्वं वाच्यमेवं च भूतले न घटो न पट इत्यादौ तेन रूपेणाभेदात्य
न्ताभावयोः प्रतीत्यापत्तिरित्यत आह स्वेनेति अभावस्येत्यर्थः अन्येनाभावेनेति।
तादात्म्यातिरिक्तसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेनेत्यर्थः अन्योन्याभाव
त्वरूपेणेति अन्योन्याभावत्वेन च तादात्म्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव।
त्वेनेत्यर्थः नञ्प्रतीतिप्रमाणयतीति तत्तद्रूपेणेति वस्तुतस्तु नञोऽभावे भाव।
त्वेनैव शक्तिर्नेति प्रति [illegible] प्रथमान्तस्यैव प्रतीतेः तद्रूपेण तत्तत्संबंधावा।
च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे च समानविभक्तिकप्रतियोग्यनुयोगिवाचकपद।
व्योनपदसमभिव्याहाररूपाकांक्षाबललभ्यमित्यभ्युपगमेन तत्तद्रूपेणाभा
वस्याद्बोधनिर्वाह इत्याशयेनाह इत्यादीति विस्तरस्तु मत्कृतदर्पणे ज्ञेयः
इति भूषणसारलघुदर्पणे नञर्थनिरूपणप्रकाशः २ ॥ श्रीगणेशा
यनमः प्रासंगिकमुपसर्गनिपातार्थनिरूपणमित्याशयेन मूलमवता।

१६०

रयति १ प्रादयो द्योतकाश्चादयो वाचका इति नैयायिकमतमयुक्तम् वैष
म्यबीजाभावादिति ध्वनयन्निपातानां द्योतकत्वे समर्थयते द्योतकाः प्रादयो
येन निपाताश्चादयस्तथा उपास्येते हरिहरौ लकारो दृश्यते यथा येन हेतुना
प्रादयो द्योतकास्तेनैव हेतुना चादयो निपातास्तथा द्योतका इत्यर्थः अयं भा।
वः ईश्वरमनुभवतीत्यादावनुभवादिः प्रतीयमानो न धात्वर्थः भवतीत्यत्राप्या
पत्तेः नोपसर्गार्थः तथा सत्यप्रकृत्यर्थेनान्वयानापत्तेः आख्यातार्थेनान्वयापत्तेः अस
यानोऽप्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वानुपपत्तेः अनुगच्छतीत्यादावनुभवादि।
प्रसङ्गापत्तेश्च न विशिष्टार्थः गौरवात् तथा च धातोरेव विद्यमानत्वाद्वा
चकस्यास्तु लक्षणा उपसर्गस्तात्पर्यग्राहक इत्युक्तं तथा च तात्पर्यग्राहक।
त्वमेव द्योतकत्वमिति तथादिक्षपितत्वम् चैत्रमिव पश्यतीत्यादौ सादृश्य
विशिष्टे चैत्रपरत्वम् इवशब्दस्तात्पर्यग्राहक इत्यस्यस्य वचनादिति १ ॥
द्योतका द्योतकता व्याख्याता क्रिमेतः अनुभवप्रत्ययतीत्यादौ न प्रकर्षाद्यर्थस्य।

ल· ९· १६१

161

विशेष्यत्वेनेति भावः मतान्तरेत्वितात्पर्यग्राहकरूपासेनिवदन्ति येनेत्यत्र यच्छ-
ब्दोनार्थपदेतद्धेतमात्रपरामर्शकः किन्तुहेतुत्वेनत्यपरामर्शकोपीतिमूल-
कृतोभिप्रायंवर्णयन्ति अयंभावइति धात्वर्थव्यवहरणमाह आयन्तेविति
अनुभवादिप्रतीत्यापत्तेरित्यर्थः उपसर्गार्थत्वेदोषमाह अनन्वयापत्तेरिति प-
तत्र तत्रानुभवादिमात्रस्यानामभ्युपेत्याक्रम वस्तुतस्तुतथास्वीकारेभवतेरपि
याथत्वेनधात्वनापत्तिरितिबोध्यम ननुअनुभवार्थकत्वेपितस्यफलव्यानी
यकत्वेनतदन्वितव्यापारसामान्यार्थकभवतेर्नधात्वनापपत्तिरतआह अ-
नुगच्छतीति अत्रानोरनुभवार्थकत्वाद्बोधेनगमेर्व्यापारसामान्यार्थकताया
मबोपेयतयातथाप्रतीत्यापत्तेरित्यर्थः सिद्धान्तेसंयोगावच्छिन्नगम्यर्थव्यापारे
नैष्यानुभवस्यान्वयासंभवादनोरनुभवार्थकत्वासंभवइतिभावः गौरवादिति
विशिष्टानशक्तिः शक्यतावच्छेदकत्वेगौरवादितिभावः तथाचधात्वुपसर्गयोर्वि-
शिष्टोपस्थितिसामाग्र्यानुभवार्थप्रतिपादकत्वासंभवादितिसमुदितार्थः वि

१६१

घमानत्वादीत्यादिनोत्पत्तिर्दृश्यते लक्षणोत्पत्त्यानुभवादिरूपेऽर्थे इति शेषः उ
पसर्ग इति लक्षणाकल्पिकायास्तात्पर्यानुपपत्तेस्तात्पर्यग्राहकमित्युक्तत्वात्तस्यो
पसर्गसमभिव्याहाराघटितत्वादिति भावः ननु तावतोपसर्गस्य तात्पर्यग्राहक
त्वमेव समागतेन द्योतकत्वमत आह तथा चेति तात्पर्यग्राहकत्वमेवमेवेन
द्योतकत्वस्य हृद्गतेतरत्वेन व्यवच्छिद्यते नचेति तात्पर्यग्राहकत्वरूपं द्योतकत्वं चे
त्यर्थः इवादीनां तत्प्रयुक्त्या द्योतकत्वं विधास्यति चैवमित्यादिना २ स्वयं।
मुक्त्वं नरमाह उपास्यते इति अत्राप्युपासनाकिमुपसर्गार्थः विशिष्टस्य धात्व
मात्रस्य वा नाद्यः तथा सति स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वरूपसक
र्मकत्वस्यास्य धातोरुपासनारूपफलवाचकत्वाभावादनापत्तेस्ततः कर्म।
णिलकारो न स्यात् न द्वितीयः गौरवात् तृतीये त्वागते द्योतकत्वे तात्पर्यग्राह
कत्वलाभादिति भावः इष्यत इत्यत्र कर्मणी लिशेषः १ तत्रेत्युपसर्गाणां द्योत
कत्वे इत्यर्थः सकर्मकत्वेत्यस्य तेनापत्तेरित्यनेनान्वितम् ननु मा स्तु सकर्मक।

ल० द० १६२

162

त्वमतआह तत इति उपोपसर्गस्य धातोरित्यर्थः एवंचोपास्यते गुरुरित्या
दिप्रयोगोच्छेदापत्तिरित्यर्थः नद्वितीयइति नविशिष्टार्थ इत्यर्थः तृतीयेति
ति धातुमात्रार्थ इति कल्पेनेत्यर्थः आगतमिति कर्तृक्तान्तम् उपपादयति स
मभिव्याहारं विना धात्वर्थश्रमे धातोस्तादृशबोधादर्शनात्तस्य तदर्थोपस्था
पकोपसर्गसमभिव्याहारस्यैव नियामकत्वादिति भावः ५० ॥ २ तत्त्वा
दिविषयित्वमित्याह तथाप्यत्र निपातोपि लकारः कर्मवाचकः विशेष्या
णांशयोगोपि श्रादिवृत्त्यादिके समः अन्यत्र सामान्तात्क्रियते अलंक्रियते।
उरीक्रियते सिव इत्यादौ अथापि धातोस्तदर्थे कर्मणि लकारसिद्ध्यर्थं
च्या०
तत्तदर्थवाचकत्वं वा निपातोपसर्गवत् द्योतकत्वममीषामपीत्यर्थः यद्य
पि द्युत्यातोः सकर्मकत्वमस्त्येव तथाप्यस्यार्थेषु सकर्मकत्वानस्यात् अन्य
था वा पूर्विकृत्यतेसेयवाविकुर्वत इत्यत्रापि स्यादिति भावः १ ॥ नद्दि
ति द्योतकत्वम् तत्तदर्थेतितत्तदर्थबोधकत्वमित्यर्थः अमीषामिति नि।

ना

पातमेतत्सकचारीमित्यर्थः अमस्येवेति क्रियेतत्रदृश्यादौ कर्मणि लकाराद्दर्श
नादितिभावः पक्षेति सालाकायादिरूपार्थेष्वित्यर्थः अन्यथेति कविरेव्यं।
सकर्मकस्यार्थान्तरेपितत्त्वोपगमस्यार्थः वायुर्विकृतत्वशंति विकाररूपफल
समानाधिकरणव्यापारवाचकस्यापितत्त्वापत्त्यासकर्मकात्वेतिविरितात्मने
पदानुपपत्तिरितिभावः उपासीनामुपासनार्थकत्वरूपोत्काकर्मकत्वानुपप
त्तिपरिहरति २ अथोपासनासालाकागादिर्निपातार्थोस्त सालाम्रस्य।
तस्यपोरितिकोपास्त्वस्मात् तस्तकुलोव्यापारएवधात्वर्थोस्तस्वत्वकनिपा
तान्यतरार्थफलव्याधिकरणव्यापारवाचित्वेसकर्मकत्वमपिस्वचमतिरष्टे।
तदाश्रेतिकावशङ्कावितिनेदंसाधकमितिवेत्त्र नामार्थधात्वर्थयोर्भेदेनस्वा।
त्वरन्वयासंभवात्रिपातार्थधात्वर्थयोरन्वयस्यैवासंभवात् अन्यथातेडुलःपच
तीत्यत्रापिकर्मतयातेडुलानांधात्वर्थेन्वयापत्तेरिति उदमिति सकर्मकत्वानु
पपत्तिरूपमित्यर्थः साधकमिति उपासीनायोगत्वकत्वेसाधकमित्यर्थः स्मु

ल॰
टृ॰
१६३

163

न्यत्रैर्निपातानतिरिक्तत्वेन विशेषितत्वात्त्रोक्तापत्तिरत आह किंच प्रादीनां वाच
कत्वेऽभ्युपगम्यमाने कर्षः कीदृशो निश्चय इति वक्तव्यान्यकीदृशोऽनिश्चित्यपि स्यात् अ
समस्तेन प्रादेरनर्थकत्वात्तत्तत्स्वयश्मतयव द्योतकतानेवास्यादित्यभिप्रेत्याह
विशेषणानि शोभनः समुच्चयो दृष्टव्य इति वच्छोभनस्य दृष्टव्यस्य सापापदे
तत्पसमाप्येयत्वादितिभावः ॥ इत्यपि स्यादिति प्रभृत्युपवादोयम् वाग्य
पस्थाप्यसमस्त्वपस्यानिन्यसमस्त्वेयार्थपरप्रयोगामेनत्वेणवादिप्रयोगासंभवा
च्छब्दशक्तिस्वाभाव्येनानित्यथात्वपरत्वेनोपसर्गाः स्वार्थस्यान्यविशेषणतां
यैव बोधयेन न तदसमभिव्याहारे तत्प्रयोगस्यापार्थत्वमशक्यत्वात् यद्वस्या
नित्वत्पसमाप्येयत्वादिति उक्तास्वरसादेवाह २ अपि चानिपातानां वाच
कत्वे प्रातिपदिकार्थयोर्विनाभ्यादिकं भेदेनान्वयासंभवः प्रभ्यथा राज्ञां
पुरुष इत्यत्रापापत्तेरित्यभिप्रेत्याह प्रादीति यथा वदिरियोः समुच्चय इति व
द्रवस्य वा वदिरस्य चेममवस्यादितिभावः ६४२ ॥ षष्ठ्यादिकमित्यादिना तत्

१६३

दर्थविरहेनाद्वितीयादिविभक्तिः संसृष्टेत्यभेदान्तिविक्तसंबंधावच्छिन्नप्रा
तिपदिकार्थप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबंधेन बोध्यप्रतिविशेष्यतासं
बंधेन विभक्तिजन्योपस्थितेर्हेतुतायाः शक्तिकारकवादिभिः स्वमतत्वात्स्वक्तत
दभावेन नाभेदान्वयसंभवइत्यर्थः अन्यथेति उक्तहेतुमज्ञावानभ्युपगमइ
त्यर्थः प्राप्नोतीति भेदसंबंधेनान्वयबोधापत्तेरित्यर्थः प्राप्नोतीति वाचक
तयैवेत्यत्र सुवादिरित्येवमनुपपत्तिसंसर्गइत्यर्कं विशेषणाद्ययोग्यमवसद्यादिपद
मित्यर्थः इदमुपलक्षणमथवा सुवादिरित्येवमत्र समानविभक्तिकत्वादभे
दान्वयबोधापत्तेरपि अनवयवात्रिममप्लक्षेत्ययमेतानिविर्विनिबोध्यम् ननु प्रा
तिपदिकार्थयोरभेदान्वयबोधविभक्तिजन्योपस्थितिर्हेतुर्विनिकार्यकार
णभावो निपातातिरिक्तविषयएवेति नोक्तदोषइत्याशंक्याह॥ पदार्थः सह
शात्मेति विभागेन करोतिपि न निपातेन तस्येकोऽवश्यमाणोऽर्थं विभावय ७३
सहशासह्योन समानाधिकरणेनेनिपातवत् अन्वेति अभेदेनेति शेषः वि

ने

भावेनासमानाधिकरणानीति यावत् अयमर्थः समानाधिकरणैरिति पदा-
कार्थयोरभेदान्वयबुद्धिं प्रति निपातातिरिक्तविषयेति कल्पने मानाभावो गौर-
वं च अस्माकं निपातानां धोनकत्वादन्वयबोधनास्तीति नायं दोषः अतएव
घटोनास्तीत्यादौ घटपदं नत्वं निपातिकत्वात् लाक्षणिकमिति नैयायिकाः १ न
नु प्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयसमानविभक्तिकपदजन्योपस्थितिरिदं न प्र-
तिकार्यकारणभावो निपातातिरिक्तविषय एवेति मन्तव्यं तथापादौ ऐत्या-
न गुणेनान्वयविधिः तस्मादेव पित्रेथ्य सेयानिर्देपणाद्ववानव्यासमानादि-
गितिवुत्वात्रस्य सहदरूढार्थस्य तात्पर्यविषयीभूतान्वयानुपपादकत्वाद्य-
क्तनित्वस्य रूढस्य तस्य ग्रहणमित्यभिप्रेत्य वाचष्टे सहेत्यनेनेति त्वस्येन सा-
ध्यं: ननु विरुद्धविभक्तिकार्यस्यापि नाम्नार्दिनान्वयतानेनाभेदान्वयापत्ति-
रत आह समानाधिकरणेनेति सामानाधिकरण्यं चात्र समानविभक्ति-
कत्वोपलक्षितं तथा च तेन रूपेण सामानाधिकरण्यस्य विवक्षणान्नोक्तदोष इति भावः

स्तोके पचतीत्यादौ विभिन्नविभक्तिकपदोपस्थाप्यत्वादसदृशेनाप्यभेदान्व।
यादाह असमानाधिकरणेनेति विशेष्यवाचकपदप्रकृतिकविभक्तिविरु
द्धार्थकविभक्तिप्रकृत्यर्थेनेत्यर्थः पर्यवसितार्थमाह अयंभावइति ननुतद
त्वपाद्युपपत्तिरेवमानमतआह गौरवंचेति ननुतवापीदंदूषणंसममत।
आह अस्माकमिति द्योतकत्वाच्चादीनामित्यर्थः द्योतकत्वादितिचादीनां
समभिव्याहृतपदसमुपस्थिततत्तदर्थरूपलक्ष्यार्थेतात्पर्यग्राहकत्वादित्यर्थः
नास्तीतिसमुच्चयादेः समभिव्याहृतपदेनैवलाभान्नस्पष्टयोपस्थित्यभावे
नान्वयस्यैवाभावेनोक्तस्थलस्यतादृशव्युत्पत्त्यविषयत्वादितिभावः अतए
वेति व्युत्पत्तौनिपातातिरिक्तत्वाप्रवेशादेवेत्यर्थः लाक्षणिकमिति अन्य
थालक्षणानङ्गीकरणेनिरर्थकंस्यादितिभावः निपातातिरिक्तत्वेनव्युत्पत्ति
संकोचेनोक्तापत्तिवारणेपिवाचकतापक्षेस्थलविशेषेन्वयानुपपत्तिर्दुर्वा
रेत्यर्थपरतयामूलमवतारयति २ अपिचनिपातानांवाचकत्वेनकाव्यवहा

ल॰ टी॰ १६५

वनयोनस्यादितिसाधकान्तरमाह दृशेविख्येच । दृशिविख्यानइविघ्नस्यानिवा
इत्यादावनयोनस्यात्सुपांचश्रवणान्नतः ५५ ॥ अचोस्वसहशेः शोस्वसमहशा
नदीच्यानुहविद्यञ्जिमर्थः अयंचोस्वादिपदानांतत्समहशापरतेशवशाहुस्यये
नकेवसेगच्छते अमयाप्रमयानोप्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वसुत्पत्तिवि
रैयः स्यात तथाहि उस्रेविति कवणात्तृतीयानवोज्ञाजकवणाम् इत्वार्थस
ह्रेषान्नेपितस्यकवणानेनानेनबोधयितेशाक्यम् अप्रकृत्यर्थत्वात् इवशा
हृस्यवासत्वार्थकतयातडत्तवेत्ततृतीयायाअसंभवात् संभवेवाश्रवणाप्रसं
गात् उअपदोनवत्ततृतीयानन्वयप्रसंगाच्चेत्याह स्वपांचेति स्वपांश्रवणंच
मर्थः चकाराडअपदोनवत्ततृतीयानन्वयः समझीयते इत्यर्थश्चति इत्यन्त
पबोयोनभवसिद्धइत्यर्थः अयंचेति उक्तान्वयबोधश्चेतिभावः अमयेति
निपातानांवाचकत्वाभ्युपगमइत्यर्थः सुमतिशेषमेवव्यक्तीकरोति तथा वि॰ तो॰ १६५
हीत्यादि अचोडवणोऽस्त्रः किवणाः तस्यसहशामस्ववनयोअपदोनवत्ततृतीयये

त्यर्थः ग्रवोपन्नेदेतमाह अप्रकृतत्वार्थत्वादिति अमय विधानावधिमत्त्वार्थ।
त्वाभावादित्यर्थः ननु विप्रकृतिकलुमत्त्वतीयार्थकरणत्वार्थस्य सहस्यान्वया
दुक्तदोषः सुलभेत आह स्वपाद्रूसेति अद्व्यार्थकत्वेप्यर्थः तथाक्वा
रकाधिकारविहितकरणात्तृतीयाया अकारकात्तस्मात्संभवादित्यर्थः न
न्विवार्थसहस्यापि भेदेन द्व्यान्वयिनाद्व्यत्वेन तद्भावकाल्कदोपिकर्मभी॰
ष्माद्रयोपीति गीत्याकारणार्थकतृतीयासंभवाडुक्तसहस्याभिन्नस्यावक्करण
कोऽद्वरणादोषः स्वपरीत आह संभवेवेति अवगाप्रसंगादिति अवयवि।
हितत्वाभावादिति भावः इषणोत्तरमाह उक्तपदोत्वेति उक्तस्ववार्थस॰
हशोकहेवासाहष्पान्वयितयातत्रोऽद्वरणाकरणात्वपवाधान अत्स्मतेद॰
श्रमहरासहपोस्वार्थस्य करणात्वाजातह्वपपत्तिरितिभावः तडक्रेस्त्युति
विरूमत्यपश्रवणस्यापायत्वासंभवात् समञ्चेयासंभवमायोकचवकारे॰
मपकर्षतिस्पोश्रवणोवेतिवसमञ्चेयमेवव्यक्तीकरोतिवकारादिति २

ल· ष· १९८

166

इत्यादावित्यादिपदात् वागर्थाविव संपृक्तौ पार्वतीपरमेश्वरौ वन्दे इत्यत्र वाग-
र्थयोर्वन्दिकर्मताभावात् द्वितीयायाश्चानन्वयः इवार्थस्य कर्मत्वबोधका-
त्वासंभवस्य संगृह्यते यदि च विशेषणविभक्तिरभेदार्थ्या साधुत्वमात्रार्था वा त-
दापि इवपदस्य सादृश्यवाचकत्वेनान्वयपदत्व उक्तस्य दृष्टापाराणां समानाधिकरणपा-
दोपस्थाप्यतया अभेदेनान्वयायोगात् वाधात् भेदेनापि न सः नाप्तसाभिन्नसदृ-
शाभिन्नः शाब्दत्वार्थोपि संभवति १ तृतीयाया इति तदर्थस्य समर्थः नतु तत्रथा-
तामभेदे इवकरणात्तत्वाचकस्य सार्थकतृतीयान्तविशेषणीभूतसा-
दृश्यावाचकस्यत्वेन तृतीयान्तमव्ययत्वात् एवमिवार्थद्वारा शब्दविशेष-
णीभूतो प्रवाचकशब्दानिकविभक्तेरपि विशेषणविभक्तिर्नत्वनाभेदार्थक-
त्वमात्रार्थस्योक्तदोषावकाशा इत्यार्थकत्वे यद्यपीति तत्रावतापि दोषो-
द्भूतिरित्याह तदापीति अनन्वयमेव स्पष्टयति उक्तसद्धेति तत्तसदार्थो-
नामित्यर्थः भेदेनान्वयायोगादित्यति समानाधिकरणानामार्थयोरिति विशे-

१९९

तावि भक्तिः पुनरेकै
वस्तुपमानोपमेय॰

यादिति भावः ननूक्ततद्धितत्रभेदान्वयोतआह वाचकादिति सादृश्यस्य।
भेदघटितत्वादिति भावः वाचकतावादिनस्तु इवशब्देन सादृश्यबोधनेऽपदे
दासेनजीवान्वयोगिप्रतियोगिवाचकपदयोः समानविभक्तिकत्वस्य लिंग।
सख्यादिविभेदप्यस्त्युपमानोपमेययोरित्यन्तपासनलिङ्गयानियामकतया।
उपवामास्वकृतउक्तानिरूपितसादृश्यपाश्रयशब्दकरणकोऽद्वरणबोधः स्वरूप।
पादस्याहुः २ ननु न स्मैत्रेबासणाश्यादीत स्मरूपलक्षणाव्याप्त्यापत्तिः।
शब्देपदस्यानर्थकत्वेनैत पदार्थप्राधान्याभावादुपसर्गस्यार्थवत्त्वाभावेन प्र
तिपदिकत्वाभावाद्विभक्तिश्च नतत्तोनव्यादित्यतआह नञ्समासेत्यादि स्व।
योत्यप्रत्येवमत्र्यत्ता [illegible] योत्यमेवार्थमादायप्रजायेतेनामतः
स्वपः ४५ नञ्समासादौ योतकपदप्राधान्यतासाधोत्या—र्थमादायैव नमेव।
र्थमादायार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वमित्यर्थः वस्तुतस्तु [illegible] व्ययादाप्स्वपः इति।
ज्ञापकात्सुबुत्पत्तिः निपातस्यानर्थकस्येतिवार्तिकाद्वा प्रातिपदिकत्वम

ल. द.
१६०
167

कृतइतिसमासाश्रेत्यनुक्तसमुच्चयार्थकचकारेणनिपातानांसेश्वरइतिवा।
बोध्यम तस्माद्युक्तंनिपातानांद्योतकत्वम उक्तंचाहृत्यधिकरणत्वादिकेच
त्वविधेयपदेच्चाद्वद्विविधस्यार्थेनिर्णयः क्रियतेसंप्रयोगाभ्यांतेनोपसर्गनिपात
योः तयोर्व्यर्थाभिधानेक्रियापारेणैवविद्यते यदर्थद्योतकोतेनवाचकः
सविचार्यतइति उपसर्गेणधात्वर्थोबलादन्यःप्रतीयते प्रहाराहारसंहार।
विहारपरिहारवत इतिहृद्युक्तादुपसर्गपदेनिपातोपलक्षणम धातु।
पदेपदार्थेनसंगतिबोध्यम उत्तरपदार्थेति प्राधान्यस्यानिरूपितत्वाति
यमादितिभावः द्योत्यार्थमितिद्योतकताहेतुस्थापितमित्यर्थः तमेवेतिद्यो।
त्यमेवेत्यर्थः ग्रंथेवमादितिग्रंथेभावः शक्तिवद्योतकतायाहेतुत्वेननपार्थे
वाचकस्यद्योतकेपिसत्वात्वनन्तिवेधनप्रातिपदकत्वानुपपत्तिः नहिशक्ति
लक्षणान्यतरदेवार्थोपस्थापकत्वमितिवचनमस्तीति ननुशब्दादुपस्थित
सामान्यस्यविशेषपर्यवस्थापकत्वंद्योतकत्वंनतत्सातानउपस्थापकत्वमिति

ग्रपि.

१६०

कथं तेषां तदा दायार्थवत्त्वसंभवो न अत आह वस्तुतस्त्विति ज्ञापकादिति द्योतक
तावादेतेषामनर्थकत्वादेवस्त्वभावे लिङ्गविधानमनर्थकं केसङ्कार्थे ज्ञापकमि
तिभावः ननु स्वरादीनां द्योतकत्वमतामपि सत्वात्त्यक्ता तिकसुब्लुग्विधानेन चरि
तार्थस्य तस्य तज्ज्ञापकत्वमत आह निपातस्येति वैदिकस्य भाष्यप्रमाण्याना
दाह छन्दसीति तेति संग्रहइति अनर्थकानामपि तेषां प्रातिपदकत्वमित्यर्थः
उपसंहरति तस्मादिति निपातानामिति प्रादिचादीनां सर्वेषां निपातानामि
त्यर्थः एतत्कस्य सीमामकसम्मतिमाह उक्तञ्चेति चतुर्विधइति नामाख्या
तोपसर्गनिपातभेदेन चतुःप्रकार इत्यर्थः द्विविधस्य प्रागुपात्तस्य द्वयस्येत्य
र्थः द्विविधार्थनिरूपणे हेतुमाह संशयोत्पत्तेरिति नामार्थो ज्ञातिरथवा
व्यक्तिः किंवा विशिष्टमेवेयात्तत्र्थो व्यापारः किंवा फलमुताभयमिति संदेह
संभवात्तन्निवृत्त्यर्थं द्वैधोपाधिकनिरूपणमित्यर्थः तयोरुपसर्गनिपातयोः व्या
पारः शक्तिरूपः वाचकइति नामाख्यातरूपइत्यर्थः लिंगनिष्टप्रकारतानि

कल्पितविशेष्यतानाशात्स्वार्थकत्वमेवेत्युपसर्गनिपातयोः संगृहीतत्वात्तयोः पार्थ
क्येनोपादानेन विरुद्धमिति सिद्धं वैयाकरणसम्मतमित्याह उपसर्गेणेति न
नु प्रकृतवचनमुपसर्गपदोपादानात्कथं चादिनिपातानां द्योतकत्वमुपष्टंभक
मतस्त्वाह उपसर्गग्रहणमिति चादीनां क्रियाविशेषकत्वाभावादाह यत्तत्पद
मिति पदांतरस्येति चेद्दस्वमुखमित्यादावर्थवत्त्वेन चेत्यादिनासोपलक्षितकम्
एवं च नतद्बलान्निपातानां वाचकत्वमिति सिद्धिरिति भावः १ इदानीं वाचकत्वेऽप
लक्षणमसमर्थनपरनयानामलमवतारयति २ नन्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां निपा
तानां तत्तदर्थवाचकत्वस्यैव युक्तत्वम् बोधकतारूपशक्तेरबाधात् किंच उक्त
रीत्या यच्चतीमादीयानोर्वेवकत्वे विशिष्टभावनायोलक्षणास्तु तात्पर्यग्राहक
कत्वमात्रे निगादैस्यादिमरुचेः एतान्तरमाह ॥ निपातानां वाचकत्वमन्वयव्य
तिरेकयोः प्रकृत्वानवत्वद्युक्तं परेषामतंमेवतः ॥ एवं च यथा नर्थम्प्रातिपदिकार्थ
योभेदेनान्वयबोधो नन्वयुपपन्नः इति निपातार्थकविषयम् समानाधिकरणया

निपदकार्थयोरभेदेनान्वय इत्यपि नर्थैवागम्याकल्पनीयमिति भावः नन्विति
नैयायिकोक्तं प्रतिवादियोर्वैषम्यमित्यर्थः १ अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति चन्द्र इव
मुखमित्यादौ निपातमन्ते साहश्यप्रतीतेस्तदसत्त्वे प्रतीतेश्च निपातानामपि चन्द्रा
दिपदवद्वाचकत्वमेव युक्तमित्यर्थः नन्वन्वयव्यतिरेकयोरन्यथोपपद्यद्योतकत्वेनाप
पेक्षादिरूपशक्तेस्तत्रसत्त्वे मानाभावेनेत्यत आह बोधकत्वेति नन्वनुपलभ्यमानवशा
द्द्योतकत्वेन वेद्यादिपदादेवलक्षणयासादृश्यलाभेन तन्निरूपितबोधकतायाश्चापि
कल्प्येत तत्र सत्त्वेनेत्यत आह किञ्चेति उक्तरीत्येति अनुपलभ्यमानवशाद्द्योतनायाः प्रजय
नीयत्वादौ प्रकृष्टजयस्थलतया यानियमानोरेवोपस्थितेनापादीनां प्रकर्षार्थकत्व
तेषां तात्पर्यग्राहकत्वेनैवोपयोगादित्युक्तरीत्येत्यर्थः तिङादेः स्यादिति तत्रान्व
यव्यतिरेकाभ्यां कर्त्रादिवाचित्वावधारणात् निपातानामपि तद्वत्त्वमित्यर्थः
स्यादित्यनेनतत्त्वेन कर्तापत्तिरिति शेषः ननु वाचकताकल्पमखण्डाविनिहृषणं
कथं निरसनीयमत आह एवं चेति इत्यपि नयेति इयं चानुपपत्तिरपि निपातानाति

ल· द· १६५
169

रिकविषयेऽप्यर्थेः आगमेति प्रकारांतरेणाह एषामप्यशक्यवारणत्वेनेत्यर्थः २ य
त्समेतेषां निपातानां वाचकत्वेऽर्थवत्सूत्रेणैव तेषां प्रातिपदिकत्वसंभवात्तद्विधान।
स्यानर्थकस्येति विधिवैयर्थ्यम् सर्वेषां द्योतकत्वेनानर्थकत्वस्येति व्यर्थम् तथा।
चकेचिद्द्योतकाः केचिद्वाचकाः इत्यभ्युपेयमिति तत्र प्रादि चादयो द्योतकाः
प्रादयो वाचकाः इति वैपरीत्यवारणाय तत्र सर्वेषामनर्थकानां पाठः स्मरणमात्रार्थ
मुपात्तानां संग्रहाय वा तिकारैरप्येकैकस्य द्योतकत्वं वाच्यं तस्य प्रत्याख्यातत्वाच्च।
परेषामिति बहुवचनेन मीमांसकसंप्रदाय केवलहृत्तशाब्दिकसमुच्चयो बोध्यः
चकारश्च द्योतनद्वाया चकारएवतद्वाचको न द्योतकः २ विधिवैयर्थ्यमिति।
अनर्थभावादिति भावः प्रत्याख्यातत्वाच्चेति हलंगडिल्सूत्रस्य चशब्देनैव तदर्थ
स्य समुच्चितत्वादिति भावः अप्युक्तेत्या अर्थं वर्णयति तथाहीत्यादिना प्रत्य
स्वस्मादाद २ किंच द्योतकत्वपक्षे लक्षणं तत्र शक्तिः कल्प्या चकारादेर्द्योतक
त्वशक्तिश्च कल्प्येति गौरवमित्यादि इति समुच्चयाधिकरणे स्थितम् तदपि तु

ल^ १६५

तेषामिति भावः तथादिष्वन्वयव्यतिरेकौ तात्पर्यग्राहकत्वेनाप्युपयुक्तौ चटादिपदानामे
वमप्युचितेऽलक्षणातात्पर्यग्राहकः प्रकरणादिवत्स्यादिति द्योतकानां शक्तिद्वय
कल्पनापि अस्माकं लक्षणाग्रहणाद्दशायां बोधान्न कार्यकारणभावश्चावश्यकः एवं
शक्तिग्रहस्यापीति एतद्द्वयेपि कल्प्यान्तराभावेन गौरवाभावादुभयमप्युक्तमित्यभि
मतम् अत एव सर्ववाचकोविशेषाणां संभवाद्योतकोऽपि वेति वाक्यपदीयेसंगच्छते
द्योतकानां वाचकत्वमेव द्योतकत्वमेवेति नियमस्तत्र नश्यक इति ध्वनयन्नाह ।
मतमेवेति । प्रकरणादिवदित्यनेन द्योतकतायाः वृत्तित्वाभावो ध्वन्यते अस्माक
मिति एतद्द्वयाभ्युपगन्तृणां वैयाकरणानामित्यर्थः कार्येति समुच्चितचटादिबो
धे चटपदनिरूपितलक्षणाज्ञानत्वेनेदं त्वेतन्नाकारकत्वमर्थः शक्तिग्रहस्यापीतिच
टाद्यर्थबोधे चटपदशक्तिज्ञानस्य समुच्चयादिबोधे चादिशक्तिज्ञानस्य तन्नाका
रकः कार्यकारणभावोणावश्यक इत्यर्थः तादृशोद्देशताकल्पनामन्तरेणानिर्वाहा
दिति भावः कल्प्यान्तराभावेनेति एतद्द्वयेपि तत्तत्कृमाधिककल्पनीयाभावे

ल.
द. क्र.
१३.

170

नेत्यर्थः अतएवेति एतद्द्वयेपियुक्तिसाम्यादेवेत्यर्थः सवाचकइति उपसर्गप्रक्रमे
दम् प्रतिहतइत्यत्रगतिनिरोहविवाचकत्वंहन्तिरुपसर्गस्तदभावरूपगतिवाचक।
इतिपुनरराजेनतदर्थविवरणात् वाचकत्वमेवेत्यस्यनिपातानामित्यादिरेवद्योत
कत्वमेवेत्यस्योपसर्गाणामित्यादि मतमेवेतीति मूलयोजनात्वेवंवा अन्वयव्य
तिरेकतोनिपातानांसार्थकानांसर्वेषांनोस्माकंमतइतिशेषः वादीनांवाचकत्वमु
पसर्गाणांद्योतकत्वमितियत्परेषांनैयायिकादीनांमतंतेनेदवत्तनयुक्तमितिबोध्यम् २
पर्यवसितमुपसंहरन्नाह निपातत्वपरेषांयत्तदस्माकमिति स्थितिः व्यापकत्वा
च्छेदकतायामत्तदवच्छेदकमिष्यते ४० परेषांयन्निपातत्वम् असत्वार्थकत्वेसतिचादि
गणपठितत्वशक्तिसंबंधेननिपातपदवत्वंवोपाधिर्जातिर्वातदेवास्माकमपि प
रेतुसामान्यधर्मेप्रमाणाभावात्पतत्पाताच्छेदकताद्योतकतावानतदवच्छेदेनैवकल्प्यनै
यायिकोक्तमादिवार्थैधम्यमयुक्तमित्यर्थः व्यापकत्वात्तत्सामान्यत्वात् शक्ततायां
इत्युपलक्षणम् द्योतकतायांवेत्यपिद्रष्टव्यम् ४१ इतिवैयाकरणभूषणसारेनि

नि.

७०.

द्यो.

पातानां द्योतकत्वादिनिर्णयः समाप्तः ॥१॥ पर्यवसितमिति अनुपदोक्तनिर्बंध
फलितार्थमित्यर्थः उक्तलक्षणस्यानर्थकवादादावव्याप्तिमाशंक्याह शक्तिसंबंधे
नेति पाणिनिसंकेतसंबंधेनेत्यर्थः तस्य लक्षणतावच्छेदकत्वेनाद्जातिविति
संकर्यस्य जातित्वबाधकत्वकल्पदेत्वादिना सांकर्यात्तस्य जातित्वासंभवं मत्वाह उपा
धिर्वेति अतएवेतोऽखंडधर्म इत्यर्थः सामान्यमिति व्यापकधर्म इत्यर्थः अयंभावः
उपसर्गेषूभयवादिमतेपि द्योतकत्वेवाचकत्वेवा कल्पनीये तत्पतितयोपस्थि
तोपसर्गत्वनिपातत्वयोर्मध्ये द्योतकत्वादिकमुपसर्गत्वावच्छेदेन कल्पनीय।
मुतनिपातत्वावच्छेदेनेति संशये यमितावच्छेदकत्वनिर्णिनीषायां व्यापकत
ननु॰ यातत्वावच्छेदेनैव कल्प्यते संग्रहकलाघवात् तत्पदेश्यमानेकत्वेऽन्यता
वच्छेदके कार्यत्वमेव न तु घटत्वादिकमिति न्यायविदां सिद्धान्त इति तच्च तत्र
र्थो निरूपितः पदान्तरेण व्यवहितो तत्त्वरूपसमभिव्याहारस्तत्त्विशेषो नियाम।
कः असत्वं च समभिव्याहृतपदार्थोपेतं तथा च पार्थपदवत्तदर्थ इति अत्रपा

व्यु॰
वा॰
२१

र्थान्यतादात्म्याभावाद्धनुर्धराभिन्नः पार्थः इति बोधः पृथिव्यामेव गंधः इत्यत्र पृथि
व्यन्यतमसमवेतत्वाभाववान्पृथिवीसमवेतगंधः इति बोधः अत्रभावान्वयान्
पगमेऽपृथिव्यामेवाकाशमितिप्रसङ्गेन विशेषणवाचकाव्यवहितोत्तरैवस्य।
लेशावः पाण्डुरएवेत्यादौ शंखत्वावच्छेदेन पाण्डुरसमवायाभावव्यवच्छेदबोधो
नीलं सरोजं भवत्येवेत्यत्र विशेषणक्रियावाचकपदसमभिव्याहारेण नीलस
रोजत्वसामानाधिकरण्येन भवनाश्रयतत्वायोगव्यवच्छेदो बुध्यते क्वचिद्विदा
णाद्यर्थकधातुसमभिव्याहृते वकारस्यान्वयितावच्छेदकावच्छेदेन विशेषणा
योगव्यवच्छेदकबोधकत्वमपि तथाबोधे तत्समभिव्याहारस्य हेतुत्वकल्पनाद
नपवत्वानमर्थः शक्षात्स्येवेति वक्तानेर्जनेन शक्षात्स्येवेति प्रयोगः एवं चान्वयि
तावच्छेदकावच्छेदेन विशेषणायोगव्यवच्छेदोऽयोगव्यवच्छेदस्तत्सामानाधिक
रण्येन तदयोगव्यवच्छेदस्तन्यूनतायोगव्यवच्छेद इति व्यवह्रियत इति वैशेषिकमत
म्. वैयाकरणमते त्ववधारणमेवार्थः क्वचिदसंभावनापीत्यन्यत्र विवेचितम्. व

श्री॰

शब्दस्य तत्समस्तयाणादिकमर्थं करग्रंथेषु स्फुटम् ततस्तद्रूपाणि निरूपितम् १
तिङन्तरूपाणि उपसर्गनिपाताद्यर्थं निरूपणाम् श्रीगणेशाय नमः प्रक्रांते नाम्नार्थ
निरूपणोपदेशेन वा चरितं चरितं भेदेन द्विविधोपि निरूपितः स इति प्रासंगिकं शक्ति
निरूपणं च कृतम् इदानीं तद्धितं कृतं तद्धितार्थं संप्रोक्तानि सगणानि निरूप्य विशेषतया
दौ प्रधानत्वाद्भावप्रत्ययार्थं निरूपणाभिप्रायेणाह १ भावप्रत्ययार्थमाह कृत्तद्धित
समासेभ्यो मतभेदनिर्वचनम् ततो ऽर्थकथनं टीकायां हरिणा कृतम् कृत्तद्धि
तसमासेभ्यः संबंधाभिधाने भावप्रत्ययेनाभ्यन्तररूपत्वाभिन्नरूपाश्रयभिचरितसं
बंधेभ्यः शनिवार्तिकवचरतिमीमांसकादीनां भ्रममपाकर्तुं वक्त्राद्दरीकायामिति भ
र्तृहरिणा महाभाष्यटीकायामित्यर्थः ततो ऽरीति भावप्रत्ययमात्रोपलक्षणम्
प्रथमर्थः समासादौ शक्तिः कल्प्यमाना राजादिसंबंधविशिष्टे कल्प्यते इत्युक्तम्
तथा च तदुक्तस्भावप्रत्ययः संबंधं वदतीत्यर्थः पदद्वयभेदः संसर्गं उभयं चेतत्तु के
षु भेदरूपेतेन संभवतीत्यत आह मतभेदेति पदभेदेनेत्यर्थः पदं च राजपुरुष

त॰ त्वे औपगवत्वे पक्तृत्वमित्यादौ स्वस्वामिभावः संबंधः अपत्यापत्यवत्संबंधः क्रिया
द॰ कारकभावसंबंधश्चान्वयबोधः औपगवादावव्यभिचरितसंबंधेनान्वयो न स्यादितिस्त
१२२ द्धितउदाहार्येः दामोदरत्वं कृष्णसर्पत्वमित्यादौ जातिविशेषणाबाधादाह अप्रमेत्रे
द॰ ति कृष्णरभिन्नरूपाव्यभिचरितसंबंधेप्यत्रान्यत्रान्वयः कृष्णिकता द्वितीयं यथा।
शुक्लत्वम् अत्र तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुपो गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्ट इति लु
मतान्न द्वितान्तत्वेपि वरः शुक्लस्य भेदप्रत्ययाशुक्लस्यैव प्रकारत्वेन भानेनायते
स्तनीयसत्ताभावः सत्त्वेति अत्र जातावेव प्रत्यय इति दिक् १ ननु त्वतलोरिति नृ
नेष्यज्ञादेरपि तद्धर्मबोधकत्वादत आह त्वतलोरिति ननुद्वित्रिगमनभेदेनभा
वार्थः कथं निरूपितो तत्राह अयमर्थस्त्वादिनाभ्युक्तमित्यस्य समासपाकि।
निरूपणावसरे इति शेषः संबंधमिति उत्तरपदार्थे पूर्वपदार्थसंबंधस्यैव प्रमेने
नभासमानत्वादिति भावः भेदप्रत्यय इति तत्त्वेति राजपुरुष इत्यत्र राजकी।
यभिन्नपुरुष इति बाधेन पुरुषांशे राजसंबंधाभानादिति भावः उपसर्जनस्य १२२

बंधइति उपत्वपदस्यपरोजन्यजनकभावरूपःसंबंधइत्यर्थः अन्वयबोधइति तत्र
पदेनतदर्थाभावप्रत्ययस्यतत्तत्संबंधावच्छिन्नत्वादितिभावः अव्यभिचरितसंबंधेनेति
प्रकृत्यर्थनहितार्थयोःसंबंधस्याव्यभिचरितत्वादित्यर्थः अत्रत्वशाहस्त्विनाकवि
बीजेतत्तस्यापत्यमित्यनेनषष्ठीप्रकृत्यर्थापत्यादिसंबंधेदर्शनादिविषयत्वाख्य
स्यार्थसंबंधेननभोवैगोविकार्थीभावस्यापत्तेनत्वप्रत्ययार्थापत्यशेसंसर्गस्यैव
न. प्रकारतयाङ्गत्वभावप्रत्ययस्यजातिवाचकत्वासंभवादिति अर्थोनरहानिरिति
यात्वर्थहानिरातिकार्येतर्गानषष्ठ्यादिरित्यर्थः नदर्थे कर्त्रोदेरेवनादिरूपकि
यायाःक्रियाकारकभावसंबंधस्यैवप्रकारतयाभानस्यसर्वसिद्धत्वादितिभावः
रूढेरितिकथमप्यभातेयोगादर्थविशेषसंकेतितत्वायाः अभिन्नरूपादिति
एकानुपूर्वीकंवपमितमात्रबोधकादित्यर्थः अव्यभिचरितसंबंधेभ्यइति अव्य
भिचरितत्वाक्किंनिष्ठात्यंतभावाप्रतियोगीसंबंधोयस्यजात्यादेस्तद्विशिष्टवा
चकेभ्यइत्यर्थः नातःपाकेनसाध्यनिष्ठाभावप्रतियोगितानीलादीनांतत्व

स्य उक्तेति दामोदरत्वमित्यादौ ज्ञानविशेषणाभावादिति ग्रन्थेनेति शेषः द्वि
तीयमिति अभिन्नरूपोदाहरणमित्यर्थः तद्भिन्नत्वेपीत्यपिना तदुत्तरभावप्र
त्ययेन संबन्धाभिधानं प्राप्नोतीति सूच्यते मतइति सखण्डप्रत्ययबोधे शब्दार्थयोः प्र
योगे सत्तायाः प्रकारतया भानेनैतद्भावप्रत्ययेनापि संबन्धोभिधीयत इत्यर्थः त
थाचोक्तस्थलेषु भावप्रत्ययानां संबन्धभानाद्विवाक्यत्वेत्यपास्तमित्यर्थः न
नूक्तत्वमित्यादौ सत्तोपिशैत्वादिसंबन्धस्य भावप्रत्ययेनानभिधानवद्राज
पुरुषत्वमित्यादौ च राजपदार्थसंबन्धस्यात्र राजादीनां पुरुषादिपदार्थेस्वत्वा।
भिभावादिसंबन्धेन प्रकारतेस्यपि वक्तुंशक्यत्वादत आह क्वचिदिति अयंभावः तस्य
भावइतिप्रकृतिजन्यबोधप्रकारे भावत्वादयो विधीयेते नतुज्ञानादिवत्संबन्ध।
एवचेतिनियमः तथाचघटत्वमित्यत्र प्रकृत्यर्थघटप्रकारकोबोधः शास्त्रकृन्मतः स्य
र्मस्ताद्यभिधेयइतिरूप्यादिभिन्नप्रकृतेः संबन्धप्रकारकबोधस्य शास्त्रसंमत
त्वानस्येवत्वाद्यर्थत्वमिति २ देडीत्यादौ प्रकृत्यर्थविशिष्टद्रव्यमात्रवाचकत्वात।

हितत्वेनेति वदंतं मीमांसकंमन्यं प्रत्याह अत्रार्थं जरतीयेत्यादृशेनांतर्व्याभिनाम्
सिद्धांते तु स्थितं पदद्वयेनाविष्कृतत्वाणि अत्र भावप्रत्ययविषये नव्यादि दामोदर
त्वेव दत्तमित्यादौ भावप्रत्ययस्य संबंधानभिधायकत्वेन मीमांसकानां देशित्वमित्या
दिश्यपि तदभिधानं न स्यात् प्रकृतिजन्यबोधप्रकारः प्रकृत्यर्थसमवेतो हितत्वं
भावप्रत्ययेनाभिधीयते अन्यथा चैत्रत्वमित्यत्र दण्डित्वादेर्दंडीत्यादौ दंडादेश्च तत्त्व
रभावप्रत्ययवाच्यतापत्तेः न च तन्मते दंडीत्यादिबोधे संबंधः प्रकारः यत्त्वयदा
स्वसमवेतोऽत्र वाच्यो नास्ति गुणोपरः तदंगत्वेन रसभावात्संबंधो वाच्य इत्यपि
इति तन्न इन्नादेः संबंधवाचकत्वेनोपपन्नावगत्यभावात् प्रपंचितं चैतद्दा
त्वेवं वैयाकरणभूषणे ननु तवापीदं वैधर्म्यं कथमित्यत आह सिद्धांते त्विति जा
ये तत्त्वमिति वक्ष्यमाणे नान्वितत्वम् सिद्धांते प्रकृतिजन्यबोधप्रकारत्वादयो जात्यंतर
मर्थः स प्रकृतिजन्यबोधप्रकारः कश्चित्त्वपदद्वयं स्थितमिति योजना १ प्रकृ
त्यर्थे विशिष्टद्वयमात्रवचनेनेति पाठः प्रकृत्यर्थतावच्छेदकादि शिष्टार्थः पृथगात्म

त॰
चि॰
१२४

कोद्देशीत्यर्थः देडप्रकारताश्रयविशेष्यकत्वेनेति यावत् मात्रपदेन संबंधव्यवच्छेदः
तद्धितस्येति तत्संजकस्येत्यर्थः संबंधानभिधायकत्वेनेति प्रकृतिजन्यबोधे
तस्याप्रकारत्वादित्यर्थः तदभिधानमिति संबंधाभिधानमित्यर्थः तस्यादिति किं
तद्देडस्यैवाभिधानं स्यात् न च तदभिधानेनैव हानिरिति भावः तत्र प्रकृतिजन्य
बोधविषयत्वे सति प्रकृत्यर्थवृत्तित्वं तत्र देडसंबंधस्यास्ति तमितिभावप्रत्ययेन
तदभिधाने भविष्यतीत्यत आह प्रकृतिजन्येति दुर्वार्थस्याभावत्वेन तदा सोदर
तमित्यत्र संबंधस्याप्यभावत्वात् तत्र प्रत्ययः स्यादिति भावः क्रमेणादलद्वयव्या
वर्त्यमाह अन्यथेति एकत्वरदलमात्रोपादान इत्यर्थः तड्वतेरिति घटदंडपदोत्तरे
त्यर्थः तथा च घटत्वमित्यादौ द्रव्यत्वस्यैव तत्त्वमते दंडीत्यादौ देडसंबंधस्यापदार्थो।
तथा प्रकारत्वादभावत्वेन तत्र त्वप्रत्ययार्थत्वसंभवादिति भावः वस्तुतस्तु तद
लोपादानेव्यर्थम् सत्वादिनामसंबंधार्थकत्वाद्देडीत्यादिवाक्यजन्यबोधे सं
बंधस्यैव प्रकारत्वेन देडादीनां प्रकृत्यर्थप्रकारत्वादेवातिप्रसंगात् संबंधवाच

१२४

कत्वावादिमतेपिसंबंधात्तिमाश्रयांशेसंबंधस्यैवप्रकारत्वेनदंडादेरितिनिबद्धा
रणाप्रयोजनताभावादित्यवधेयम् संबंधःप्रकारइति अप्रत्येयत्वप्रत्ययवाच्या
तास्यादितिशेषः मीमांसकमतमुपन्यस्यति अत्रदंडिमानित्यादौ समवे
तःत्वादिप्रकृत्यर्थसमवेतः नीलवानित्यादौनीलादिगुणवत्त्वंसंभवतीत्य
तोनः संबंधस्यैवभावप्रत्ययवाचित्वमाश्रित्यमित्यर्थः दंडादेःप्रकृत्यर्थांशे
प्रकृ[कार]त्वेपिप्रकृत्यर्थासमवेतत्वेनाभावत्वादितिभावः संबंधवाचकत्वेने
ति तदस्यास्तीतिषष्ठ्यर्थेनद्वितीयानेपिगुरुत्वादिमामानाधिकरण्यानुरोधा।
त्संबंधविवाचकत्वेनेत्यर्थः अगत्याभावादितिसंबंधस्यैवभावत्वादित्यर्थः आ
द्यावेवेति एवंचैवंघटेदीत्यादितद्धितानामपीत्यादिग्रंथेनेत्यस्यशेषः तत्वापी
तिवैयाकरणास्यापि दंडादिविशिष्टत्वादिवाचकत्वे क्वचित्संबंधवाचकत्वमि
त्येवंरूपेवैषम्यमित्यर्थः २तोपत्वावाद प्रयोगोपापिमाश्रित्यप्रकृत्यर्थप्र
कारत्वाम् धर्ममात्रवाच्यमितियद्धाशाहप्रागप्रमी जायतेतज्ज्ञानबोधप्र।

ल॰ द॰ १२५

कारेभावसंज्ञिते प्रयोगेऽप्यपि निमित्तम् प्रकृत्यर्थप्रकारतया भासमानं यद्धर्मे
वाच्यतयाप्याश्रितत्वाद्योजनायां ते प्रकृतिजन्यबोधप्रकारस्तावद्धर्म इति यावत्
तत्वघटत्वमित्यत्र प्रकारत्वानङ्गीकारत्वप्रत्ययेऽघटत्वत्वस्यापि वाच्यतास्यादित्य
त्रेष्टापत्तिमाह धर्ममात्रमिति तत्वत्वलघुगुरुविचारेऽयमभिप्रायः तत्वस्मृति
विशिष्टत्वलक्षणतायाएव घटत्वघटत्वत्वादिरूपत्वात् सम्बन्धिभेदात्सत्तैव भि
द्यमाना गवादिषु जातिरित्युच्यते तस्यां सर्वे शब्दा व्यवस्थिताः तां प्रातिपदि
कार्थं च धात्वर्थं च प्रचक्षते सा नित्या सा महानात्मा तामाहुस्त्वतलादय इति
वाक्यपदीयात् उक्तं च तस्य भावस्त्वतलावित्यत्र वार्त्तिककारैः यस्य गुण
स्य भावाद्द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने त्वतलाविति यस्य गुणस्य विशेषण
तया भासमानस्य भावादाश्रयाद्द्रव्ये विशेष्ये शब्दनिवेशः शब्दप्रवृत्तिस्त
स्मिन्वाच्ये त्वतलावित्यर्थः तथा च रूपादिशब्देभ्यो जातौ शुक्लादौ चेमर
दादिभ्यो गुणे पाचकादिशब्देभ्यः क्रियायाम् दण्डादिशब्देभ्यो जातौ प्रत्ययः

घटादिशब्दानां जातिप्रकारकबोधजनकत्वात् पच्यादिशब्दानां क्रियाप्रकारक
बोधजनकत्वेन संज्ञाप्रत्ययः संसर्गप्रकारकबोधजनकत्वमिति निमित्ते च संसर्गत्व
नियमावश्यमनुपपादेति भावः तत्र जातिवाचकानामखण्डधर्मपदशक्यतावच्छेदिकाः
तथा च घटत्वमित्यत्र घटपदशक्तिरसाधारणो धर्मः इति बोधः इत्यादिकं द्रष्टव्यम् । न
न्वेवमपि मूलस्य विवरणं प्रकृतिजन्येति प्रयोगे इति शाब्दप्रवृत्तिविषयः घट
त्वादेर्घटादिशब्दानुकूलप्रवृत्तिधर्मत्वाभावादाह इष्टापत्तिरिति मतमिति प्रकृ
त्यर्थप्रकारताभिन्नस्याप्यन्यामिति विशेषः इत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे प्रकृत्यर्थप्रकार
तयेति शाब्दप्रवृत्तिनिमित्तता च प्रकृतिजन्यप्रकारत्वेनैवेति फलितमाह प्रकृ
तिजन्येत्यादि तत्र घटत्वमुपलक्षितधर्ममात्रस्य नादि प्रमेयवाच्यत्वेन साधकमाह
संबन्धिभेदादिति अनुयोगिभेदादित्यर्थः भिद्यमानानां गोत्वादिनानाधर्मेण न
प्रतीयमानानां गवादिनिष्ठानामखण्डत्वेन जातिरिति इत्यन्वयः अवस्थितेति
वाचकत्वेन विशेषः प्रातिपदिकार्थमिति शाब्दस्यापि करणत्वायेन यावदर्थ

ल॰
टी॰
१२८

176

भिन्नाजातिमत्वे क्रियामात्रवृत्तिनिपातमात्रभिन्नमहानाम्नामेवान्वयः तत्वतस्त्वर्थे
नेमर्वाथास्वरूपस्य मन्नायाय मतस्यैवेशत विरुद्धत्वात् किन्त्वाश्रयत्वेनतन्यदार्थान
न्वयात्तेन न दित्यं बधेयम् क्वचित्त्वितिः क्वचित्संबंधरज्जुकार्थे वार्तिकं प्रमाणयति
उक्तंचेति गुणपदस्य वैशेषिकाणां प्रसिद्धौ रूपादिष्वेवस्यत आह विशेषणत
येति वार्तिकपर्यवसितार्थमाह तथा चेति बोधजनकत्वमिति तद्धादिमतर
सर्थः तत्र क्रियाकारकसंबंधेन कृदर्थे धात्वर्थस्यैवभानादिति भावः सिद्धांता
मनुसृत्याह संसर्गेति भावप्रत्ययो जातावेवेत्यनियमादिति भावः तत्रेति जा
त्यादिवाचकप्रत्ययेषु मध्ये इत्यर्थः जातिवाचकानामित्यस्यार्थे निष्टशानेरिति
शेषः इतरभावप्रत्ययशक्तेर्नामत्वावच्छिन्नत्वादुक्तं जातिवाचकेति ग्रन्थयपवे
तिभावप्रत्ययप्रकृत्यर्थवृत्तारूपार्थस्यार्थः ग्रवच्छेदिका इति स्वतन्त्राहृतिनावच्छिन्न
यावत्स्वनिरूपिताधेयत्वसंबंधेनेति शेषः तेन घटत्वमित्यादौ न द्रव्यत्वादिप
सभानेन दन्त्वगमकेचघटत्वादिनैवेति भावः उपसंहरति इति भावप्रत्ययप्रक्र। १२८

स्रुपपादइति॰

निरूपशब्दाभावप्रत्ययवाच्य इति मतमित्यर्थः २ एतन्नारमाश्रयेदिति यद्वा सर्वे भा
वाः स्वेनार्थेन भवंति स तेषांभाव इति वार्तिकोक्तौ यद्वा शब्दस्तत्त्वचनप्रयोजको
पि भवंति वाचकेनेन प्रवर्तत इति भावः शब्दः स्वेन स्वरूपेणार्थेन भवंति प्रवर्तंते
अतः स तेषां भावः प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः अर्थभावः अर्थ एव वाच्योपि द्रव्यप्रकारः
हरिहरनलेक्ष्वाकुयुधिष्ठिरवसिष्ठादिशब्देभ्यस्तत्तद्वाच्यः कश्चिदासीदिति शब्द
प्रकारकबोधस्य सर्वसिद्धत्वात् अन्यथा वैनोपपितवर्णादेर्नागरिकान्प्रति प्रबो
धकत्वापत्तेश्च एवमेवाप्रसिद्धार्थकपदेष्वनुभवः सर्वसिद्धः तत्तच्छब्दादिपदे
ष्विव तत्तज्जात्यादिरूपेण तथाबोधस्य सर्वविच्छेदकम् यस्य तथा शक्तिग्रहस्त
स्य जात्यादिरूपेणैवोपस्थितिः पदप्रकारकस्तु शक्तिग्रहः विशिष्टतायेत्तितः
किंचिदंपदेदृष्टं विच्छेकेसाधुपदत्वादिनाद्विरूपपवायेस्यते एवेति विशिष्याग्र
हीतशक्तिकेभ्यस्तथैव बोधाः तथा च शब्दोपि तत्प्रत्ययार्थ इति प्रपंचितं भूषणे
इति श्रीवैयाकरणभूषणसारे भावप्रत्ययार्थनिर्णयः तत्त्वचनप्रयोजकोपी

ल॰
द॰
१३
दे॰

ति यद्वा शक्यद्वितोऽस्य वार्त्तिकस्य वचनप्रयोजकोऽपीत्यर्थः अपिनाऽऽलोकद्वितीय
कल्पः समुच्चीयते वार्त्तिके स्वेनार्थेन भवन्तीत्यत्र स्वशब्दस्यात्मीयार्थेन ज्ञात्यादि
ना प्रवर्त्तते इत्यर्थस्यापि लाभात्[न] कथमेतस्य परत्वा कथं वा प्रकृत्यर्थापहृतेः शब्द
स्य भावत्वमत आह अयंभाव इति ज्ञात्याद्यंशे विशेषणतायाः सत्त्वमिदानीं
दृष्टान्तेन शब्दस्यापि तामापयति अयंवदेति ज्ञात्यादिवदित्यर्थः अर्थांशे शब्दस्य
विशेषणताया असाधारण्यं स्थलं प्रदर्शयति हरिहरेति कश्चिदासीदित्येवं
न ज्ञात्यादिप्रकारकबोधासंभवः सूच्यते सन्निकर्षाभावादनुपस्थितत्वादित्या
वच्छेदेन शक्तिग्रहाभावेन तत्तद्धर्मप्रकारकशाब्दासंभवादुपस्थितपदस्यैवा
र्थांशे विशेषणत्वमुपगन्तव्यम् यथा वनस्योपस्थितिस्तथोपपादितं प्राक्तानि
भावः अन्यथेति अर्थांशे पदस्य विशेषणतया भानेऽस्यार्थः आरण्यकानामसा
न्निकर्षे ज्ञातिधर्मितावच्छेदकशक्तिग्रहासंभवादुक्तनागरिकानिति परस्पका
रैरित्यर्थः नामादिनामदृष्टीनार्थे शक्तिपदे इत्यर्थः नाम्नादीनि नाम्नादिरूपेण

वे

त्वीयपरतया॰

१३

यथा घटादिपदेष्वनुभवो न तथाप्रसिद्धार्थकेष्वेतेष्वित्यर्थः जात्यादिना तद्धीना
र्थशक्तिकपदेष्वित्यर्थः जात्यादीति जात्यादिरूपेण यथा घटादिपदेष्वनुभवो न
तथाप्रसिद्धार्थकेष्वेतेष्वित्यर्थः उक्तयुक्तेरिति भावः अस्तु तर्हि सर्वत्रार्थपदशा
क्तेः पदमेवावच्छेदकमत आह उभयमिति जात्यादिकं पदं चेत्यर्थः ननु जात्याद्य
नुपस्थितौ तद्दशायामपि वायमर्थोपनयपदत्वानित्याकारकशक्तिग्रहोपि कथम
त आह पदप्रकारकेति विशिष्येति तत्तद्रूपेणेत्यर्थः ननु तर्हि कथं तत्र शक्ति
ग्रहो न त आह किं त्विति क्वचित्कमिति किंचिदर्थनिष्ठशक्तिरूपकमित्य
र्थः तथा च तत्पदवर्णानुपस्थावेतत्पदत्वेनोपस्थिततस्य तत्तत्पशक्तिग्रहाभावे उप
स्थितत्वात्तत्पदस्यापि तत्पदेशीभानमविरुद्धमिदमेतद्वाच्यमिति शक्तिग्रह
न॰ एवविशेषरूपेणोपस्थितेस्त्वनादिति भावः तद्धेयवोधश्चति पदवाचकत्व
प्रकारकत्वमित्यर्थः एवकारेण जातिप्रकारस्य तत्तस्याव्यवच्छेदः इदं च शक्तिज्ञा
नपदार्थोपस्थितिशाब्दबोधानां समानप्रकारकत्वमिति नियममनभ्युपेत्या

त॰
दे॰
१२८

178

शक्तिज्ञानपदार्थोपस्थितिशाब्दबोधानां समानप्रकारकत्वनियमे तु पदविशे
ष्यकशक्तिग्रहात्कस्मिंश्चिदामी रित्याकारकशाब्दबोधो ऽरूपपादपदवत्त्वतत्त्वयो
र्विशेशक्तिग्रहे घटत्वप्रकारकत्वेन तत्प्रकारकपदार्थोपस्थित्यादिरित्यर्थान्नकश्चि
द्दोषो विशेषरूपेणैव शक्तिग्रहस्तत्रैव शाब्दभानेन तन्त्रत्वमपि तद्रूपेणोपस्थितिपादित
म् २ इति लघुदर्पणे ऽभावप्रत्ययार्थनिरूपणम् श्रीगणेशाय नमः तद्धिता
र्थनिरूपणप्रतिज्ञां मूलस्याविष्करिष्यं स्तदाशयं वर्णयति २ साम्य देवतेत्य मि॰
त्र देवताविशिष्टे देयं प्रत्ययार्थः ऐन्द्रं वैश्वदेवीत्यादौ इन्द्रादिदेवतात्वोपस्थाप
कत्वेन तदभावान्नेन रूपेणोपस्थितये शक्तिकल्पनावश्यकत्वात् अत एवाग्निर्देवता
देवताग्नेश्चावरस्ये वैषम्याद्धितः आग्नेया पदमात्रादग्नित्वस्यैव विषयतापत्ति
ति केवलादेवतावाचीन तद्धितोग्नेः समस्तत्वन नान्यथाग्निर्देवतामभिनिपातदे
न तत्सम इति मीमांसकैरुक्तमित्याशयेनाह प्रत्ययार्थस्यैकदेशे प्रकृत्यर्थोऽवि
शेषणम् अभेदस्यात्र संसर्गत्वे योग्यतावियस्थितिः देवतायाश्च देयं च स्वरूपः १२८

शक्तिरस्तु वा एकदेशे देवतारूपे मन्त्रविशेषणमभेदेनेत्याह अभेदश्चेति ।
ननु देवतायाः प्रत्ययार्थैकदेशत्वान्न प्रकृत्यर्थस्य तत्राभेदेनान्वयस्तस्याशये
नाह देवतायामिति तथा च पदार्थैकदेशे नैवतास्तीति भावः २ ननु देवता
याश्चेन्द्रादिपदाल्लाभात्तद्देवभावबोधशक्तिकल्पनमनर्थकमत आह देवतायोप
स्थापकेति इन्द्रपदादिना तेन तदुपस्थितावपि देवतात्वेन तदुपस्थापकाभा
वादित्यर्थः तेन रूपेणेति देवतात्वेनेत्यर्थः तदुपस्थितये इन्द्रोपस्थितये द
व्यस्य देवतासंबन्धित्वे च तदुद्देश्यकत्यागकर्मत्वम् ऐन्द्रो मन्त्र इत्यादौ मन्त्रप्र
तेदेवताकत्वं देवतोद्देश्यकत्यागांगोच्चारणकत्वम् एवं च देवतासंबन्धी
प्रत्ययार्थो न तु तद्देवतात्वम् ऐन्द्रं दधीति सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः
सचामित्यादिसमभिव्याहारेण तद्रूपेण प्रतीयते देयं प्रत्ययार्थ इति तत्तस्या
मित्यादिपदसमभिव्याहारे दानकर्मत्वेनापि प्रतीयत इति भावः उक्तार्थे मी
मांसकसम्मतिमाह अतएवेति देवतासंबन्धे न प्रत्ययार्थत्वादेवेत्यर्थः आ

ल॰ द॰ १२५
179

मित्यपदेति सावैश्वदेव्यामित्यत्रामित्वायदसमभिव्याहारादित्यर्थः विध्य
यार्थपणामिति आमित्वाद्द्रव्यस्यैवदेवतोद्देश्यकत्यागकर्मत्वेनप्रमितिरित्यर्थः
केवलादितिसोमादिपदासमभिव्याहारात् अग्नेश्शिशाहात् प्रत्ययतात्परः प्रा
दुर्भवन् आग्नेयोष्टाकपालश्चमादौ नाग्नेतिसोमादिसाहित्यापन्नाग्निदेवतो
द्देश्यकत्यागविषयमित्यर्थः तमश्चेतिकिंतु नदेवताकमेवेतिभावः उक्तमि
ति तथाचदेवताविशिष्टदेयस्यप्रत्ययार्थत्वेनेषामपिसमतमितिभावः २
नन्वग्न्यादिदेवस्यप्रकृत्येवलाभान्नतत्रशक्तिःकल्प्या नचदेवतात्वरूपेणोप
स्थितयेसाकल्प्येति प्रकृतेर्लेनताणेवतयोपस्थितिसंभवात् उपसर्गाणां
द्योतकत्वेनयेप्रजयतीत्यत्रप्रकृष्टजयप्रत्ययवदित्यभिप्रेत्याह प्रदेयपदवा
च्यात्वाक्तिः प्रकृतेस्तत्तल्लक्षणदेवतायांनिरूढेतिपूर्वपदार्थमीस्थिताः नचैं
न्द्रंदधीत्यादौद्रव्यस्यपदांतराल्लाभात्कुतः पुनस्तत्रप्रत्ययस्यशक्तिःकल्प्यता
इतिवाच्यम् पदांतराच्छ्रवणेपितस्यतीतेः ऐन्द्रंदधीतिसामानाधिकरण्याच्च १२५

अन्यथाख्यातपदस्यापि कर्तृकर्मवाचित्वं न स्यात् मीमांसकानां तु नः प्रत्ययस्य दे
वतात्वमेवार्थोऽस्तु द्वंद्वपदोत्तरपल्लप्रत्ययवदिति आख्यातस्य कर्तृत्वं ह्याख्यमास्त्विति
कुतो न शक्यते वक्तुमिति दिक् । द्योतकत्वेति वाचकत्वनये प्रकृतेरुपसर्गार्थे
त्वेन तद्विशिष्टे धात्वर्थे लक्षणायाश्च कल्पनात् दृष्टान्तासंभवादिति भावः प्रकृत्या
नयवदिति प्रकृत्यंशमात्रमादाय बोध्यत्वाभावादिति समभिव्याहृतत्वस्यादि
पदेन प्रत्ययरूपसंबंधिभानादित्यर्थः अतः पुनरिति अन्यलभ्यादिशब्दार्थ
इति ०पायात्किंतत्संबंधयवत्त्वं ह्युत्तिरूपवित्वेति भावः तत्प्रतीतेरिति देवतासंबं
धिद्रव्यप्रतीतेरित्यर्थः तथा च तदुपपत्त्येयत्तत्र तद्धितवृत्तिसत्त्वविषयकेति भावः
पदांतरं विना संबंधिप्रतीतेः शापद्येकनिर्णीयत्वादाह ऐंद्रं दधीति अन्यथे
ति उक्तानुपपत्तेस्तत्साधकत्वेऽस्यार्थः एवमिति देवदत्तस्यौदनं पचमानत्यामा
नाधिकरण्यानुपपत्तिर्हि कर्तृकर्मवाचकत्वसाधिकेति भावः वैयाकरणानुम
त्यतिदेशरूपन्यासमीमांसकानुदिश्य तमाह मीमांसकानामिति तेषामिति

ल॰
द॰
१८॰
180

नदेवताकल्पस्य पर्यायो नादेवपालंबंधितो लाभेन तेन पदांतरसामानाधिक
रण्यस्य मध्यपादत्वादितिभावः पदांतरादिति अयेवत्सार्थकपलक्षणम् वाक्यमा
त्रितिस्त्राख्यानस्यैव तद्धितस्य मध्यपादत्वादितिभावः पदांतरादिद्रं वाक्यमा
त्रिनयर्थः इत्यपेक्षोनामितां देवताशुक्रमित्यादिघुक्तमिडांतभेदाइतिभावः ननुते
धांकते रम्यलभ्यत्वान्नयुक्तं यथावाच्यत्वेकिंतत्प्रायान्याय नैवदेवतत्वमतं आह द्विगिति।
तदर्थेत्वन्यत्र प्रत्ययार्थप्राधान्येपि तत्रभावप्रधानमाख्यातमितिनिरुक्तात्प्राधान्या
पेक्षेरभावेनकर्त्रर्थेकत्वेडवोरमिति नविन्द्रादिपदाच्छे नैवदेवतालाभेनत्वल
क्षणाभ्युपगमोव्यर्थइत्यत आह देवतात्वेनेति २ देवतायां देवतात्वरूपेणानिरूढ।
ति अनुपपत्तितानापूर्वेकत्वमनादिप्रयोगाविच्छिन्नत्वं वा तत्वमितिभावः १
तथाचशक्यादन्येन रूपेणानातिभवतिलक्षणोत्पत्तिर्युक्तो केदेवतायां इन्द्रत्वरू
पायाः शक्यत्वेनेन्द्राभिन्नदेवतात्वेनभानार्थं सोचितैवेतिभावः अनुपपत्तिता
नपूर्विकायामप्यादुहेतमित्यादावाशुगादिपदलक्षणायां निरूढत्वलक्षणा

१८॰

दादृ अनादीनि अनादित्वं प्रार्थितत्वम् २ अन्यैरेवतीमान्यत्राप्यवयेयमित्याह
क्रीडायां णस्तदस्याः क्रीडेत्यादावेषैषदिकस्तनाव स्तनाहूतिरेवतिना ज्ञातीवप्रयत्न
ते तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः अत्र प्रहरणविशिष्टा क्रीडा प्रहरणं क्रीडा।
क्रीडामात्रं वेत्यर्थः आदिना सोस्य निवासः सास्मिन्पौर्णमासीति तदस्यास्य
स्मिन्निति मतुबित्यादिकं संग्रह्यते तेहूतिमात्रे निविकशाकेः समर्थः पदविधि
रिति सूत्राल्लाभाडुक्तो विचारोपि शास्त्रान्तरीयैः सहन द्वीत्यैवैक्यः आरोपित
प्रकृतिप्रत्ययार्थमादाय वा वस्तुतो विशिष्टशक्त्यैव वार्थोपस्थितेरित्याह वस्तु
तइति ५२ इति श्रीवैयाकरणभूषणसारे यौगिकार्थनिर्णयः १ एकदेशान्व
यप्रसंगमाशंक्याह प्रहरणं क्रीडेति अन्यत्र निवेशित्वादेकपदोपस्थितयोरपि
तयोः परस्परमन्वय इति भावः प्रहरणस्यापि प्रकृत्यैव लाभमभिप्रेत्याह क्री
डामात्रं वेति क्रीडारूपसंबंध्येवेत्यर्थः मात्रपदेन प्रहरणाव्यवच्छेदः बोधस्तु
दृढाभिन्नप्रहारसाधनविशिष्टाक्रीडेत्याकारकरूपः सोस्येति एतन्मत्रवि

ल॰
ड॰
१८१

181

हितप्रत्ययस्य निवासाधिकरणांशे संबंधी चार्थः तथा च स्रुघ्नाभिजनात्यन्तवासाधि
करणांशे संबंधीति बोध्यः निवासस्य प्रमाणास्य प्रत्ययार्थसंबंधिकदेशकपवेति बो
ध्यम् सास्मिन्निति सूत्रविहित तद्धितस्य तत्पौर्णः कालो यस्तस्योक्तार्थैकदेश
पौर्णमास्याम् अभेदेनान्वयः तथा च पौषोमासस्त्यादिनः पुष्याभिन्ननक्षत्रकर्म
कशशिभोगाश्रयकालाभिन्नपौर्णमासी घटितो मासस्त्यादिरीत्या बोध्यः तद
सास्यास्मिन्निमादिस्तैः प्रथमान्ता च सम्बोपाधिकास्संबंधिन्यधिकरणे मत
वादयो विधीयन्ते यद्यपि शक्यार्थसंबंधपर्वत थापि गोमांश्चेत्रश्च इति सामाना
धिकरण्यानुरोधात्संबंधिवाचकत्वेनेति प्रतिपादितं प्राक् एवं च गोमानित्या
दितो विद्यमानगोनिरूपितसंबंधवानित्यादि बोध्यः इत्यादिकमित्यादिपदा।
त्तस्याय तामित्यादि संग्रहः तद्धितान्तानां क्वचित्प्रकृत्यर्थस्यार्थैकदेशस्य क्वचित्सा
र्थस्यैवान्वयबोधकत्वादुक्तरीत्या तद्धितान्तराद्वाध्यदूहनीय इति भावः वस्तुतस्त
स्यादिस्थलमवतारयति वृत्तिमात्र इति लाभेनेति तथा च तस्यैव प्रकृतिप्रत्य। १८१

श्व

यानां पदानां वानर्थकानन्दर्थे निरूपणे सिद्धांतविरोध इति भावः शास्त्रांतरी
ये नैयायिकादिभिः, तद्वीत्यैव तिवर्णस्फोटवादादिरिति भावः ननुहृतिमात्रे।
न दृष्ट्वा येषां पमेतस्यां पश्यन प्रजनादित्यादिसूत्राणामनेकार्थे कापत्तिरतश्चाह
श्रोतोपिनेति विशिष्टशक्त्यैवेति अस्याविशिष्टार्थेष्वनतिरेशाषः मूलेनानीवेत्य
नेनाजहत्स्वार्थे हृत्तिकल्पेनतन्निरूपणेन प्रयत्नसमार्थकसूत्र्यने इति सास्त्र
वुदर्पणे नञर्थनिरूपणम् २ श्रीगणेशायनमः ननुप्रकृतिनामद्वर
कृप्रत्ययार्थे निरूपणे भेदैकत्वसंख्यानिरूपणमसंगतमतआह २ हृतिम
संगानन्तराभेदैकत्वसंख्याप्रतीयत इति सिद्धांतदृष्टान्तेनोपपादयति अभेदै
कत्वसंख्यायां दृष्टान्तमानमितिस्थितिः कपिंजलालंभवाक्ये त्रित्वन्यायाग्घो
च्यते संख्याविशेषाणामविभागेन सत्वमभेदैकत्वसंख्या उक्तंच वाक्यपदी
ये यथौषधिरसाः सर्वे मधुन्याहितशक्तयः अविभागेन वर्तन्ते तां संख्यांता
दृशीं विदुरिति परिच्छेदकविशेषवा संख्यासामान्यं तत् उक्तंच भेदानांवाप

विभागात्संख्यान्वासनयाविषयः व्यापारतोतिभागस्यभेदापोहेनवर्त्तते अखण्डो
नविशेषेणायथातद्रूपेणातद्वान् प्रत्याययतेन अखण्डादिभेदापोहस्तुगम्यतइति ।
अस्यांवृत्तौसमासादौभेदेनान्वयस्सिद्धमितिशेषः इतिमतस्थितिर्वैयाकरणा
नामत्रयंभावः राजपुरुषइत्यादौराज्ञोराज्ञोराज्ञांवायःपुरुषइतिजिज्ञासाजाय
तेविशेषतित्तासाचसामान्यज्ञानपूर्विकेतिसामान्यरूपेणतत्प्रतीतिः शब्दादाव
श्यकीतिअतस्तस्यांशक्तिरिति । तथाचप्रसङ्गसंङ्गतत्रइसमानत्वयोः सं
गतत्वमितिभावः अभेदैकत्वसंख्यापदार्थद्वयानिर्वक्तिसंख्याविशेषाणा
मिति एकत्वादीनामित्यर्थः अविभागेनेति अभेदेनेत्यर्थः अविशेषेणेतिया
वत् तत्रप्रमाणमाहउक्तेचेति आहितेति आहितासमर्पितात्मभेनियाव
तेॱ त् तेषांघटादिभेदानिबन्धना विशेषरूपाशक्तिरित्यर्थः अतएव अविभागेना
विशेषेणेत्यर्थः नामुकसंख्यानाहशीमयुनिष्टासमसहशीमित्यर्थः ननुसं।
ख्याविशेषाणामेकत्रावस्थानमेवानुपपन्नम् नहिद्विपुत्रइतिभाष्यात् किं

वद्दृष्टेनोपपन्नपपन्नस्तन्नद्व्यवद्वयवाद्भेवयविनिमालिकेवयवस्तानीयैकस्य
स्यैवाभ्युपगमादतआह पवितेकेति वाशाङ्कः पदानेरे अग्रहणेन विशेषधर्मकस्य
त्वोसामान्यमित्यर्थः अस्मिन्कल्पेपिसाधकमाहभेदानां वेतिवाशङ्कः पूर्वकल्पे
उक्तस्वरूपस्तैनकः भेदानामेकत्वादिविशेषात्मकः सपदार्थस्तथाविधः अभेदे
कत्वपदव्यपदेशपरइत्यर्थः तदेवविशदयति जातिभागस्येतिएकत्वांशस्येत्यर्थः
भेदायोदेनेतिभेदस्यविशेषस्ययोगोपोदाग्रहस्तेनवर्त्तमेयतइत्यर्थः तथाचैकत्वाद्य
ग्रहकालिकः संख्यानेनग्रह्यमानः संख्यारूपार्थएवाभेदेकत्वपदार्थइतिपर्य
वसितोर्थः तत्रदृष्टान्तमाह अग्रहेणेति शुक्लत्वादिप्रकारकग्रहासमानकालिक
रूपत्वादिप्रकारकप्रतीतिविषयेणशुक्लरूपादिनायथाघटोरूपवानितिव्यवह्रि
यते शुक्लत्वादिर्योभेदरूपोपाधिः शुक्लत्वादिस्तथात्वनिरूपः सन्नत्वप्रतीयते तद्व
द्राजपुरुषइत्यादौराजादिः संख्यावानितिकेवलंप्रतीयते नतत्रसंख्याशेषैक।
त्वादिभिर्भासतइत्यर्थः तादृशसंख्यामानस्यपरैरनभ्युपगमादितिसामान्यवान

ल॰
द॰
१८३
183

ष्टविकेति तत्प्रयोज्येत्यर्थः ग्रावप्लवकीतिप्रत्यायणिसाधुः तोविनाकृतजिज्ञासाया
असंभवादित्यर्थः सा च संख्याएवाँत्रपदार्थयोः संबन्धत्वमशक्यैवास्तिसंख्याविशेष
गमकेतेनद्वित्वत्र्यत्वादौतद्भानेपिनत्वंद्वित्वादिगमकंप्रकरणादीन्यभिप्रेत्याहग्रंथ
मवतारयति २ तत्प्राएकत्वेनप्रतीतौन्यायमाह कपिंजलेति गणनायांत्रित्वस्यैवप्रथ
मोपस्थितत्वात्तद्रूपेणैवभानवदेकत्वस्यसर्वतः प्रथमोपस्थितत्वमस्तीतिभावः वस्तु
तस्तु जिज्ञासैवनानुभवसिद्धा तथावेत्तानेच्छयोः समानप्रकारकत्वेनदेत्वदेतत्मज्ञा
वात्तद्रूपेणैववाच्यतास्यादितिध्येयं १ इतिश्रीवैयाकरणभूषणसारेभेदैकत्वसंख्या
निरूपणंसमाप्तम् ५८ तस्याइतिवृत्तिघटकपदार्थोपसर्जनत्वाकेत्यर्थः प्रतीताव
ति संख्यात्वेनप्रतीयमानैकत्ववत्वेनबोधइतिभावः उपसर्जनपदार्थसंख्यात्वेनैकत्व
मेवप्रतीयतेनद्वित्वादीमत्रसहस्राणांत्रक्रिमाहेतिसम्प्रदितार्थः गणनायांबहुत्वविशि
ष्टकपिंजलालम्भनेविधीयते तत्रत्रयाणांचत्वादीनांवालम्भनमितिसंप्रायेवहुत्वव्या
प्यत्वस्यत्रित्वादिषुसर्वेषुविशिष्टत्वात्यथाग्रामानामेवालम्भनमितिपूर्वपदे चत्वादी। १८३

ष्टानेकसंख्यात्वरत्यर्थः कापिंजलानालभेतेतिश्रुत्याबहुत्वापिसंख्याविशि ८३

नामालम्बनेन र्हिंस्यादितिसामान्यशास्त्रविहितनिषेधस्यालंभ्यतावच्छेदकीनत्वघटत्व
रूपतात्पर्यसङ्कोचानापत्त्यागमनार्थोपस्थितिर्विधेयतयापिशास्त्रार्थसंपत्ते
र्लोचवाश्ववद्बहुत्वव्याप्यत्वेनत्रित्वमेवबहुवचनार्थइतिसिद्धान्तिने तन्मापादश्चापि
संख्यात्वेनैकत्वस्यैवबहुत्वपर्यन्तत्वेनतद्दित्वादीनामक्कवृत्यन्तेरिति भावः अत्रशास्त्रमेव
सामान्यज्ञानेविशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासाजनकमितिननियमः आम्रादिफलद
र्शनेनतद्रसस्मरणात्तद्रसास्वादनेच्छोदयेनव्यभिचारात् प्रकृतेतस्याश्रयाक्य
त्वेपितदव्यभिचरितद्रव्यत्वेनानुमानिकतद्द्योधार्थकजिज्ञासोपपत्तेस्तादृशजिज्ञा
सायाअननुभवाच्चनाभेदैकत्वसंख्यायाबहुत्वपर्यन्तत्वमित्यभिप्रेत्यप्राचीनमतंदूष
यतिवस्तुतइतिजिज्ञासैवेतिराजप्रकृष्टस्यादावुक्ताजिज्ञासैवेत्यर्थः नानुभवे
ति अव्ययेनतदनुरोधेनसामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्यावघटकतास्यादितिशे
षः मूलेतत्प्राचीनमतानुवादपरत्वेनिभावः अननुभवस्याप्यप्रयनिर्णयेनासम्भवा
द तथात्वेवेति अननुभवसिद्धत्वेवेत्यर्थः समानप्रकारकत्वेनैवेति एवकारे

लं॰
दं॰
१८४
184

त्ताविभिन्नप्रकारकत्वमव्यवच्छेदः तद्धर्मप्रकारकेच्छांप्रति तद्धर्मप्रकारकज्ञानस्य
हेतुतायाः फलेच्छास्थले क्लृप्तत्वात् प्रकृते विशेषधर्मिप्रकारकजिज्ञासायाः स
विषयकत्वेन ज्ञानप्रकारीभूतविशेषधर्मप्रकारकत्वस्यावश्यंभावेन तत्प्रदर्श्य।
विशेषधर्मप्रकारकज्ञानकार्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वादिति भावः तद्रूपेणैवेति प
कत्वादिविशेषधर्मेणैवेत्यर्थः एवकारेण संख्यात्वरूपसामान्यधर्मव्यवच्छेदः
इष्टापत्तिस्तु न तथासति घात्वादेव विशेषधर्मसिद्धौ न तज्जिज्ञासानुपपत्तेरिति भावः
प्रत्यवदन्ति ज्ञानेच्छयोः कार्यकारणभावे समानप्रकारकत्वस्यानंतर्भावेपि सामान्य
धर्मप्रकारकज्ञानस्य सर्वविशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासाजनकत्वायोगात् तद्धर्मप्र
कारकज्ञानस्य कार्यतावच्छेदकज्ञानस्य कार्यतावच्छेदककोटौ तद्धर्मप्रकारक
त्वांशे स्वातन्त्र्येणैवेति निवेशात् जिज्ञासायां ज्ञानपारतन्त्र्येणैव तद्धर्मप्रकारकतया तत्का
न॰ र्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वान्न विभ्र वारणावकाशः तादृशजिज्ञासांप्रति तत्त्वन्यथा।
तिरेकाभ्यां सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानं हेतुः यद्वा सामान्यप्रकारकज्ञानं विशेषध

कारकज्ञानद्वारा विशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासायां प्रयोजकम् सामान्य
विशेषधर्मयोः साहचर्येणोद्बोधकविधया तज्ज्ञानाद्विशेषधर्मप्रमोद्बोधवशात्सा
मान्यधर्मज्ञानाद्विशेषधर्मस्य विशेषधर्मवत्तन्त्वरूपाभ्यां सिद्धत्वासिद्धयोः संभ
वात् एवं च तत्तद्धर्मप्रकारकज्ञानकार्यतावच्छेदककोटौ स्वातंत्र्यानिवेशेऽपि
न विशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासानुपपत्तिः धर्म्यभेदेऽपि एकस्मिन्नेकज्ञाननिरूपक
भेदेन सिद्धत्वासिद्धत्वयोर्योगादौ दर्शनात् कथमन्यथा सामान्यधर्मप्रकारक
निरूपणोऽस्य ग्रंथकृत्कृतस्य संगतिः अर्थान्तरप्रसंगात् अत एवायमर्थो जायते
घकारणे कार्ये वा ज्ञाते किमस्य कार्यं कारणं वेति जिज्ञासेति वदता दीधितिकृता
प्रकृते संख्यानिरूपसामान्यज्ञानाद्द्वित्वाद्यविषयकविशेषधर्मत्वावच्छिन्नद्वित्वा
दिप्रकारकज्ञानाद्द्वित्वादिप्रकारकजिज्ञासासूपपादेति तदुपपन्नयेभेदैकत
त्वनिरावशेषकैवेति इति लघुदर्पणे भेदैकत्वसंख्यानिरूपणम् २ ओं श्रीग
णेशाय नमः संख्याविवक्षानिरूपणे संगतिं दर्शयति २ संख्याप्रसंगादुद्दे।

नंतरं विशेषधर्म प्रकारकनिरूपणं

त्व॰

ल
द॰
१८५

185

श्यविधेययोः संख्याविवक्षाविवक्षे निरूपयति लक्ष्यानुरोधात्संख्यायाः स्वा
तंत्र्ये मतेप्यतः पक्षैकत्वादिहेतूनामाश्रयणमनाकरम् यद्दृष्टं सम्भा
षीत्यत्रोद्देश्यग्रहणगतमेकत्वमविवक्षितमितिवन्नास्माकमुद्देश्यविशेष।
णाविवक्षानियमः यतोऽनित्यैकत्वस्याविवक्षितत्वात् उभयोरेव समस्तेभ्योऽथा
त्वम्यः प्रत्ययो यदि तदा सैवैविशिष्येत द्वन्द्वात्परत्वसदर्थवादि तिपाद्यान्तगापि
करणाभयपादैरभिधानाच्च अर्थयातकस्यैकत्वादेरित्यत्रानुवादार्थयात
कविशेषणस्य बलादितस्याविवक्षितत्वाच्च एवं पक्षेनायमेतेनिश्चितद्वितीय व॰
विशेषणाविवक्षितमित्यपि न रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः इत्यत्र नका
रद्वयविधानानापत्तेः तथा च भिन्नः इत्यत्र नकारद्वयलाभेन स्यात् आकुण
इत्यादावेकत्वविवक्षयैवोपपत्तेः पक्वः एवं प्रयोगविदित्यत्रैकग्रहणवैयर्थ्या
पत्तेश्चेति भावः शाब्दार्थस्तु संख्याया लक्ष्यानुरोधात्स्वातंत्र्ये यतो मते ।
अतः पक्षैकत्वाद्यधिकरणेऽन्यहेतूनामाश्रयणं नास्माकमिष्टं तामिद्धमिति १८५

श्रुतिनायहैकत्वसंग्रहः १ प्रसंगादिति कपिंजलानालभेतेत्यत्र विधेयविशेष
णत्वेनस्मृतायास्त्रित्वसंख्याया उपेक्षानर्हत्वादितिभावः अविवक्षितमिति तद्वि
वक्षायां तयत्तिययावद्रूपदवाच्यमात्रविशेषणोमार्जेनालाभ इतिभावः या
नैमितीति प्रमयविधेयान्तादितिसूत्रस्योद्देश्यधानपदार्थस्य विशेषणीभूतस्यैक
त्वादेरेतस्मास्त्वविवक्षणादितिभावः अस्मस्मात्तत्र्ऋनविशेषणस्याविवक्षामीमां
सकानामपिसंमतेत्याह अत्यंतेति विधेयेति तदास्यप्रत्ययार्थः सर्वथात्वेर्थे
विशेषेतेत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः दन्द्वास्यन्वेति ननुनैयं युक्तिविशेषणाविवक्षासाधि
कानाह शयानस्समुदायस्यक्रियावचनत्वाभावेनायानतः प्रत्ययोत्पत्तेरभावेनत्व ततः
तपवनत्रावविवक्षायाः सत्वादतआह आर्थेयानकस्येति विवक्षितत्वाच्चेतिभुन्या
घातडपादानस्यैवेयर्थ्यापत्तेरित्यर्थः एवमिति अनत्याग्यविशेषणमविवक्षितमे
वेतिनियमवदित्यर्थः पश्वेति अत्रयज्यर्थयागभावनाकरणाकांक्षायांसाध
नेपशुर्विधीयते तथाचपशुशब्दस्यविधेयसमर्पकत्वात्तद्गपस्थितानांकेषांचित्

ग्रहेकेषांचित्पशिष्यागेमानाभावेनपशुत्वेत्वदेकत्वमपियागसाधनत्वेनविवक्षि
तमतेननानेकपशुकरणकयागादृष्टसिद्धिरेवमत्रापिविधेयविशेषणांविवक्षि
तमविवक्षाकारणविरहादितिनियमोपिनास्माकमित्यर्थः एतच्छास्त्रेतन्नियमा।
श्रयणेनिष्टमाह रदाभ्यामिति विधानापत्तेरिति नह्येकवचनेनोपस्थितैकत्वस्या।
पि विधेयविशेषणतयानह्विवक्षायांनकारस्यविधानंनस्यादितिभावः ननुमास्त
न्द्वयविधानमतआह तथाचेतिरदयोरेकवाक्यतयाविधानमभिप्रेत्य वाक्यभेदेन
तद्विधानेवाह्यग्रहणस्याद्यावितिपक्षत्वविवक्षयेवेति विधेयगुणगतैकत्वविव।
क्षयेवेत्यर्थः तथाचैकग्रहणमेवोक्तार्थेज्ञापकमितिभावः योजनाप्रदर्शनमि
षेणाकरपदार्थमाचष्टे शास्त्रार्थस्त्विति पक्षेकत्वेति पशुनायजेतेत्यत्रविधेयग
तैकत्वस्याविवक्षितत्वेनप्रयोगक्रमबाधेनयागवैगुण्यापत्तिर्यावत्पशुकरण।
कयागासम्भवश्चेत्येवमादयोदोषाहेतवस्तेषामित्यर्थः सिद्धान्तसिद्धमितिमदा
भाष्यकृन्निर्णीतमित्यर्थः २ ५५ ननुविधेयविशेषणाविवक्षावश्यकीत्यन्यथान।

नानेकारायापत्तेर्भिन्नश्च तत्र नकार इयवदन्येषामप्यापत्तेः एकः पूर्वपरयो
रित्यत्रैकग्रहणं चस्थानिभेदादादेशभेदवारणायेत्यभिप्रेत्याह विधेयभेदके
तत्र मन्मतो नियमो न हि एतदैकत्वादिदं त्वामाश्रयणमनाकरम् भेदकं विशे
षणं न तु विवक्षितम् विधेयविशेषणं विवक्षितमित्यत्र तथाप्युच्यतः अत्र
वायमस्मान्नियमो न हि क्वचिन्नत्वं क्वचिन्न तथा: एतदैकत्वादौ यो देव वाक्यभेदा
दित्यस्याश्रयणमनाकरम् एकविशिष्टं यानेवलादि तद्विशिष्टमार्यया तत्र कं
वो हि ष्यप्प्रत्यये द्वागमादेर्विधिसम्भवादिति भावः ५९ १ आदेशभेदेनि न
स्य भेदेति नस्य भाष्ये प्रत्याख्यानाच्चिन्त्यमिदं बोध्यम् वाक्यभेदादिति एतदृहसम्मा
र्गीत्यनेन प्राजापत्यानव ग्रहाः इति वाक्यविहितग्रहोद्देशेन सम्मार्गो विधीयते न
त्वान्तवायग्रदैकत्वविवक्षायाम् अत्यन्नि वाक्यविशिष्टसंख्याया विधेया वाक्यस्यैतो
भेदो विभिन्नविशेष्यकबोधजनकत्वं नदापत्यादीत्यर्थः आदितो न नियवाक्यया
न न वनमसंख्याया ग्रहणं परिछिन्नमात्मपरिच्छेदकाकाङ्क्षाभावादेः संग्रहः इत्ता

ल॰ द॰ १८७

गमादिनेवादिपविग्रहः वस्तुतस्तु श्रेष्ठैकवद्धान्नेनात्राप्यनुवाद्यविशेषणानां
केषांचिदविवक्षास्तु तदितरविशेषणानां विवक्षायां तत्र किं विधायकम्
मीमांसायामनुवाद्यांशेजातिलिंगसंख्यातिरिक्तविशेषणानामप्यादर्शनात्तेषांचो
पत्तिवाक्यादेवावगमेनानर्थकत्वादविवक्षायुज्यते प्रकृतेतुनतथेतिनतद्वि
वक्षानिराबाधेतिबोध्यम् २ नन्वेवंभिन्नश्चत्र नकारद्वयलाभोनस्यादित्यत
आह पदाभ्यांवाक्यभेदेननकारद्वयलाभतः इतिनैवास्मिन्नेवविधेयभेद
कल्पना चकारसूचितेति दानस्यनः पूर्वस्यदकारस्यचनइतिवाक्यभेदमा
दाय नकारद्वयलाभइत्यर्थः ५७ इतिश्रीवैयाकरणभूषणसारेसंख्याविवक्षा
निर्णयः १ स्पष्टम् इतिसारदर्पणेसंख्याविवक्षानिर्णयः २ श्रीगणेशाय
नमः क्वार्थंनिरूपणीयसमासशक्तिंप्रदर्शयति २ क्त्वाप्रत्ययादेरर्थंनिरूपयति
प्रत्ययकृतश्चसङ्कः प्रकृत्यर्थेनसमादयः समानकर्तृकत्वादिद्योत्यमेषामिति।
स्थितिः नमादयस्तमनादयःप्रकृत्यर्थेभावे आदिनाक्त्वादेःसंग्रहः भावश्च

भ॰

समानमाह अव्ययकृत इति अव्ययकृतो भाव इति वार्त्तिकादित्यर्थः ननु समा
नकर्तृकयोः पूर्वकाल इत्यादिसूत्राणां का गतिस्तत्राह समानकर्तृकत्वादीति
अयं भावः भोक्तुं पचतीति भुक्त्वा व्रजतीत्यादावेकवाक्यता सर्वसिद्धा भोजनपा
कक्रिययोर्विशेषणविशेष्यभावमन्तरेणानुपपन्ना अन्यथा भुङ्क्ते व्रजतीत्या
दावप्येकवाक्यतापत्तेः तथा च तयोर्विशेषणविशेष्यभावनिरूपकः संस
र्गो जन्यत्वं सामानाधिकरण्यं पूर्वोत्तरभावो व्याप्यत्वं चेत्यादिरनेकविधः तथा च कृ.
भोक्तुं पचति भुक्त्वा व्रजतीत्यादौ भोजनजनिका पाकक्रिया भोजनजन्या व्रज्येति
रीतिर्बोधः अत एव जलपानानन्तरं स्नात्वा भुक्त्वा पिबतीत्यादाविति न प्रयोगः
सामानाधिकरण्यस्यापि संसर्गत्वेनार्थात्समानकर्तृकत्वमपि लब्धम् ।
भुक्त्वा व्रजतीत्यादौ पूर्वोत्तरभावः सामानाधिकरण्यं च संसर्ग इति भोजनस
मानाधिकरणोत्तरकालिकी व्रजनक्रियेति बोधः अपीत्यमनिष्ठतिन्याये
व्यादाय स्वपितीत्यादौ व्यापनव्यादानयोरभावकालेऽप्रयोगाद्यदास्वस्थि

यदा.

ल
द
१८८
188

निःस्वापस्नानदानाध्ययनेष्वाद्यादाने चेति कालविशेषावच्छिन्नव्याप्य
त्वबोधाय व्याप्यत्वसामानाधिकरण्यपक्षसंसर्गः एवं चाव्ययत्वलम्भवान्नसूत्रान्ते
षेधाव्ययत्वलाभ इति युक्तमव्ययकृतोभाव इति एवं च प्रकृत्यर्थक्रिययोः सं
सर्गो नाम्यर्थग्राहकत्वरूपपर्येति कत्वं क्त्वादीनाम् अतएव समानकर्तृकयोरि
तिसूत्रे त्वशब्देनोपात्तत्वान्नेति भाष्यप्रतीकमादाय पौर्वापर्यकालयोगे क्त्वा
दिर्विधीयते नत्वविषय इति भावः इति कैयटः यत्तु समानकर्तृकयोरिति
सूत्रात्समानकर्तृकत्वं क्त्वावाच्यम् अस्य भोजनेपक्त्वादृमोदय इत्यत्र भययुनि।
तृतीयाप्रसंगस्तु न चाख्यातेनकर्तुरभिधानान्नेमतिवाच्यम् भोजनक्रि
याकर्तुरभिधानेपि पाकक्रियाकर्तुस्तदभावात् अनभिहिते भवतीति पर्युदा
साश्रयणात् अतएव प्रासादे आस्ते इत्यत्र प्रसादनक्रियाधिकरणस्याभिधा
नेप्यस्तिक्रियाधिकरणस्यानभिधानात्सप्तमीति भाष्ये स्पष्टम् तस्मात्क्वा
प्रत्ययस्य कर्तृवाचित्वमावश्यकमिति तन्न सूत्रान्तस्य वाचकत्वालाभात् समा

य

१८८

न

नकर्तृकयोः क्रिययोः पूर्वकाले क्त्वा इत्येव ब्रूयात् अन्यथा समानकर्तृकेतिइ
त्येवमसत्यामः स्यात् तृतीयापादानेन आख्यातार्थक्रियायाः प्रधानभूता
न॰ याः कर्तुरभिधानात् प्रधानानुरोधे गुणेकार्यप्रवृत्तेनेनसम्भवति उक्तं च वाक्य
पदीये प्रधानेतरयोर्यत्र द्रव्यस्य क्रिययोः पृथक् शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधा
नेनमनुरुध्यते प्रधानविषयाशक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते यदा गुणे तदा तद्व
दनुक्तापि प्रतीयत इति किंच अन्यथा कर्मणोपि क्त्वार्थत्वापत्तिः पक्त्वौदनो
भुज्यते इत्यत्र द्वितीयायाः प्रकारान्तरेणावारणादित्यास्तां विस्तरः ५८
इति श्रीवैयाकरणभूषणसारे क्त्वाद्यर्थनिर्णयः समाप्तः १ अव्ययार्थस्यास
त्त्वभूतत्वादाह भाव इति असत्त्वभूतो भाव इत्यर्थः क्त्वादिविधायकेनावलादिसंग्र
हः भाव इत्यनेन पूर्वकालदीनां तद्वाच्यभावः सूच्यते भावस्य असत्त्वावस्थाप ना॰
न्नः पाक इत्यादाविव पक्त्वेपक्त्वेत्यादिजन्यबोधेभावाद्यभावे लक्षणानन्तभा
वादिति केचित् अन्ये तु अव्ययकृत इति विहितानां यावदर्थानुवादकत्वमेव।

त्वाद्युपस्थाप्यभावस्य तदनन्वयित्वेन॥

त॰

रवावकप्रेच्छ॰नम॰

१८९

189

यत्नर्थभावस्य लिंगसंख्यान्वयित्वे नैव लक्षणास्यस्पष्टत्वात तस्योत्तरकालवृ
त्तिक्रियान्तरेण क्त्वान्तप्रयोगासंभवेन तदर्थक्रियान्तराकांक्षोत्थापकत्व रूपसत्वभूतत्व
स्याप्यसंभवाच्चुमाङः कागतिरिति तत्रपूर्वकालत्वनिवोपादानात्पूर्वका
लार्थत्वात्प्रतीयते भावमात्रार्थकत्वेन तदनुपपत्तिरिति भावः नन्वसमान
कर्तृकत्वादीनां येन कृतायाश्रपितत्तः कथं लाभः तत्राह अयं भावः इति स
र्वसिद्धेमनुपपन्नमनेनाविनाम सर्वसिद्धत्वमेकवाक्यतायां क्त्वादीनां पाद
संबंधाधिकारे विधानाद्बोध्यम् अन्यथेति क्रिययोर्विशेषणविशेष्यभावसं
तवेत्यादेकवाक्यत्वैपरामर्शः इत्यर्थः तथा चेति एकवाक्यतानुपपत्तिकल्प
विशेषणाभावस्यावश्यकत्वमतीत्यर्थः तयोरिति क्रिययोरित्यर्थः संसर्ग
इति विशेषणविशेष्यत्वयोः संसर्गो निष्ठसांसर्गिकविषयतानिरूपकत्वेन विशे
षणक्रिययोः संसर्गो यत्तज्ज्ञानजन्यबोधविषयत्वमभ्युपेयमित्यर्थः सोपि
नैकविधः किंतु प्रकरणादिवशान्नानाविधः इत्याह जन्यत्वमित्यादिना सामा

नाधिकरण्यमेकाश्रयवृत्तित्वम् पूर्वोत्तरभावः विशेषणक्रियोत्तरसमयवृत्ति
त्वेव्याप्यत्वम् अविनाभवित्वम् तमुन्नायंते शाब्दबोधदिशमाह भोजनज
निकेतिजनकत्वस्यात्रसंसर्गतेतिस्फुटीकर्त्तुमेवमुक्तिः बोधाकारस्तुभोज
नविशिष्टत्वेन अपदार्थस्यतस्यक्रियांशाप्रकारत्वासम्भवात् तत्रजन्यजन
कभावस्यसंबंधस्यतयाभानेयुक्तिमाह अतएवेति अन्यतस्यापिसंसर्गत्वाभ्यु
पगमस्यमादेवेत्यर्थः जलपानानन्तरयोक्तानयोः पूर्वोत्तरभावसंबंधन्यस्सत्वात्प्र
तिपाद्यते तज्जन्यविवक्षायांतप्रयोगइष्टएवेतिभावः पूर्वोभूतविभिन्नक
र्तृकक्रियामादायभुक्त्वापचतीतिवारणाय समानाधिकरण्यस्यापिसंस
र्गतोक्ता पौर्वापर्यवाव्यवधानघटितमव्यवधानं चतात्पर्यवशाद्दिनादि
नाग्राह्यम् तेनभोजनगमनयोर्दशदिनाव्यवधानेपितेनात्दृशप्रयोगान्न्
पपत्तिरितिबोध्यम् व्याप्यत्वस्यसंसर्गतायांयुक्तिंप्रदर्शयति अथीत्येति
व्यादायेति उष्टपुटद्वयविभागोव्यादानम् अभावकालइतिकिंतत्तत्समएव

त॰
द॰
१९०

190

तथाचस्थितिस्नापयोरध्ययनस्यादानपूर्वकालिकत्वाभावान्नप्रयोगानुपा
पत्तिरितिभावः तत्रव्याप्यत्वस्यसंसर्गत्वेपगमेनतन्नदनुपपत्तिः साचव्या
प्यताकालिकीयाह्यानानोविभिन्नकालिकयोःसम्बन्धान्तरघटितव्याप्य
त्वमादायप्रयोगानुपपत्तिरित्याद्ययदायसेति नकेवलंव्याप्यत्वस्यैवसंसर्गता
किंतुसमानकर्तृत्वस्यैवसामानाधिकरण्यस्यापितेनतुसमानकालिक
विभिन्नकर्तृकक्रियेत्यादायातिप्रसंगइत्याशयेनाहसामानाधिकरण्यंचे
तिएवेन पूर्वोक्तस्वभावादीनांसंसर्गताङ्गाविकी सामानाधिकरण्यस्यतुसा
र्वत्रिकीतिसूच्यते तथाचज्ञानाभ्रीत्यादौसामानाधिकरण्यमन्तरेणापि
क्त्वाद्दर्शनात्तस्यव्याप्यसार्वत्रिकत्वमितिनिष्कर्षः तत्राध्यायनाधानस्थितस्येवध्या
नत्वस्थितिक्रियानिरूपितसामानाधिकरण्यस्यस्थितत्वात्तमादायक्त्वोपप
त्तिसंभवादितिभावः उपभुञ्जानीति पर्वचेति अन्यलभ्यत्वादिति आकांक्षा
लभ्यत्वाद्वाकापाक्रिलभ्यत्वाद्वेत्यर्थः द्योतकत्वमितिप्रकृत्यर्थविशेषकत्व

पश्यतस्यासंभवात्क्रियासंबंधपरिच्छेदकत्वरूपंकर्मप्रवचनीयानामिवत।
त्वादीनामित्यर्थः अतएवेति क्त्वःसमानकर्तृकत्वादिद्योतकत्वादेवेत्यर्थः
भाष्यप्रतीकमिति इहकस्मान्नभवति पूर्वंभुंक्तेपश्चाद्व्रजतीति इतिशेषाका
यांस्वशब्देनोपात्तत्वान्नेतिभाष्यैकदेशमित्यर्थः तत्रभोजनस्यव्रजनक्रि।
याकर्तृकत्वेनतत्पूर्वकालिकत्वेनचापादानाशंकाननविषयइतिनतत्वा
क्यघटकयत्किंचिदित्यदार्थइत्यर्थः उक्तार्थानामप्रयोगइतिन्यायात् तत्रपू
र्वकालविशिष्टभोजनेधातोर्वृत्तेस्तस्यासमानकर्तृकयोरितिनिर्धारणे
षष्ठी पूर्वकालइतिचषष्ठ्यर्थेबहुव्रीहिरेवंचसमानकर्तृकक्रिययोर्मध्ये
पूर्वकालत्वविशिष्टक्रियावृत्तेर्धातोःक्त्वेतिवाक्यार्थः प्रकृतेधातोस्तदर्थे
वृत्तेर्नेनतत्रोक्तेनिकष्याशयः नत्वमनेनतद्दर्पणेभिव्यक्तम् समानान्तरसू
त्रितमुपन्यस्यतियद्वेति क्त्वावाच्यमिति समानकर्तृकयोरितिसूत्रेद्वयोः
पदयोर्बहुव्रीहिवाविशेषणेकार्थस्यवाच्यत्वमपरार्थस्यद्योत्यत्वमितिवेष

ल॰
द॰
१७१

191

ष्वेवीज्ञाभावादित्यर्थः वैषम्येवापकमपाह ग्रन्थेति तस्यज्ञाप्रमयावाच्य
त्वरूत्यर्थः तृतीयाप्रसंगादिति ज्ञाप्रत्ययेन कर्तुरनभिधानादित्यर्थः नन्वा
भिहितमस्त्रेन नञः प्रसज्यप्रतिषेधार्थकतया प्रकृते कर्तुरभिधानान्नोक्ताय
त्निरित्याशंक्यनिराचष्टे नचेति अनभिहितइति नञ्प्रसज्यप्रतिषेधो वाक्यभे
दप्रसंगात् वक्ष्यमाणभाष्यविरोधात् गत्यातत्स्वीकारेपि न तथापि केनाभि
धानेप्यन्येन तृतीयाडुर्वारेत्यभिप्रेत्याह पाकक्रियाकर्तृत्वेत्यादि तदभावा
दिति अभिहितभिन्नत्वादित्यर्थः अतएव नञः पर्युदासार्थकत्वादेवेत्यर्थः भाष्यन्यस्यानभिहि

तस्तृत्वस्य इति शेषः त
स्येति समानेकर्तृकत्व
स्येत्यर्थः

द्विवचनप्रकृतिवहुव्रीहिणा समानकर्तृकत्वस्य धात्वर्थविशेषणतेव प्रती
यते नतुविधीयमानक्त्वाइत्यर्थः तदेव विशदयति अन्यथेति एतस्य त्वस्य
कर्तृशक्तिप्रतिपादकत्वइत्यर्थः समानेतितदुपादानास्य कर्तृद्वयस्यैकाला
भः व्यासः स्यादिति कर्तुरेकत्वादिति भावः नन्वेवमुक्तापत्तिः कथंपरिहार्ये
मतआह तृतीयापादनेविति आख्यानार्थे तिक्रियाद्वयनिरूपितकर्तृत्वेश

१७२

क्वचिदनेकत्वेपि प्रधानतिङन्तार्थक्रियानिरूपितकर्तृत्वशक्तेराख्यातेनाभि
धानेन तत्कृत्यकृत्यर्थक्रियानिरूपितत्वशक्तेरनभिहितायास्तृत्यभिहित
त्वानिर्देशस्यानभिधानादित्यनभिहितत्वानिर्देशस्य च भाष्यप्रामाण्येनाभ्यु
पगमान्न तृतीयापत्तिर्भावः प्रधानेतरयोरिति गुणप्रधानक्रियानिरूपि
तशक्तिद्वयस्यैकस्मिन्सत्त्वे तत्र गुणक्रियानिरूपितशक्तिः प्रधानक्रिया
निरूपितशक्तिमनुरुणद्धीत्यर्थः अभिहितानिर्देशेन सङ्गतिमाह प्रधान
विषयेति प्रधानविषयो निरूपकमाश्रयो वा यस्याः सा शक्तिर्यदा प्रत्यय
नतिङाभिधीयते तदा गुणक्रियावाचकधातूत्तरप्रत्ययेनानभिहिताप्य
भिहितवत्प्रतीयत इत्यर्थः इदमुपलक्षणम् अभिहिताया अपि वानभि
हितत्वप्रतीतेः न त्वप्रासादमास्त इत्यादावाधेयम् अवश्यप्रवेश्यमनुपेयम् अ
न्यथास्थलान्तरे दोषस्य दुर्निवारत्वादित्याह किंचेति अत्रेदं बोध्यम् य
दौदने पाकादिगुणक्रियानिरूपितकर्मत्वस्यैव प्राधान्यविषयत्वमभिधेयं

ल
द
१९२
192

ननुप्रधानक्रियानिरूपितकर्मत्वस्य तदोदनं पक्त्वा भुञ्जत इत्यपि स्यात् ।
ओदनस्य भोजनकर्मताया आर्थिकत्वात्पदात्तभयकर्मत्वस्यैव शाब्दवि
षयत्वं तथा तदोदनपदाद्वितीया साध्व्येव उक्तव्यवस्थितेरिति अधिक
मन्यतोनुसन्धेयम् ५९ इति लघुदर्पणे कारकार्थनिर्णयः २ श्रीगणेशा
य नमः ननु कृत्स्नप्रकृतिप्रत्ययेषु शास्त्रेण तत्तदर्थबोधकत्वस्योत्पाद
नमफलम् नैवैकः शाब्द इति श्रुत्यानस्य वर्णफलकत्वबोधनान्नानर्थ।
क्यमिति वाच्यम् तथापि तस्य सतत्वानिश्चयत्वेन विनाशित्वेन चतदनी
प्सितामयाद्यबोधेन्नैः परमछक्षार्थोपयोगिनेर्थस्यानिरूपणादिन्या।
शंकामपाकुर्वन्नकार्थस्यैतोपयोगिस्फोटतातोपयोगित्वान्नान
र्थक्यमिति बोध्य नायस्फोटनिरूपणमित्याह २ सिद्धान्तनिष्कर्षमाह
वाक्यस्फोटोतिनिष्कर्षे तिष्ठतीति मतस्थितिः साधुशब्देन्तर्गता हि बोध
का न ततोपरताः यद्यपि वर्णस्फोटः पदस्फोटो वाक्यस्फोटः अखण्ड।

१९२

पदवाक्यस्फोटौ वर्णपदवाक्यभेदेन त्रयो जातिस्फोटा इत्यष्टौ पक्षाः सिद्धा

न्त सिद्धा इति वाक्यग्रहणमनर्थकं दुरर्थकं च तथापि वाक्यस्फोटातिरिक्ता

नाममेषाम [illegible] वास्तवत्वबोधनाय तदुपादानम् एतदेव ध्वनयति अतिनि

ष्कर्ष इति मतस्थितिर्वैयाकरणानां भाष्यकारादीनाम् तत्र क्रमेण सर्वेषा

न्निरूपयन्वर्णस्फोटं प्रथममाह साधुशब्द इति साधुशब्दान्तर्गता वाच

वि. कानैव तिङ्प्रतिपत्तिः विधिकोटिरन्येषाम् नेति वैयाकरणानाम् साधुश

ब्दे पचति रामः इत्यादि प्रयुज्यमाने अन्तर्गता शिप् विसर्गादय एव बोधका वा

चकाः तेष्वेव शक्तिस्तस्य शास्त्रव्यवस्थापितत्वात् ननु तैः स्तनादयः स्वाद

यस्तेषामर्थः १ संगतिस्त्वार्थोपाद्धानः वक्ष्यमाणस्फोटस्योक्तार्थोपपादक

त्वादित्यर्थः सर्वेषामपि स्फोटानामाकरसिद्धत्वाद्वा वर्णमालाम इत्याधाये

नादृष्टानर्थकमिति निष्प्रयोजनकमित्यर्थः उपादानेच तदतिरिक्तानाम

संग्रहः दुरर्थकं चेति समाधानेन तथापीति ग्रन्थं घोषाणां वर्णादिस्फोटा

ल. ट.
१९३
193

नामित्यर्थः स्फोटत्वं चार्थप्रकाशशक्तिमत्वम् तच्च वास्तवं वाक्यस्यैव।
वर्णादीनां त्वैवकल्पिकमित्याशयेनाह वास्तवत्वेति वर्णस्फोटादिनाबोध्या
कांक्षानिवृत्यदर्शनादिति भावः शास्त्रीयप्रक्रियानिर्वाहाय परं शास्त्रे तत्
कीर्तनं पारमार्थिकत्वं तु वाक्यस्फोटस्यैवेति वक्ष्यते विप्रतिपत्तिरिति मि
शयः यथावन्कोस्तु पस्यापकं वाक्यमित्यर्थः यथाश्रुतमन्वलात्साधुश
ब्दांतर्गतानां वर्णानां वाचकत्वं तदंतर्वर्णमात्रविलानां तु वाचकत्वाभाववत्वेनेति
प्रतिपत्त्याकारेण लभ्यते तस्य च न विप्रतिपत्तित्वम् नतूभयस्याप्यकोटे
रेकधर्मितावच्छेदेन साधुत्वाप्रतीतेः रतो व्याचष्टे साधुशब्दांतर्गतानामिति
साधुत्वर्गतवर्णत्वसमानिता इत्यर्थः यथाश्रुतेऽपभ्रंशाद्यंतर्गतानां विपरीता
नुपूर्वीकाणां च वर्णानां वाचकत्वस्य केनाप्यनभ्युपगमाद्वाधनयोरापत्तेः
तस्माद्विवक्षितं च शास्त्रबोधितानादिदेशिभावनिमित्तनिमित्तिभावान्यतरसंबं
धेन तेन तस्यापत्यमित्यादीनां संग्रहः विधिकोटिरिति भावकोटिरित्यर्थः

अप्येषां नैयायिकानाम् तैर्लः कर्मणीत्यौजसमौडित्यादिविहितानां लादिस्थम्
यानामेव वाचकत्वम् तिप्सगादीनां त्वादेशत्वात्तद्द्वारा बोधकत्वमेव लिपिव
दितिस्वीकारात् तथाच साधुत्वेन वर्णस्मारितवर्णानावच्छेदेन मतभेदेनो
भयसाधनान्नैकदोषः यथासुनमूलविप्रतिपत्तिमन्तुमत्वादसाधुशब्दइति
नत्वसाधुत्वेन वर्णानां बोधकत्वमिति दिगत्राह बोधकावाचकाइति तत्त्वेवे
तिशक्तित्वस्य बोधकत्वस्यैतदर्थः प्राणिनिशक्तिनिरूपणावसरइत्यर्थः नैया
यिकमतदूषणापरतया मूलमवतारयितुमुपन्यस्यति २ येत्वप्रयोगात
गेनाक्तिवादयोनवाचकाः तेषां बहुत्वेनशक्त्यानेव्यापत्तेः यथाच केचूत्वेना
दावादेशाभूतलुगादेरभावरूपस्य बोधकत्वासंभवाच्च किंतैः स्थानलका
रःस्थादयश्च वाचकाः लत्वस्य जातिरूपतया शक्ततावच्छेदकत्वोचितत्वात् अ
व्यभिचारिश्च आदेशानां भिन्नतया परस्परव्यभिचारित्वात् लः कर्मणीत्यादिकं तु
शासनानैरपेक्ष्यात् तत्वादेशोऽयंर्थबोधकमनुशासनमुपलभामहइत्याह

नं
दं
१५४
194

नान्यसाधकयुक्तिभिर्निराचष्टे व्यवस्थितेर्व्यवहृत्यनेनाह नन्वायतनस्ता।
या किंवाच्यत्वेन तथात्वार्थैर्लिङ्गेव समर्थ्यते यदि कथं कर्तृवाच्यत्ववाच्यत्वे
तद्विभावय व्यवस्थानुरोधान्ययोगान्तर्गतानामेव वाचकानन्तैः स्यताड्
समर्थः तथादिपवृत्तीमादौ लकारमविदुषं बोधान्ततस्यकृतम् तत्तुते वाच^
षांनितुं शक्तिभ्रमाद्बोधः तद्भ्रमवैमानाभावात् आदेशानामपि तद्वै। न^
याकरणैः स्वेच्छया भिन्नभिन्नाभ्युपगमात्कः शक्यः कोनेतिव्यवस्थाना
पत्तेश्च सर्वेषां शक्तत्वे गौरवं व्यभिचारश्चास्त्येव आदेशानं प्रयोगान्तर्गतत
या नियतत्वाच्छक्तेर्न तेषां शक्तत्वम् तथा चादेशिस्मरणाकल्पनानेतिलाघव
म् साधकान्तरमाह व्यवहारेति व्यवहारस्तावत्क्रियादकेषमुख्य :
मचश्रूयमाणतिङादिष्वेव नितरां वाचकत्वसमर्थः किंचतद्देतन्यायतः।
तिलकारस्य बोधकत्वे लडसतोपि बोधः स्यात् लाद्दशाबोधेपचतीति सम
भिव्याहारेपि कारणमिति चेन्न लोपपकमादत्त नादशसमभिव्याहार १५४

स्यैव वाचकत्वशक्तिः अन्यथा लकारस्य वाचकत्वे समभिव्याहारस्य कार
णत्वं चेत् उभयं कल्प्यमिति गौरवं स्यात् तथा च तादृशसमभिव्याहारः स
मभिव्याहृततावर्णाविशेषविनिगमकाभावात् प्रयोगान्तर्गततावर्णा वाचका
इति सिद्ध्यतीति भावः अपि च लकारस्यैव वाचकत्वे कृत्तिङोः कर्तृभावना
वाचकत्वव्यवस्थानुपपत्तिः सिद्धान्तस्यादित्याह किं चेति आदेशानां वाचकत्वे तिङ्
न भावनायामानन्त्यादिना कृत्तिङ्शक्तिविभागप्रपञ्चितविभाग इति भावः नच
धात्वर्थज्ञानादौ कृतिर्लकारार्थ आश्रयः॥ कृतः कर्तृवाचकत्वनिर्देशः भावनावाचक
त्वमिति अव्यवस्था ज्ञानजन्यार्थस्य लकारातिरिक्तदित्वशासनादिति शंकाम्।
स्थाप्यैव तन्निराकरोति तथा ज्ञानजन्यौ दौ कर्तरी लस्याप्रवृत्तेः अन्यथा ज्ञानादौ
अपि प्रवृत्तेन । तस्य तद्देहमादतेषामिति तिबादीनामित्यर्थः नन्वादेशि
नामप्यनेकविधभेदेन नानात्वान्नो कृत्वोतेषां वाचकत्वमत आह एषामि
ति तत्रानुप्रयुज्यमानधातूत्तरवर्त्तमानेशादिनैव तदर्थबोधोपपत्तेरिति।

॥पर्यायोयम्॥

ल· द· १९५ 195

क्तदोषोत आह नवेति निलगादेरित्यादिना लोपादिसंग्रहः नेत्यभिचारात् स्व
मतेनानात्वप्रयुक्तदोषमपाकरोति नत्वस्येति नत्वादिलकारेषु लक्ष्यका
र्यत्वगतशक्तीत्यात तत्सिद्धिरिति भावः व्यभिचारस्येति लत्वावच्छिन्नश
क्तिग्रहस्य कृतिबोधात्पूर्वं नियमेन सत्वान्निवारीनां तदवच्छेदकेनेति स्वा
वच्छिन्नशक्तिग्रहं विनापि तत्स्वाश्रयवच्छिन्नशक्तिग्रहात् कृतिबोधेनादे·
शवाचकत्ववादिमते व्यभिचाराशंकावारणा इत्यर्थः नन्वकार्यत्वावच्छेद
ककोटावत्ववद्दिनोन्नत्वनिवेशान्नोक्तदोषोत आह लःकर्मणीति आह
रिति आदेशानामेव वाचकत्वे सप्रमाणमित्याहुरित्यर्थः स्वसाधकेति स्वो
क्तार्थसाधके इत्यर्थः व्यवस्थितेति विभागादिपाचकस्य तत्त्वयमनुषक्तबोधकाश्य
नैनान्वितमिति प्रदर्शयन्नाहु व्यवस्थितेति विपतत्रावच्छेयव्यवस्थानुरोधादि
ति इदमेवेवेतिपदार्थावधारणां व्यवस्थानदनुपपत्तेरित्यर्थः शक्तिभ्रमा
दिति लाघवादेशिनिष्ठवाचकत्वस्यारोपादित्यर्थः मानाभावादितिभ्रमः·

त्वेविषयत्वापत्त्येवतत्त्वन्तयाप्रकृतेर्बोधकत्वशक्तेर्बाधादिति भावः नन्वादेशा
नां बहुत्वमेव तत्त्वबोधकमत आह आदेशिनामिति वैयाकरणैः शाकटायन
प्रभृतिभिः व्यवस्थेति इदमेव वाचकमिति निर्धारणानुपपत्तेरित्यर्थः अनु
शासनस्य शक्तिग्राहकस्य सर्वत्राविशिष्टत्वादित्यर्थः ननु तथाप्यादेशिनामा
देशापेक्षया न्यूनत्वमेव वाचकत्वे विनिगमकं तत्राह व्यभिचारस्येति नन्वविनिग। क्रम
मनाविरहादेवादेशिनां वाचकत्वमायास्यतीत्यत आह आदेशानां वाचकत्वे विनि।
गमकमाह आदेशानामिति तथा च गौरवादिदोषस्य तत्त्वविरहस्य चोभयोः
साम्येप्यादेशिस्मरणकल्पनाविरहप्रयुक्तलाघवसहकृतप्रयोगेनैव न्यूनत्वमे
वादेशानां वाचकत्वे विनिगमकमिति समुदितार्थः व्यवहारे नैवेति इदं न तत्त्वा
वेष्टव्यवहार इति मान्य इति मान्यत्वं तत्र शक्तिग्राहकान्तरनिरपेक्षत्वम् ।
व्याकरणादिना शक्तिग्रहे नियमेन शक्तिग्राहकान्तरापेक्षणात् स चेति ।
व्यवहारजन्यशक्तिग्रहस्येत्यर्थः तिङादिष्वेवेति व्यवहारेणादेशवाचके शक्तिग्र

ल॰ द॰ १९८

देष्यावाचोद्धाराभावाचश्वानन्दकतिव्याद्विषेवतन्निर्णायादितिभावः नहेतु
न्यायं प्रकृतेसंगमयतिलकारस्येत्यादिनाबोधापत्तिरितिभवनकर्तृबोधाप
त्तिरित्यर्थः नकेवलेतिन्यायाकेवलस्यप्रयोगानर्हत्वादादौधातुवन्निर्देशः न
हशायांशपोसंभवान्नभवलितिपातनम् तथाच भवतीत्यतोनुसंहितालका
रार्थयाकर्तृबोधस्तथाप्रत्ययस्ततश्चतानतस्मात्तद्बोधोदुर्निवारइतिभावः नचा
माथुतत्वानप्रतिबंधकमपभ्रंशादपिबोधेनेतत्प्रतिबंधकत्वस्यैवाकल्पनादि
तिभावः नाटेशानिभवनकर्तृबोधइत्यर्थः समभिव्याहारोपीतितावदृश्य
सदायगतपौर्वापर्यमित्यर्थः आवश्यकत्वादितितंविनालकारेणबोधा
जननेतदपेक्षयानियत्वादित्यर्थः वाचकत्वशक्तिरित्यस्तित्यनेनान्वयिबो
धकत्वशक्तिरुक्तित्यर्थः अन्यथेति श्रूयमाणवर्णमात्रानर्थबोधकत्व
प्रागुक्तनगीकारइत्यर्थः नवेतावतासमभिव्याहारस्यबोधकत्वमायातंतत्प्र
योगानर्हतयातत्प्रत्ययघटकवर्णानामनर्थकत्वाद् तथाचेति नचानर्थक्याप

कत्वमेवविनिगमकंएकत्वात्तयावर्णानामप्यनुगमसंभवादितिभावः अ
पिचेति अयमर्थः तिबादिस्थानिलकारस्यैववाचकत्वंभवतीत्यतःस्थानि
लकारादेवपदैर्बोधाभ्युपगमात् नचभूलिनिजनिस्थानिनोलकारोस्तियेनस
मभिव्याहारस्यदेवताकल्प्येततथाचसमभिव्याहारस्यैवादेत्वेनैकविनिगम
नाविरहइत्युक्तश्रूयमाणावर्णेषुदेवतात्वमविरमाद्यवस्थानुपपत्तिरिदृष्टान्तसम
र्थायकंकिंचेत्याहेति नस्यादिति उभयस्थानिनोलकारस्यैकत्वादितिभावः
रत्यत्विति तथाचतदुभयपाक्षेवाचकत्वलाभः कृत्याश्रयस्यैवकर्तृत्वादिति
भावः अन्यथेति निराकांक्षेपिशास्त्रप्रवृत्त्यापत्तिरित्यर्थः शक्ततावच्छेदकभेद
स्यतत्रापिसत्वादितिभावः २ देवदत्तःपचमानइत्यादिसामानाधिकरण्यान
रोधात्कानचःकर्तावाच्यःस्यादितिचाशंक्याह नचबाधनमिदंस्तिनामतात्कृ
त्स्ववस्फुटा नामार्थयोरभेदोपितस्मात्तुल्यावयार्थताम् ८२ अथादेशावा
चकाइत्यदस्फोटस्ततःस्फुटः पचन्तितरामैत्रःपचतिकल्पमैत्रइत्यादिषुना

ल॰ मार्थयोरभेदान्वययोः संभव एवेति कर्तृवाचकतास्यादिति भावः नचपचतिक
द॰ ल्पमित्यत्रसामानाधिकरण्यानुरोधात्कर्तरिलःस्यात् पचमानइत्यत्रशानच्प्राप्तेरि
१५७ ति लःकर्मणीत्यनुशासनेनचलाद्यवाचकल्पितेकारकत्वादिवाचिविकल्पितमा ल॰
197 दायेस्तत्क्रम् इतिवर्णस्फोटनिरूपणम् १ सामानाधिकरण्येपि शानचःकृति
वाचकत्वेसर्वानुभवसिद्धाभेदान्वयबोधानुपपत्तेरित्यर्थः लकारादेशानांबोधनफ
लेत्वथार्थेवर्तमानत्वप्रतीतिरेवेतिबोध्यम् पचतिकल्पमिति इदंचस्वार्थेनना
मेतिमतावलम्बनेन सत्वप्रधानानिनामानीतिनिरुक्ताद्युक्तविशेष्यकत्वेपि जन
नामत्वं॰ कत्वन्तदेव च भूपनिपातकमतएवनिपातार्थस्याभेदेनान्वयइतिमतेदोषाभा
वादितिबोध्यम् लक्षणत्वस्य लक्ष्येतिशेषः प्राप्तेरिति नचसाभवदिहेति
भावः ननुतर्हि लकारादिशक्तिप्रतिपादकानांकागतिरतआह लःकर्म
णीति उक्तमिति आख्यातार्थनिरूपणावसरइतिशेषः एवंचसमीपतोभव
नकर्तृबोधानुदयेनतथाविधभवनीयादिसमभिव्याहारस्यकारणतायाः १५७

अवश्यंवाच्यतयातेनसमभिव्याहृतवर्णानांविनिगमकाभावाद्बोधक
त्वसिद्ध्यावर्णस्फोटसिद्धिरितिप्रघट्टकार्थः॥ इतिलघुदर्पणेवर्णस्फोटनि।
रूपणम् १ पदस्फोटनिरूपणेवसरसंगतिंसूचयन्नुत्तरमवतारयति २
पदमादेशानांवाचकत्वसिद्धेःपदस्फोटोपि सिद्धएवेत्याह अथेत्यादि आ
देशास्तिङ्सुप्सर्गादयः अयंभावः समभिव्याहृतवर्णानांवाचकत्वसिद्धे
नादेशावर्णसमभिव्याहाररूपपदस्यवाचकतासिद्ध्यतिप्रतिवर्णमर्थस्म
रणस्याननुभवविरुद्धत्वात् प्रत्येकंवर्णानामर्थवत्त्वेनप्रातिपदिकत्वापत्तेर्नो
नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येत्यादिभिर्धनंवनमित्यादौनलोपापत्तेश्च प
नस्यचरमवर्णएववाचकत्वपक्षेः शक्तेर्व्यासज्यवृत्तित्वेमानाभावात्
पूर्वपूर्ववर्णानुभवजन्यसंस्कारास्त्वरमेणार्थधीजननेसहकारिणइतिन
तन्मात्रोच्चारणादर्थधीरितिवर्णस्फोटवादिनांमतान्तरदूषणायोक्तं।
रामोस्तीतिवक्तव्येराम इत्यनन्तरंघटिकोत्तरोच्चारणेर्थबोधापत्तानादृशा

[illegible]रसकारो।

नुपूर्व्या एव शक्ततावच्छेदकत्वौचित्यादिति दिक्॥ १ एवमित्यत्र नीमेत्य।
र्थः स्थलेष्वादेशापदस्य यमाणादेशपरमिमं मिश्रेभ्य वाचष्टेति प्रविसर्गो
दय इति ननु नाष्टशवर्णानां वाचकत्वे कथं पदस्फोटसिद्धिरत आह अर्थ
भाव इति समभिव्याहृतेति व्याख्यानार्थम् आनुपूर्वीविशिष्टानां वर्णा। धू॰
नामवाचकत्वेन तद्रूपपदस्य वाचकत्वाद्दुरापास्तेति भावः ननु समुदाय।
स्य प्रत्येकवर्णाविश्रान्तत्वेन तद्रूपवाचकता या अपि प्रत्येकवर्णविश्रान्तो
वाच्यस्तथा च कथं नाष्टशवर्णसमुदायरूपपदस्य वाचकत्वमत आह अश्व इति
वर्णामिति अत्र भवेति चेद्दशाद्दृदस्यमर्थप्रत्येभीस्येव प्रतीतेरित्यर्थः वाच।
कान्तरमप्याह प्रत्येकमिति अर्थवत इति तदनुपगमस्यार्थः नलोपा।
दीत्यादिजश्त्वादिपरिग्रहः तथा च समुदितानां वाचकत्वे सिद्धे उक्तरीत्या स।
मुदायस्यापि वाचकता सिद्धा सा च वास्माकं पदमिति भावः ननु वर्णानां वा
चकत्वस्य गौरवपराहतत्वादेवासम्भवात् समुदायस्यैव तन्नेत्यनीत्यादेशा

वाचकाश्चेदितिसमभिव्याहृतवर्णानांवाचकतायाःपदस्फोटेदेतूपन्यासो
युक्तःस्यात्तत्रादपतश्चेति तद्वाचकतायाःपदस्फोटेदेतूपन्यासोयुक्तएवे।
तिपदान्तेश्रूयमाणात्तरणेव तदर्थः एवेनतत्पाक्तनवर्णाव्यवच्छेदःशक्ति
तिस्वरूपसंबंधात्मिकायाःपर्याप्तत्वात्सम्भवात्स्वरमवर्णेश्चवर्णादेवबोधाद
येनतत्पागवर्णेषुतत्त्वेप्रमानाभावाच्चेत्यर्थः ननतर्हितत्माप्तश्चवर्णादर्थ
बोधापत्तिरितएवाहपूर्वपूर्वेतितत्पदघटकाद्याद्यवर्णेत्यर्थः मतान्तरेति
समभिव्याहृतवर्णानामवाचकत्वेनपदस्यापितत्रामवाचकत्वमितियदृष्टा
नान्तरीयमनेनतत्तंखंडनायेत्यर्थः नत्रदूषणान्तरमप्याहदामोस्तीत्यादि
नतुसमभिव्याहारेणसमूहः क्रमिकाणामाशुविनाशिनांतद्योगात्
नाप्यव्यवहितोत्तरत्वसंबंधेनपूर्ववर्णावच्छिन्नत्वरवर्णेपूर्ववर्णास्येवाभावा
त् नापिवर्णासमवेतपदार्थान्तरेमानाभावात् अन्यथानदन्तगतोकृ
तवर्णानांवाचकत्वेनैवोपपत्तौपदस्फोटस्यगललन्मत्पदप्रयुक्तकार्याणा

ल॰
द॰
१५५
199

वर्णेष्विवदर्शनाच्चेतिकथंपदस्फोटसिद्धिरित्यतआह द्विविति ग्रयमाश
यः वर्णसमुदायःपदमितिनवर्णाइतिप्रतीत्यावर्णातिरिक्तत्समुदाया
त्मकपदस्यसिद्धिरतएवपदेवर्णाइतिव्यवहारोपिस्वरसतःसंगच्छते तद्व्य
ञ्जकाश्चएवंपूर्ववर्णाभिव्यञ्जकत्ववद्धितोत्तरवर्णाभिव्यक्तिविषयत्वरूपानुपू
र्वीतिनातिप्रसंगइति तथाचवर्णसमुदायोवाचकइतिपदस्फोटपदेप
र्यवस्यतीतिबोध्यम् परिभाषितेति २ सुप्तिङ·पदमितिपरिभाषितपदस्य
वाचकत्वस्वीकरेणामतमाह घटेनेत्यादिघ्नतद्धिप्रकृत्यादिभिदास्थिता
वस्थमादाविवेदापिसम्प्रमोदोद्दिहस्यते घटेनेत्यादौघटइतिप्रकृतिः
नेतिप्रत्ययः चटइतिप्रकृतिरेनेतिप्रत्ययइति विभागस्यसर्वैसर्वपदादे
घ्याइतिस्वीकाराद्विशिष्टप्रकृतिप्रत्यययोर्नानासम्भवान्नवाचकत्वमित्य
र्थः वैयाकरणैर्विभागः कृतःयस्यतोदृष्टान्तमाहनेनादवस्थमादावि
ति बहुवचनस्यवस्थमाविनिसमुदायस्यादर्शनाद्वियानान्वाऽज्ञतद्विभागः १५५

संभवतीत्यर्थः २ परिभाषितेतिपाणिन्यादिसंकेतितेत्यर्थः पूर्वेत्तप्रकृति
घटकवर्णसमुदायस्यप्रत्ययघटकवर्णसमुदायोवाचकइतिपदस्फोटपक्षे
पर्यवस्यतीतिबोध्यम् यस्यचवाचकतोक्तेदानीन्तमयघटकवर्णसमुदायस्ये
वेतिभेदः घटइतिइति घटेइतिप्रकृतिप्रत्यययोर्विभागस्यानिष्कृयासंभ
वादितियोजना तदसंभवेस्पष्टमतमाह सर्वंसर्वपदेति वस्तमादेशापिपद्न।
नादाह ध्यानेनेति अत्रवस्तमादिस्थले विभागइतिप्रकृतिप्रत्यययोःपार्थ।
क्येननिर्णयइत्यर्थः अस्यवैयाकरणानामितिशेषः युक्तेर्वैकाल्कमथस्तं
वाक्यस्फोटनिरूपणामितिनभिप्रेत्यमूलमवतारयति २ ह्रमिङन्तवयह
पवाक्यस्यापितदाह द्वैवेत्यादिदृष्टैश्चवाक्यस्फोटंविनिश्चित ग्रन्थेर्वि
शिष्यसंबंधाग्रहणाचेत्यसंपदे लक्षणादयुनावेत्यदेर्थ्यप्रसुतत्तथा द्वेव तं॰
विस्कोवेत्यादौपदयोर्वेङः पदान्नादन्तौप्येकादेशसत्तिनतुद्विभागः सुत्रा।
नः तथाचप्रत्येकपदाज्ञानेपिसमुदायशक्तिज्ञानाच्छाब्दबोधात्समुदाये

प्यावच्छेदकीभूतशक्तिः एवं प्रकृतिप्रत्ययेषु विशिष्यज्ञायमानेष्वपि समुदायव्यु
त्पत्त्या बोधात्तत्राप्यावच्छेदकं शक्तिरिति भावः वस्तुतः पदैः पदार्थबोधवद्वा
क्येन वाक्यार्थबोध इति पदार्थशक्तिः पदेष्विव वाक्यार्थश
क्तिर्वाक्येऽभ्युपेयेति पदस्फोटवाक्यस्फोटौ व्यवस्थितौ ॥ अन्यथा घटः कर्मत्व
मानयनं कृतिरित्यादौ तादृशव्युत्पत्तिरहितस्यापि बोधप्रसंगः घटमानये
त्यत्रैव पदार्थानुपस्थितौ सत्यपि तात्पर्यज्ञाने बोधाभावाच्च तत्रैव घटः कर्मत्व
मानयनमिति बोधे घटार्थकप्रातिपदिकोत्तरं कर्मत्ववाचकविभक्तेस्ततो धा
तोस्तत आख्यातस्य समभिव्याहारः कारणमिति कार्यकारणभावज्ञानवतो
बोधात्तज्ज्ञानमपि हेतुरिति चेत्तर्हि सिद्धो वाक्यस्फोटः घटादिपदार्थबोधे बो
धकतारूपपदशक्तिज्ञानकार्यकारणभावस्येव विशिष्टवाक्यार्थबोधे पदस
मभिव्याहाररूपवाक्यनिष्ठबोधकतारूपवाक्यशक्तिज्ञानस्यापि हेतुत्वक
ल्पनात् अर्थोपस्थापकज्ञानविषयशाब्दबुद्धिजनककरणत्वस्यैव शक्तित्वात्

शक्तं चैतत् विषयतासंबंधेन शाब्दबोधमात्रे हेतुत्वात् तेन स्फलावधेन देवदत्तसिद्धेः
विवेचितं चैतत् भूषणे । तदितिवाचकत्वम् तद्विभागः इति पदविभाग इत्यर्थः स
मुदाय इति कृतेत्कादेशापदसमुदायरूपेवाक्य इत्यर्थः एवमिति वाक्यशक्तिव
दित्यर्थः विशिष्टस्यानवशिष्टरूपेण समुदायत्वमसमेति समुदायस्य वाचकत्व
ग्रहणेत्यर्थः बोधादितिप्रकृत्यर्थविशिष्टप्रत्ययार्थबोधादित्यर्थः तत्रापिसमि
ईन्नपदेपिशक्तिरितितत्कल्पनेत्यर्थः ननु चैतेनत्यादिस्थलेन समष्टिशक्तिकस्फो
टस्य स्वाविशेषणबोधनाकर्षं पदस्फोटसाध्येवाक्यस्फोटस्य दृष्टान्तत्वम् ।
किंच पदस्फोटासिद्धौ न दृष्टसंसर्गरूपवाक्यार्थसिद्ध्याख्यवाक्यार्थबोधकत्वरू
पवाक्यस्फोटस्य सिद्धता येन तस्य दृष्टान्तता संभाव्येतेत्यपरितोषात् पदस्फोटदृ
ष्टान्तीकृत्यैव वाक्यस्फोटसाधयति वस्तुत इति तथा च यत्र पदेष्वेव पदार्थोपस्था।
क्तिस्तदाकांक्षादिवशाद्वाक्यार्थबोधस्तत्र पदस्फोटाय इत्यमान्तर्गवीभंगेन पद
स्फोटासंभवः पदानि स्थुया हरे वेत्यादौ तत्र वाक्यस्फोट इति व्यवस्थिता वितिप

ल्र
दं
२०१
201

द्रव्यत्वसमसिद्धोऽर्थ इति केचित् मत्वाग्रिमग्रन्थपर्यालोचनया सर्वत्रैव पदवाक्यस्फो
टयोरविशेषेणार्थकत्वमनुमतं तयार्थावस्थितपदस्य निष्कृष्टार्थपरत्वस्यैवावग
मात् ननु पदस्फोटेनैव वाक्यार्थबोधोपपत्तौ कोऽर्थो वाक्यस्फोटस्वीकारेणेत्यत आह अन्य
थेति वाक्यशक्त्यनभ्युपगमे इत्यर्थः ताहशेति पदार्थसंसर्गबोधकत्वरूपवाक्य
शक्तिज्ञानरहितस्यापीत्यर्थः तद्धीतिसत्वेन तदापि बोधस्त्वेवेति भावः बोध
प्रसंगा इति घटकर्मकानयनानुकूलकृतिबोधापत्तिरित्यर्थः पदवृत्तिज्ञानज
न्यार्थोपस्थितेः सत्वादिति भावः घटमानयेत्यत्रैवेति अत्र ताहशशक्त्यन्तिरहित
स्येत्यनुषज्यते ननु ताहशबोधस्यैवार्थतात्पर्यज्ञानाभावादेव बोधाभाव इत्यप
स्येत्यत आह सत्यपीति बोधाभावादिति उक्तबोधाभावादित्यर्थः किंपुनर्वक्त
वे घटः कर्मत्वमित्यत्रेति शेषः एतेन व्यतिरेकसहचारो दर्शितः इवशाहद्विरहित
पाठेऽन्वयध्याने त्वेवोधस्तथात्रेबोधाभावादिति व्यतिरेकमयम् अन्वयसहचारं दर्शि
यति तत्रेति घटमानयेत्यत्रैवेत्यर्थः ग्रहत्वत इत्यनेन स्वरूपसतस्तस्यावच्छे

२०१

दः तद्ज्ञानमपीति समभिव्याहारनिष्ठबोधजनकत्वज्ञानमपीत्यर्थः अस्मन्म-
ते तु क्रमसमभिव्याहारज्ञाननिष्ठबोधकत्वस्य वाक्यशक्तित्वेन व्यपदिश्यमानत्वे-
ऽप्यवच्छिन्नाकांक्षापदेन व्यपदेशात् नाम भेदेऽपि वस्तुभेदाद्वाक्यशक्तिः सिद्धैवेत्यभि-
प्रेत्याह तद्धीति ननु शाब्दबोधहेतुर्योपस्थितिजनकसंबंधः शक्तिः सा च थन-
पदेर वन वाक्ये तन्निष्ठबोधकतायास्तादृशोपस्थित्यजनकत्वादत आह अर्थोपस्था-
पकेति शाब्दनिष्ठपदबोधजनकत्वमित्यर्थः ध्वन्यात्मकशाब्दनिष्ठबोधकत्वस्यो-
प॰ हन्निवाडक्रम र्थोपस्थापकेति तथा चोपस्थितेः शाब्दहेतुत्वानिवेशेन
वाक्यवृत्तिज्ञानस्य तादृशोपस्थित्यजनकत्वेऽपि न वृत्तित्वक्षतिः संसर्गस्य वि-
शिष्यानुपस्थितत्वेऽपि यथा शाब्दबोधात्माकनुदत्तथा वक्ष्यत इति भावः न-
न्वस्यादौ वोक्तप्रकारैर्यदि निरुक्तबोधकतायाः शक्तित्वं सप्रमाणं स्यात्तदेव त-
न्नपदनिष्ठबोधकतारूपशक्तिज्ञानादेवाकांक्षाज्ञानबलाद्वाक्यार्थबोधोपप- ज्ञा॰
त्तेः आकांक्षावाक्ययोर्भवन्मते पर्यायत्वेऽप्यस्मन्मते वाक्यस्यानुपूर्वीसत्त्वेनका-

ल॰
द॰
१०२

202

शाब्दत्वावच्छिन्नविषयबोधकत्वेनेति विशेषणादत्रस्याह युक्तंचैतदिति एतत्समभि
व्याहाररूपवाक्यनिष्ठबोधकत्वे शक्तिमेवाह विषयतयेति शाब्दबोधमात्र।
इतितत्सामान्यइत्यर्थः वृत्तिज्ञानस्येति विषयतयेत्यत्रयुज्यते लाघवादिति प
दपदार्थभेदभिन्नपदवृत्तिज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितिकार्यकारणभावेवृत्त्यप्र
वेशेनलाघवादित्यर्थः अयंभावः शाब्दबोधसामग्र्यांपदार्थोपस्थितेःपदज
न्योपस्थितत्वेनैवनिवेशोनतुपदवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितित्वेनगौरवात् समवा
येनोपस्थिताकाशस्यजनकतयोपस्थितेदेवदत्तादेस्तद्भानवारणायपरंविष

शाब्दभानेविषयतया।

यतयावृत्तिज्ञानस्यहेतुत्वंवाच्यमतथाचसंसर्गस्यवृत्तिज्ञानविषयतांविनाशा
ब्दभानानापत्तावित्यकत्वरूपावृत्तिर्वाक्यस्यावश्यकेति तदेवाह विवेचि।
तेचेति अधिकंवृद्धदर्पणादवधेयम् २ ननुवाक्यार्थस्यापूर्वत्वात्कथंतत्रश
क्तिग्रहइत्याशंक्याहअर्थेइति वाक्यस्येतिशेषः वाक्यस्यवाक्यार्थेविशिष्टश
क्त्यग्रहणाच्चेत्तर्हिपदेपिसमम् पदस्यवान्वयांशेशक्तिरितिपदेपितत्तुल्यं।

१०२

भवस्तत्त्वइत्यर्थः यदिचपदशक्तिःपदार्थांशेज्ञाताऽन्वयांशेवाज्ञातोपयुज्यत
इतिकु त्रैशक्तिवादस्तदाममापिवाक्यशक्तिरज्ञातेवोपयुज्यतइतिवादाभ्यु
पगमस्तत्त्वइत्यर्थः ननुतूष्णींभावादावुपस्थितोमनसापदार्थवद्वाक्यार्थोपिन
त्रुहइतिचेन्नत्वमित्याद्यलक्षणादितिलक्षणेनकथितेनेनेतिलक्षणाम् मन
स्तस्मात् अपिःपदपदार्थांतरंबोध्यःपदेपिलक्षणानत्रुहस्वेनतांस्तुवाक्येपी
तिशेषः वस्तुतस्तसमुदितार्थेविशिष्टवाक्यस्यैवप्रथमंनत्रुहश्चावापोद्वापा
भ्यांपरंप्रत्येकंतत्रुहइतिबोध्यम् १८२ अएर्वमादितिनस्पष्टांहैकगम्यत्वेन।
शाब्दबोधान्स्वंप्रत्यक्षाद्युपस्थितपदार्थनिरूपितशक्तिग्रहःस्वलभ्यएवेति परेसममितिमूलमतं (उपपत्त्या)
(मूलाशयंवर्णयतिपदएवेति) अन्वयांशइतिपदानामेवान्वितपदार्थेशक्तिरन्वयश्चसामान्यरूपेणज्ञातः
अतएवघटादिपदादन्वितघटाद्युपस्थितौनियमेननतत्त्वतियोग्याकांक्षाभ
वति किमन्वितोघटःकिमन्वितकमेवमिति सामान्यधर्मप्रकारकज्ञान
स्यविशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासाजनकत्वात् विशेषरूपेणानज्ञातेवमादि

ल॰ पदसमभिव्याहारोनियामकोनतएवतस्यशाब्दभानंपदवृत्त्यविषयत्वात् अश
द॰ क्यस्यभानेतिप्रसंगात् नचाकांक्षायास्तद्भासकत्वावश्यकत्वेनतत्रपदस्यवृत्ति
१०३ कल्पनाव्यर्थेतिवाच्यम् अशक्यभानमियेवतत्रतदभ्युपगमात्तथाचपदशा
क्त्यैवसंसर्गभानोपपत्तौनतत्रवाक्यस्यशक्तिः पदत्वापेक्षयावाक्यस्यगुरुत्वा
च्चेत्यन्विताभिधानवादिमतेपि पदेष्वपूर्वसंसर्गशक्तिग्रहासंभवस्तत्स्वरूप
र्थः ज्ञातेतिपदार्थानामाप्रानुपस्थित्वात्तत्रपदशक्तिग्रहसंभवादितिभावः
अज्ञातेवेतिवृत्त्यभ्युपगमस्तत्रशाब्दभानानुपपत्तेरेवेतिभावः पदार्थवदि
तिसमभ्यर्थ्योहतिः उपमेयेसममीदर्शनात् वाक्यार्थेपीतिसंसर्गेपीत्यर्थः
इदंचवीप्सत्वेशक्तिरित्यभिप्रेत्य तदुक्तंलक्षणापाद्यस्यासायारणयमेवच
नस्यनेदग्रहणामनपयुक्तवाकिंतुयौगिकस्यैत्यापायेनव्याचष्टेलक्ष्यतइति
मत्वेनिरूपितंसमभ्यर्थः तत्रतुदेकदेशानच्छूयार्थः शक्तिज्ञानेनेत्यभि
प्रेत्यव्याचष्टेपदेपीति अयंभावः यस्यचरमानयेमादौव्यवहारात्मदेशपस्थितेः १०३

संशयरूपायाश्चापि संभवान्न निश्चयार्थं शाब्दादृष्टान्तत्र शक्तिग्रहदेशलिंगादेर्निर्णा
यकत्वेन ज्ञानस्य संशयासत्वादिति ननु नियमेन शाब्दबोधात्पूर्वं मानसिकसं
सर्गोपस्थितौ मानाभावे तत्राह वस्तुत इति ननु दृष्टं निर्विशिष्टवाक्यार्थे शक्तिग्र
हः तथाच शक्तिग्राहकशून्यत्वाद्वद्वारेणैवं वाक्यं प्रमाणेन न तद्विषयज्ञा

दुड्.

स्मृत्याश्रयविषयकत्वस्वविषयोऽसंस्कारसामानाधिकरण्योभयसंबंधेन वै
शिष्टस्येदानीन्तनवाक्याज्ज्ञानोत्पत्तेर्वान्वयवृत्तिज्ञानस्य शाब्दधीहेतुतायां व्य
भिचारः मध्यवाक्यार्थोपस्थितेरनपेक्षत्वात्सुनोक्तदोषोऽपीति भावः ननु तर्हि
पदस्फोटस्यानिरालम्बनतापत्तिरतआह आवापोद्वापाभ्यामिति आनयमार
णाभ्यामित्यर्थः प्रत्येकमिति प्रत्येकपदे प्रत्येकपदार्थशक्तिग्रहसाहित्येनाको
त्वादिवर्णायदा वाक्यार्थबोधस्तदा पदस्फोटो यदा तु तन्निरपेक्षतामसाद्याका
ङ्क्षया वाक्यार्थबोधस्तदा वाक्यस्फोट इति पदत्रयोपपत्तिरिति भावः २३
यमेव मीमांसकानां वेदान्तैकदेशिनां गतिरित्याह सर्वत्रैव हि वाक्यार्थोलक्ष्य

सेवयुक्त.

स.

ल॰
द॰
२०४

पर्वेतियेविद्धः भाष्यखलेपीममेवाद्वलक्षणायाग्रहेणतिम् भाष्यश्रतिरुदन्
याथितोवाचस्पतिकल्पतरुप्रभृतीनामुपलक्षणम् सपुमेनत नन्वक्लप
लद्वयमनुपपन्नम् उच्चरितैरभिव्यक्तैर्वैकदाग्रसंभवेनवर्णसमूहरूपवाक्य
त्वानामसंभवश्रतिवेन्न उच्चरवर्णप्रत्यक्षमयेतस्मिन्नव्यवहितोत्तरे संवे
येनोपस्थितपूर्ववर्णावलम् तथातउच्चरप्रत्यक्षकाले उपस्थितविशिष्टता
द्रृणावचतस्मिन्नग्रहमितितात्पर्याद्वितिपदत्वसेववाक्यत्वस्यापि
सुग्रहत्वात् ९४ इतिश्रीवैयाकरणभूषणसारेवाक्यस्फोटनिरूपणम् १
उपलक्षणमितितन्मतेगंभीरयानघौघाघद्रय प्रमेकपदशंकाशंकासं
वेपरूपतलक्षणायावागभीयाभिन्नतदौतीयाधिकरणाबोधबोध्यासंभवा
त्ववोध्यसंवपुरूपलक्षणायावाक्यमा वेश्नुपगमादितिभावः पदद्वयमि
तिपदवाक्यभेदेनोक्तस्फोटद्वयमित्यर्थः अनुपपन्नोहेतमाह वर्णसमूह
रूपपदत्वानामसंभवादिति तत्रहेतमाह उच्चरितेति वर्णानित्यतावादिमते

पदत्वानासंभवात् तथा
वस्तुतेषां तत्त्वमूलरूपं

पदघटनाबद्धवर्णानामेकदैवोत्पत्तेरसंभवेनेत्यर्थः वर्णानांयोगपद्यविशिष्टविशेष-
णामेवैनैकोत्पत्त्यापूर्ववर्णस्यनाशादितिभावः वर्णनित्यतावादिमतेनापिकेवला
नांवर्णानांबोधाजनकतयाभिव्यक्तानामेवतत्वंवाच्यम् अभिव्यक्तेश्चतत्तत्प्रय
त्नाधीनतत्तत्कंठताल्वाद्यभिघाताधीनत्वेनैकदासंभवेनतद्विशिष्टानामपिते
षामुत्पत्तिवत्सदावस्थाना संभवेनेत्यर्थः अभिव्यक्तिपदमादायसमाधत्ते उ
त्तरवर्णप्रत्यक्षेति वर्णनित्यतावादिमतेवर्णानांसदैवसत्वादव्यवहितोत्तरत्वा नित्यां
दिव्यवस्थानापत्त्याभिव्यक्तिगतत्वस्यवर्णेष्वारोपेणैवतद्व्यवस्थाउपपादनीयः
एतद्बोधनायैववर्णविशेषणतयाभिव्यक्तेरुल्लेखः तथाचाव्यवहितत्वेसत्युत्त
रत्वम् अव्यवहितत्वंचस्वध्वंसानधिकरणक्षणसंबंधित्वम् तेनचघटितपट
त्वादौनातिप्रसंगः उत्तरत्वंचस्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणसमयोत्पत्ति
कत्वम् तेननपितृमपुत्रौ चमित्यादौनपीपुत्रभागस्यपदत्वम् अन्यनिरूपि
ताव्यवधानादेरन्यसंबंधाभावेनस्वत्वस्यपरिचायकतयाप्रवेशान्ननिवेशा

निर्वचनानुगमसंभावनाप्युत्तरोत्तरवर्णेषु स्थितिक्षणानधिकरणसंवैयधिक
रणत्वात्क्षणक्षमत्वात्तदधिकरणत्वात्क्षणक्षमाधिकरणसमयोत्पत्तिकत्वाच्च निरुक्त
संबंधेन पूर्ववर्ण वत्त्वमुत्तरोत्तरवर्णेष्विति वर्णविकलम् एवं च पूर्वपूर्ववर्णशालौ
किकस्य चरमवर्णे शैलौकिकप्रत्यक्षस्य संभवेन तत्रार्थबोधकत्वरूपशक्तेः सु
ग्रहत्वादुक्तस्फोटसिद्धिर्निराबाधेति इति श्रीलघुदर्पणे सखंडपदवाक्यस्फोट
निरूपणम् श्रीगणेशाय नमः अखंडस्फोटनिरूपणावसरसंगतिं सूचयन्ना
ह २ इदानीमखंडपक्षमाह पदे न वर्णा विद्यन्ते वर्णेष्ववयवा न च वाक्यात्पदा
नामत्यंतं प्रविवेको न कश्चन पदे पचतीत्यादौ न वर्णाः अवयवाः नाना वर्णास
मूहः पदमिति शेषः दृष्टांतव्याजेनाह वर्णेष्विति एकारौकारऌकारस्थका
रादौ वर्णेष्ववयवाः प्रतीयमाना अपि यथा नेत्यर्थः क्वचिदिवेत्येव पाठः एवं
वाक्येष्वाह वाक्यादिति पदानामपि वाक्याद्विवेको भेदो नास्तीत्यर्थः अयं
भावः वाक्यं पदं चाखंडमेव न तु वर्णसमूहः अत एव वर्णकल्पने मानाभावात्

तत्तद्वर्णोत्पादकत्वेनाभिमतवायुसंयोगनिष्ठेन तत्तद्वर्णजनकताया व्यंजकताया
वावच्छेदकं वैजात्यमादायैव ककारो गकार इत्यादिप्रतीतिवैलक्षण्योपसंभवात्।
स्पष्टं हि भामत्याम् तारत्वादिवायुनिष्ठं वर्णेष्वारोप्यत इत्युक्तं देवताधिकरणे ननु ए
वं वायुसंयोग एव वाचकोऽपि किन्न स्यादिति वाच्यम् प्रत्यक्षतोपलभ्यमानकका
रादेरेव वाचकत्वस्यानुभवसिद्धत्वात् तथा च वाचकत्वान्यथानुपपत्त्या तद्देवदेप
देवाकंसोयगकार इति प्रतीतिमात्रस्फोटोऽवरः सिध्यति एतेन गौरित्यादौ गका
रौकारविसर्गादिव्यतिरेकेण स्फोटाननुभवात् श्रूयमाणवर्णानामेव वाचक।
त्वमस्त्वित्यपास्तम् तेषां स्फोटातिरिक्तत्वाभावात् तत्र वर्णानां प्रत्येकं वाचक
त्वे प्रत्येकादर्थबोधापत्तिः समुदायस्य तु क्रमवतामाशुतरविनाशिनां तेषां वाभि
व्यक्तानां वा ज्ञानमसंभवेव एवं एववर्णानुभवजन्यसंस्कारसहकारेणैक।
दा समुदायालंबनरूपसकलज्ञानं संभवतु सरो रसः जरा राज नदी दीना इत्यादिसा
धारण्य इत्यतिप्रसंग इति स्फोट एवातिरेकेणाभिव्यंग्यो वाचक इति कैयटः। त

ल॑
द॑
१०९

206

नेष्वपि पदज्ञानसंभवस्योपपादितत्वात् वर्णानां प्रत्येकं व्यंजकत्वम् समुदिता।
नां चेत्यादिविकल्पग्रासास्पदत्वमतेऽपि दोषः तत्र वर्णोत्पादकत्वेनाभिमतवा
युसंयोगानां प्रत्येकं व्यंजकत्वं समुदितानां वेति विकल्पसंभवादिति चेत् उच्यते प्रत्येक
मेव संयोगाभिव्यंजकाः एवं तत्केचिद्वर्णेन केचिद्वैवेन केचिद्विसर्गेणेनेत्येवं केः।
प्रकारैः अत एव वर्णानां तदतिरेकास्वीकारेऽप्युपपद्यते एवं चाव्यवहितोत्तरत्वसंबंधेन
[illegible] वर्णविशेषकारेण हते एतादृशपदज्ञानकरणतायाश्चाविवादा
त् एवं तत्र व्यवहितोत्तरत्वसंबंधेन ज्ञानाधिकरण [illegible] क्षणोत्पत्तिकज्ञानविषयत्वं वाच्यं
अत एव घटज्ञानानन्तरज्ञानविषयत्वरूपात्पूर्वीस्थ्यादिनैयायिकवृद्धानां व्यव
हारः एवं चैकस्मिन्नेशेषेण एतेन पर्यायस्थलेऽपि एक एव स्फोटो नानावा नाद्यः।
घट पदे गृहीतशक्तिकस्य कलशपदाद्बोधप्रसंगात् न च तत्पर्यायाभिन्न।
क्ते शक्तिग्रहस्तत्पर्यायस्य वर्णार्थधीहेतुरिति वाच्यम् एवं प्रतिपर्यायं शक्तिग्र
हावश्यंभावेन तत्पर्यायस्य शक्तिग्रहे हेतुतायाश्चावश्यकत्वेन तथापि शक्तिग्रह

त्वस्य

ते॰

१०९

तेनैव चैतन्वेलाघवाच्च अन्यथा तत्पर्यायाभिव्यक्तगतशक्तिग्रहत्वेन तत्त्वे गौरवा
दा. त् न द्वितीयः अनन्तपर्यायानां तेषां शक्तिवापेद्यव्यक्तमवर्णांश्च शक्तिकल्पनस्य
लघुत्वादिति परिमलोक्तमपास्तम् पर्यायेष्वनेकशक्तिस्वीकारस्य सर्वसिद्धत्वा
त् तदवच्छेदकानुगमः शक्यत्वोपपादनादिति दिक् । इदानीमितिसाखंडस्फोट
त्वं: निरूपणानन्तरमित्यर्थः अखंडं वाविद्यमानावयवकत्वम् वर्णानामप्यवय
वाघटितत्वस्य सिसाधयिषितत्वादाह व्याजेनेति वर्णानां दृष्टान्तत्वोपपन्नयेय।
या श्रोत्रान्तर्भावेणामलं व्याचष्टे यथेति विविद पृथग्भाव इति यात्नप्रकृतिक
.. वर्णनभावसाधनप्रविविक्तशब्दार्थः पृथग्भावो भेदे पर्यवसन्नीत्याशयेनाह
भेद इति तत्पदादिप्रतीतौ तदवयवानामनुपलभ्यमानत्वात्कथं तदसत्त्वमत
आशयं स्फुटयति अयमित्यादि अखंडमेवेत्येवकारस्य व्यवच्छेद्यं स्पष्टयति
नत्विति ननु काकारैकारादिप्रतीतिरेव तन्नत्वमानमत आह ननु ह
यौति वैजात्यमेमानमाह वर्णजनकताया इति व्यञ्जकताया इत्यर्थः इति।

लं
ष
२०

सतावादिमते अभिव्यक्तिजनकतायावेत्यर्थः आदायैवेति पदादिस्फोटस्या
रोप्यैवेत्यर्थः वैजात्यारोपेवाचस्पतिमिश्रसम्मतिं दर्शयति सप्रमिति उक्तमिश्र
नेनान्वितम् भासमानत्वात्मकग्रहेकवायुसंयोगएवेति कोष्ठताल्वाद्यभिघातात्
तत्तावायुसंयोगएवेत्यर्थः एवकारेणवर्णात्मकस्फोटव्यवच्छेदः साक्षात्सं
बन्धस्यवाचकतावच्छेदकस्यैलाघवात् तथाचसएवकार्यात्मकोऽस्त्वित्या
शः समाधत्ते प्रत्यक्षेति भावः प्रत्यक्षेणोपलब्धेर्हि ककारादेर्बोधकतानम्भ
यते यदिससंयोगात्मकः स्यात्तदातस्यातीन्द्रियत्वेन ककारं शृणोमीति प्रत्यक्ष
सिद्धासाक्षात्कारविषयतानस्यान्नातोनतस्यतदात्मकत्वेति उपसंहरति न
थ्याचेतिवाचकत्वानुपपत्तेरिति एवकारार्थो वर्णानां समूहरूपत्वे उक्तरीत्यावर्ण
समुदायस्यत्वेनवाचकत्वप्रदानुपपत्त्येत्यर्थः उक्तरीत्या समूहस्याप्युपपादना
वाचकत्वानुपपत्तिरत आहप्रत्यभिज्ञेति भवन्मतेवर्णानामनित्यत्वेनत्वा
क्यभेदावगाहिप्रत्यभिज्ञानुपपत्त्यावेत्यर्थः अखण्डस्फोटवादिनामस्माकंत

स्फोटस्यनित्यत्वाङ्क्रप्रत्यभिज्ञास्वपपादेतिभावः एतेनेति प्रत्यभिज्ञानप।
पत्तिसिद्धावेवस्फोटस्यवाचकत्वव्यवस्थापनेत्यर्थः अपास्तमित्यन्तपि अ
नत्वभवादित्यनेन नत्रप्रमाणाभावःप्रतिपाद्यतेऽप्रमाणानामेवेत्यनेनस्फो
टस्यवाचकत्वव्यवच्छेदः तेषांगादिवर्णानांस्फोटातिरिक्तेति गत्वादिप्रका
रकप्रतीतिविषयस्फोटस्यैवगकाराद्यात्मकतयातस्यैववाचकत्वस्यास्मा।
भिरुपपादनादितिभावः कैयटमतमाह यद्विति क्रमिकाणामपिपदा
नांसदावस्थानादाह आशुतरेतितत्तीयदशाणावृत्तिक्षणप्रतियोगिनामि।
त्यर्थः आशुतरविनाशिनामपिसदोत्पन्नानांसमुदायसंभवाङ्क्रम् अ
भवतामिति असंभावेवेतिविषयतयाप्रत्यक्षेतादात्म्येनविषयत्वेन
तयाप्रकृतेप्रत्यक्षेसमूहरूपविषयस्यैवाभावादितिभावः पूर्वपू।
र्वेति पूर्वपूर्ववर्णानुभवजसंस्कारसहकृतश्रोत्रावच्छिन्नसमवायात्म
कसन्निकर्षेणजायमानानितमवर्णप्रत्यक्षंपदघटकसकलवर्णविष।

ल. द. १०८

यत्कंसदेवव्यपदेशत्वमितिरीत्यासंभवन्नित्यर्थः अतिप्रसंगाइति सर्वः श्रा
वणत्वकमकाररेफानुभवजन्यसंस्कारसहकृतनिरुक्तसन्निकर्षजन्यत्वस
मवर्णाविसर्गप्रत्यक्षस्योभयत्राविशेषात् ततेरसबोधापत्तिरित्यर्थः नादाभि
व्यंग्यइतिखण्डनगतवर्णाभिव्यंग्यइत्यर्थः अर्थवदितिवर्णानाद्वदितइत्यर्थः उ
पपादितत्वादित्यस्य सार्वेडस्फोटनिरूपणावसरइत्यर्थः नादस्याप्रत्यक्षस्या
निसवर्णाश्रोलौकिकस्यपूर्ववर्णाश्रोलौकिकस्यसत्वेरसस्यत्याद्यनतिप्रस
क्तस्योपपादितत्वादित्यर्थः अनतिरिक्तस्यवाचकत्वेदूषणमाह वर्णानामि
ति विकल्पेतिप्रत्येकव्यंजकत्वेप्रथमवर्णादेवतदभिव्यक्तौतदितरवर्णो
च्चारणानर्थक्यमनतिप्रसंगश्च घटपदान्तनबोधापत्तिरूपः समुदायस्य
तत्क्रमीत्याउत्पादत्वेनतस्यव्यंजकस्यव्यंजकत्वासंभवोयतेनइत्यर्थः
ननुप्रत्येकंवायुसंयोगानांव्यंजकत्वेपियोवितिस्फोटोच्चत्वेनत्वेनचाभि
व्यंजेतेमतत्राह प्रतपंचेति तथाचविलक्षणवायुसंयोगस्यतत्त्वरूपेणव्यं

९०४

जकत्वोपगमादेवेत्यर्थः तदतिरेकेति तत्तत्संयोगादेवकत्वादिप्रकारकक
कारविशेष्यकप्रतीत्युपपत्तौ स्फोटातिरिक्तत्वकल्पने मानाभावादिति भावः
ननुसंयोगस्यैक्यादावतिप्रसंगस्तद्वत्स्यैवसत्वादित्यतआह ककाराद्यात्मक
स्फोटाभिव्यंजकानां वायुसंयोगानामुभयत्रैवोत्पादतआह एवंचेति तथा
घटत्वेन प्रतीयमाने टकारात्मके स्फोटे घत्वप्रकारकप्रतीतिविषयत्वात्म
कस्फोटत्ववद्भिन्नोऽन्तरत्वग्राहकघटपदविषयता यथा तथात्मके स्फो
टप्रकारकप्रतीतिविषयात्ववद्भिन्नोऽन्तरत्वग्रहे सत्वः एतत्ववद्भावविषयतेति
नभरत्रात्मकस्फोटस्वरसरूपेणेति भावः ननु तत्तन्मतेन गकारादिवर्णस्य स्फो
टरूपतयानियतत्वेन तत्तद्धर्माधिकरणानुगतानिकत्वविशिष्टतदधिकरणात्व
धर्माधिकरणेऽनुगतानिकुत्वरूपावच्छवद्भिन्नोऽन्तरत्वासंभवात्कथमुक्तप्रकारः सं
भवदुक्तिकोऽतआह एवंविति तथा च नित्यत्वादिमतेऽपि वर्णाभिव्यक्तेरनि
त्यत्वोपगमेन सर्ववर्णाभिव्यक्त्यावद्भिन्नोऽन्तरत्वस्य वर्णान्तराभिव्यक्तौ निराबा

ल॰ द॰ २०५

२०९

र्थत्वेनतदादायचत्वादिपदघटत्वयोपपत्तिर्नविरुध्यतइतिभावः अतएवेति अभि
व्यक्तिनिरूपिताव्यवहितोत्तरत्वमादायैतादृशाव्यवहितोपपत्तेः सर्वसम्मतत्वा
देवेत्यर्थः एवेनेति वर्णानुपूर्व्यवच्छिन्नस्फोटस्यवाचकत्वव्यवस्थापनेनेत्यर्थः
तृतीयान्तमयात्मत्वमित्यनेनान्वितम् स्फोटइतिवाचकत्वेनाभिमतोखंडः पदा
र्थइत्यर्थः नाघइतिनैकइत्यर्थः तस्यैतदूषणमाद्यघटपदइतिघटइत्यानुपू
र्व्यवच्छिन्नस्फोटेघटइतिशक्तिकस्येत्यर्थः कलशपदादित्यस्यापघटइतिनतदव
च्छिन्नस्फोटशक्तिकादित्यादिः बोधप्रसंगादितिघटबोधप्रसंगकारणताका
कलशइत्यानुपूर्व्यवच्छिन्नस्फोटस्यानिमित्तकरूपत्वेनतदानीमभावात्पदस्यवर्ण
समुदायरूपस्यवाचकत्वेतुनोक्तदोषइतिभावः पर्यायधीप्रसंगेति उक्तस्थले
वस्फोटस्यकलशपदरूपपर्यायाभिव्यक्त्यवच्छिन्नशक्तिग्रहविषयत्वाभावात्पर्या
यधीप्रसंगइतिभावः एवमिति तत्पर्यायजन्यशाब्दबोधेतत्पर्यायाभिव्यक्त्य
वच्छिन्नशक्तिग्रहस्यहेतुत्वाभ्युपगमइत्यर्थः शक्तिग्रहेति अभिव्यक्तिसंबंध

नस्फोटेनपर्यायस्यविशेषणतयानानात्वेनाविशेषणोतिन्यायेननचशक्ति।
ग्रहस्यावश्यमभ्युपगंतव्यत्वादितिभावः गौरित्यमेवार्हनघासनीतिशक्तिग्र
हवैनैवेति नतपर्यायधर्मिकशक्तिग्रहवैनैवेत्यर्थः एवकारव्यवच्छेद्यंस्प
ष्टीकुर्वंस्तत्पदेगौरवत्तानरूपबाधकमप्याह अन्यथेति उक्तरूपेणाद्वैतत्वा।
नंगीकारइत्यर्थः नद्वितीयइति पर्यायस्थलेनानात्वमितिपदेपिनेत्यर्थः लघु
त्वादिति तथाचवर्णातिरिक्तस्फोटकल्पनमन्याय्यमितिभावः पर्यायेष्विति
एकधर्मावच्छिन्नशक्तिबोधकविभिन्नानुपूर्वीकपदेष्वित्यर्थः अनेकेति नम
पर्यायरूपधर्मिभेदभिन्नेत्यर्थः सर्वसिद्धत्वादितितथाचपर्यायेषुशक्तिकल्प
नानास्त्वेवेतिनोक्तदोषः अयंभावः वर्णाःस्फोटाभिव्यंजकाइतिपक्षेभवदुक्त
दूषणावसरोनतुवर्णानांस्फोटानतिरेकपक्षेतत्रपृथक्शक्तिकल्पनायाअसं
भवात् पर्यायशक्तिग्रहकार्यतावच्छेदककोटाववश्यवहितोत्तरत्वनिवेशेन
व्यभिचारवारणात्उभयोःसममिति नतुमन्मतेस्फोटानतिरेकेणवर्णानांनि

तो

ल
द
२१

त्वान्नैरूप्यान्नेषु चदिनाव्यवहितत्वसंबंधेन एवं एवं वर्णा वनरूपशक्तिका
वच्छेदकानुपूर्वीसंभवइत्याशंकायां एवंक्रमाव्यवहितोत्तरत्वसंबन्धावयति तदवच्छेदकेतिपूरक
ताव च्छेदकेत्यर्थः प्रागिति स्वाभिव्यञ्जकव्यधिकरणातीतोत्पत्तिकाभिव्यक्तिविषयत्व
मितिग्रन्थेनेतिशेषः ननु वर्णानां नित्यत्वपक्षेनैवशाब्दबोधप्रयोजकत्वमित्याह स्फो
टकार्योपपत्तावपि इ स्फोटासिद्धिः आनुपूर्व्याभवइक्रमीमेवतत्रसंभवादत
आह दिशीति तदर्थस्तु यदि स्वतंत्रानित्यावर्णाः स्युस्तदा वैनः स्फोटान्यथासिद्धि
स्तथैव न किं तु कत्वादिना वायुसंयोगधर्मेण प्रतीयमानः स्फोट एव ककारादि
वर्णा इत्युक्तैस्तैरन्यथासिद्ध्यसंभवात् अत एवाने न वर्णकल्पनाप्रयुक्तगौरवशं
कानेति स्फोटसाधिका २ शब्दकौस्तुभे तु वर्णमालायां पदमिति प्रतीतेर्वर्णा
तिरिक्त एव स्फोटः अन्यथा कपालातिरिक्तघटासिद्धिप्रसंगश्चेति प्रतिपादि
तम् १ प्रतीतेरिति अन्यथा वर्णपरम्परारूपमालायास्तत्समूहरूपपदानति
रिक्ततया धाराधेयभावावगाहित्वेन तदनुपपत्तेरित्यर्थः अन्यथेति प्रतीतेः प

२१

वैस्माले घट इति प्रतीत्यभेदावगाहिन्या तत्सिद्धिः। तस्यासाधकत्वेतु घट॰

दार्थासाधकत्व इत्यर्थः स्याप्यसिद्धिः स्यात् कपालतत्संयोगविशेषेणैव तादृश
प्रतीतेरुपपादयितुं शक्यत्वादिति भावः तथाचस्वविनाकृतिबीजेन वर्णातिरि
क्तस्फोटानंगीकारे येन तदनुपपत्तिः यावदेक्यावच्छिन्नवर्णानां मालापदार्थ
त्वेन तत्रानुपूर्वीरूपपदस्याधाराधेयभावप्रसंगात् घटकपालादीनां विनाशी
यकारणजन्यत्वेन तद्भेदस्य प्रत्यक्षसिद्धस्यापि लक्षयितुमशक्यत्वादिति स च
स्फोटो मध्यमायां योनादो यः सर्वप्राणिहृदयस्थः स एव शब्दब्रह्मपदव्यपदेश्यः पर
श्यायां प्रत्यक्षस्तस्यैवाव्यक्तत्वापिहितकर्णेन श्रूयमाणो विंदोक्तस्मादिहमाना
द्ववो व्यक्तात्मको भवत् स एव श्रुतिसम्पत्तेः प्राक् ब्रह्मेति गीयत इति पुराणप्रसि
द्धस्तत्वदर्थोऽलेखप्रतीतिविषयः पदार्थ इत्यन्यत्र विस्तरः ९९ १ नत्वेवं शास्त्रा
प्रामाण्यप्रसंगः पदस्याखंडत्वात् शास्त्रस्य च प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां पदव्युत्पादन
मात्रार्थत्वादित्याशंकां समाधत्ते पंचकोशादिवत्तस्मात्कल्पनैषा समाश्रिता उ
पेयप्रतिपत्त्यर्था उपायाव्यवस्थितिः उपेयप्रतिपत्त्यर्था इत्यंतेनानाव्ययः सुपं भा

ल॰
द॰
२११
211

वः भगवन्तं भृगुर्वै वारुणिर्वरुणं ब्रह्म पृष्टवान् स उवाचान्नमिति तस्योत्तमा
दिकं बुद्ध्वा पृष्टे प्राणमनोविज्ञानानन्दानां तदात्मकपंचकोशोत्तरं ब्रह्मपुच्छं प्र
तिष्ठेति तैत्तिरीये ब्रह्म प्रतिपादितम् तत्र कोशपंचकव्युत्पादनं श्रुत्यर्थाद्ब्रह्मबोधना
य एवं प्रकृतिप्रत्ययादिव्युत्पादनं वास्तवस्फोटव्युत्पादनायैवेति ननु प्रत्यक्षस्य
स्फोटस्य श्रवणादिनापि बोधसंभवान्न शास्त्रं तदुपाय इत्यत आह उपाया इति उ
पायस्योपायान्तरादूषकत्वात् तथा च व्याकरणाभ्यासजन्यज्ञाने वैजात्यं कल्प्य
ते मंत्रजन्यमिवाद्यस्मरणे वेदान्तजन्यमिव ब्रह्मज्ञाने तस्य च ज्ञानस्य यज्ञादी
नामन्तःकरणशुद्धाविव शरीरादिशुद्धावुपयोगः साक्षात्परम्परया वा स्वर्ग
मोक्षादिहेतुत्वं च तदुक्तं वाक्यपदीये तद्द्वारमपवर्गस्य वाङ्मलानां चिकित्सि
तम् पवित्रं सर्वविद्यानामधिविद्यं प्रकाशते इदमाद्यं पदस्थानं सिद्धिसोपान
पर्वणाम् इयं सा मोक्षमाणानामजिह्मा राजपद्धतिः अत्रातीतविपर्यासः
केवलामनुपश्यतीति तथालीकया प्रकृतिप्रत्ययकल्पनया कथं वास्तवस्फो

द्बोधः तस्यालीकत्वासिद्धेर्वेदत्वमाणत्वात् एवंशेषाभावयन्याय आदिनागृह्य
ते १ एवमिति उक्तस्फोटस्यैववाचकत्वस्यार्थः अप्रामाण्यप्रसंगमेवैव पादय
ति पदस्येति वाक्यस्याप्युपलक्षणमिदम् अखंडत्वादिति प्रकृतिप्रत्ययाभ्यांय
थुपादनेतन्मात्रप्रयोजनत्वादित्यर्थः तथाचप्रकृतिप्रत्ययप्रस्कारेणपदार्थश
क्तिप्रतिपादकस्यास्यशास्त्रस्यपदस्याखंडस्फोटरूपत्वेप्रामाण्यापत्तिरितिपर्यव
सितोर्थः सत्वउपेयप्रतिपत्त्यर्थेति लिंगवचन विपरिणामेनैपायाइत्यनेनाप्य
भेदेनान्वेति उपेयस्यबोधनीयस्यप्रतिपत्तयेबोधायेषाकल्पनाम्रनिनाश्रितेति

दृ॰

शेषः तत्रोपात्तेपंचकोशादिदृष्टांतस्वीकारोक्तिविशदयति अयंभावइति पंच
कोशाद्युत्पादनेभृगुवल्ल्यामानंदवल्ल्यांच तत्रभृगुवल्ल्यांपंचमस्यैवब्रह्मत्वबो
धनात् पंचानांदृष्टान्तत्वनसंभवतीत्यभिप्रेत्य आनंदवल्लीस्थपंचकोशानांप्र
कृतेदृष्टांतत्वमाह उपायाइति तत्रन्यादिपंचकोशाउपायाएव किंतुब्रह्मपु
च्छंप्रतिष्ठेत्यत्रश्रूयमाणब्रह्मपदस्यैवमुख्यब्रह्मपरत्वात् अतएववाचार्थकः९

ल॰
द॰
२१२

212

छ्वाद्वोऽपिसार्थकोभवति तस्यलोगरलक्ष्मपणश्रवणार्थेबाधादित्यादिनतएवात्रसे
येयम् एवंचयथान्नपंचकोशश्रवणप्राणमनोविज्ञानानंदमयसंज्ञावास्तवत्र।
त्वबोधनोपायत्वेनोपात्तास्तथेदाप्यवास्तवप्रकृतिप्रत्ययवाचकत्वमुत्पादनंवा।
स्तवस्फोटनिष्ठवाचकत्वबोधनायेतितत्पाद्याश्रमात्पितज्ञानत्यर्थविषयीभूतार्थो
बाधादितिभावः श्रवणादीत्यादिनामननादिसंग्रहः तथात्वमिति एतच्छास्त्रं
विनापिस्फोटश्रवणादिभ्यस्तद्वैयर्थ्यमित्यादितिभावः उपायांतरादूषकत्व
मेवदृष्टान्तोपन्यासेनसाधयति तथाचेति वैजात्यमितितथाचस्फोटज्ञानत्वेन
कार्यतावच्छेदकेकिंतनज्ञानेवैजात्यंतदवच्छिन्नंचतोपायान्तरादितितत्वाभि।
वारइतिभावः वैजात्ये दृष्टान्तमाह मेघजन्यमिवेति जन्यपदंजन्यतावच्छेदकप
रम् एवमग्रेऽपि ततपुरुषार्थसाधकत्वसंपादनवैयर्थ्यमतआह तस्यैवेतिस्फो
टज्ञानस्येत्यर्थः यज्ञादीनामिति यज्ञोदानंतपः कर्मेतिस्मृत्युक्तानामित्यर्थः शा
रीरादीत्यादिनावाक्परिग्रहः ततपुरुषार्थतदुद्देशेनापिप्रकृतिर्भूतदैवेत्यतआह

साक्षादिति साक्षात्स्वर्गहेतुत्वं परम्परया मोक्षहेतुत्वं चेत्यर्थः स्वर्गहेतुत्वे भाष्य
पठितैककृत्स्नाद्युक्त्यादिश्रुतिः मोक्षहेतुत्वे च वेदब्रह्मणो विविदिषन्तीति श्रुतिः प्रमा
णम् परम्परा यदर्थं चात्मनस्तत्त्वज्ञानेन तमेवेति श्रुत्या साक्षान्नेदि तस्य मोक्षहेतु
त्वं च विवेकेदानश्रावस्फोटज्ञानस्य पुरुषार्थत्वेऽपि पुरुषार्थोपायत्वेन तद्धेतो
न प्रवृत्तिः सुखदेवेति भावः उक्तार्थे हेतुं सम्मतिमाह तदुक्तमिति तत्त्वादात्म
कस्फोटप्रतिपादकं शास्त्रमपवर्गस्य मोक्षस्य द्वारं तदुपयोगीत्यर्थः तद्धेतु
गर्भं विशेषणम् वाङ्मलानामिति वाङ्मलकर्मकापनयनसाधनमित्यर्थः
मनःशुद्धौ यज्ञादीनामिव वाक्शुद्धावेतस्योपयोगात् योगेन चित्तस्य पदेन वा
वाचि मत्याश्ववाक्यादिति भावः पवित्रमिति यतः सर्वविद्यानामप्येपवित्रम्
तोऽपि विद्यम् विद्यास्वप्रकर्षेण दीप्यत इत्यर्थः तदुक्तेनैषां वसामग्र्यनुषांप
वित्रमद्वेषयोर्व्याकरणं निराहुरिति इदमिति सिद्धिसोपानपर्वणामप्यह
देवप्रथमं पादत्वा माधिकरणमित्यर्थः अत्रस्फोटेत्तीत विपर्यासेऽभ्रान्तिः स्वप्नः

ल॰ टं॰ २१३

केवलोपयाख्यामाधेशाहृदेवत्वं ग्रन्थपश्यति योगजधर्माख्यसन्निकर्षेणाप्रत्यक्षी
करोतीत्यर्थः तथाच योगिनसिद्धौ किमवशिष्यते तत्वज्ञानइतिभावः वक्ष्य
माणत्वादिति पंचकोशादिवत्प्रकृतिशब्दयविभागस्यापिमायिकत्वेनतत्वाय
त्वामस्त्वपशृंगादिवदलीकत्वमितिवक्ष्यमाणशायत्वादित्यर्थः आदिनेति पंच
कोशादिवदित्यत्रोपात्तेनादिपदेनेत्यर्थः रोप्यागवयेतिप्रवाक्तत्वस्यापितस्य
यथावाक्तत्वगवययवोधकत्वतदृदितित्दृष्टान्तइत्यर्थः २ उत्पत्तिविनाशप्रतीति
सात्विकवर्णानामनित्यत्वम् स्फोटस्यतदनतिरेकेत्वतस्यानित्यस्यानित्यत्वापा
त्तिरित्याशंकासमाधानपरतयामूलमवतारयति २ ननुस्फोटस्यवर्णाजाती
नांचनित्यतयाककारउत्पन्नइतिनस्यात्वायुसंयोगनिष्ठजातेः स्फोटेभाने
कादिप्रतीतीनांभ्रमत्वापत्तिरित्यतआह कल्पितानांस्वपार्थिवत्वीकृतेद्विपत्वे
ऽपि स्वरदेवाघ्याघ्यपित्व मैवगोभ्योत्पत्तमवते स्वीकारस्थलमाह स्वरदेवाघ्या
घ्यपीति आदिनोत्पत्तिविनाशादिसंग्रहः उदात्तादिवर्णनिष्ठेनतस्यनित्यत्वात्

२१३

पकत्वाच्च तस्य तत्पर्यायमितिप्रत्यभिज्ञानात् तद्गत्वावच्छिन्नप्रतियोगि
ताकभेदाभावस्तद्विषयः अंशांशाभेदस्यापि भासमानस्य विनाबाधकस्या
गायोगात् नचोत्पत्तिप्रतीतिर्बाधिका प्रागसत्त्वे सति सत्त्वरूपाया उत्पत्तेर्व
र्णेषत्वसम्भवविरुद्धत्वात् अतएव वर्णानुच्चारयतीति प्रत्ययो न तूत्पादयतीति।
तिप्रत्ययोव्यवहारश्चउच्चरितं तेनैव ताल्वोष्ठसंयोगादिजन्याभिव्यक्तिविशि
ष्टत्वम् किंचवंशगकत्वनिनिष्ठान्त्यादेः परम्परयावर्णनिष्ठत्वाविषयत्वे।
नाप्युपपत्तेर्नेत्यातिरिक्तवर्णसाधिका परम्परयावर्णनिष्ठत्वाभ्युपगमा
च्चनत्रमत्वम् मात्रांशेवयांशेभ्रमः इत्यवशिष्यते तदपि मायमिन्यत्रव्यक्त्या
भेदांशेन वभ्रमत्वमल्पम् परं तत्समातिरिक्तवर्णतत्त्यागाभावप्रसङ्गकल्प
नानैतिलाघवमतिरिच्यते नच वर्णस्थले खण्डितसत्त्वेमानाभावः तद्व्या।
दकपाख्यायभावेन तदसंभवश्चेति वाच्यम् ककारादुच्चारणस्थलेन त
स्यानत्सत्त्विहृयादिषदं तरपानेवर्णानुत्पत्तेर्ध्वस्य [illegible] त्वस्यैवस्वदर्शनात्।

त० द०
२१४
214

द्वाभिघातजवायुकण्ठसंयोगादेर्ध्वनिजनकत्वकल्पनात् तस्य च वर्णोत्पत्ति
स्थलेपि सत्त्वाज्जैवेव प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावकल्पना निष्प्रामाणिकी स्यादि
ति गौरवं विपरीतम् एवं परस्परविरोधाद् उदात्तत्वानुदात्तत्वह्रस्वत्वदीर्घत्वा
दिकमपि न वर्णनिष्ठमिति तेषामभिप्रायः एवं चोत्पन्नादिप्रतीतीनां तन्य
मानत्वस्य च निर्वाहः परेषामपि च समानः इति प्रतिवेदितं द्रष्टव्यम् इति भावः ॥
९० वर्णजातीनामिति ककाराद्यात्मना भासमानस्फोटाभिव्यञ्जकसंयोग
वृत्तिवैजात्यानामित्यर्थः तस्यादिति उत्पन्नेन श्रोत्रा ककार इत्यादिप्रतीतेः
ककारादिवर्णात्मकः स्फोटः कत्वादिजातिर्वा तस्यादिमत्त्वेन विषयो वा
ध्यानं च तथा सम्भवति द्वयोरेव नित्यत्वात् जायमानतायास्तस्या विषयत्वाधे
न भ्रमत्वापत्तेरिति भावः इत्यापन्नत्वाद्वायुसंयोगेति कादिप्रतीतीनां क
कारो गकार इत्यादिप्रतीतीनां भ्रमत्वापत्तिरिति कत्वाद्यभाववति स्फोटे भ्रम
वाये न तेषां नाभिविषयीकरणादिति भावः इत्यनेन स्फुटीकृतमाहोदात्त

नमा

त्वादीति आदिनानुदात्तत्वसंग्रहः वर्णावृत्तिभेदेनमाह तस्येति अत्वादिविशि
ष्टवर्णस्येत्यर्थः एकत्वादिति स्वसजातीयनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकध
र्मवत्वादित्यर्थः स्वरूपासिद्धिविरासायाहनित्यत्वाश्चेति उदात्तत्वानुदात्तत्वयोः
परस्परविरोधाद्वर्णाभेदेन तन्मनावाव्यावर्णभेदस्यतदनित्यत्वस्यावश्यकत्वसंभव
तीतिभावः नित्यत्वेपिमाह तत्रेति नित्यत्वमनेकत्ववचेत्यर्थः त्यागायोगादिति
अविषयत्वायोगादित्यर्थः बाधकेनित्यत्वभेदप्रतीतिबाधिकेत्यर्थः आगमत्वे
सतीति स्वाधिकरणकालध्वंसाधिकरणकालावृत्तित्वस्वरूपायाइत्यर्थः अत
एवेति निरुक्तरूपाया उत्पत्तेर्वर्णेष्वनुभवविरुद्धत्वादेवेत्यर्थः अन्ययोगानेत्व
वहारः शाब्दप्रयोगः तत्त्वारणमपि तदनुकू[illegible]लव्यापारएव तथाचसैवप्र
तीतिर्वर्णानित्यत्वसाधिका भवष्यतीत्यतआह उच्चरितत्वेचेति अभिव्यक्तिवि
षिष्टत्वम् तद्विषयत्वम् तथाच तादृशप्रतीत्याभिव्यक्तिनिष्ठवर्णानिरूपित
विषयित्वमेवविषयीक्रियते नतुव्यक्तिनिष्ठवर्णावृत्तित्वमितितस्यानित्यत्वसा

त. द.
२१५
215

थिकेतिभावः ननु वर्णाभिव्यक्तिजनकः कंठताल्वाद्यभिघातप्रयोज्योच्चारणपदा
र्थो न वर्णोत्पत्तिजनकस्तत्रैव किं मानं किं च वर्णानित्यत्ववादिनामप्युत्पत्तेर्वर्णेषु
त्पादयतीति प्रयोगः स्यादेवेति तन्नानुभवविरोधोपीत्यत आह किं चेति उत्पन्ना
देरित्यादिना विनष्टो वर्ण इति प्रतीतिसाक्षिको विनाशः संगृह्यते परम्परया स्वा
श्रयत्वनिरूपकत्वरूपया नातिरिक्तेति वर्णानित्यत्वसाधिकेत्यर्थः ननु ध्वनि
धर्मस्यादेस्तादृशप्रतीत्या वर्णेष्ववगाहनेन तस्या भ्रमत्वापत्तिरत आह परम्प
रयावर्णेति तथा च स्वाश्रयसंयोगसंबंधेन स्फटिके लौहित्यावगाहिन्या
तथा भ्रमत्वं तथास्या अपीति भावः स्वविशिष्ट उत्पन्नस्योत्पन्नो वर्ण इति प्रती
तेरिति भावः ननु तादृशप्रतीतेर्नियमेन परम्परासंबंधविषयकत्वे गौर
वमत आह परं त्विति अतिरिक्तेति अनेकेत्यर्थः तथा चानेकवर्णानां ध्वंसादि
कल्पनापेक्षयोक्तप्रतीतेर्नियमतस्तादृशसंबंधावगाहित्वकल्पने लाघ
यमीतिभावः हेत्वभावादपि न तदानीं तत्सत्वमित्याह तदुत्पादकेति शंको

ष्ठाभिघातजवायुसंयोगादिभावेनेत्यर्थः वर्णानुत्पत्तेरिति वर्णानभिव्य।
क्तेरित्यर्थः दर्शनादिति दृशिरत्र ज्ञानसामान्यार्थकः तथा च पार्थक्येनानु
भूयमानायाः प्रतीतेर्जिह्वाभिघातकण्ठवायोः संयोगादेस्तद्धेतोः सत्वान्नव।
र्णाभिव्यक्तिस्थले खत्वनैयत्यमित्युक्रम् संबंधविषयकप्रतीतेर्नानुपपत्ति
रिति भावः तथैवेति वर्णस्थले खत्वसत्ववादिन एवेत्यर्थः विपरीतगौरवमि
ति स्वकारणबलाज्जायमाने खत्वे वर्णोत्पादकसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वकल्प
नात्खत्वकल्पनप्रयुक्तलाघवापेक्षया विपरीतगौरवमित्यर्थः तेषामिति व
र्णनित्यतावादिनां मीमांसकानामित्यर्थः एवं चेति उत्पन्नादीनां वर्णानां वृत्तित्वे
च सिद्ध इत्यर्थः प्रतिबंधेवेति परामिमतसमाधेयार्थकवाक्यप्रतिबंदिरित्ये
त्यर्थः तथा च तत्र मीमांसके कत्वसत्वादिप्रतीतेः समाधिराश्रितः स एवास्मा।
भिरप्यनुसर्त्तव्य इति भावः मीमांसकानामनुष्ठानोपयोगिपदपदार्थविचार
त्वकाल्पनिकप्रकृतिप्रत्ययतदर्थमादायैवेति न तदनुपपत्तिः एवं चावेद

ल॰
द॰
२१९

216

पदेकासिद्धौ नाकिं विबाधकमित्यनुपदोक्तप्रकरणार्थ इत्यधिकमन्यत्र निरूपि
तेनेन न पुनर्वावथायम् १ इत्थं पंचव्यक्तिस्फोटाः १ इत्थमिति पूर्वोक्तप्रकारैरित्य
र्थः पंचधेति वर्णपदवाक्याखंडपदवाक्यभेदेन भिन्ना इत्यर्थः इति भूषणसा
रलघुदर्पणे व्यक्तिस्फोटनिरूपणम् १ श्रीगणेशाय नमः जातिस्फोटमाह
शक्यत्वमिव शक्तत्वे जातेर्लाघवमीक्ष्यताम् औपाधिको वा भेदोऽस्तु वर्णानां तार
मंद्रवत् ग्रंथभावः वर्णास्तावद्वाचकाः उक्तरीत्या सोऽयं गकार इतिवद्यो
ऽयं गकारः श्रुतः सोऽयं हकार इत्यपि स्यात् स्फोटस्यैकत्वात् गकारोऽयं न हका
र इत्यनापत्तेश्च किंच स्फोटे गत्वाद्यभ्युपेयं न वा आद्ये तदेव गकारोऽस्तु वर्णा
नित्यतावादिभिरतिरिक्तगत्वानंगीकारात् तथा चातिरिक्तस्फोटकल्पन
एव गौरवम् अंत्ये गकारादिप्रतीतिविरोधः वायुसंयोगवृत्तित्वनिष्ठत्विवा
वैजात्यमारोप्य तथा प्रत्यय इति चेन्न प्रतीतेर्विनाबाधकं भ्रमत्वासंभवात्।
अस्तु वा वायुसंयोगप्रकाकारोऽपि तस्यातींद्रियत्वे दोष इति चेद्धर्मवदुपप

२१९

नैवेति कृतं स्फोटेन तस्मात्संभूयैव वर्णाः पदं न तु वाचका गौरवात् आकृत्यधि
करणन्यायेन जातेरेव वाच्यत्ववद्वाचकत्वस्यापि युक्तत्वाच्च इदं हरिपदमित्यनु
गतप्रतीत्याहूँयुपस्थितित्वावच्छेदेन हरिपदत्वानवच्छेदेन हेतुतावच्छेदकता।
याच जातिविशेषस्यावश्यकल्पनत्वात् न च वर्णानुपूर्व्यैव प्रतीत्यवच्छेदकत्व।
योर्निर्वाहः घटचटत्वादेरपि संयोगविशेषविशिष्टमृदा आकाशादिभिश्चान्य
थासिद्ध्यापत्तेः तस्मात्सा जातिरेव वाचिका तादात्म्येन तु दवच्छेदिका वेति ।
क्रमप्राप्तमितरनेनावसरस्य संगतित्वेन निरूपणीयोच्यते ननु करीत्यास्फो
टातिरिक्तवर्णानामेवासत्वात्तत्तज्जातेर्वाचकत्वविचारो गगनप्रसूनसमोन
इत्याह अयं भावः इति हकारगकारयोरभेदसाधकतद्विचारो गगनप्रसूनसमो
तदिति तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वनियमेन हकारात्मकस्फोटाभिन्नग
कारेण तदभेदावगाहिप्रतीतेः प्रमात्वानुपपत्तेश्चेत्यर्थः ननु वर्णात्मकस्फोट
स्यैकत्वेपि गत्वहत्वादिविरुद्धधर्माध्यासमूलकप्रतीतिर्नानुपपत्तिः प्रामा

ण्यबुद्धेः प्रमात्वापत्तिरित्यर्थः अनापत्तेरिति अभेदादेव तत्तद्भेदावगाहि॰

मारुस्फोटस्ये
कत्वादिति॰

ल॰ द॰ २१०

217

त्पन्नत्वस्यावर्णेष्वैकत्वादिमतेन दूषयपरिहृतमेवेत्यत आह किंचेति उपाधिभेदाभिम
तगत्वादीत्यर्थः आधेनत्वगत्वाभ्युपगमेनतदेवगत्वमेव ननु गत्वादेर्वर्णधर्मतया
भेदेनकथंतस्यनदात्मकत्वमत आह वर्णानित्यतेति अनिष्टिकेति नत्वनेधर्मस्य
मिलितारभेदादित्यर्थः गौरवमिति गादिप्रतीतीनां गत्वादिविशिष्टगकारादिवि
षयकत्वेनोपपत्तिसंभवादितिभावः भ्रमस्यैतिस्फोटेगत्वानभ्युपगमइत्यर्थः
विरोधइति गादिप्रतीत्यनुपपत्तिरित्यर्थः गत्वादेस्तद्धर्मत्वेनस्फोटावृत्तितया
तद्विशिष्टविषयकप्रतीत्यनुपपत्तिरितिभावः वायुसंयोगवृत्तीनित्वमते ध्व
निवृत्तीतिमतान्तरे स्वीकृतेस्यानात्तदूर्विवेतान्यारोपणात्प्रतीतेः सूपपादत्वादा
ह आरोपेति भ्रमत्वेनेत्यादितिमात्रात्संबंधेनप्रमात्वोपपत्त्यावाशापिनसंबं
धविषयकत्वेप्रमाणाभावादितिभावः ननु निष्कानेकवर्णकल्पनापेक्ष
यानारदप्रतीतीनांभ्रमत्वमेवन्याय्यमत आह अस्त्वेवेति तथा चैतावतैवप्र
तीतेः प्रामाण्योपपत्त्यावलेस्फोटकल्पनेयेतिभावः तस्यसंयोगस्य अनीदि

यत्वमिति लौकिकविषयताशून्यत्वमित्यर्थः दोषश्चेतिबाधकत्वमित्यर्थः प्रति।
बंधुत्वरूपापत्तिरित्यर्थः धर्मवदिति यथेन्द्रियमात्रवृत्तिधर्मस्य सर्वमते साक्षात्का
रविषयस्यापि तव मतेपींद्रियिकत्ववदतींद्रियसंयोगस्याप्यैंद्रियिकत्वसंभवादित्य
र्थः उपसंहरति तस्मादिति कत्वादिविशिष्टविषयकसाक्षात्कारानुपपत्तिप्रमा

खि॰

णासंभवादित्यर्थः संस्येवेति त्वदभिमतस्फोटातिरिक्ताः कादयः संस्येवेत्यर्थः
तथा च तज्ज्ञानि वाचकत्वविचारोयुक्त इत्यभिप्रेत्याह पदेति किंत्वित्यर्थः गो
त्वादिति तत्तद्धर्मभेदभिन्नानेकशक्तिकल्पने गोत्वादित्यर्थः ननु तावद्वर्णाग
तवैजात्यानुगतीकृतवर्णविशेषकस्याप्यवशेनैकरूपगमान्नत्वतानात्वप्रयुक्तो दो

क॰

षोत आह शक्त्यपीति विशिष्टशक्तिवादिना तावद्दीनविशेषणतान्याये
नज्ञातो शक्तेरेव पुष्पाभ्युपेयतया तद्विषयकशक्तिज्ञानस्यैव ज्ञाने विशिष्टशाब्द।
बोधहेतुत्वमस्त्विति मितितत्त्वनिर्णीतमितितद्दीत्यर्थः ननु तादृशज्ञातो माना।
भावोत आह इदं पदमिति अनुगतधर्मेमनेरूपणाविलक्षणादृशपदेष्टैकाकारप्र

ल॰
द॰
२१८
218

तीत्यनुपपत्तेरितिभावः ननु तद्गतप्रतीतिमात्रस्य जातिसाधकत्वे विभुत्वादेर
पि जातित्वापत्तिः किंतत्कारणतावच्छेदकत्वादिना तत्सिद्धिर्वाच्या शक्तेन दशा
वाक्यार्थं तस्य जातित्वमत आह इत्थं पश्यन्तीत्यादि अन्यथा तावद्वर्णानां तद्व्य।
क्तित्वेनैकत्वतायाव्यभिचारेणासंभवादितिभावः प्रतीत्यवच्छेदकत्वयोरिति अ
नुगतप्रतीतिकारणतावच्छेदकत्वयोरित्यर्थः वर्णानुपूर्व्येति तज्जात्यभिव्यंज
कत्वेनावश्यकल्प्यपूर्ववर्त्तिताकयानुपूर्व्येत्यर्थः तथा च तादृशत्वे जात्येनुद्देतत्वमा
नाभाव इतिभावः अन्यथासिद्ध्यापत्तेरिति न च मेघाप्रमत्तविशेषादितिभावः
ननु तानेः शक्तत्वे जातित्वेशक्ततावच्छेदकं वाच्यम् तथा च गौरवमत आह ता।
दात्म्येनेति अभेदेनेत्यर्थः तथा चैतादृशदोष इतिभावः नार्थैरिति तयोः पदयोः
समानवर्णाघटितत्वेनोक्तजातिसत्वाविशेषाद्वाच्यत्वेन तत्तदर्थबोधापत्तिः।
र्थैरित्यर्थः २ ननु सरोरसइत्यादौ जात्योः सत्वादर्थबोधभेदो न स्यादित्यत आह
औपाधिको वेति वा तैश्च उपाधिरानुपूर्वीमेव जातिविशेषाभिव्यंजकेति भेदः।

कारणीभूतज्ञानस्येतिनातिप्रसंग इति भावः उपाधिप्रयुक्तज्ञानवैलक्षण्यप्रद
र्शनमाह वर्णानामिति ९८ । वाक्याद्दूष्यपदांतरपरत्वभ्रमनिराकरणेति वा
नर्थ इति अव्ययारणाइतियावत् तथाच तत्रवर्णानांनिप्यानपूर्वीवैलक्षण्येन
रसत्वविशिष्टोपस्थापकतावच्छेदकज्ञानेनिरुक्ताव्यवहितोत्तरत्वसंबंधेनरविशि
ष्टसत्वादिरूपानुपूर्व्या एव व्यंजकत्वेन सरः पदादसविशिष्टबोधापत्तिरेवमन्य
त्रापीतिभावः वर्णजातिस्फोटमभिप्रेत्य अवर्णेष्वपिसत्वात्प्रत्येकार्थबोधःस्या
दित्यतआह अनेकव्यक्त्यभिव्यंग्यजातिः स्फोट इतिमते नाकेचिद्व्यक्तयएववाचक
त्वेनस्वकल्पिताः अनेकाभिर्वर्णव्यक्तिभिरभिव्यक्तैवजातिः स्फोट इतिसम
ता योग्यार्थतयाबोधिकेतियावत् एतेनस्फोटस्यानित्यत्वात्सर्वदार्थबोधाप
त्तिरितिनिरस्तम् अयंभावः यद्यपिवर्णस्फोटपक्षे कश्चिन्न दोषोस्ति तथा
पिपदवाक्यपक्षयोर्न तत्र तत्साक्षात्सम्पृक्तं नित्यसाध्यमित्यादृकमानमिदमा
दिति केचिद्व्यक्तयोर्थ्यतयएवधनिर्वर्णयोर्भेदाभावादित्यभ्युपेयतइति शे

दभेः

कृतेनतनुजातेःप्रत्येकं

ष्यार्थः उक्तं हि काव्यप्रकाशे बुधैर्वैयाकरणैः प्रधानभूतस्फोटरूपव्यंग्यव्यंजकस्य श
ब्दस्य ध्वनिरिति व्यवहारः कृत इति ६५ । ज्ञानेति स्फोटज्ञाने इत्यर्थः प्रत्येकेति
पदान्तर्गततत्तद्वर्णेष्वित्यर्थः बोधापत्तिरिति तदभिव्यंजकवर्णसत्त्वादिति भावः
योग्यार्थतयेति स्फुटतया श्रीरामादिति वक्ष्यमाणत्वानुपपत्तेरित्यर्थः एतेनेति नन्वदृ
ष्टकल्पनापेक्षया वर्णाभिव्यंग्यपदज्ञानेर्वाचकताभ्युपगमेनेत्यर्थः सर्वदा पदाश्रवणापि
पत्तेस्तत्रापि ज्ञानेः समानाननुपूर्वकस्थले व्यंजकासमवधानेन तदभिव्यक्त्यभा
वेन बोधस्यापादयितुमशक्यत्वादिति भावः ननु वर्णज्ञानेति स्फोटपदेऽपि पदवदृष्ट
कल्पनाया वर्णगतजातीनामेव बोधकत्वमुपपन्नमित्यत आह एकवर्णगतजातेरपव
र्णानभिव्यंग्यपदत्वान्न तद्वर्णपदाभिव्यंजकोवायस्तथा चोक्तदोषस्तदवस्थ एवे
त्यत आह अर्थभाव इति उक्तदोष इति तथा चोक्तदोषकवलितत्वान्मपदोऽनाश्र
यणीय इति भावः नेत्रेति पदेवाक्ये च तस्याः पदत्वादिज्ञानेः व्यासज्यवृत्तित्वस्ये
ति पर्याप्त्या व्याविलक्षणासंबंधेन वृत्तित्वस्येत्यर्थः ननु ज्ञानेः समवेतत्वस्येव सा

वैचित्र्यकृततयाकथमेतस्याः पर्यायत्वमतआह यस्मिन्नित्यादिकेति यस्मैवनीजातिस्त।
द्वादेकमात्रेपदत्वस्यवाक्यत्वस्यवावाचकतानुपपत्तिस्तस्मिन्नुक्तादित्यर्थः प्रत्ये।
कवर्णविश्रान्तज्ञानेवाचकत्वस्योक्तदोषग्रस्तत्वेनासंभवाद्वाचकत्वान्यथानुपपत्त्या
कल्प्यमानापदत्वादिजातिः यदिपुनः प्रत्येकवर्णविश्रान्तास्यात्तदातत्सिद्धिरेव
नस्यात् वाचकत्वानुपपत्तेरपरिहारादितस्तत्साधकमेवतात्पर्यार्थसाधकम् ए
वंचानेकत्वव्यञ्जकाभिव्यङ्ग्यत्वमस्यानपूर्वावस्थित्वानेकव्यक्तिपर्यायेप्यर्थात्सर्वेसम्भे
नसमितिभावः अस्मिन्नेनयेतिस्फुटत्वाद्वर्णात्मकव्यक्तिरेवप्रकृतेव्यक्तिपदा।
र्थइत्याशयेनाह ध्वनिवर्णयोरिति वर्णानांध्वनिर्नियमादभेदोपचारः अत
एवपस्पशायां अथगौरित्यत्रकः शब्दइतिप्रश्नेलोकेर्थबोधकत्वेनगृहीतोध्वनि
र्वर्णात्मकः शब्दइत्युक्तम् अथवाप्रतीतिपदार्थकोध्वनिः शब्दइत्युक्तमि
तिभावः शेषार्थइतिप्रकृतकारिकोत्तरार्धार्थइत्यर्थः वर्णेषुध्वनित्वव्यवहारे
सम्मतिमाह उक्तंहीति काव्यप्रकाशइति इदमनन्तमतिशायिनिर्व्यङ्ग्येवा

ल॰
द॰
११
220

व्याख्यानिर्वृत्तैः कथितमिति पद्यवर्ण्यव्यावसरस्यार्थः स्फोटवत्त्वेनेति स्फोटरूपं च।
त्वेनेतज्ज्ञानकवर्णात्मकशब्दस्येत्यर्थः ननु पदत्वादेर्जातित्वस्वतन्त्रवाचकत्वव्यवस्था
पनमफलेपुरुषार्थानुपयोगित्वादित्याशंक्य समाधानपरतया मूलमवतार
यति २ ननु का सा जातिरित्यत आह सत्यासत्यौ तु यौ भागौ प्रतिभावं व्यवस्थितौ स
त्यं यत्तत्र सा जातिरसत्या व्यक्तयो मताः प्रतिभावं प्रतिपदार्थं सत्या जातिः अ
सत्या व्यक्तयः तत्र व्यक्तिविशिष्टं ब्रह्मैव जातिरिति भावः उक्तं च कैयटेन अ
सत्योपाध्यवच्छिन्नं ब्रह्म तत्त्वं द्रव्यशब्दवाच्यमित्यर्थः इति ब्रह्म तत्त्वमेव शब्दस्वरू
पतया भातीति च कथं तर्हि ब्रह्मदर्शने च गोत्वादिज्ञानेत्यस्य सवादनित्यत्वम्।
आत्मैवेदं सर्वमिति श्रुतिवाचनादित्निकयामटः संगच्छताम् अविद्या आविद्य
को धर्मविशेषो वेतिपदत्वात् तस्मादाह येति वृत्तत्वम् १ सा वाचकत्वेनाभिप्रेता जा
तिः केति योजना तत्र सत्यांशो इति तद्यैम ये कालत्रयेऽप्यबाध्यो यो भागः इत्य
र्थः तज्ज्ञानोपायमाह असत्या व्यक्तय इति परमार्थदशायां नाशो वा यादृश। ११

य

पर्यि॰

स्येवं ब्रूमित्याह नन्वव्यक्तीति विशिष्टपदमुपलक्षितार्थकं परमार्थभूतेन ब्र
ह्मणाबाधितव्यक्तीनां वैशिष्ट्यासंभवादतएव जगत्कर्तृत्वादीनां तटस्थत्वीय
त्वेवेदान्तेष्विति ज्ञातिरिति तद्व्यवहारविषय इत्यर्थः उक्तार्थे स्वोत्प्रेक्षितत्वं निर
स्यति उक्तं चेति उपाधित्वं च व्यक्तिषु स्वनिष्ठभेदादिधर्मसंक्रामकत्वम् उपसमी
पेस्थाद्धाति स्वीयं धर्ममिति व्युत्पत्तेः दृश्यते च स्फटिके लौहित्ये जपाकुसुममु
पाधिरित्यत्र स्वनिष्ठलौहित्यसंक्रामकत्वेन जपाकुसुमे उपाधिपदप्रयोगः एवं
व्यक्तीनामपि स्वनिष्ठनानात्वसंक्रामकत्वेन तत्त्वमविकलमितिबोध्यम् ब्रह्म
त्वेवं च ब्रह्मणि तदुपलक्षितत्वम् द्रव्यशब्देति ज्ञातिशब्देत्यर्थः गुणक्रियादिशा
ब्देगुणादीनामनन्तेर्वाच्यत्वादिवदसंक्रमम् शब्दस्वरूपतयेति प्रणवादिनामात्मक
तयेत्यर्थः नानारूपेव्याकरवाणीतिश्रुतेः तस्माद्वा एतस्मादात्मन आ
काशः संभूत इति तैत्तिरीयश्रुतौ ब्रह्मणो जगदुपादानत्वश्रवणादुपादेयस्य चो
पादानाभिन्नत्वस्य सर्वसिद्धत्वाद्वाभाष्ययोरपि स्वाभिन्नोपादानाभिन्नत्वेन परं ब्र

ताभिन्नत्वेनस्यैवलक्षणः साक्षाद्दुत्तरैस्तैर्नैपलक्षणानामरूपनिरूपणाद्वारान्तरा
नेशास्त्रस्योपयोगइतिकथ्यतेआशयः कथमितिसंगच्छतामित्यनेनाविनमत् ने
नज्ञानेदेसत्यत्वप्रतिपादनात्स्वीय [illegible] विरोधादितिभावः मिथ्याज्ञानरूपाविद्या
याज्ञानित्वासंभवादाह आविद्यकइति आह निवारणायपर्मेति तद्यत्किंचाद्दि
वारणापविशेषेति तथाचमतभेदेनार्थद्वयस्यशास्त्रीयत्वप्रदर्शनपरत्वान्नवि
रोधइतिभावः ।। यद्यपिप्रकृतनाविशेषेणावाक्यस्फोटवाक्यज्ञानिस्फोटोसिद्धो
तितेनथापितत्त्वमात्रवेदज्ञानिस्फोटस्यैवतत्त्वेसमतमित्याशयेनमूलमवतारयति
२ तमेवसत्याशास्यपश्यति इतिनिरूप्यमाणायस्तत्त्वस्तत्त्वेनिरंजनम् [illegible] ब्रा
ह्मैवेत्यत्तदेशाद्गुप्तमैष्टर्गामिननमः प्रयेभावः तोमरूपेव्याकरणनीतिश्रुति
सिद्धाद्वयीदृष्टिः तद्रूपेस्यवनान्योपिनदेवनतम् प्रक्रियांशास्त्रविद्याविजृम्भ
णमात्रम् उक्तंचवाक्यपदीयेशास्त्रेषुप्रक्रियाभेदैरविद्यैवोपवर्ण्यते समारंभ
स्तभावानामनादित्वमत्रशास्त्रमितिति इतिश्रीवैद्यनाथेनग्रथायेप्रकरणःस्वयंज्योतिः २२१

ल
द
२२१
221
३

तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति श्रुतिसिद्धस्वपरप्रका

व

शात्मस्वरूपस्फुरणयोग्यत्वादिति योगिकशब्दाभिधेयत्वं सूचयति निर्विघ्नप्रचया
यानेमंगलेस्तुतिनतिरूपमाह एतात्मनइत्यादि १ अयमात्मा तत्सत्यमित्या
दिश्रुतिसिद्धं यत्सत्यं तत्र सामान्यमितिशिष्यनेनोक्तमेवेत्यर्थः मूलइत्यमिति निरवोक्तप्र
कारेण निकृष्यमाणमध्यस्तवाचकेभ्यः शब्देभ्यः पृथक्क्रियमाणं अतएव।
निरंजनमुपाधिनिर्मुक्तम् अतएवाक्षरमविनाशनदादिमध्यान्तविहीनमितिश्रु
तेर्यः सर्वेषु भूतेषु नश्यत्स्वनविनश्यतीतिस्मृतेश्च शाश्वतमितिप्रकृताभि
प्रायेण वस्तुतस्तु अर्थशब्दसामान्योपादानमित्यर्थः यत्त ब्रह्मेति प्राहुः प्रकर्षे
णकथयंति ब्रह्माभेदेनज्ञानमानीतियावदितितदर्थः कथमेतस्य ज्ञानमित्यतो।
दस्यात्मेवोपपदकत्वमित्याकांक्षायामाह अयमर्थ इत्यादि नामरूपे इति अ
नेनजीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीतिश्रुतिसमत्वेमित्यर्थः दृ
श्यो इति नामरूपात्म[illegible]कसवयवममदरूपेत्यर्थः तत्रशिष्ठिद्वयमध्ये रूप

ल॰
द॰
२२३

223

स्येवेति आकाशाद्यर्थज्ञानस्येत्यर्थः नाम्नोपि प्रणवादिशब्दज्ञानस्यापीत्यर्थः
तदेव सद्ब्रह्मैव तत्त्वम् उपादानमित्यर्थः तस्मादेतस्माद्वा आत्मन इति श्रुतेः शा
ब्दतन्मात्रकाकाशोपादानत्वे पर्यवसानाद्द्वयोरप्युपादानं ब्रह्मैव श्रुतएवत
योः परंपरमभेदसिद्धिः स्वोपादानब्रह्माभिन्नत्वात् एवंचोक्तस्फोटस्यप्रणव
स्वरूपस्याकल्पनयापि प्रलयस्तत्पदार्थत्वं तस्यापि बाधाद्ब्रह्मस्वरूपत्वं किंत
पासनाद्वारा तज्ज्ञानस्य परंपरया पुरुषार्थोपयोगित्वम् सद्रूपब्रह्मज्ञानेतस्मा
देव तद्धेतुरिति सप्तात्मकस्फोटस्यैवमुख्यत्वमिति भावः ननु तर्हि शब्दब्रह्मज्ञाने
कथं शास्त्रस्योपयोगो न स्यादत आह शब्दक्रियाशक्तिविति प्रकृतिप्रत्ययव्युत्पादनेनेत्य
र्थः अविद्येति मलिनसत्त्वप्रधानात्मानविलासएवेत्यर्थः तथाचपंचकोशा
दिन्यायेन परंपरया तत्र शास्त्रोपयोगो न तत्साक्षादिति भावः तत्रसंमतिमाह
उक्तंचेति अविद्यैवोपवर्ण्यतेसत्वत्त्वम् उपायाः शिक्षमाणानामिति श्लोकः स
मरेभादिमद्भुतलशास्त्रनमित्यस्य पूर्वार्धेनचयदादिदर्शनाल्लोकः परिच्छिन्नोवसीय २२३
नुभावानामा।

तद्वति तदर्थस्तु यथा घटादिकं दृष्टान्तः सर्वोपि प्रपंचः परिच्छिन्नः सकारणकोऽव
सीयते तन्न दीयते तथाभावानामाकाशादिपदार्थानां समारंभात् सम्यगारंभोज
नत्वं यस्मादिति बहुव्रीहिणा जनकादित्यर्थलाभः भावशब्दानत्रनिर्देशः भावो।
पादानत्वादिति यावत् तदात्मेन त्वा यथा श्रुत समारंभपदार्थोद्देत्तः शाश्वतेनि
त्यमपि ब्रह्म आदिमत्सकारणकमिति वाः वसीयते इत्यनुषज्यते परिणाम्युपादा
नत्वे तस्मिन्नभ्युपगम्यमाने विकारित्वसंभावनापि भवेत् नचैवं विवर्त्तोपादान।
तायाः एव तत्र तत्रोपगमात् दृष्टान्तो प्रातिभासिकभुजंगस्येवेति भावः अयमर्थो
जगदेतद्विवर्त्तते इति वदतो मूलकृतोपि संमतः समारंभस्तु भावानामनादि
ब्रह्म शाश्वतमिति पाठस्तु प्रकृतानुपयोगात् उत्राश्वतपदेनैवानादित्वलाभा।
श्चोपेक्षणीयः ननु नादेपि ब्रह्मपदप्रयोगदर्शनात् स्वरूपार्थोपयोगितन्नादा
व्यत्तानसंपादनानर्थकामत आह ब्रह्मैवेदमिति तथाच प्रकृते ब्रह्मपदस्य
स्वप्रकाशरूपब्रह्मपरत्वान्नानर्थकामिति भावः तमेव भान्तमित्यस्य तत्तत्र

ल॰
द॰
२२५

यो भाति न चंद्रतारकं नेमा विद्युतो भांति कुतोयमग्निरित्यादिएवंरूपाणाम् श्रुतीनामु
पलक्षणं यदादित्यगतंतेजोजगद्भासयतेखिलम् यच्चंद्रमसि यच्चाग्नौ तत्ते
जो विद्धि मामकमिति स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थत्वं पुरुषोत्तमेति स्मृतेश्च स्वय
म्प्रकाशकत्वस्यादित्यादिसाधारण्यात्वेत्युक्तम् उक्तश्रुत्यातेषामप्यन्यप्रकाश्य
त्वावधारणात्तत्त्वसाधारण्यम् तथाच स्वात्मनि नित्यज्ञानविषयत्वे स्वप्रकाश
त्वं पर्यवस्यति निर्मितानमानंदं ब्रह्मेति श्रुत्या सद्रूपस्य ब्रह्मणो नित्यज्ञानानंदस्व
रूपबोधनात् अतएव ग्रंथकारोऽप्रतिहतस्वग्रंथप्रचारार्थमखंडानंदस्वरूप।
नाप्रतिपादनपुरःसरं मंगलमाचरतीत्याह निर्विघ्नेति अप्रतिबद्धग्रंथप्रचारा
र्थमित्यर्थः अंतेऽप्यवसानेइत्यर्थः मंगलादीनि मंगलमध्यानि मंगलांतानि।
शास्त्राणि प्रथंतेइति भाष्यकृद्भिरुक्तेरिति भावः नतिरूपमिति न निस्तुतिस्मरणा
दिभेदेन तन्त्रानात्वं सूच्यते प्रणाम्यतेइत्यादीति प्रणतेश्च ब्रह्मात्मनि पूर्वोक्तम
प्रतिदतेस्तंव्रात्तद्धर्मानमेयान् एवं कतन्नत्याचरणे च स्वीयग्रंथप्रचारेच्छा। २२५

याविषयप्रतिपत्त्यर्थमेवेति २ अशेषभूषादातारमपि सर्वेश्वरं गुरुम् श्रीमद्भू
षणसारेण भूषये शेषभूषणम् ११ इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीण
धुरीणरंगोजिभट्टात्मजकौंडभट्टकृते वैयाकरणभूषणसारे स्फोटवादः समाप्तः ॥
ग्रंथश्च संपूर्णः । अत्रग्रपीयेनेन भूषणसारेण तदलंकरणस्यानिष्प्रयोजनक
तायद्यपि प्रतीयते तथापि यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् यत्तपस्य
सि कौंतेय तत्कुरुष्व मदर्पणमिति भगवच्छिक्षितत्वेन तत्प्रवृत्तिः सर्वदेव्याशयेनादृश्यं
शेषभूषणमित्यनेन च भाष्यकारस्मरणमप्यत्र मंगलमाचरितमिति शिवम् यो
लीलयैव विरचय्य पुराणि नानाख्यानचयेक्रममिता विषयान्समस्त विश्वादि
विग्रहदयं प्रविशत्यलिमं ये योगिनस्तमहमप्यवलंबनमामि यत्प्रेरितो विल
जनः कलत्रेनाभिनिवेशभाक् सर्वभूताशयस्थः स मत्कृतेनैव तुष्यतु ॥ इति श्री
कूर्माचलाभिजनोपनामतीयोपनामक हरिवल्लभविरचिते वैयाकरणभूषण
सारलघुदर्पणे स्फोटनिरूपणं समाप्तम् ॥ ॥

षषइति

ल॰ याविषयप्रतिपत्त्यर्थमेवेति २ अशेषफलदातारमपि सर्वेश्वरं गुरुम्‌ श्रीमद्भू
द॰ षणसारेण भूषये शेषभूषणम्‌ ॥ १२ इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीण
२२५ श्रि धुरीणरंगोजीभट्टात्मजकौंडभट्टकृते वैयाकरणभूषणसारे स्फोटवादः समाप्तः ॥
ग्रंथस्य संपूर्णाः । अत्र अपीत्यनेन भूषणसारेण तदलंकरणस्यानतिप्रयोजनक
तायद्यपि प्रतीयते तथापि यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत्‌ यत्तपस्य
सि कौंतेय तत्कुरुष्व मदर्पणमिति भगवद्वचित्सैवं न त्वप्रवृत्तिः सर्वदेव्याशयेनाद्यं घघश्लि
शेषभूषणमित्यनेन च भाष्यकारस्मरणमप्युक्तं मंगलमाचरितमिति शिवम्‌ यो
लीलयैव विरचय्य पुराणि नानास्थानत्रयेक्रममितान्विषयान्समस्ति विष्णादि
विग्रहपरंप्रविवेशमिति स्वयं योगिनस्तमहमप्यभ्यवंतनमामि यन्मे विनोविला
जनः कर्तृत्वाभिनिवेशभाक्‌ सर्वभूताशयस्थः सतत्कृतेनैव तुष्यतु ॥ इति श्री
कूर्माचलाभिजनोन्वभानीयोपनामकहरिवल्लभविरचिते वैयाकरणभूषण
सारलघुदर्पणे स्फोटनिरूपणं समाप्तम्‌ ॥ ॥

८॥-)

सदुर्पणा
थाक ५१००
[illegible]दस्ता १ थाक १८